

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ ВА
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

اوزبکستان سن. س. ر. فنلر آکادیمیسی، ا. س. پوشکین نامیداگی
قیل و ادابیات انستیتوتی و آبوریحان بیرونی نامیداگی شرق شوناسلیک اد

محمود کاشغری

دیوان لغت‌البرکات

تورکی سوزلر دیوانی

اوچ نوم ایکه

III نوم

ترجمان و نشرگا طیارلارچی
فیلولوگیه فنلری کانیداتی
صالیح مطایبوف

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ТУРКИЙ СЎЗЛАР ДЕВОНИ
(ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК)

УЧ ТОМЛИК

III ТОМ

Таржимон ва нашла таилогичи
филология фанлари кандилати
С. М. МУТАЛЛАБОВ

اوزبکستان سن. س. ر. فنلر آکادیمیسی نشریاتی
تاشکند ۱۹۶۳ یل

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1963

Редколлегия аъзолари:

Ўзбекистон Фанлар академияларининг
корреспондент аъзоси, профессор А. К. БОРОВКОВ,
филология фанлари доктори Ғ. А. АБДУРАҲМОНОВ
(масъул муҳаррир), филология фанлари кандидати
А. М. ШЧЕРБАК.

БИР НЕЧА СЎЗ

III томда асосан э й ҳарфи билан бошланган сўзлар, шу билан бирга, олдинги томларга кирмаган айрим сўзлар группаси изоҳланган. Шунинг учун бу том ўзи қамраган сўзлар состави жиҳатидан ўзига хос мустақил бир томни ташкил этса ҳам, бу томда баён қилинган грамматик қоидалар, қабилалар ҳақидаги маълумотлар аввалги томлардаги қоида ва маълумотларнинг давоми ва уларнинг ажралмас бир қисмидир.

Маълумки, Маҳмуд Кошғарийнинг камтарлик билан луғат деб атаган бу асари ёлғиз бу кунги маънодаги луғатгина эмас, балки шу билан бирга, ўша давр тилининг фонетика, морфология, лексика ва диалектологиясини мукамал изоҳлаб берган тўла маънодаги филологик асар, бебаҳо бир қомусдир. Маҳмуд Кошғарий ўз асарини кўп йиллар юртма-юрт юриб, халқ оғзидан тўплаган материаллари асосида тузди. Бу усул бир тарафдан унга ўша давр тилидаги бутун сўзларни ва ҳар қандай сўз турларини мукамал қамраб олишга имкон берган бўлса, иккинчидан, бу материаллар ўз навбатида унга ўша давр тилининг ҳар бир соҳасига доир бой намуналар тўплами бўлиб ҳам хизмат қилди. Маҳмуд Кошғарий сўз маъносини изоҳлар экан, йўл-йўлакай сўзларнинг ҳар қандай грамматик хусусиятлари ва у сўзларнинг қайси қабиллага мансублиги ҳақида ҳам маълумот бера боради, умумлаштирилган қоидалар тузади. Лекин бу қоидалар ва маълумотлар ҳар уч томда тарқоқ ҳолда баён қилинган. Бу жиҳатдан III том аввалги томларнинг давомидир.

Демак, бу асар бизга биринчи марта тузилган йирик луғат китоби сифатидагина эмас, шу билан бирга, биринчи марта яратилган грамматик асар сифатида ҳам бениҳоят муҳимдир. Бугина эмас, бу асар XI асрда шу кенг ва катта территорияда яшаган халқ ва қабилалар группасининг тил ва тарихини баён қилган муҳим тарихий манба сифатида ҳам ғоят муҳим асардир.

Маълумки, XI асрда савдо-сотиқ ишлари, ҳунармандчилик аввалги даврларга нисбатан анча тараққий қилган, бир қанча катта шаҳарлар юзага келган бир давр эди. Шунинг учун бу даврда жамият аъзоларининг бир-бирлари билан алоқа ва муносабатлари ҳам анча кучайган эди. Шу туфайли бу давр тили ҳам маълум босқичга кўтарилган, ижтимоий ҳаётда ҳам кўзга кўринарли силжиш юзага келган эди. Бинобарин, бу даврни ҳар томонлама ўрганиш жуда катта аҳамият касб этган эди. Бироқ бу давр тилини, бу даврдаги қабилалар муносабати ва қабилаларнинг тутган мавқеини ўрганиш қанча муҳим бўлса, у шунча мураккаб ва чалкаш эди. Маҳмуд Кошғарий ўзининг бебаҳо асарида ана шу масалаларнинг ҳаммасини жуда пухта ва жуда мукамал ёритди. У ўша даврни ўрганувчи бирор тилшунос, бирор филолог, бирор тарихчи унинг меросини четда қолдириши мумкин бўлмаган юксак бир асар яратди.

Бироқ бу ажойиб асар, бир тарафдан, онда-сонда учрайдиган ноёб бир асар сифатида етиб келган бўлса, иккинчи тарафдан, тушуниш қийин бўлган араб тилида ёзилган эди. Бинобарин, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси бу асарни ўзбек тилига таржима қилиб, кенг жамоатчиликка етказишни мувофиқ топди. Лекин XI асрнинг бу ажойиб филологик асарини таржима қилиш қанча муҳим бўлса, у шунча мураккаб ва масъулиятли иш эди. Бунинг учун, бир томондан, ҳар бир сўзни алоҳида диққат ва эътибор билан изоҳлаш керак бўлса, иккинчидан, ҳар бир масалага ўша давр савияси билан ёндашиш, шунча узоқ даврлардан бизга етиб келган текстларни аниқлашда пухта илмий усул қўллаш, етук олимнинг ҳар қандай ишоратларига алоҳида эътибор бериш, мунозарали

масалаларни тўғри ҳисобга олиш ва бошқа қатор масалаларга алоҳида диққат қилиш лозим эди. Биз ўз таржимамизда қўлдан келганча бу масалаларга эътибор беришга тиришдик. Бу ҳақда сўнг сўз (илова қисм) да кенгроқ маълумот берилади.

Ишни нашрга тайёрлашда бир неча қайталаб ўқиб чиқиб, тузатишлар киритган Тил ва адабиёт институти Тил тарихи секторининг мудирини, филология фанлари доктори Ф. А. Абдурахмоновга самимий миннатдорчилик билдираман. Шунингдек, тил тарихи секторининг ходимларига, айниқса, нашрга тайёрлашда узлуксиз ёрдам кўрсатган Ғани Каримов, Маҳфуза Турабова, Ҳасан Низомов ва қимматли маслаҳатлар берган бошқа ўртоқларга, мазкур нодир асарни нашр қилишда алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Президиумига ва шахсан муҳтарам академик И. М. Мўминовга, Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти дирекциясига ҳамда „Девон“нинг I-II-III томларини нашр этишда катта ёрдам кўрсатган ЎзССР ФА нашриёти дирекцияси ва Ўзбек адабиёти редакцияси ходимларига, ЎзССР ФА нашриёти босмахонаси дирекцияси, босмахона ходимларига алоҳида миинатдорлик билдираман.

С. М. Муталлибов

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БОШ ҲАРФИ j, i, i БЎЛГАН МИСОЛ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфлилар

جِبْ jаp — доира, гирдак шаклдаги ҳар. бир нарса.
جِبْ يَرْمَاقُ يُوْقُ jаp jармақ жоқ — менда юмалоқ танга (ўтадиган танга) йўқ.

جِبْ jаp — япоғ (тугилиб, ўралишиб қолган юнг).
جِبْ يُونُكُ jун jап — юнг ва япоғ дейилгандаги каби.

جِبْ jіp — ип.

جِبْ jіp — молни ўтлатиш учун уларни боғлаб қўйиладиган узун арқон. Ип ҳам jіp дейилади.

جِبْ jаt — ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалгандир. Мен бунни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди¹.

¹ Навонийда бу сўз يدا تاش яда тош шаклида учрайди:

Яда тошига қон етгач, ёғин ёққан ин эй, соқий,
Ёғар ёмғурдек ашким чун бўлур маънинг шароб олул.

جِرْ jар — сўлак. جِرْ اَرْتِكُ اَرْتِي анін jәri ақти — унинг сўлаги оқди.

جِرْ jіr — куй, мақом. جِرْ يِرْلَادِي ол jіr jірладі — у бир мақомни куйлади. Кўпинча бу сўз шеърга нисбатан қўлланади. Бу сўзни jِرْ jір тарзида ҳам талаффуз қилинади. Ҳарф алмаштирилгандир².

جِشْ jаш — кўкат, сабза, барра, ёш ўт. جِشْ اَتُّ jаш от — ёш барра ўт, бу сўз جِشْ جِشْ jаш-jуш шаклида қўшма ҳолда эргаш сўз билан ҳам қўлланади.

جِشْ jуш — тўпланиш. جِشْ بَدُونُ بَدِي بُدُونُ jуш болдї — халқ тўпланди, уюшди (ўғузча).

جِشْ jіш — юқорилик, баландлик, чунончи, جِشْ اَرْتُ арт jіш — юқорилик, қуйилик.

جِشْ jіn — қуйилик. جِشْ اَرْتُ арт — чиқиш қийин бўлган баландлик, довон.

جِشْ jуқ — идиш юқи⁴. Бу сўзни جِشْ jақ эргаш сўзи

² Ҳарф алмашиниш эмас, тушиш ва ҳарф орттириш деб бериш тўғри бўлар эди. Лекин араб ёзуви жиҳатидан шу тўғридир. Алиф jўрнида алмашгандир.

³ Бу сўз босма нусхада جِشْ шаклида берилган. Шунга кўра, бу сўзни جِشْ jуш ёки جِشْ jіш тарзида қўллаш ҳам мумкин. Басим Аталай جِشْ jуш шаклида олиниши мувофиқ деб изоҳ берган ва шу шаклни олган. Басим Аталайнинг бу масалага келтирган далили етарли кучли бўлмаса ҳам, унинг транскрипциясини бердик. Мутахассис ўртоқлар диққат қилишлари мумкин.

⁴ jуқ сўзи у даврда нарсанинг идишга юқиб, ёпишиб, ўрнаб қолган қисми маъносида қўлланган. Бу сўздан ясалган феъл ҳам шу маънода моддий нарсалар юқишига қўлланган. Сўнгги даврларда бу сўз маънавий тушунчаларга нисбатан ҳам қўлланган:

билан бирга, juq-jaq^6 тарзида қўшма ҳолда ҳам қўллайдилар.

$\text{juq j\ddot{e}r}$ — юқори ер, баландлик ер.

juk — юк. $\text{bir juq bu\ddot{g}da\dot{j}}$ — бир юк

бўларлик, бир кўтаришлик бугдой. Хачир ва бошқаларнинг юкига ҳам бу сўз қўлланади⁶.

$\text{ju\ddot{l}}$ — чашма кўзи, чашма оғзи. $\text{ju\ddot{l} ju\ddot{q}rama}$ жул — отилма чашма, суви отилиб чиқадиган чашма дейиш шундандир.

jil — йил. $\text{bir jil ka\ddot{c}ti}$ — бир йил ўтди.

$\text{j\ddot{a}m}$ — сув устидаги ва кўзга тушадиган хас, чўп. $\text{j\ddot{a}m tu\ddot{s}ti}$ — кўзга чўп тушди.

$\text{j\ddot{a}m}$ — хушбўй, доривор ўтлар. $\text{ot j\ddot{a}m}$ — овқатга солинадиган кашнич, райҳон, ялпиз, зира

Юқмағай кўнглунга ғамим асари...

Ки юқти кўнглига онинг ғубори.

Улуғ олим Кошғарийнинг эргаш сўзлар ҳақидаги бу қайдлари ҳам муҳимдир. Улар ҳам махсус оттенкага эга бўлиб, мустақил сўзлар каби тилда катта ҳиссага эгадир.

⁶ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида икки эргаш сўз билан қўлланади: *юқ-юруни*, *юқ-луқи*. Биринчи вариантга ҳеч йўқлик, иккинчи вариантда бир оз борлик оттенкаси мавжуддир.

⁶ *Юк* сўзи ҳам у даврда моддий нарсаларгагина қўлланган. Сўнг бу сўз адабий асарларда такаббурлик, манманлик, мағрурлик каби инсонга нолойиқ қилиқларга ҳам қўллана бошлаган. Навоийда ҳар икки ҳолга мисоллар кўп.

Фақр йўлига кир узлук *юкин* ўздан солиб...

Сигмади ким беҳад, улуғ эрди *юк*...

Ким *юк* улуғдур дағи наҳбинг кичик.

каби исли нарсалар ҳар вақт ot от сўзи билан қўшма ҳолда айтилади. Айрим қўлланмайди.

$\text{j\ddot{in}}$ — тезак. $\text{qo\ddot{j} j\ddot{in}}$ — қўй қумалоғи.

$\text{j\ddot{in}}$ — ин. $\text{arslan j\ddot{in}}$ — арслон ини.

Тулки ва бошқа йиртқичлар инига ҳам $\text{j\ddot{in}}$ дейилади. Масалда шундай: $\text{tlku\ddot{o}z j\ddot{in}ga}$ — тулки ўз инидан нолиса, унга номус бўлади. Бу сўз ўз қабиласини маломат қилувчиларга нисбатан айтилади.

Шеър:

$\text{q\ddot{u}sh q\ddot{u}rt q\ddot{e}m\ddot{g} t\ddot{r}l\ddot{d}i}$
 $\text{ar\ddot{l}k t\ddot{u}sh t\ddot{r}l\ddot{d}i}$
 $\text{akr\ddot{a}b t\ddot{r}l\ddot{d}i}$
 $\text{j\ddot{in}qa j\ddot{in}a k\ddot{r}k\ddot{u}r}$

⁷ Бу сўз у даврда икки хил: $\text{j\ddot{in}}$ ва $\text{j\ddot{in}}$ шаклларида қўллангани ҳақида Кошғарий изоҳ берган (қ. „Девон“ таржимаси, I том, 84-бет). Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сўз у даврда фақат ваҳший ҳайвонлар уясигагина хос бўлган. Лекин бу сўз бизга, асосан, *ин* шаклида етиб келган. Шу билан бирга, бу сўзнинг истеъмол доираси анча кенгайган, майда жониворлар, қурт-қумурсқалар, ҳатто, мажозий асосда одам ётоғига ҳам қўллана бошлаган. Чунончи: ари ини, чумолининг ини ва бошқалар. Навоийда сичқонга нисбатан ҳам қўлланган:

Тор *ини* сичқонга солиб эрди ғам,

Қуйруғига боғлади ғирбол ҳам.

Қуш-қурт қамуғ тірілді
 Эркәк⁸ тіші тәрілді
 Ұғур аліп тарілді
 Пінқа јана кіргүсүз.

Баҳорни таъриф қилиб айтади: қуш-қуртлар баҳорнинг ёқимли шамоли билан яна қайта тири-лишди. Эркак-урғочилари тўпланишди. Тўда-тўда бўлиб тарқалишди. Улар иккинчи қайта инига киришмайди.

Бў сўзларнинг ҳаммасини ёзувда манқус бўли-мига киритиб, талаффузда юмшатиш ҳам мумкин эди. Лекин бу тўғрироқдир⁹.

فَاعِلٌ فَعْلٌ فَعْلٌ ФАЪЛ, ФУЪЛ, ФЕЪЛ ШАКЛИДАГИ
 ҲРТА ҲАРФЛАРИ СУКУНЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَرْبُ نَانِكُ | арп нән — маҳкам, пухта нарса.

يَرْبُ | арп — одам севинганда пайдо бўладиган юз очиқлиги. اَنْكُ يَرْبِي يَزَلْدِي | анің арпі јазілді — севинчдан унинг юзидаги тугунлар, тиришлар ёзилди.

⁸ Басим Аталай бу байтдаги اركك сўзи ҳақида изоҳ берган. Изоҳга кўра, اركك сўзи қўлёзмада اركك қилиб тузатилган экан. Ҳақиқатда бу сўз اركك бўлиши керак. Арабча таржима فاجتمع الذكر والانثى ибораси билан берилган. Бу ибора у сўзнинг اركك эркәк бўлишини талаб қилади.

⁹ Юқорида يرب، يرب، يرب، يرب، يرب шаклида берилган сўзларни، يرب، يرب، يرب، يرب، يرب шаклида бериш ҳам мумкинлигини, лекин қисқа шаклни мувофиқ топганини кўрсатади.

يُرْتُ | урт — баланд жойларда сақланиб қолган бино-излари, девор таги, қўрғон аломати ва бошқалар.

يَلْتُ قَا | алт қаја — қоя, шунингдек, ҳар бир қаттиқ, пишиқ, мустаҳкам нарса.

يُرْجُ | ур | — хотиннинг ўғил укаси. Эрнинг ака-укаси билан хотиннинг ака-укасини фарқ қилиб шундай дейи-лади. Эрнинг кичик укасига اِنِي | ині дейилади, ёши катта бўлса اِحِي | ичī дейилади. Эркакларнинг

ўзидан кичик қиз укасига سَنَكْلُ | снәкл снәл дейилиб, ўзидан катта қиз биродарига اَكَا | әкә дейилади; хотиннинг ўзидан кичик қиз биродарига بَلْدُرُ | бал-диз дейилиб, ўзидан каттасига اَكَا | әкә дейилади.

يُنْدُ | унд — от. Бу сўз туя сўзи каби бирликка ҳам, кўпликка ҳам қўллана берадиган турдош отдир. يُنْدُ اَتِي يِيَارُ | унд әти | пар — от гўшtidан ёқимли ҳид келади, демакдир. Гўшт қайнатилиб, қозондан олиб қўйиб совутилгач, ундан ёқимли бир ҳид келади.

يُنْدُ | унд — туркий халқлар йилларининг ўн икки номидан бири. Уни يُنْدُ يَلِي | унд | лī дейилади.

Бу бўлим тил ва лаб товушларидан¹⁰ ташкил топган, шунинг учун бу бўлим исмлари оздир.

¹⁰ Қадимги фонетикада тил ва лаб товушлари олтига бўлиб, учтаси: м, в, б, в, л, р, ф, ф, л, л, л, л товушлари — лаб товуши деб, м, в, б, в, л, р, ф, ф, л, л, л, л товушлари тил товуши деб юритилган

يُغَجُّ جۇғач — ариқ ва водийнинг рўпара қирғоғи, рўпараси, чунончи, одам бир ерда турганда унинг рўпара томони يَغَجُّ جۇғач бўлади. يَغَجُّ كَجْتِمِ جۇғач кэчтим — водийнинг бу тарафидан у тарафига ўтдим, демакдир.

يَغِرُّ Јағир — яғир. Моллар — от, хачир, эшакларнинг эгар турадиган жойида пайдо бўладиган яра. يَغِرُّ لُغَاتِ Јағирлиғ ат — яғирли, яғир яраси бор от.

يُكْرُ Јукўр — дон — тариқ, буғдой. Бу сўзнинг اُكْرُ јукўр варианты ҳам бор.

يَمْرُ Јамур¹⁵ — кўричак. Ҳайвонларнинг кўричаги.

يُلْرُ Јулар — отнинг югани, нўхтаси. Мақолда шундай келган: يُلْرُ بَاشِنُ يُلْرُ بَاشِنُ يُلْرُ بَاشِنُ јунд башин јулар-

3. Устунга ярарлик катта ёғоч маъносида:

Кезиб топдилар бир ёғоч бўйла туз,
Ва лекин анинг молики бир ажуз.

(Узоқ вақт қидириб устунга мос силлиқ яхши ёғоч топдилар. Лекин унинг эгаси бир қари кампир эди).

4. Кичик ёғоч (новда) маъносида:

Гоҳики ёғоч олиб рўст,
Кулгу қилибон рамидани суз.

(Гоҳо бир новдани от қилиб минар,
кулиб шодланар эди).

¹⁵ Бу сўз босма нусхада يَمْرُ шаклида берилган (қ. III т., 7-бет). Басим

Аталай يَمْرُ јумиг шаклида берган (қ. III., 9-бет).

лэб кэңиди¹⁶ — отнинг бошини қайнатгандан кейин емоқчи бўлсанг, қочмаслиги учун унга аввал нўхта солиб боғла, кейин уни егин. Бу масални отдан фойдаланиш учун олдин уни яхши сақлашга, бўш қўймасликка ундаб айтилади.

يَتْرُ Јатіз — ҳар бир энли, кенг нарса يَتْرُ قَدَشُ Јатіз қазіш дейилади, энли қайиш, демакдир.

يَتْرُ يِیرُ Јатіз јёр — кенг ер.

يَغِرُّ Јағіз — қизил билан қора ўртасидаги бир ранг. Ер ранги шунга ўхшатилиб, يَغِرُّ يِیرُ Јағіз јёр дейилади.

يَغِرُّ Јағіз: يَغِرُّ اَتُ Јағіз ат — човкар от.

يَفْرُ Јафуз — ҳар нарсанинг ёмони.

يَمْرُ Јумуз: يَمْرُ اَرُ Јумуз ёр — калта бақай, семиз пакана киши, юмалоқ одам.

يَمْرُ Јаміз — икки соннинг икки ёни, чов, соннинг бошлари. Икки соннинг бош томонлари.

يَرِشُ Јаріш — пойга, от пойгаси¹⁷. يَرِشُ اَتُ Јарішті — у от билан пойга қилди.

يَرِشُ Јаріш — тақсим, икки киши ўртасида تَقْسِمُ тақсимлаш.

¹⁶ يَتْرُ قَدَشُ сўзи ёнида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси يَتْرُ قَدَشُ рабча

يَتْرُ قَدَشُ деган ибора шу сўзнинг таржимасига тўғри келади. У ҳолда бу يَتْرُ қайин егин маъносидаги сўз бўлиши керак. Лекин бу шаклда يَتْرُ қандайдир аниқсизлик бор.

¹⁷ Бу сўз шу маънода қорақалпоқ тилида ҳазир ҳам кенг қўлланади.

يُدْعُ | juзуғ — бировнинг гуноҳига тойилиш, касрига қолиш. **يُدْعِيْ اَبْنِكْ** анің жузуғи тоқинді — унга бировнинг гуноҳи етти (у биров гуноҳининг касрига қолди).

يُدْعُ | juзуғ — болаларга айтиладиган сўкиш сўзи (кан-жаклар сўзи). Бу сўз **يُدْتُ** жузут сўзи кабидир.

يَرَّغُ | jарағ — вақт, кез. Мақолда шундай келган: **ايش يَرَاغندا سرت اسغندا** иш jарағида, сарт асiғида — иш вақтида, кезида, ўрнида бажарилади, аммо савдогар фақатгина фойда кутади (савдогар агар фойдасини билса, энг севиклисини ҳам сотади).

يَشَّغُ | jишiғ — қайишдан тўқилган боғ, бўйинтуруқ қайиши.

يَقْضُ | jаwуғ — юқоридан сел суви ағдариб туширган тош бўлаклари. Шунингдек, тоғ чўққисида одамлар, ҳайвонлар юришидан пастларга юмалаб тушган тош парчалари ҳам **يَقْضُ** jawуғ дейилади.

يَقْضُ | jақiғ — шиш ва шунга ўхшаш яралар устига қўйиладиган дори.

يَلَّغُ | jалiғ — тож. **تَقَّوْ يَلْغِي** тақуқ²¹ jалiғи — хўроз тожи деган ибора шундандир.

يَلَّغُ | jалiғ — от ёли. Бу сўзнинг бир тилда **يال** jал варианты ҳам бор. Тўғриси **يال** шаклдаги вариантидир.

²¹ XI аср тилида хўроз сўзи ёлғиз шу шакл билан эмас, шу билан бирга, тақоғу шаклида ҳам қўлланган. Эҳтимол, булар бир ўзакдаги сўзларнинг турли диалектларда фарқли қўлланиши натижаси бўлса.

يَلَّغُ | jолуғ — фидо бўлиш. Шеърда шундай келган:

مَنْك كِشِي يَلْغِي بَلْبْ اوزنكا

بِرَكَلَرَّ اوزن اَنْكْ كوزنكا

Мiң киши jолуғи болуб өзүнә

Бэргәләр өзүн анің көзүнә.

Минглаб одамлар унга ўзларини фидо қиладилар, унинг кўзларини кўриш учун жонларини берадилар. Өз сўзи бу шеърда жон (руҳ) маъносидадир. Бу сўзнинг халқ тилида қандай маъноларда қўлланишини ўз ўрнида баён қилганман²².

يَلَّغُ | jилiғ — илиқ. **يَلْغُ سَوْف** jилiғ суw — илиқ сув²³.

Иссиқ билан совуқ орасидаги ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَلَّغُ | jалiғ — эгарнинг олдинги ва орқа қошлари. Уларни бир-биридан айириб аниқлаш учун **اَنْكُذْنِكِي يَلْغ** ондўнгi jалiғ — олд қош, **كُذْنِكِي يَلْغ** кэдiнгi jалiғ — орқа қош тарзида қўлланади.

يَلَّغُ | jанiғ — қусуқ. **اَلْ يَلْغُ يَنْدِي** ол jанiғ jандi — у кўп қусди.

²² Бу ерда М. Кошғарий бу сўз ҳақида I томдаги изоҳига ишорат қилган (М. ДЛТ, I том, 80-бет).

²³ Бу сўз ҳозир ҳам шундай ярим иссиқ маъносида қўлланади. Лекин **يَلَّغُ** jилiғ эмас, **ايَلْغُ** илiғ шаклида қўлланади. Навойида ҳам шу шаклда учрайди.

Совуғ охи ким чекарман гарм ўлуб оқмоққа ашк,

Чашмаларда сув бўлур илиғ ҳаво бўлгач совуғ.

Маъноси: аламли ноламдан тортаётган оҳим совуқ бўлиб, кўзимдан оқаётган ёшнинг илиқлигида қарама-қаршилиқ йўқ. Бу табиий, ахир ҳаво совуғи бошланган сари, булоқ сувлари илиғ бошлайди-да.

بَعَّجَ |a niŋ²⁴ — яниш, ғазабланиш. **بَكَّ يَنْغِنْدَا نَشْمَا** бәг
|аніғиңда түшмә — бек ва бошқалар янишига, ға-
забланишига йўлиқма.

بَتَّقَ |атуқ — икки хил нарсдан тўқилган кийимлик,
арқоғи юнг, ўриши ипдан тўқилади.

بَتَّقَ |атуқ: **بَتَّقَ نَانْكَ** |атуқ нәң — ташланган, уну-
тилган ҳар бир нарса. Ялқовларга **بَتَّقَ كِشِي** |атуқ
кіші дейиш шундандир. Ўғузлар орасида ўз ша-
ҳарларидан бошқа ерга чиқмовчи, жанг қилмов-
чиларни ҳам |атуқ дейдилар. Ялқов, ташландиқ,
демакдир.

بَتَّقَ |атіқ — уйқу, ухлайдиган жой. **بَتَّقِنْدَا تَتِّي** ані
|атіқиңда тутті — уни уйқуда, уйқу ўрнида тутди
(ушлаб олди).

بَرَّقَ |аруқ — ёруғлик. **بَرَّقَ يِير** |аруқ |әр—ёруғ жой.

بَرَّقَ نَانْكَ |аруқ нәң — жуда ёруғ нарса.

بَرَّقَ |аруқ — ерда, деворда, тоғларда (чинни, сопол),
идишлар ва бошқалардаги ёриқ, дарз: **بُو اَبَقْ نَنْكَ**
بَرَّقَ бу ајақниң |аруқі бар — бу идишнинг
ёриғи бор.

بَرَّقَ |аріқ — жангларда кийиладиган темир кўйлак
(зирех) ва қалқоннинг ҳар иккисига қўлланадиган

турдош исмдир. Сўнг уларни фарқ қилиб темир
кўйлакка **كَبَا يَرِقْ** кўбә |аріқ, қалқонга **سَاي يَرِقْ**
сај |аріқ дейилади.

بَرَّقَ |оріқ: **بَرَّقَ تِل** |оріқ тил — очиқ ва аниқ тил.

بَرَّقَ |оріқ — йўриқ, феъл, феълу хўй, муомала²⁵.
بَرَّقَ اَنِكَ анің |оріқі нәтәк **كِشِي بِلَا**
білә — унинг одамлар билан муомаласи қандай?

بَرَّقَ |оріқ — юриш, юрамоллик, йўрғалик. **اَت يَرِقِي**
اَت نَتَك ат |оріқі нәтәк — отнинг юриши қандай. Сув
ва бошқаларнинг оқишига ҳам бу сўз қўлланади.

بَرَّقَ |аріқ — икки соннинг бир-бирига туташган, бир-
бирдан айриладиган устки қисми, бош қисми. Бу
сўз **بَرَّقَ نَانْكَ** |арілді нәң — нарса ёрилди, ай-
рилди гапидаги **بَرَّقَ يَرِلْدِي** |арілді сўзидан олинган-
дир. Икки оёқнинг бири ўнғга, иккинчиси чапга
айрилгандир.

بَرَّقَ |азақ — ўтлоқ (яғмо ва тухсилар сўзи).

بَرَّقَ |азуқ — боғидан ечилган, **بَرَّقَ اَت** |азуқ ат —
бошвоқланмаган, боғидан ечилган от. Боғловдан
ечилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

بَرَّقَ |азуқ: **بَرَّقَ اَت** |азуқ әт — кузда ҳар хил хуш-
бўй ўтлар билан қуритилиб қўйиб, баҳорда ейила-
диган гўшт. Бу **بَرَّقَ اَق يَسِي** |аз оқ |ә — фақат

²⁴ Бу сўзнинг биринчи маъноси етиб келмаган. Ғазабланиш маъноси ҳозир
|аніғ шаклида эмас, |аніш шаклида қўлланади: Яниб кўйди дегандаги каби.
Демак, сўнги давр тилида -|ғ аффикси ўрнида -|ш аффикси ўзлашган.

²⁵ Ҳозирги тилда *йўриғ* тарзида қўлланадиган *йўриғи билан* бўлади-да
|стандаги каби.

баҳорда егин иборасидан олинган. Чунки баҳорда моллар ориқлаб қолади. Бу хилда гўшт қуритган киши баҳорда ҳам семиз гўшт ейди.

يُرُقُ jазуқ — гуноҳ. Мақолда шундай келган: أَوْتُ تَتَنَسَزُ بِلْمَاسٍ، يَكْتُ يَازُقْسُزُ بِلْمَاسٍ от тўтўнсўз болмас, jigit jазуқсуз²⁶ болмас — ўт тутунсиз бўлмайди, бола гуноҳсиз бўлмайди.

يَسِقُ jасіқ — ёй идиши²⁷. Турк қабиласи тилида. Бу сўзни ўғуз ва қипчоқлар билмайдилар, улар буни „қурмон“ дейдилар. Мақолда шундай келган: اِبْرُقُ يَسِقِدُنْ تَوَزْلُغُ يَاجِقَارُ опрак jасіқдін тозлуғ jа чіқар — эски ёй идишидан букланган ёй ҳам чиқади. Бу арабларнинг تَرَى الرَّجُلَ النَّحِيفَ فَتَرَدْرِيهَ* деган иборасига тўғри келади.

يُلُقُ jулақ — бир қанча кичик-кичик сув йўллари (кўлчалар). يُلُ يُلُقُ jол jулақ ибораси шундан олинган. Бунда ل-га ق-қ ҳарфи қўшилгандир²⁸.

Бу байтда ҳам шундай келган:

²⁶ -сиз аффикси у давр тилида отларга қўшилиб, ўзакдан англашилган маънога эга эмаслик маъносини англагарди. Кечиксиз (кўприксиз) каби. У аффикс ўзи қўшилган ўзак хусусиятига мос ҳолда -сиз ёки -суз шаклида келар эди. Юқоридаги мақолда -суз тарзида келган.

²⁷ Қўриқчи маъносидаги ясовул сўзи шу сўз ўзагидан булса керак. Навоийда бу маънода соғдоқ сўзи қўлланган:

Демайин нозанин ҳадисини йўқ,

Чекти соғдоғинки бир неча ўқ.

(Севиклиснинг оғир таклифига қарши чиқмади-ю, ўқдондан бир неча ўқ олиб галабага эришишга киришди).

²⁸ Мақомга кўра, يُلُ сўзидаги ل ҳарфига ق қўшилиб, يُلُقُ шакли пайдо бўлгандир. Бу маънога кўра, арабча ибора مَلْحَقَه бўлиши керак. Ленин текстда مَلْحَقَه шаклида янглиш берилган. Янглиш берилганига доир Б. Аталайда ишорат ҳам бор (қ. III т., 13-бет).

أَقْتَرُ خورم يلاق

نَشُّ قَلَرِ اَرْدَكِ يِعَاوُ

Ақтурур кўзум jулақ

Туш қилур брдәк jуғақ.

Кўзимдан оққан ёш сувлари кўлларга айланмоқ-

да, унга ўрдак ва бошқа сув қушлари қўнаётир.

يُلُقُ jолақ — юришга яроқсиз кичик йўл. У даштларда бўлади.

يُلُقُ jолақ: يُلُقُ بَرَجِنُ jолақ барчін — йул-йул беқасам, шоҳи. Йул-йул чизиклари бўлган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли يُولُقُ дир.

يِتْكُ jитўк — йитган, йўқолган нарса. Мақолда шундай келган: يِتْكَلِكُ اَنَاسِي قُوْبِنُ اَجَارُ jитўклиг анаси

қојун ачар — нарсасини йўқотган (одам) онасининг қўйнини ҳам очар, қарайди. Яъни нарса йўқотган киши бунга ҳақли, бунда узрли, демакдир.

يِتْكُ jитиг — ўткир, қайралган. يِتْكُ بَجَاكُ jитиг бичәк —

ўткир пичоқ: қилич ва қиличга ўхшаш ўткир нарсаларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади.

يِتْكُ jәтик: يِتْكُ اَرُ jәтик әр — етук одам, ишларни

ўрнига қўядиган киши.

يِرْكُ jўрәк — юрак. يِرْكَلِكُ jўрәклиг — юракли, ботир.

يِرْكُ jөрүк — йўйиш, таъбир. تُوْشُ بُرْكِي تُوْشُ jөрүги —

тушни йўйиш, туш таъбири.

بِرْكُ jbrūk: سوزُ بركي sōz jbrūgi — сўзнинг бориши.

بِرْكُ jbrūk: بركُ اشلاز jbrūk əşlar — йирик хотин.

بِرْكُ jbrūk: بركُ نانك jbrūk nən — узунасига ёрилиб бўлинган, шунинг учун гўзаллигини йўқотган ҳар бир нарса.

بِرْكُ jbrūk — кемтик, лаби синиқ нарса.

بِرْكُ jbrūk — узук.

بِرَاكُ jizäg — аскарнинг олдинда борадиган қисми.

بِنَكُ jənik — енгил.

بِسْلُ jasul: تاغُ بيسلُ jasul tağ — баланд тоғ. Ҳар бир баланд ва чуқур нарсага ҳам بيسلُ jasul дейилади.

بِشْلُ jəşil — ҳар бир яшил — кўк нарса. Жуда тўқ яшилга ҳам بيشلُ jəşil дейилади. Эргаш сўз билан بيشلُ jəşil ҳам дейилади.

بِذِمُ jazim — ўрин, тўшак. تولىكُ بيزمُ tölük jazim — юнг тўшак. Бу асосли сўз эмасдир.

بِرْمُ jarim — ярим. الميلا بريمي almila bərimi — олманинг ярими. Бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

بِرْمُ jarim — иккига айрилган ҳар бир нарсанинг ҳар қайси бўлаги. بترق بريمي bətiq bərimi — бутоғ ярми. Бунинг асли ёрилмоқдир.

بِشِمُ jəşim — совуқда икки оёққа кийиладиган поча.

بِغِمُ jəgim: تيراقُ بيزمُ jəgim topraq — йиғилган тупроқ. —н — м — м га алмашгандир.

بِلِمُ jalim: قيا بيلمُ jalim қаја — пишиқ, қаттиқ тоғ, тепа. Мақолда шундай келган: تلمُ سوزكُ اقسا بلماسُ talim sōzük aqsa bəlməs — талім сөзүг уқса болмас, жалім қаја јіқса болмас — кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йиқитиб (синдириб) бўлмайди. Бу мақол сўзни чўзмасликка ундаб айтилади.

بِجِلْمُ jəjilm — тук ва шунга ўхшаш нарсаларни ёпиштиришга ишлатиладиган елим. Балиқ елимига بيلمُ jəjilm дейилади.

بِجَيْنُ bajin — тўқ қизил. Келинчак гули дейилган гул рангидаги ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади²⁹. Мақолда шундай келган: قلنو بلسا قزل كذار يرانو qəlnu bəlsə qəzl kəzār jəranu bəlsə,

²⁹ Бу ердаги мақол بَيْنُ bajin сўзи учун келтирилгани ҳолда мақолда بَيْنُ bajin сўзи йўқлиги бирор хатозан дарак береди. Ҳақиқатда қизил сўзи арабча таржимада йўқ. Арабчада сариг ранг ҳақида гап боради. Шунинг учун мақолдаги قزلُ qəzl сўзи ёнига аниқсизлик белгиси қўйилгани, бу сўз бу ерга хато тушганлигини билдиради. Бу ердаги арабча ибора وهوكلُ على لونُ الشقايقُ wəwəklü əliləwənə şəqāyiq —нинг тўмтоқлиги ҳақида Басим Аталай وهوكلُ على لونُ الشقايقُ wəwəklü əliləwənə şəqāyiq қилиб тўғри тузатиш киритган.

Јашіл кәзәр — хотин нозу карашмани билса, қизил ранг ипакли кияди, ёқишни билса, кўк ипакли кияди, яъни эр ҳурматига сазовор бўлган кийим кийинади.

يَتَنُ Јатан — ёғочдан ясалиб, у билан ўқ отиладиган ёй, камалак.

يَتَنُ Јатан — пахтани, юнгни титадиган ёй.

يَرِنُ Јарин — кифт суяги. Туркларда шундай бир мақол бор: *يَرِنُ بُلْغَنَسَا اَيْلُ بُلْغَنُورُ* Јарин булганса, эи булганур — кифт суягига кулфат етса, мамлакатга кулфат етади³⁰.

يُرُنُ Јурун — ипак кийимлик. *يُرُنُ يُقَا* Јурун Јуқа дейилиш ҳам шундан³¹.

يَشِنُ Јашин — чақмоқ. Туркларда шундай ҳикматли сўз бор: *كَمِنِكْ بِلَا قَاشْ بَلْسَا يَشِنُ يَقْمَاسُ* киминк билә қаш болса, јашин јақмас — қош тоши (у бир оқ, тиниқ тошдир, одамлар уни узукка кўз қилиб тақадилар) кимда бўлса, унга чақмоқ зарар бермайди. Чунки у тошнинг табияти шундай. Ҳаттоки, у тошни бўзга ўраб ўтга ташланса, бўз ҳам, тош ҳам куймайди. Бу синалгандир. Ташна одам оғзига қўйса, ташналикдан қутулади.

³⁰ Бу мақолдан кутилган мақсад ҳақида Маҳмуд Кошғарий изоҳ бермаган. Басим Аталайнинг бу ҳақдаги изоҳига кўра, илгарилар ҳайвонларнинг орқа суягига қараб фол боқилар, сўнгакда кўринган нарсаларга қараб фикр юритилар экан. Бу мақол ана шунга ишорат экан.

³¹ *يُرُنُ يُقَا* Јурун Јуқа ибораси Маҳмуд Кошғарий томонидан изоҳланмаган. Бу ибора *يُرُنُ يُقَا* Јурун Јақа — ипакли ёқа эмасмикин, деган Басим Аталай изоҳи эҳтимолга яқиндир.

يَغِنُ Јіғин: *يَغِنُ تَبْرَاقُ* Јіғин топрақ — тупроқ йиғини. Бошқаси ҳам шундай.

يَقِنُ Јақин — яқин. *يَقِنُ يِيرُ* Јақин Јёр — яқин жой.

يَقِنُ Јақин: *يَقِنُ أَرُ* Јақин Эр — дўстлардан яқини. Шеърда шундай келган:

يَقِنُ يَغِقُ كَرْمَذِبُ نَانَكْنِي كُنُورُ
قَدَشُ تَبَا اتُ كَيْبِي قَيْنُكُورُ بَقَارُ

Јақин Јағуқ кўрмәзіб нәннi кўзўр
Қазаш таба it кiби қiнру бақар.

Одамлар орасидаги вафосизликни таърифлаб шундай дейди: одамлар яқинларини, биродарларини ҳурмат қилмайдилар. Могу дунёга аҳамият бериб, сўнгакни (ўзидан) бошқадан қизғонган ит каби, ўз биродарларига ёмон кўз билан қарайдилар.

يَكْنُ Јікән — бир хил ўсимлик, ундан ўровга (девор каби ўраб бекитишга) фойдаланадилар.

يَلِنُ Јалін — ялин, яллиғ. *أوتُ يَلِنِي* от Јалини³² — олов яллиғи.

³² Ҳозирги ўзбек тилидаги Јаллуғ, Јаллуғламақ сўзлари ана шу ўзакдан ясалган сўзлар бўлиб, жуда актив қўлланса, ялин шакли жуда кам, фақат адабий асарларда учрайди. Баъзан бу сўзнинг эквиваленти сифатида *ёлақин* сўзи ҳам қўлланади. Навоий асарларида бу сўз тез-тез учрайди:

Куюк танга ёлин урмак не эрди.
Мамуқ узра чақин урмак не эрди.

يَلْنُ |улун — буйин сўнгаги ичидаги оқ илик, ҳаром мағиз.

يَلْنُ |iin — байтал елини. Шунингдек, ҳар бир соҳибчангал (тирноқли) ҳайвон елинига ҳам бу сўз қўлланади.

Ўртаси ҳаракатли сўзларнинг бошқа бир тури

يَجْ |ajif: يَجْ كَشِي |ajif kishi — ҳардамхаёл одам.

يَجْ |ajik: يَجْ كَشِي |ajik kishi — бу сўз ҳам аввал-

ги маънода. Бу сўз ҳам يَجْ ات бiшиг 33, يَجْ ات бiшиқ 33 — пишган гўшт каби (г ва қ ли) вариантларга эгадир.

يَم |im³³ — бир хил ўсимлик уруғи. У кунжут донаси кабидир. Лекин ундан қизилроқ бўлади. Ёридан чироққа фойдаланилади.

ОХИРИДА УНЛИЛАР БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَا |aba — ҳар бир нам ва рутубатли нарса (ўғузча).

يَا |abi — эгар устига қўйиладиган ястиқ кўрпача (чигилча).

³³ Бу сўз Басим Аталай изоҳига кўра, ёзма ва босма нусхаларда يَم |im шаклида бўлиши хато бўлиб, يَم |itim бўлиши керак эмиш. Чунки бу сўз ҳозир ҳам кузау қабиласи тилида يَم |itin тарзида қўлланар экан (қаранг: III г., 24-бет). Бизнингча, ёзма нусхадаги шакли хато деб ҳисоблаш учун Басим Аталай далили етарли эмас. Чунки қадимги сўзларни ҳозирги қўлланишга асосланиб тузатишга қўшилиб бўлмайди.

يَرُو |aru: يَرُو يَلْم |aru jelim — балиқ тароғи.

يُرَا |ura — ҳар нарсанинг атрофи (ўғузча).

يَزِي |azi — бўшлик, очиқлик.

يَسِي |asi — ясси. يَسِي نَانِك |asi nanc — ясси, кенг нарса.

يَغِي |agi — душман.

يَا |awa — ўғузларнинг бир қабиласи. Бу сўзнинг —в билан يَو |awa, |—а билан يَا |awa || iwa шаклида талаффузи ҳам бор.

يَا |afa — тиканли ўсимлик.

يَا |afa: يَا يِير |afa jir — совуқдан сақланган ер.

يَا |aqa — ёқа.

يَا |aqi: يَا يُقِي آر |aqi juqi ar — лаганбардорлик қилувчи одам.

يَا |aqu — ёмғирли жой. Бу сўзнинг асли يَا عَقُو |aqqu эди, энгиллатилгандир³⁴.

يَا |igi: يَا يَغَاچ |igi jigac — ёғочлари бир-бирига ўралишиб кетган кўп дарахт. Баъзан ك |k — к туширилиб, يَا يِي يَغَاچ |i jigac шаклида ҳам талаффуз қилинади. يَا يَكِي تِيش |igi tish — зич тиш, демакдир.

³⁴ Бу изоҳда Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлардаги икки вариантлик сабабларидан бири атайлаб энгиллатиш деган қарашда экани маълум бўлади. Лекин унинг қарашда икки вариантлик сабаблари Ёлғиз шугина эмас. Улар кўп. Улар ҳақида ўз жойида уқтирган.

نون يېكى تىك тон jigi tik — тўнни зич қилиб, ту-
таштириб, пишиқ, қилиб тик. Тикишга يېي jī де-
йилади. Бунинг асли يېكى jigi дир.

يالا jala — тухмат. Биров ҳақида ёмон фикрда бўлиш.
Бир хил қат-қат нонга يالاجي يېغا jalachī juǵa де-
йилади. Яъни нозиклигидан бир нарсага сал те-
гиши билан ушалиб кетадиган нон, демакдир. Нон
ёпувчи, буни сен синдирдинг деб одамга тухмат
қилади.

يولا jula — чироқ, қандил. Шеърда шундай келган:

تَكْمَا اَيْتُ اشَقَا كَرْبُ تَرْغُلُ آلا

جَقَمَقُ جَقَبُ اَيْقَسَا قَلِي اَذِ نَوْرِيْلا

Тэгма iwät ашқа көрүб турғил ала

Чақмақ чақиб iwsä қалі узінур жула.

Ишга шошиб киришма, унинг кириш жойига
диққат қил, эҳтиёт бўл, шошилиб чақмоқ чақиб
чироқ ёндирмоқчи бўлган кишининг шошишидан
чироқ ўчади.

يالو jalu — тойчаларни боғлайдиган арқон. Бияларни
соғишда тойчалар бия атрофида ўтлаб туришига
мослаб, бир арқонга боғланади.

يىمو jemu — сўзимни қабул қилдингми, буюрганимни
қилишга тушундингми деган маънодаги сўздир.
سَن بَرغِل يَمُو сән барғил jemu гапининг маъноси

сен бор, хўпми, демакдир. Бунинг асли يِه jē —
хўпдир. م — м ва و — ў ҳарфларидан ташкил топ-
ган مو — му сўроқ аффиксидир.

يانا jana — яна, иккинчи марта. يَنَا كَلْدِي jana kēl-
dī — яна, иккинчи марта келди каби.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

ييا jaja — думба, фақат инсон думбасига нисбатан
қўлланади.

يوا jawa — унинг суви билан тутмочга ранг берила-
диган бир хил тиканли ўсимлик (طار ثوث). Юмшоқ
ف билан يفا jawa варианты ҳам бор.

يوا jawa — бу сўз ўғузларнинг бир қабиласида يفا
jawa шаклида қўлланади. Шунингдек, ўғузларда
иссиқ ер — يفا يير jawa jēr дейилади. Юқорида
айтганим каби و ҳарфи юмшоқ ف га алмашади.

شَاكْلِيْدَاغِي سُوْزْلَار بُوْلِيْمِي

ييتي jetti³⁵ — етти. ييتي قَت كوك jetti qat kōk — ет-
ти қат кўк, дегандаги каби.

³⁵ ييتي jetti сўзининг арабча ييتي шаклда бўлиши хатодир. ييتي бўлиши ке-
рак эди, бу бобга шундагина мувофиқ бўлади.

فَوَعْلٌ фавъалин шаклидаги сўзлар

- يُولِجُ | jулїч³⁶ — эчкининг майин юнги, тивит.
 يُوغَا | juғa³⁷ — қат-қат нон.
 يِجِغُ | jaǰıғuқ — байтал эмчақларининг учи. Баъзилари
 يَزِغُ | jazıғuқ дейдилар (қипчоқча).

ХАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН КЕЛГАН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- يَنْوُتُ | janut — жавоб. سُوْزٌ يَنْوُتِي | сўз janutī — сўзнинг жавоби.
 يَنْوُتُ | janut — ўринма-ўрин, баҳо.
 يِغَاجُ | jıғaч — ёғоч. Тўрт тилда يِغِجُ | варианты ҳам бор.
 يِپَارُ | jıpar — ипор, мушк (қаттиқ б — п билан).
 يِلَارُ | jular — отнинг югани.
 يِمَارُ | jamar — бир жой номи. Бу ерда — Ябақу даштида катта бир сув оқади, уни يِمَارٌ سُوْفِي | jamar suwī дейлади.

³⁶ Јулїч сўзи jowlıч бўлиши кераклиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Бизнинг фикримизча, бу изоҳга ҳожат йўқ. Јулїч шакли ҳам ўлчовига мос кела беради. Фатал ўлчови икки бўғинли сўзди; јулїч ҳам икки бўғинлидир.

³⁷ Јуға сўзи ҳам бу бобга мос келмаслигини Басим Аталай кўрсатган. Бизнингча, бу ҳам юқорида айтганимиз бўғин ҳисоби жиҳатидан мосдир (қ. „Девон“нинг туркча таржимаси, III т., 27-бет).

يِدْعُ | jadaғ — яёв.

يِرَاغُ | jaraғ — кез, вақт, пайт. اَيْشٌ يِرَاغِي | iş jaraғī — ишнинг пайти, хонаси³⁸. Бу сўзнинг يِرِغُ | варианти ҳам бор.

يِمَاغُ | jamaғ — ямоқ. Мақолда шундай келган: بَرَجِنٌ يِمَاغِي | барчїн jamaғī барчїнқа, қарїш jamaғī қарїшқа — ипакликка ипаклик ямоқ муносиб бўлса, юнга юнг ямоқ лойиқдир. Бу мақол ҳар нарса ўзига муносиб бўлиши керак, деган маънода қўлланади.

يِرَاقُ | jıraq — ироқ, узоқ. يِرَاقٌ يِيرُ | jıraq jör — ироқ ер. Қариндошлардан узоғига ва бошқаларга ҳам қўлланади. Шеърда шундай келган:

أَغْرَغِمُ كَنْدُو يِرَاقُ |

بُلَنْدِي مَانِي قَرَاقُ |

Оғрағим кэндў jıraq

Булнаді мәні қарақ.

Мақсадим узоқ эди, севиклимнинг қора кўзи мени асир қилиб йўлдан қайтариб қўйди.

³⁸ اَيْشٌ يِرَاغِي | iş jaraғī иборасини биз ишнинг пайти деб изоҳладик.

М Кошғарий бу иборани انظر فرصة الامر و جهته | ишнинг хонасига қара деб тарғифлайди. Босма нусхада бу ерда бир аниқсизлик белгиси бор.

يَغَاقُ jaғaq — ёнғоқ.

يَغُوقُ jaғуқ — яқин. يَغُوقُ يِيرُ jaғуқ jёр — яқин ер.

Қариндошларга يَغُوقُ يِقُ jaқ jaғуқ дейиш ҳам шундандир.

يُنَاقُ jунақ — эшак, хўкиз ва шунга ўхшаш юк ор-
тиладиган ҳайвонларнинг юк остига қўйиладиган
тўқимлари.

يِمَاكُ jёмёк — туркларнинг бир хили. Бизларнинг наза-
римизда улар қипчоқлардир. Лекин қипчоқлар
ўзларини бошқа тоифадан деб ҳисоблайдилар³⁹.

يَغَانُ jaған — фил. Икки тилнинг бирида. Шунинг учун
одам номи сифатида يَغَانُ تَكِينُ jaған тэгин сўзи
қўлланади.

يُغُونُ joғун — ҳар бир йўғон нарса.

يِلَانُ jīлан — илон. اُقُ يِلَانُ оқ jīлан — ўзини одам ва
бошқаларга отадиган илон.

يِلَانُ يِلِي jīлан jīлī — туркча ўн икки йил номларидан
бири.

يِمَانُ jаман — ёмон (ҳар нарсанинг ёмони) يِمَانُ اِيكُ
jаман иг — ёмон касаллик.

³⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳи айрим қабилалар ҳақида олимлар, та-
рихчилар орасида турли қарашлар ҳам бор бўлганидан далолат беради. Бу хил
қайдлар Маҳмуд Кошғарийнинг ҳар бир сўз изоҳига масъулият билан ёндаш-
ганини, унинг изоҳлари тўла илмий асосда эканини очиб бериш жиҳатидан
жуда муҳимдир.

فَعْلَى ФАЪЛА ШАКЛИДАГИ ЎРТАСИ СУКУНЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَلْبِي نَانِكُ jалпī — ясси, ялпоқ. jалпī нэн —
ёғочдан ўйилиб ясалган, юза (чуқур бўлмаган)
лаган каби ясси нарса.

يِرْتُو jарту — пайраха. Шунга қиёс қилиб устига (бир
нарса) ёзиладиган тахтага ҳам يِرْتُو jарту дейилади.

يِرْجُو jёрчў — гўр.

يِرْجِي jурчī — ҳунарманд, йўл кўрсатувчи.

يِنْجُو jīnjū — инжу, дур. Канизакларга يِنْجُو jīnjū де-
йиш ҳам шундан. Мақолда шундай келган: اوتلُكُ

يِنْجُو يِرْدَا قَلْمَاسُ otl'g jīnjū jёрдā қалмас — тешил-
ган дур ерда қолмайди, уни бир оладиган чиқади.
Бу мақол канизаклар қизлигича узоқ қолиб кет-
майди, унга бир уйланадиган одам топилади деган
маънода қўлланади. Ўғуз ва қипчоқлар jни jга
алмаштириб, يِنْجُو jīnjū шаклида қўллайдилар.

يِغْلُو jуғду — туяларнинг жағ остидаги узун туклари.

يِكْدَا jигдā — жийда.

يِمْدُو jамду — сон туки (мўйи).

يِنْدِي jундī — ювинди.

يېرى |a p r i|. يېرى يېر |a p r i j ɛ r — ясси ва тўғри ер.

يېرى |a p r i:| يېرى قلاق |a p r i q u l a q — шалпангқулоқ.

يَشْرُو |a ш р у — яширин. اَلْ يَشْرُو كَلْدِي ол |a ш р у
кәлди — у яширин келди. يَشْرُو ايش |a ш р у и ш —
яширин иш.

يُغْرُو |y ɣ r u — туянинг узун мўйлари. Баъзан бу сўз-
ни يَغْرُو |y ɣ r u| тарзида ҳам қўллайдилар. Бу
сўздаги ر-р ҳарфи د-д ҳарфи билан алмашгандир.
Араб тилида ҳам бу хусусият бор. عَكْرَةٌ ва عَكْدَةٌ
дейилгани каби.

يَغْرُو |a ɣ r u — атроф, яқинлик. اَلْ اَنْكْرَهْ يَغْرُو يْرِيمَاسْ
ол анар |a ɣ r u j u r i m a s — у унинг атрофига, яқини-
га бормайди. Бу сўзнинг асли ق-қ билан, يَقْرُو
|a қ р у эди. غ-ғ билан ق-қ бир-бирига яқин товуш-
лар бўлгани учун, غ-ғ ни ق-қ га алмаштирилган.
Бу хусусият араб тилига яқиндир. يَقْرُبْ |a қ р у б у
сўзи يَقْرُو |a қ р у шаклида ҳам қўлланиши каби. Бу
сўзда ب-в га алмашган.

يُغْرِي |y ɣ r i — лаган. Мақолда шундай келган: اَشْ تَتَغِي
аш татиги туз |y ɣ r i n j ɛ m a s — ош
туз билан тотли, лекин лаган билан ёлғиз тузнинг
ўзи ейилмайди. Бу мақол ишларда аниқ мақсадли
бўлишга ундаб айтилади.

يَقْرِي |a қ р и — ич ёғи. Байтада шундай келган:

بَشْرُلُوْرُ يَقْرِي قِيَاقُ
تَشْغَرُ يَغْرِي جَنَاقُ

Пішрїлур |a қ р и қ і| ақ

Тушғурур |y ɣ r i ч а н а қ|.

Ич ёғи, сардақлар пиширилиб, тоғора, косалар
тўлғазилади.

يَخْشِي |j a x ш и — яхши. Ҳар нарсанинг яхшиси. يَخْشِي نَانِكُ
|j a x ш и н ă н — яхши нарса, يَخْشِي ايش |j a x ш и и ш —
яхши иш.

يَرْشِي |j a р ш и — бир нарсани яримга бўлувчининг номи.
يَرْشِي سِي بُو |j a р ш и с и б у — уни яримга бў-
лувчи будир. اَلْ مَانِكُ بَرَلَا تَامُ يَرْشِي ол м ă н и ц
б ı r l ă т а м |j a р ш и — у мен билан девор бўлувчи қўш-
ни (уйларимиз орасида девор бор, холос) демак-
дир.

يَفْغُو |j a ф г у — халқдан бўлиб, хоқондан икки даража
паст ўринда бўлган одам.

يَفْغُو |j a ф г у — Борсагон шаҳри яқинидаги бир шаҳар-
нинг номи. Яфғуга яқин бир тепалик يَفْغُو اَرْتُ
|j a ф г у а р т| дейилади.

يَفْغَا |j y ф г а — асранди бола.

يالغا jalğa: قارا يالغا қара јалға — турк диёри билан Фарғона орасидаги яқин бориб бўлмайдиган жарлик. Мақолда шундай келган:

قارا مونگ كَلْمَكِنَجَا قارا يالغا كَجْمَا

Қара муң кәлмәгинчә қара јалға кәчмә — хатарли кун келмагунча, зинҳор қора жилғадан утма, чунки у ер ҳеч вақт қори аримайдиган мушкул жойдир.

يالغۇ jalғу — шафқатсиз, муруватсиз олчоқ одам (ўғузча).

يالغى jalwī — сеҳрлаш, يالغىچى јалwичі сеҳрловчи. Байтда шундай келган:

يالغىن انگ كوزى يالغن انگ اوزى
تولن اين يوزى يردى مننگ يوراك

Јалwин анің көзі
Jәlkin анің özi
Толун ајін јүзі
Јардi мәнiң јүрәк.

Севгилисини мақтаб шундай ёзади: унинг кўзи киши (кўнглини) овлайдиган сеҳргардир. Ўзи мусофирдир, юзи тўлин ойдир. Қараш билан у мени отиб, юрагимни ёрди.

يۇقا juwqa — юпқа, ҳар бир юпқа нарса. Мақолда шундай келган:

اناسى تۇلكى يۇقا ييار. اغلى تىگ قشا قبار

анасі тәwлүк јуwқа јапар, оғлі тәтiк қоша қапар — онаси ҳйла қилиб юпқа нон ёпса, боласи зийраклик қилиб қўша-қўша (иккита-иккитадан) оғзига солади. Бу мақол икки ҳушёр киши қаршилиги тенг келишига ишорат қилиб айтилади.

يۇقا juwqa — юпқа. Бу сўзнинг „ф“ лик варианты ҳам бор. ب ҳарфи ف га алмашади. Бу хусусият арабчада ҳам бор. Чунончи: اسرف، اسرب، مصطبة، сўнги сўз арабчаштирилгандир.

يالغى јилкi — тўртоёқли ҳайвонларга берилган турдош исм.

يارما jarma: يارما يوغا јарма јуға — бир хил қатлама. Узунасига ёрилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يالغما jalғма — туркий халқларнинг бир тонфаси. Уларни قارا يالغما қара јалғма деб ҳам атайдилар.

يالغما jalғма — Тароз яқинидаги бир қишлоқ. Бу сўзнинг асли аввалги сўздандир.

يالما jalма — пахтали тўн, форслар бунни туркий халқлардан олиб يالما шаклида ҳам талаффуз қиладилар. Араблар форслардан олиб يالماқ шаклида қўллайдилар. Араблар ق-қ ни ھ-ҳ га айлантирганлар. Чунончи: كنده кандани خندق хандақ, يارما јарани يارق јарақ қилиб олганлар.

ذوالرمة: كانه متمبى يلمق عرب
Араб шоирларидан деган эди.

Ҳеч ким бу сўзни турклар форслардан олганлар деб даъво қила олмайди. Чунки мен бу сўзни энг қирғоқ чегараларда яшовчи оддий турк халқларидан ҳам эшитганман. Булар бошқа халқлардан кўра, бу хил ёмғир ёпинғичига муҳтожроқдирлар. Чунки буларнинг юртларида қор, ёмғир кўпдир.

يزنا j äznä — эзна, катта қиз қардошнинг эри.

تمن يکنا j i gnä — нина. Катта нина жуводизни тёмән j i gnä дейилади.

Бу бўлимнинг матвий қисми

يُمغى j u m ğ i — тўпланган, уюлган. نانگ يُمغى j u m ğ i
нэң — уюлган кўп нарса. كشي يُمغى گادی k i š i
j u m ğ i k ə l d i — одамлар тўпланиб келишиди.

Фаоли шаклидаги сўзларнинг ҳар қандай ҳаракатлар билан қўлланган формалари

يلاجي j a l a c i : ار يلاجي j a l a c i эр — ҳар нарсада одамларга дарров туҳмат қилувчи, бадғумон одам. Бир хил қатламага يوغا يلاجي j u ğ a дейиш ҳам шундандир, чунки у бирор нарсага салгина тегиши биланоқ ушалиб, синиб кетади.

يُباغو j u p a ğ u : ايش يُباغو j u p a ğ u i š⁴⁰ — билмасликка солиб кетилиши керак бўлган иш.

يُرِغو j u r i ğ u : ير يُرِغو j u r i ğ u j ě r — юриладиган ер. Бу сўз жой исми (сифатдош)дир. Пайт исми функциясида ҳам шу форма қўлланади.

يراغو j i r a ğ u — чолғувчи, ашулачи.

بُو اَر اَل اَزون يَشَاغو j a š a ğ u — яшайдиган. بُو اَر اَل اَزون يَشَاغو бу эр ол узун јашағу — бу одам узоқ-узоқ яшашга ҳақлидир. Жой исми, пайт исми ҳам шундай.

يَمَاغو j a m a ğ u — ямаладиган. بُو تون اَل يَمَاغو бу тон ол јамағу — бу тўн ямаладиган, ямалиши керак бўлган тўндир.

يَبَاقو j a b a ğ u — бир тоифа туркий халқлар.

يَبَاقو j a b a ğ u — юнгдан ишланган наMAT. Бош туклари чигаллашиб ўралишиб кетса, يَبَاقو بُلدي j a b a ğ u болдi дейилади.

يَبَاقو j a b a ğ u : سفي يَبَاقو سفي j a b a ğ u s u w i — Қашқар тоғларидан чиқиб, Ўзганд ва Фарғонага оқадиган сув.

يُلاكو j u l a ğ u : نانگ يُلاكو j u l a ğ u нэң — суяладиган нарса, суянчиқ.

يَنِيكو j ě n i ğ u — туғадиган. بُو اراغت اَل يَنِيكو бу урағут ол j ě n i ğ u — бу хотин туғадиган, туғиш арафасидаги хотиндир.

⁴⁰ Басим Аталай يُباغو j u p a ğ u сўзи ёзма нусхада بُوباغو бујағу экани ҳақда анча кенг изоҳ берган (қаранг: III т., 36-бет). Бизнинг يُباغو j u p a ğ u шакли тўғри эканлигига энг асосли далилимиз шу ўзақдан ясалган јупамак, јупалмак каби жуда кўп сўзларнинг ҳар ерда шу шаклда эканлигидир.

Ҳар турли унли товушлар билан қўлланган

فَعْلَانُ фаълон шаклидаги сўзлар бўлими

يَبْجَانُ | Јапчан — явшан ўти. Унинг ҳиди билан ёввойи сичқонларни овлайдилар. Бу сўзни ف билан يَبْجَانُ | јавчан варианты ҳам бор. ب нинг ف га айланиши ҳақидаги қоида юқорида айтилган.

يَمْشَانُ | Јімшан⁴¹ — қипчоқ шаҳарларида битадиган бир саҳро меваси.

يَجْغَانُ | Јағган: يَجْغَانُ أَشْ | јағган аш — ёвғон ош, гүштсиз овқат.

يَلْغَانُ | Јалган — ёлғон, ёлғонлаш. Бу сўз баъзан аниқловчи функциясида ҳам қўлланади. Чупончи: يَلْغَانُ كِشِي | јалган кіші — ёлғончи киши, يَلْغَانُ سَوْزُ | јалган сўз — нотўғри гап каби.

يَلْغُونُ | Јілғун — юлғун, юлғун дарахти.

يَبْكِينُ | Јіпкін: يَبْكِينُ نَانْكَ | јіпкін нәң — тўқ қизил арғувон рангидаги нарса.

يَلْكِينُ | Јәлкін: يَلْكِينُ اَتْلِغُ | јәлкін атліғ — отлиқ мусофир. Ўғузлар мусофирни اَلْكِينُ | әлкін дейдилар, улар ى ҳарфини الف га алмаштирадилар.

يَمْلَانُ | Јамлан — бир хил кемирувчи жонивор.

⁴¹ Басим Аталай бу сўз Анадолуда يَمْشَانُ | јімшан шаклида эканини кўрсатган (қараг: III т., 37-бет),

فَعْيَلَانُ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَتِيكَانُ | Јәтикән — етти қароқчи дейилган юлдуз.

يَسِيمَانُ | Јасіман — сув бўшатишганда, идишдан қулқуллаб чиқадиган овоз.

يَلِيمَانُ | Јаліман — очиқ-сочиқ ғаниматлар.

فَعْلِي شАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يُنْدِي | Јонінді — йўнилган, таланган.

Уч ҳарфлилар бўлими ва унга қўшилганлар тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН

فَعْلَلُ ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يَبْغُوتُ | Јабғут — юнг ва, шунингдек, қил билан тўлдирилган тўшак ва шунга ўхшаш нарсалар.

يَبْطَاحُ | Јаптах — ёмғирдан, қордан сақланиш учун чўпонлар ёпинадиган ёпинчиқ.

يَبْغُوحُ | Јапғуч — эшак ва бошқа ҳайвонларни ҳайдашда ишлатиладиган ҳивич, чўп.

يَسْغَاجُ | Јасғач — увра тахта. Бу сўзнинг асли يَسِيْ يَبْغَاجُ | јасі јіғач, яъни јасі ёғоч, энли тахтадир.

يَبْغَمُرُ | Јағмур — ёмғир. Бу сўзнинг يَبْغَمُرُ | јамғур варианты ҳам бор. Мақолда шундай келган:

نَجَامَا اَبْرُقُ كَذِكْ اَرَسَا يَبْغَمُرْفَا يَرَارُ | нәчәмә опрақ:

kəz̄ük ɛrsä jaǵmurqa jarar — кийим қанча эски бўлса ҳам, ёмғирга ярайди. Бу мақол ўз қарамоғидагилардан бирининг аҳмоқлиги, қўполлиги ёки заифлиги учун уни ўзидан четлатмоқ истаган кишига қарата айтилади: ҳар қанча камчилиги бўлса ҳам, бир хизматингга яраб қолади, ундан ишда фойдаланиб, хурсанд бўласан, демакдир. Шеърда шундай келган:

قىدى بلىت يغمرن كرب تثار اق ترين
قرفا قذنى ال قرن اقن اقر انكر شور

Қуді булут јағмурін
Кэріб тутар ақ торін
Қірқа қозті ол қарін
Ақін ақар анрашур.

Булут оқ тўрини ёйиб, осмонга ёмғирини қуйди. Қорларини у тоғларга ташлади. Тоғдан ҳайқириб сел оқаётир.

ياربوز — бир хил хушбўй ўт — ўсимлик.

ياربوز — илонни ўлдирадиган бир ҳайвон. Мақолда шундай келган:

يلان يربزدن قجار قنجا برسا يربز اترو كلر

Јілан Јарбуздін қачар, қанча барса Јарбуз отру кәлур.

Илон доим ярбуздан қочади. Илон қаёққа қочса, у қаршисидан чиқади. Бу мақол: ёмон кўрган нарсасидан қочса қутулмай, унга дуч келадиган одам ҳақида айтилади.

يولدوز — ҳамма юлдузлар учун айтиладиган умумий ном. Сўнг улар фарқ қилиниб, Муштари (Юпитер) юлдузи — **ارن توز** ɛrāntuz, Мизон юлдузи — **قراقش** қарақуш, Сурайё юлдузи — **الكر** уйкәр, Етти қароқчи — **يتيكان** ɛtikān, Қутб юлдузи — **بقر سقم** тэмўрқазуқ, Миррих юлдузи — бақірсоқим номлари билан аталади.

يالدز — илдиз. Бу сўзни ўхшатиш қондаси асосида одам авлодига нисбатан ҳам қўлланади: **توبلگ يلدز لىغ** тўблиг јілдзліг — таг-тугли, таг-тахтли одам каби.

يولسوز — йўлдан адашган одам. Бу сўзнинг асли **يولسوز** дир.

ياردش — ҳамшаҳар. **ياردش كشي** ɛrdāsh kishi — ɛrdāsh kishi — ҳамшаҳар одам. Бу икки кишининг бир шаҳардан бўлишидир. Бир шаҳардан бўлган икки кишининг ҳар бири бир-бирига **ياردش** ɛrdāsh бўлади (уғузча).

يارماش — ширач, крахмал.

يارماش — ёрма. **يارماش اون** ɛrmas̄h un — майда ун.

Бу икки сўз бир-бирига зид маънодаги сўзлардандир. Ҳақиқатда, бу сўзларнинг асли бирдир.

يغروش — туркларча, халқ орасидан чиқиб, вазирлик даражасигача кўтарилган одам. Форс ва бошқаларда ҳар қанча катта имкониятга эга бўлса

ҳам, бу лақаб берилмайди. Јуғруш хоқондан бир даража паст мартабадир. Унга қор, ёмғир ва иссиқдан сақланиш учун қора ипак чодир (зонтик) тақдим этилади.

يُنَجِّعُ јунчїғ — ایش јунчїғ іш — чириганлиги, бузилганлиги учун қўлга олинмайдиган иш.

يُنَجِّعُ јунчїғ: آر јунчїғ эр — нотавон, заиф, ҳоли хароб одам. Шеърда шундай келган:

أَذْلَكُ أَرِيغُ كَقَرْدِي يَنْجِعُ يَغْرُ تَقَرْدِي
 أَرْدَمُ يَمَا سَقَرْدِي أَرُنْ بَكِي جَرْتَلُورُ

Özläk arıg kəwrädi
 Јунчїғ јавуз тəwrädi
 Эрдәм јəmä сəwrädi
 Ажун⁴² бəгі чəртилур.

Замон озди, заифлар, бемазалар кучланди. Замон аҳли (одамлар) Афросиёбнинг вафот қилиши билан фазилатдан маҳрум бўлдилар.

يُورْتُغُ јортуғ — жанг кунларида ёки бирор ерга боришда шоҳнинг атрофида борадиган соқчилар.

⁴² Дунё маъносидаги أَرُنْ сўзи „Девон“да жуда кўп ерда учрайди. Бу сўзнинг ژ — ж билан ёзилиши қоида эканини М. Кошғарий қатъий суратда кўрсатган (қаранг: I том, 44-бет). Лекин классик адабиётда ҳар ерда أَرُنْ очун шаклидагина учрайди. Лутфийда ҳам худди шу шаклда берилган:

Сендек очунда кўзлари айни бало қани,
 Мендек анинг жафоси била мубало қани.

يَرْلِغُ јарлїғ — йўқсул, бечора. اَرَّ يَرْلِغُ јарлїғ эр — ёрлақанган (раҳм қилинган) одам шундан олингандир.

يَرْلِغُ јарлїғ — хоқоннинг хати, фармони (чигилча). Буни ўғузлар билмайдилар.

يَشْلِغُ јашлїғ: كُوزُ يَشْلِغُ јашлїғ кўз — ёшли кўз.

يَشْلِغُ јашлїғ — ёшлик, катта ёш, қари. اَرَّ يَشْلِغُ јашлїғ эр — катта ёшли одам. Катта ёшли ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли ياشلغُ јашлїғ дир.

يَمَلِغُ јамлїғ: كُوزُ يَمَلِغُ јамлїғ кўз — чўп тушган кўз. Бу сўзнинг асли ياملغُ дир.

يَبْغَاقُ јабғақ — қуш овланиладиган бир хил тузоқ.

يَبْغَاقُ јатғақ — хонни, қўрғонни ва шунинг кабиларни сақловчи, муҳофаза қилувчи одам. يَبْغَاقُ يَتِي јатғақ јаттї⁴³ — муҳофаза қилувчи одам ётти каби.

يُذْرُقُ јузруқ — каф, шапалоқ. Мақолда шундай келган: يَاتِنِكُ يَابْغِغُ تَكُوسِنْدَا أُوْزُنِكُ قَانَلِغُ يَذْرُقُ يِيْكَ јатнїң јағлїғ тїкўсіндä(н) ознўн қанлїғ јузруқ јїғ — ётннннг ёғлиқ овқатидан ўзингга яқинларнинг муш-

⁴³ Басим Аталай يَبْغَاقُ يَتِي иборасини يَبْغَاقُ اَرَّ يَتِي бўлиши керак эди деб илҳом берган (қаранг: III том 42-бет). Аммо يَبْغَاقُ јатғақ сўзининг ўзидан ҳам бу маъно англашилади.

ти (шапалоғи) яхши. Бу мақол яқин одамларнинг оралари бузилганда бир-бирларини келиштириш учун қўлланади.

يارماق — танга.

ياستق — ёстиқ.

ياشلاق — ёмон, паст, жўн. ياشلاق كشي jашлақ

киші — феъли ёмон одам.

ياشلاق jашлақ — ҳар нарсанинг ёмони, тубани (ўғузча ва қипчоқча). Шеърда шундай келган:

كئسا كشي يزينا كركلك يزن كركنك

ياشلاق كدز تلكني اذكو سغ تلتنكل

Kўlsa kishi jўzina kўrklyg jўzin kўrўngil

Jашлақ kўzaz tilicni azgў sawig tilāngil.

Бирор киши сенга кулиб қараса, сен ҳам унга жуда очиқ ва кулган юз билан боқ, ширин сўз ва ёқимли муомала қил, тилингни тий.

ياشلاق jашлақ⁴⁴: ياشلاق سرغ jашлақ саріғ — бир бекнинг оти бўлган. ياشلاق jашлақ аслида ҳар бир нарсанинг қаттиғи маъносидадир. Чунончи, ياشلاق

ياشلاق قتع ياشلاق jашлақ қатіғ jіғач — жуда қаттиқ ёғоч, демакдир.

⁴⁴ Бизнинг фикримизча, бу сўз исм эмас, золим ва ёвуз бек маъносидаги беклар лақабидур. Чунки ياشلاق нинг асл маъноси ҳар бир ёмон нарса экани юқорида айтилган. Маҳмуд Кошғарий изоҳида ҳам шунга ишорат бор.

يُمغاق jумғақ⁴⁵ — юмалоқ, ҳар бир юмалоқланадиган, гирдак нарса. Уч тилида кашнич уруғини يُمغاق تانا jумғақ тана дейдилар.

تانا — дона. Бу сўз форс тилидан олиниб, туркий талаффузга мослаштириб, تانا тана қилиб олинган, туркчалаштирилган деб гумон қиламан⁴⁶.

يُمشاق jумшақ — ҳар бир юмшоқ нарса.

يندق jандақ: يندق تكان jандақ тикан — янтоқ тикан.

يندق jандақ: يندق جكر jандақ чёкёр — ҳаводан дарахтлар устига ёғадиган (болга ўхшаш) шира.

يندق jандіқ: يندق ات jандіқ ат — оддий, яратилишда камчилиги бўлган от.

يندق jундақ — от тезаги. Бу фақат отникига хосдир. Мақолда шундай келган: يغينك ارسا كركل يندق

ياغينك jaғin эрсә кәрәл⁴⁷ jундақі тәғир — душманингда бўлса ҳам мол бўлсин, энг ками, душман отининг тезаги тегади, ундан ёқиб фойдаланасан.

⁴⁵ Юмғоқ сўзи бизга юмалоқ тарзида етиб келиши тилшунослар диққатига эловордир. Чунки айрим сўзлар фақат ғ тушиб етиб келган. Чунончи, yrhoq — ppoq, quloq — quloq каби.

⁴⁶ Маҳмуд Кошғарийнинг тана сўзи ҳақидаги изоҳи унинг сўз этимологиясини аниқлашдаги қарашларидан намуна сифатида жуда муҳимдир. Девоннинг фактларга кўра, Маҳмуд Кошғарий сўз этимологиясини аниқлашда жуда ҳиёт ва бениҳоят пухта илмий усул қўллаган.

⁴⁷ Арабча كركل шаклидаги сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: III том, 44-бет), унинг изоҳига кўра, бу сўз қўлёмзада ҳам шу шаклда экан. Басим Аталай كركل бўлиши тўғри деб уқтирган. Бизнингча, бу масала яна ҳам кенроқ текширишни талаб қилади. Шунинг учун биз олимлар диққатини тортиш учун ўзича қолдирдик.

يَنْغُقُ jаnғуқ — илдизи совунга ўхшаб кўпирадиган бир хил ўсимлик. Билгилки, **ق-қ** ҳарфи феъл ўзакларига қўшилиб, қурол оти ясалади. Чунончи, **أَرْغَاقُ** орғақ қурол оти **أُورِدِي** орді феълидан ясалгандир. **يَنْغَاقُ** јунгақ сўзи ҳам шу хилда **يُودِي** јуді феълига **ق** қўшилиб ясалган қурол отидир⁴⁸.

يَنْتَاقُ jаnлїқ — чўпон тўрваси.

يَنْجُوقُ jаnчұқ — ҳамён. Пул солинадиган ҳамён.

يُدْرُكُ jўдрўк — устига кийим ва бошқалар тахлаб қўйиладиган тахмон қутиси (сандиқ).

يُزَلُّكُ jўzлўг: **أَكِي يَزَلُّكَ أَرُ** ікі jўzлўг эр — икки юзлама, мунофиқ одам.

يُزَلُّكُ jўzлўг: **أَكِي يَزَلُّكَ كَزَنْكُو** ікі jўzлўг кўзўнгў — икки юзли ойна.

يُجْرُكُ jўгрўк: **أَتُ يَجْرُكَ** ат — югрук от. Пойгада ўзиб кетадиган чопқир от. **Ўғузлар** билагон, донишманд, зийрак ва фозил кишиларни **يَنْكُرُ** jўгрўк билгä дейдилар.

⁴⁸ **يَنْغُقُ** jаnғуқ сўзи ҳақида Басим Аталай шундай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада ҳам **يَنْغُقُ** jаnғуқ шаклида экан, шу усул билан ясалган **أَرْغَاقُ** орғақ сўзига мувофиқ, **يَنْغُقُ** jаnғуқ эмас, **يَنْغُقُ** јунгақ бўлиши мувофиқ деб уқтирган. Ҳақиқатда шу хилда ясалган сўзларда, асосан, сўз ясовчи аффикс **-ғақ** шаклидадир. Тарғақ—тарак, қапғақ—қопқоқ каби. Бу ерда М. Кошгарий феъл ўзагига **ق-қ** қўшилиб ясалади деб уқтирган. Аслида **ق** эмас, **غَاقُ**—ғақ қўшилиб ясалган эмасми?

يُكْسَكُ jўксәк⁴⁹: **تَاغُ يَكْسَكُ** jўксәк тағ. Ҳар бир баланд ва узун нарсага ҳам **يُكْسَكُ** дейилади. Бу қуш пари маъносида **يُوكُ** jўк сўзидан олингандир. Чунки юксалиш унинг табиий хусусиятидир. Шунинг учун ҳар бир баланд нарса ҳам шундай аталган. Байтда шундай келган:

أَسْ أَسْ كُرْبُ يَكْسَكُ قَلْتُ قُودِي جَقَارُ

بَلْكَ كِشِي أَكْتُ بَرَبُ تَفَرَّقُ أَقَارُ

Ус эс кўрўб jўксәк қалїқ қоді чақар
Билгä кiшi бгўт бәриб таврақ уқар.

Каркас қуши йиртқич ҳайвонлардан қолган гўштни (овни) кўриб, ўзини осмондан ташлайди. Шунингдек, донишманд кишиларни қизиқтирадиган ов ўгут-насиҳатдир. Улар ўгутни эшитиш биланоқ қулоққа оладилар.

يُكْسَكُ jўксәк — ангишвона. Ўқ отадиганларнинг бармоқларига киядиган бармоқ қопи кабидир. Уни мисдан ёки теридан ясайдилар. Уни тикувчилар бармоқларига нина ботишидан сақланиш учун бармоқларига кийиб ишлайдилар.

⁴⁹ Басим Аталай бу сўзнинг ёзма нусхадаги шаклини талаффузга хилоф, **يُكْسَكُ** jўксүк бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: III том, 46-бет). Бунга қўшилиб бўлмайди. Чунки бу сўз ҳозирги замон турк тилида **jўксүк** тарзида талаффуз этилса-да, XI асрда бу сўзнинг талаффузи бошқача бўлган бўлиши мумкин. Умуман, „Девон“ тилини ҳозирги замон турк тилига мослаштириш Басим Аталай таржимасининг жуда кўп ўринларида учрайди.

Ўпарлїғ кәсүргүдін ўпар кәтсә јїзі қалїр — мушк идишидан мушк олинса ҳам, ҳиди қола беради.

Бу мақол бойлиги қўлдан кетиб, юқи-юруниги-на қолган бўлса ҳам, бирор нарса сўралса, ундан топила берадиган киши ҳақида айтилади.

Јағїрлїғ — яғирли. јағїрлїғ тәwәј — яғири бор туя. Бошқаси ҳам шундай.

Јуларлїғ — нўхтали. јуларлїғ ат — нўхтали от.

Јапїғлїғ — ёпиқ. јапїғлїғ қапуғ — ёпиқ эшик.

Јазїғлїғ — ёзиқлиқ. јазїғлїғ тәшәк — ёзиқлик тўшәк.

Јарағлїғ: јарағлїғ иш — мумкин бўлган, ярайдиган иш.

Јазїғлїғ — ечик, бўшатилган. јазїғлїғ ат — арқонидан бўшатилган, ечик от. Бошқаси ҳам шундай.

Јїшїғлїғ — арқонли. јїшїғлїғ әр — арқони бор одам.

Јулуғлуғ: јулуғлуғ кїшї — пултўлаб ажратиб олинган киши.

Јамағлїғ — ямоқли, ямоғи бор. јамағлїғ тун — ямоқли тўн.

Јарағлїғ — яроғли. јарағлїғ әр — яроғи бор одам.

Јазуқлуғ — гуноҳкор, гуноҳли.

Јїшїқлїғ — дубулға (мис ёки пўлат қалпоқ)ли. јїшїқлїғ әр — дубулға кийган одам.

Јасїғлїғ — ёй сақланадиган садоқ. ја-сїғлїғ ја — садоқли ёй.

Јағақлїғ — ёнғоқли. јағақлїғ — јїғач — ёнғоқли дарахт.

Јурунлуғ: јурунлуғ урағут — ипак кийимлик бўлақлар (отрез)и бор хотин.

Јашїнлїғ — чақмоқли. јашїнлїғ булїт — чақмоқли булут⁵¹.

Јағанлїғ — фили бор, филли. јағанлїғ әр — фили бор одам.

Бу бўлим⁵² бир неча функцияни бажаради. Биринчи اسم مفعول исми мафбул⁵³ функциясида келади. Чунончи: јазїғлїғ тәшәк —

⁵⁰ Ҳозирги тилда ёнғоқ тарзида қўлланувчи бу сўз Навої асарларида ёнғоқ шаклида ҳам учрайди:

*Ёғоч узра гар бўлса юз минг ёғоч,
Кўмар ерга ҳар не ўғурлоди зог.*

⁵¹ Бу сўз ўша давр халқлари табиат ҳодисаларини анча пухта билганликларидан дарак беради.

⁵² луғ аффикслари билан ясалган сўзлар тури кўзда тутилган.

⁵³ *Исми мафбул* терминини Маҳмуд Кошғарий кенг маънода қўллайди. Бу ерда *ёзилган, ечилган* каби мажҳул сифатдош функциясидадир.

يَلْكَلِكُ jöläklik — суяладиган. يَلْكَلِكُ يَغَاجُ jöläklik⁵⁸
jıgac — бир нарсага суянган ёгоч.

يَلْكَلِكُ jilälik — иликли. يَلْكَلِكُ سُنْكُوكُ jilälik sö-
nük — иликли сўнгал

شَاكْلِيدَاغِي تۇرلِي خَارَاكَاتلَار БИЛАН ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНАДИГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَيْتَغَانُ ajetgan.⁵⁹ اَلْ كِشِي اَلْ تَلَمَّ سُوْرُ اَيْتَغَانُ ол кіші
тәлім сөз айтқан — у киши ҳар вақт сўз сўрайди-
ган кишидир.

يَرْتَغَانُ jaratgan — яратган. اَلْ تَنْكُرِي اَلْ يِيْرِكُ يَرْتَغَانُ тән-
ри ол jәриг яратқан — ерни яратқан тангридир.
Бошқаси ҳам шундай.

يَرْتَغَانُ jarutgan — ёритган. كُوْنُ اَلْ اَرْنَعُ يَرْتَغَانُ кўн
ол ажунуғ жарутған — ҳар вақт оламини ёритган
қуёшдир.

يَرْتَغَانُ jorutgan⁶⁰: يَرْتَغَانُ كِشِي jorutgan киши —
ўсирган одам.

⁵⁸ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни ёгочга суялиш деб изоҳ берган. „Қутадғу билик“да бу сўз одамлар суянадиган йўл кўрсатувчи раҳбар маъносиди ҳам қўлланган:

Саниндин адин йўқ йўлаким манга

(менинг сендан бошқа суянадиган раҳбарим йўқ, демакдир).

⁵⁹ *Айтмоқ* у давр тилида сўрамоқ маъносиди қўлланган.

⁶⁰ يَرْتَغَانُ jorutgan сўзи босма нусхада يَرْتَغَانُ jortgan шаклидадир. Басим

Агалай бунинг тўғриси يَرْتَغَانُ jorutgan деб тузатиш киритган. Биз ҳам шу-
ни мувофиқ кўрдик.

يَغْتَغَانُ jağutgan — яқин қилиб кўрсатган. اَلْ كِشِي اَلْ
اَوْزُنُ يَغْتَغَانُ ол кіші ол өзін jağutgan — у ёқимли-
лиги билан ҳар доим ўзини одамларга яқин қилиб
кўрсатган.

يَغْتَغَانُ jağitgan — ёғдирган. اَلْ يَغْمَرُ يَغْتَغَانُ тән-
ри ол jağmur jağitgan — ёмғир ёғдирган тангридир.

يَغْتَغَانُ jağitgan — душманлик қиладиган. اَلْ كِشِي اَلْ
تُجِي يَغْتَغَانُ ол кіші ол тутқи jağitgan — у одам
ярашгандан кейин (ҳам) доим душманлик қила-
диган.

يَمْتَغَانُ jumitgan — тўпланадиган. اَلْ كِشِيْلَارُ اَلْ يَمْتَغَانُ
ол кішиләр ол jumitgan — у одамлар доимо бир
ишда тўпланадигандир.

يَبْرَغَانُ japurgan — ёпадиган, беркитадиган. بُو اَرُ اَلْ
ايشُنُ يَبْرَغَانُ бу ёр ол ишин japurgan — бу одам
ишини доимо беркитадиган кишидир. Ҳар нарса-
ни бекитиш ҳам шундай.

يَشْرَغَانُ jashurgan — яширадиган. اَلْ اَرُ اَلْ نَنْكُنُ يَشْرَغَانُ
ол ёр ол нәнин jashurgan — у одамнинг одати мо-
лини ва бошқаларни яширишдир.

يَيْشَغَانُ japusgan — ёпишадиган. اَلْ اَرُ اَلْ ايشِقَا يَيْشَغَانُ
ол ёр ол ишқа japusgan — ишларга ёпишиш у
одамнинг одатидир. Ҳар қандай ишларга боғла-
надиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

**ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ТУРЛИ ШАКЛЛАРДА
ҚўЛЛанилган نَمَلَلٌ Вазнидаги сўзлар бўлими**

يُرْجَمُ jўргамач — қорин ва ичак ингичка ичак ичига солиниб, қиздирилиб ёки қайнатилиб ейилади.

يَتَغَشَّقُ jатғашуқ⁶⁶ — бир ерда бошқа бири билан ётган.
يَتَغَشَّقُ اُغْرَى jатғашуқ оғри — ётар вақт.

يَقْرُقُ jақріқан — камон гулаги катталигидай (ориндиқдай) меваси бор бир хил ўсимлик. Шамоллаб ёрилган лабга унинг пустини суртилса, тузалади.

يَقْرُقَانُ jақріқан — муз ёғининг номи. Муз майдаланганда ундан ёққа ўхшаб сочиладиган бир нарса.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يُبَاقُلُقُ jубақулақ — иситма титратиши (ябоқу ва ямаклар тилида).

يُبَاقُلُقُ jубақулақ — бойқуш қуши (ябоқу ва ямаклар тилида).

ОЛТИ ҲАРФЛИЛАР Бўлими

يَرْسِنُجُ jарсінчїғ — يَرْسِنُجُ نَانِكُ jарсінчїғ нэң — жирканиладиган, йирганидиган ёмон, нопок нарса.

يَغْمُرُجُلُ jағмурчїл — серёмғир. يَغْمُرُجُلُ يِيرُ jағмурчїл jўр — серёмғир ер.

⁶⁶ Бу ерда босма нусхада бир аниқсизлик бор: بَلْغَمَةٌ (°) каби.

Бу бир қоидадир. Бир нарса устидаги ҳаракат узоқ давомли бўлганлигини, мўллигини билдирган сўзга *-чил* қўшилади. Чунончи: تَبِجَلُ يِيرُ тупчїл jўр — сершамол ер иборасида шамол маъносидаги тупї сўзига جَلُ чїл қўшилиб, бу сўз давомлиликни англатувчи сифатга айланган. Узоқ касалланувчи кишига اِيَكْجَلُ игчїл дейиш ҳам шу қоида асосидадир. Лекин бу қоида унча кенг эмасдир. Худого шукур, бошида ҳарфи иллат бўлган сўзларнинг мисол бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БУ БўЛИМ БОШИДА ҲАРФИ ИЛЛАТ БўЛГАН ФЕЪЛЛАР Бўлими

Икки ҳарфлилар

يَبْتِي jаптї — ёпди, беркитди. اَرُ قَبِغُ يَبْتِي эр қапуғ jаптї — одам эшикни ёпди.

يَبْتِي jаптї — қўйди. اَرُ تَوْرُ يَبْتِي эр тор jаптї — одам қуш ва бошқаларга тузоқ қўйди.

يَبْتِي jаптї — ёпиштирди. ايشلار اتماك يَبْتِي эшләр ёт-мәк jаптї — хотин тандирга нон ёпиштирди.

يَبْتِي jаптї — қурди. اَرُ تَامُ يَبْتِي эр там jаптї — одам девор қурди. (يَبْتِي يَبْتِي, jапар, jапмақ).

يَرْدِي jардї — ёрди. اَرُ يَغَاجُ يَرْدِي эр jағач jардї — одам ёғоч ёрди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Ер дарз бўлиб ёрилса ҳам, шундай дейилади. (يَرْمَاقُ يَرَارُ jарар, jармақ).

يُرْدِي jördi — ечди. **أَرَاغَتْ أَوْغَلِنَ بَشَكِينِ يُرْدِي** урағут
оғлін бәшиктін jördi — хотин ұғлини бешикдан ечди.
(يُرْمَاكُ jörpä, jörmäk).

يُرْدِي jördi: **أَلْ بَتَقُ يُرْدِي** ол бутік jördi — бутоқни
ёрди. Бу — ҳўл нарсани теша, болта билан ёрмай,
узунасига айиришдир. (يُرْمَاكُ jörpä, jörmäk).

Биринчи гапдаги жармақ бир нарсани қаттиқ
кесиб ёрмоқдир, järmäk — айириб, йириб ёрмоқдир.

Мақолда шундай келган: **تَبِعُ تَاشَ يَرَارُ. تَاشُ**
يَرَارُ табуғ таш жарар, таш башіғ жарар — хиз-
мат тошни *ёради*, аммо тош бошни *ёради*. Бу
мақол хўжайинидан яхшилик кўрса ҳам, унга
яхшилик қилмайдиган ёки унинг душманларига
ёрдам берадиган киши ҳақида айтилади⁶⁷.

يُرْدِي jördi — ечди. **أَلْ تُكُونُ يُرْدِي** ол тўгўн jördi —
у тугунни ечди.

يُرْدِي jördi — ёзди, битди. **أَلْ بَتِكُ يُرْدِي** — ол битік⁶⁸
jördi — у хат ёзди (ўғузча).

⁶⁷ Бу мақолдан кутилган мақсад ҳақидаги иборада бир оз чалкашлик бор.
У иборага кўра, хўжайин хизматчисига яхшилик қилади. Аммо хизматчи хў-
жайиннинг душманларига ёрдам беради, демакдир. Лекин бу мақол Навоий
асарларида бошқачароқ мазмунда қўлланади:

Ушалди тош бирла у қатиг бош,
Масалдурким *ушотур* бошни тош.

⁶⁸ *Битик* сўзи Навоийда тез-тез учрайди:

Иш кайфиятин солиб ароғ,
Топширди *битикни* бенавоға.

يُرْدِي jördi — адашди. **أَلْ سُوَزُنْدَا يُرْدِي** ол сўзиңдә jördi — у сўзида адашди, хато қилди.

أُرُوِيُرْدِي урув jördi — ураёзди. **أَلْ أَنِي أُرُو يُرْدِي** ол ані
урув jördi — у уни ураёзди.

يُرْدِي jördi — хато қилди. **أَلْ كَيِكْنِي يُرْدِي** ол кәјікни
jördi — у овни отишда хато қилди. Мақолда шун-
дай келган:

يَزْمَاسُ أَتْمُ بُلْمَاسُ. يَنْكَلْمَاسُ بَلْكَ بُلْمَاسُ.

Јазмас атім болмас, јаңілмас bilgä болмас — ўқ
отишда хато қилмайдиган овчи, янглишмайдиган
билимдон бўлмади. (يَزْمَاكُ jazar, jazmak).

يُوزْدِي jüzdü — сузди. **أَرُ سُقْدَا يُوزْدِي** ёр сувда jüzdü —
одам сувда сузди.

يُرْدِي jüzdü — ёйилди, силжиди. **أَرِنْكَ يُرْدِي** ірің jüzdü —
йиринг баданда, ярада ёйилди.

يُرْدِي jüzdü — шилди. **أَرُ تُغْمُ يُرْدِي** ёр туғум jüzdü —
одам сўйилган ҳайвон терисини шилди. (يُرَارُ jüzär, jüzmäk).

يُسْدِي jäsdi — тарқатди. **بَكُّ سُوَسِنُ يَسْدِي** бәг сўсин
jäsdi — бек аскарини юртларига тарқатди. Бу сўз-
нинг асли **أَرُ يَاسِنُ يَسْدِي** ёр jäsdi jäsdi — одам
ёйидан камонни чиқарди гапидан олингандир.

ياسدى jасдi — ёзди, ечди. خان جواج ياسدى хон чувач
jасдi — шоҳ ўз бошига қўядиган чодирининг туғу-
нини ёзди. (ياسماق. ياسار. ياسماق).

ياشدى jашдi — яширинди. ال ميني كروب ياشدى ол мѐни
кѐрўб jашдi — у мени кўриб яширинди. Мақолда
шундай келган: تەۋەي قەي مەنب قۇي آر ياشماس
мўнуб қој ара jашмас — туя минган одам қўй
орасига яширинмайди. Бу мақол машҳур бўлиб
қолган ишни сўнгра яширмоқчи бўлганларга нис-
батан қўлланади. (ياشار. ياشماق. ياشماق).

يوشدى jўшдi — оқизди. ال بكني ياشدى ол бѐкни jўш-
дi — у бўзани қумғон жўмрагидан оқизди. Бўза
буғдой, арпа, тариқдан қилинган ичимликдир.
(يوشماق. ياشماق. يوشماق)⁶⁹.

ياغدى jaғдi — ёғди. ياغمر ياغدى jaғмур jaғдi — ѐмғир
ёғди. Мақолда шундай келган: قاتاغقا قشا ياغار
қутлуғқа қоша jaғар — бахтли одамга давлат қў-
ша-қўша (устма-уст) келади. (ياغار. ياغماق. ياغار,
jaғмақ). Қор, дўл ёғишига ҳам бу сўз қўлланади.

ياغدى jіғдi — қайтарди. ال ميني اشقا ياغدى ол мѐни
ашқа jіғдi — у мени овқатдан қайтарди. Бошқаси
ҳам шундай.

⁶⁹ Бу сўзнинг қалин варианты тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: II том, 60-бет).

ياغدى jіғдi — йиғди, тўплади. ال ترغ ياغدى ол таріғ
jіғдi — у буғдой ва бошқаларни тўплади. Ҳар нар-
сани тўплаган кишига нисбатан ҳам бу сўз қўл-
ланади. (ياغماق. ياغار. ياغار, jіғмақ).

يۇدى juwdi — юмалатди. ار تبق يۇدى ʔр топіқ juw-
дi — одам тўпни юмалатди. Бошқаси ҳам шундай.
(ياغماق. يۇغار. يۇغار, juwмақ). Байтда шундай келган:

تقر ياغب سق اقن اندي سقن
قرم كيبى ايدش قودي يغار

Tawar jіғb суw ақін інді сақін⁷⁰
Қурум кібi ізішін⁷¹ қуді juwar.

Мол тўплашни англатиб, шундай дейди: тўп-
лаган молни сел келди деб ҳисобла, сел тошни
юмалатгандай эгасини юмалатади.

يۇدى juwdi — қочди. اشيائك يۇدى ашјак juwdi — эшак
тез қочди.

يۇدى juwdi — алдади⁷². ال انى اردى يۇدى ол анi ардi
juwdi — у уни алдади, газаб қилиш ҳам шундай.

⁷⁰ Бу байт ҳақида ва унинг таржимаси ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: II том, 62-бет). Ҳақиқатда, ҳисобла, гумон қил маъносидаги سقن сақін

сўзи ^{فليظن} гумон қилсин деб янглиш таржима қилинган.

⁷¹ Шу байтдаги эгасини маъносидаги ايدشн ізісін сўзи ізішін шак-
лида янглиш берилган.

⁷² Басим Аталай изоҳига кўра, ياغدى сўзининг ёзилишида ѐзма нусхада
бир оз аниқсизлик бор экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том 62-бет).

يُقَدِّي j u w d i — етишди. يُقَدِّي قَرْدِي قَدَاشِنْ ʔr қада-
шн қурдї j u w d i — одам яқинларига етишди, унга
мол бериб кўнглини олди, (يُقَمَاقُ يُقَارُ j u w a r,
j u w m a q).

يُقَدِّي j a q d i — малҳам қўйди. يُقَدِّي ʔr ʔr
باشقا يِقَعُ يَقَدِّي ʔr
باشقا jaqif jaqdı — одам ярага малҳам қўйди.

يُقَدِّي j a q d i — яқинлашди, бирлашди. يُقَدِّي ʔl ʔl
انار jaqdı — у унга яқинлашди.

يُقَدِّي j a q d i: يُقَدِّي ʔn ʔn
انك كَلْمَاكِي يَقَدِّي ʔn
انك كَلْمَاكِي ʔn
анин кәлмәги jaqdı —
униңг келиши яқинлашди дейиш ҳам шундандир.

يُقَدِّي j a q d i — тегизди. يُقَدِّي ʔl ʔl
انك ʔl ʔl
ол анар
әлик jaqdı — у унга қўлини тегизди. Бошқаси ҳам
шундай. (يُقَمَاقُ يُقَارُ jaqar, jaqmaq).

يُقَدِّي j u q d i — юқди. يُقَدِّي ʔl ʔl
كَا يَأُغُ يَقَدِّي ʔl ʔl
әликка jaq jaq-
d i — қўлга ёғ юқди.

يُقَدِّي j u q d i — юқди, ўтди. يُقَدِّي ʔn ʔn
اُنْزِي ʔn ʔn
анин
узүзї анар jaqdı — униңг қичимаси унга ўтди. Ҳар
бир нарса бошқа бир нарсага юқса ҳам бу сўз қўл-
ланади. (يُقَمَاقُ يُقَارُ jaqar, jaqmaq).

يُقَدِّي j i q d i — йиқитди, ағдарди. يُقَدِّي ʔl ʔl
اَقْنُ ʔl ʔl
ол ʔwin
j i q d i — у уйини йиқитди. Бошқаси ҳам шундай.
(يُقَمَاقُ يُقَارُ j i q a r, j i q m a q).

يُقَدِّي j a l d i — яллиғланди, ёнди. يُقَدِّي ʔt ʔt
اوت jaqdı —
олов яллиғланди, ёнди.

يُقَدِّي j a l d i — яллиғланди. يُقَدِّي ʔt ʔt
باش jaqdı —
баш jaqdı —
яра яллиғланди.

يُقَدِّي j a l d i — айнитди, ўзгартди. يُقَدِّي ʔn ʔn
كُونُ يُوْزُكُ يَقَدِّي ʔn ʔn
кўн j u z u g jaqdı — кун юзни айнитди, қорайтирди.
(يُقَمَاقُ يُقَارُ jaalar, jalmaq).

يُقَدِّي j u l d i — бўшатди, қутқарди. يُقَدِّي ʔr ʔr
بَلْتَقُ يَقَدِّي ʔr ʔr
ʔr бо-
лунуқ⁷³ jaqdı — одам асирни бўшатди.

يُقَدِّي j u l d i — қутқарди. يُقَدِّي ʔr ʔr
تَتَغُ ʔr ʔr
ʔr тутуғ jaqdı —
одам гаровни ажратиб олди.

يُقَدِّي j u l d i — юлди. يُقَدِّي ʔr ʔr
قُشُ يَقَدِّي ʔr ʔr
ʔr қуш jaqdı — одам
қуш тукларини юлиш учун қайноқ сувга солди.
Теридан тук юлса ҳам шундай. Бошқаси ҳам шундай.

يُقَدِّي j u l d i: يُقَدِّي ʔn ʔn
اُرَاغْتُ ʔn ʔn
باشن يَقَدِّي ʔn ʔn
ʔn урағут башн jaqdı —
хотин меҳридан ва бошқа нарсадан кечиб, боши-
ни қутқарди. (يُقَمَاقُ يُقَارُ jular, julmaq)

يُقَدِّي j u l d i — кўчириб ёзди. يُقَدِّي ʔl ʔl
اَلْ بَتِكُ يَقَدِّي ʔl ʔl
ʔl ол битик
jaqdı — у китобни кўчириб ёзди.

يُقَدِّي j ʔ l d i — елди. يُقَدِّي ʔl ʔl
اَتْلَغُ يَقَدِّي ʔl ʔl
ʔl атлғ jaqdı — отлиқ елиб
юрди. (يُقَمَاقُ يُقَارُ j ʔ l a r, j ʔ l m a q).

⁷³ Бу гаптаги بَلْتَقُ булунуқ сўзи тушум келишиги функциясидадир, бу асир маъносидаги ўзакка тушум келишиги аффикси -уқ қўшилган сўздир. XI аср или устидаги кузатишларимизга кўра, тушум келишиги аффикси бошқа ерда -w, -u шаклида қўлланган. Демак, бу вариант устида ҳам текшириш ўтказиш зарур бўлади.

يَلْدِي jәldi — ейилди. اَشْ يَلْدِي аш jәldi овқат ейил-

ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْوَرُ. يَلْمَاكُ) jәlūr,
jәlmäk).

يُومِدِي jūmди — юмди, бекитди. اَرَّ كَوْزُ يَمْدِي әр көз

jūmди — одам кўзини бекитди. (يُمَارُ. يُمَاكُ) jūmār,
jūmmäk)⁷⁴.

يَنْدِي jандi — қайтди, ёнди. اَرَّ يَوْلَدُنْ يَنْدِي әр jолдан

jандi — одам йўлдан қайтди. Бошқаси ҳам шун-
дай.

يَنْدِي jандi — қўрқитди. بَكَّ اَنِي يَنْدِي бәг анi jан-

дi — бек уни қўрқитди. Бошқаси ҳам шундай.
Мақолда шундай келган.

يَلْنَكُّو مَنَكْكَو تَرَلْمَاس. سَيْنْ قَا كَرَبْ كُرُو يَنْمَاسْ

jалцук мәнү тiрiлмәс, сiнқа кирүб кирү jанмас⁷⁵ —
одам абадий яшамайди, гўрга кирган қайтиб кел-
майди.

يَنْدِي jандi — ёнди. اَوْتُ يَنْدِي от jандi — ўт ёнди. Бу

сўзнинг يَلْدِي jалдi варианты ҳам бор (қипчоқча).

⁷⁴ Бу сўз يَمَاكُ jūmmäk эмас, يُمَاكُ jūmmaқ бўлиши кераклиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Ҳақиқатда бу сўз бошқа ерда қаттиқ шаклда берилган.

⁷⁵ Бу мақоl اَرَّ يَوْلَدُنْ يَنْدِي әр jолдан jандi — одам йўлдан қайтди гапига оид мисол бўлса ҳам янглиш равишда иккинчи ўринга тушган.

يَنْدِي jандi — қусди. اَرَّ يَنْدِي әр jандi — одам қусди.

(يَنْمَاقُ. يَنْمَاقُ) jанар, jанмоқ).

Шеърда шундай келган:

يَنْدِي اَرْلَجْ اَغْرَغِي كَلْدِي بَرُو نَغْرَغِي

اَوْزِي قِيِي اَغْرَغِي اَلْبَلَارُ قَمَغُ تَرَكْشُورُ

Jандi әринч оғрағi

Kәldi бәрү тiғрағi

Özi қуji оғрағi

Аллар қамуғ тiркәшүр⁷⁶.

Душманни таъриф қилиб айтади: у зора ўз истагидан қайтган бўлса, чунки унинг чопари келди. Ўзи водий ичкарисидадир. Баҳодирлар уруш учун саф тортаётирлар.

يَنْدِي jундi — ювинди. اَرَّ سُدَا يَنْدِي әр суwда jундi —

одам сувда ювинди.

يَنْدِي jундi — таҳорат қилди. اَرَّ يَنْدِي әр jундi — одам

таҳорат қилди (ўғузча). (يَنْمَاقُ. يَنْمَاقُ) jунар. jун-
мақ).

يَنْدِي jиндi — қидирди. اَلْ اَنِكْ اَقْنُ يَنْدِي ол анiн

әwin jиндi — у унинг уйини қидирди. Бу сўзнинг асли يَنْدِي jиндтi бўлиб, у енгиллатилгандир.

(يَنْدَمَاكُ. يَنْدَمَاكُ) jиндәр, jиндмәк).

⁷⁶ Бу шеър бундан олдинги jанмақ — қайтмоқ сўзига оиддир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يُودِي jūdī — ювди. **أَرَّ تُونُ يُوْدِي** эр тон јуді — одам тўнни ювди. Бошқаси ҳам шундай. (يَوْمًا. jūr, јумақ).

Мақолда шундай келган:

قَانِيغُ قَانِ بِلَا يَوْمَاسُ қаніғ қан билā јумас — қонни қон билан ювилмайди, яъни тўполон тўполон билан бостирилмайди, келишув билан бостирилади.

يِيدِي jēdī — еди. **أَرَّ أَشَّ يِيدِي** эр аш јēдī — одам ош, овқат еди. (يَمَاكُ. jēr, jēmāk).

ЎРТАСИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ФААЛДІ (ФАУЛДІ, ФУУЛДІ, ФАІЛДІ) ШАКЛИДА КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يِبْرِدِي jаpurdī — ярақлатди, текислади. **أَلَّ يِبْرِكُ يِبْرِدِي** ол јēріг јапурдī — у ерни ярақлатди, текислади.

يِبْرِدِي jаpurdī — яширди. **أَرَّ سُوْزُكُ يِبْرِدِي** эр сōзүг јапурдī — одам сўзни яширди. (يِبْرِمَاقُ. jапу-
рур, јапурмақ).

يِتْرِدِي jītūrđī — йўқотди. **أَرَّ يِرْمَاقُ يِتْرِدِي** эр јармақ јītūrđī — одам пул (дирҳам)ни йўқотди. (يِتْرِمَاكُ. jītūrūr, jītūrмāk).

أَلَّ تَقَى كَا يِكُ يَنْرِدِي ол тәwәјга јүк јүзурдī — у туяга юк ортди. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْرِمَاكُ. jūзūrūr, jūзūrмāk). Шеърда шундай келган.

أَغْرُقُ أَغْرُ أَشْنَكْنِي أَذْ نَاغْقَا يَنْرِمَا

أَجْرُبُ أَذْنَكُ أَشَارِبُ أَذْنَاغْنِي تَنْرِمَا

Ағруқ ағір ішіңни азнағуқа јүзүрмә
Ајруп бзүц ошаріб азнағуні тозурма.

Ўзингнинг оғир юкингни бошқаларга юклама, кўзинг тинар даражада ўзингни оч қолдириб, бошқаларни тўйдирма.

يَشْرِدِي jашардī — кўкарди. **أَوْتُ يَشْرِدِي** от јашардī — ўт кўкарди. (يَشْرِمَاقُ. jашарур, јашармақ).

يَشْرِدِي jашурдī — яширди. **أَلَّ نَانَكُ يَشْرِدِي** ол нән јашурдī — у нарсани яширди. (يَشْرِمَاقُ. jашу-
рур, јашурмақ).

يَقْرُدِي jақурдī — яқинлаштирди. **أَلَّ أَتْعُ مَنَكَا يَقْرُدِي** ол атіғ мәнā јақурди — у отни менга яқинлаштирди. Бошқаси ҳам шундай. (يَقْرِمَاقُ. jақурур, јақурмақ).

يَقْرُدِي jақурдī — тез-тез нафас олди. **كِشِي يَقْرُدِي** кіші јақурдī — одам тез-тез нафас олди. (يَقْرِمَاقُ. jақурур, јақурмақ).

يُكْرَدِي jūgūrdī — югурди. آر يَكْرَدِي ər jūgūrdī⁷⁷ — одам қаттиқ чопди. يَكْرَمَاك. يَكْرُر. jūgūrūr, jūgūrmāk).

Шеърда шундай келган:

أَنْدَبُ الْغُ تَبَارُو تَقْرُقُ كَلْبُ يُكْرِكَلُ
قَرَعِقُ يَلِنُ بَدْنُ كَرُ قَنَدَا تَشْرُ قَوْدِي آل

Ўндәб улуг табару таврақ кәлиб jūgūrgīl

Қурғақ јілін бузун көр қанда түшәр қуді іл.

Сени катта ёшли одам чақирса, унга чопиб бор. Очлик йилларида халқинг қаерга боришини кузат, у қаерга борса, сен ҳам ўша ерга бор. Халқингга келган ҳар қандай мусибатларда уларга мос бўл.

يَكْرَدِي jōgūrdī — ол бōз югўрди — у бўз ўришини тўқиди.

يَمْرَدِي jāmurdī — кесди. آر يَغَاچ يَمْرَدِي ər jīgāč jāmurdī — одам ёғоч кесди. Бошқаси ҳам шундай. يَمْرَمَاك. يَمْرُر. jāmurur, jāmurmač).

⁷⁷ Навоийда ҳам югурди сўзи қаттиқ чопмоқ маъносида қўлланган:

Югурди хийлагар девоналардек,
Йиқилган шамъ уза парвоналардек.

يَيْشِدِي japīšdī — ёпишди. يَلِمُ يُوْكَا يَيْشِدِي jəlim jūkkā⁷⁸ japīšdī — елим патга ёпишди, шунингдек, ҳар нарсага ёпишса ҳам бу сўз қўлланади.

يَيْشِدِي japīšdī — ёпишди. اِت كَيْكَا يَيْشِدِي it kəjjikkā japīšdī — ит овга ёпишди. يَيْشُر. يَيْشِمَاك. japīšur, japīšmač).

يَدْشِدِي jažīšdī⁷⁹ — ёзишди. اَلْ اَنْكَارُ تَشَاكُ يَدْشِدِي ol anar tošāk jažīšdī — у унга тўшак (ўрин) ёзишда ёрдам қилишди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. يَدْشُور. يَدْشِمَاك. jažīšur, jažīšmač).

⁷⁸ jukka сўзи устида бир оз аниқсизлик бор. Бу сўз „Девон“да يُوْكَا шаклида берилган. juk сўзи ҳар уч томда ҳам جَمَل деб изоҳланган. Броккельманн буни ҳам шундай олган (қаранг: Броккельманн, 99-бет, 18-сатр). Ҳолбуки, Кошғарий бу сўзга бу ерда بِالرِيش деб маъно берган. Шу ҳолда бу сўзнинг шаклида ҳам фарқ бўлса керак деб тахмин қиламиз.

⁷⁹ Ёзди шакли у давр тилида кенг тарқалган вариант эди. Ҳозирги ўзбек тилида фақат ёймоқ шаклида қўлланувчи сўз ҳам у давр тилида ёзмоқ шакли билан ифодаланган. Чунончи, хамир ёйиш, кир ёйиш иборалари ҳам у давр тилида ёзмоқ сўзи билан ифодаланган. У даврда бу сўзнинг жатти шаклидаги варианти ҳам юзага келган (қаранг: II том, 253-бет). Бу ҳам ёзмоқ вариантынинг у даврда кенг тарқалганини исботлайди. Ҳозирги ўзбек тилида ёймоқ ҳам ёзмоқ махсус мустақил сўзлар сифатида аниқ фарқ қилинади. Чунончи, хамир, гул ҳиди, кир, шухратланиш каби сўзлар билан албатта ёйилмоқ шакли қўлланса ҳам, тугунни ёзиш каби махсус ибораларда ёзмоқ варианти қўлланади. Навоийда ҳам „Девон“дагича:

Оқ сочини ёйди навҳа тузди,
Ҳар нечаки урди борин узди.

يُذْشِدِي jüzüşdī — ювишди. اَلْ قَلِيحُ تَنْ قَانُ يُذْشِدِي ол қилічтің қан жүзүшдi — қиличдан қонни кетказишда ёрдам берди. Китобдан бирор хатни қириш, ҳар бир суюқ нарсанинг изини кетказишга ҳам бу сўз қўлланади. (يُذْشِمَاقُ jüzüşur, jüzüşmaq).

يُذْشِدِي jīdīshdī: يَدْشِدِي نَانِكُ jīdīshdī nāñ — бирор нарсанинг булаклари бир-бирининг ичида ириб-чириб ишдан чиқди. (يَدْشِمَاقُ jīdīshur, jīdīshmaq).

يُذْشِدِي jēdīshdī: اَلْ مَنكَا يَنْكَاكُ يَدْشِدِي ол мәнқә jēñäk jēdīshdī — у менга тўн чалмасини тикишда ёрдам қилди. Бўхча ва бошқа шундай нарсалар четини тикишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَدْشِمَاكُ jēdīshur, jēdīshmaq). Олдинги феъл масдари „қ“ ли يَدْشِمَاقُ jīdīshmaqдир.

يُذْشِدِي jūzūshdī — юклашди. اَلْ اَكِّي تَرِيغُ يَدْشِدِي ол иккi тариг jūzūshdī — улар иккови буғдой юклашда бир-бирига ёрдам этишди. Бошқаси ҳам шундай. Баҳслашиш учун ҳам қўлланади. (يَدْشِمَاكُ jūzūshur, jūzūshmaq).

يَرْشِدِي jārīshdī — келишди. اَلْ اَرَاكِّي يَرْشِدِي олар иккi jārīshdī — улар иккови бир ишда бир-бири билан келишди. (يَرْشِمَاقُ jārīshur, jārīshmaq).

Қуйидаги байт келишгандан сўнг вафосизлик қилган киши ҳақида айтилган:

اَرْتَقُ بَلْبُ بِلْشِدِي مَنِكُ تَقْرُ سَتَشِدِي
بِسْتَا بِلَا يَرْشِدِي كَزَلْبُ نَتَارُ تَايْمِي

Ортақ болуб білішді
Мәнің тавар сатішді
Бистә билә жарашдi
Кизләб тутар тајимі.

У мен билан танишиб ўртоқ бўлди. Товарларимни сотишга ёрдам берди, сўнг Биста саройбон билан сўз бириктириб, мендан тойимни яшириб қўйди.

Биста — савдогарларни уйи (саройи)га қўндирадиган одам исми. У савдогар молини сотишга ёрдам беради, уни меҳмон қилади, унинг моллари (қўйлари)ни тўплайди, уларни боқади. Савдогар кетар вақтида йигирма қўй ҳисобига хизмат ҳақига бир қўй олади. Тухсий, жағма, чигил қабилаларида ҳам шундай. Уларда бунн ўз кўзим билан кўрдим. (يَرْشِمَاقُ jārīshur, jārīshmaq).

يَرْشِدِي jārīshdī — пойга қилди. اَلْ اَنِكُ بَرَلَا اَتُ يَرْشِدِي ол анің бірлә ат jārīshdī — у, у билан от пойга қилди.

يَرْشِدِي jārīshdī — бўлишди. اَلْ اَنِكُ بَرَلَا تَقَارُ يَرْشِدِي ол анің бірлә тавар jārīshdī — у унинг бир молини

ярим-ярим қилиб бўлишди. Шунингдек, бу сўз меросни бўлишга ҳам қўлланади. (يُرْشُورُ، يِرْشِمَاقُ)

jarishur, jarishmaq).

يُرْشِدِي jurişdi — юришда баҳслашди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا

ol mənin birälä jurışdi — у мен билан юришда баҳслашди.

يُرْشِدِي jorişdi — (تَرْقُو يِرْشِدِي) торқу jorişdi — ипак

кийимлик йўл-йўллик бўлди. Бошқаси ҳам шундай.

Бу ипак кийимлик бузилиб қолганда бўлади.

(يُرْشِمَاقُ، يِرْشُورُ jorişur, jorişmaq).

يِرْشِدِي jirişdi — نَانِكْ يِرْشِدِي jirişdi nən — нарса

йирилди, ёрилди, бу ажралишдир.

يِرْشِدِي jirişdi: اَر يِرْشِدِي — эр jirişdi — одам жил-

майди, ёришди. Бошқаси ҳам шундай. (يِرْشُورُ، يِرْشِمَاقُ)

jirişur, jirişmaq).

يِرْشِدِي jirişdi — заифланди. اِت تِشِي يِرْشِدِي it tişii

jirişdi — итнинг тиши заифланди. Бошқаси ҳам шундай.

يَزِشِدِي jazişdi — ечишди. اَلْ اَنَكَرُ تَكُونُ يَزِشِدِي ol anakar tikonunni

ezişdi — у унга тугунни ечишда ёрдам берди. Баҳслашиш ҳам шундай. (يَزِشِمَاقُ، يِرْشُورُ)

jazişur, jazişmaq).

يَزِشِدِي jazişdi: اَلْ مَنِكَا يَا يَزِشِدِي ol mənā ja jazişdi —

у менга ёйни камондан олишда ёрдам берди.

Бошқаси ҳам шундай. (يَزِشِمَاقُ، يِرْشُورُ jazişur,

jazişmaq).

يَغْشِدِي jaғuşdi — яқинлашди. بِيَر نَانِكْ يَغْشِدِي bir nən

birgä jaғuşdi — бир нарса бир нарсага

яқинлашди. (يَغْشِمَاقُ، يَغْشُورُ jaғuşur, jaғuşmaq).

يَغْشِدِي jigişdi — йиғишди, тўплашди. اَلْ مَنِكَا بَغْدَايْ يَغْشِدِي ol mənā

bugdaj jigişdi — у менга буғдой йиғишга

ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْشُورُ، يَغْشِمَاقُ)

jigişur, jigişmaq).

يَغْشِدِي juғuşdi: اَلْ اَر اَكِّي يَغْشِدِي olar ikki juғuşdi —

улар иккови бир-бирига ёрдамлашиб яқинлашди-

лар. (يَغْشِمَاقُ، يَغْشُورُ juғuşur, juғuşmaq).

يَغْشِدِي juwuşdi — юмалатишди (думалатишди). اَلْ اَر بِيَر olar

bir-birgä topiқ juwuşdi —

улар иккови бир-бирига копток юмалатишди⁸⁰.

(يَغْشِمَاقُ، يَغْشُورُ juwuşur, juwuşmaq).

يَقِشِدِي jaқişdi: اَلْ اَنَكَرُ يَقِغْ يَقِشِدِي ol anar jaқig ja-

қişdi — у ярага малҳам қўйишда унга ёрдам қилди.

يَقِشِدِي jaқişdi — яқинлашди. اَلْ اَنِكْ كَلْمَاكِي يَقِشِدِي ol anik

kälmaği jaқişdi — унинг келиши яқинлашди. Ҳар

⁸⁰ Ҳозирги ўзбек тилида *тўп* шаклида шу маънода қўлланувчи сўз, шубҳасиз, *тўпниқ* сўзининг қисқарган вариантыдир. Лекин айрим лаҳжаларда бу маънода *копток* сўзи қўлланади.

يَشَقْتِي جашікті: كُوزُ كۆз жашікті — күз қуёш-
дан, унинг тиғидан ёшланиб қамашди. (يَشَقَارُ
يَشَقْمَاقُ) жашіқар, жашіқмақ).

يَاغْتِي جاғікті — душманлашди: بَكَلَارُ بِير بِيرْكَا يَغْتِي
бәгләр бір-біргә жағікті — беклар бір-бирига душ-
манлашишди. (يَغْمَاقُ. يَغْفَارُ) жағіқар, жағіқмақ).

يَاوُلْدِي Јапулді — ёпилди. قَبْعُ يَيْلْدِي қабуғ жапулді —
эшик бекилди. Ҳар бир бекилган нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. (يَيْلْمَاقُ. يَيْلُورُ) јаплур, жапулмақ).

يَيْلْدِي Јупалді: ايش يَيْلْدِي іш јупалді — иш ўз холи-
га ташлаб қўйилди, эътибор берилмади. (يَيْلُورُ
يَيْلْمَاقُ) јупалур, јупалмақ).

يَيْتْلِي Јәтілді — етиб олинди. اَل سُوْكَا يَيْتْلِي ол сўгә
јәтілді — у аскарга етиб олди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَيْتْلُورُ. يَيْتْلِمَاقُ) јәтілур, јәтілмақ).

يَزْلْدِي Јазілді — ёйилди. سُو يَزْلْدِي су јазілді — аскар
ёйилди. Бошқаси ҳам шундай.

يَزْلْدِي Јазілді: تُونُ كُونْكَا يَزْلْدِي тон кўнгә јазілді —
тўн қуёшга ёйилди, ёзилди. Ёйилган ҳар бир
нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

يَزْلْدِي Јазілді — ёйилди. يَاغُ تُونْدا يَزْلْدِي јағ тонда

јазілді — тўнга ёғ ёйилди. Бошқаси ҳам шундай.
(يَزْلْمَاقُ. يَزْلُرُ) јазілур, јазілмақ).

يُزْلْدِي Јузулді — ювилди. قَان قَلْجَتْنِ يَزْلْدِي қан қі-
лчтін јузулді — қон қиличдан ювилди, кетказилди.

يُزْلْدِي Јузулді: اَنْكُ اَبِي اَيْدُنْ يَزْلْدِي аніч аті айдін⁸²
јузулді — унинг номи хон дафтаридан ўчирилди.
Кетказилган, йўқ қилинган ҳар нарсага⁸³ ҳам бу
сўз қўлланади. (يَزْلْمَاقُ. يَزْلُرُ) јузлур, јузулмақ).

يَزْلْدِي Јазілді: يَتْكَا يَزْلْدِي јўтгәк⁸⁴ јазілді — бўхча
тиқилди, ичига нарса қўйилди. (يَزْلْمَاقُ. يَزْلُرُ) ја-
зілур, јазілмақ)⁸⁵.

⁸² سُوْ اَيْدُنْ сўзи қўлэзмада اَيْدُنْ қилиб тузатилгани ҳақида Басим Аталай
изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III т., 77-бет).

⁸³ Ҳозирги тилда бу маъно бир қанча сўзлар билан, чунончи, ювмоқ, си-
фирмоқ, супурмоқ, ўчирмоқ, изини йўқотмоқ, кетказмоқ, йўқ қилинмоқ,
артиб тозаламоқ ибораси билан ифода этилади.

⁸⁴ Бу сўз босма нусхада يَتْكَا шаклида берилган. Басим Аталайда يَتْكَا
шакли ноаниқ қолдирилиб, yetdek шаклида транскрипция қилинган. Лекин
бу ҳақда Басим Аталай изоҳ бермаган. Шу сўз III томнинг 320-бетида аниқ
равишида يَتْكَا шаклида келтирилган. Басим Аталай ҳам у ерда шу аниқ шакл-
ни келтирган. Биз ҳам шунинг учун босма нусхага ўзгартиш киритдик.

⁸⁵ Бу сўз қўлэзмадан сўнг ўзгарганлиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган
(қаранг: III том, 77-бет). Лекин биз босма нусхага асосландик ва қ билан бер-
дик. يَزْلْمَاقُ јазілмақ сўзи юқоридаги гапларда ёйилмоқ маъносида қўлланган,
фақат шу гапта унинг тескари маъноси тугмоқ маъносидадир. Демак, бу сўз-
нинг шу маъноси зид қўйиш асосида юзага келгандир. Маҳмуд Кошғарий
сўзлардаги янги маъно зиддият асосида ҳам юзага келишини ўша даврдаёқ
қўлланган.

يارلدى Jarıldi — ёрилди. قاب يارلدى қап Jarıldi — қоп ёрилди. Бошқаси ҳам шундай. (يارلور. يارلماق) Jarлur, Jarлmaq).

يارلدى Jarıldi — синдирилди. بوتق يارلدى бутіқ Jarıldi — шох синдирилди. Ҳар бир нарса синдирилса ҳам бу сўз қўлланади. (يارلور. يارلماق) Jarлur, Jarлmaq).

يورلدى Joruldı — ечилди. اغل بشكتن يورلدى оғул бә-
шиктін Joruldı — бола бешикдан ечилди. (يورلور)
يورلماق Jorулur, Jorулmaq).

يازلدى Jazıldi — ечилди⁸⁶. تۇگۈن يازلدى тугун Jazıldi —
тугун ечилди. Бошқаси ҳам шундай.

ياسلدى Jasıldi — эътиборсиз қолдирилди. ايش ياسلدى іш
Jasıldi — иш ташланди, асбоблари тарқатиб юборилди.

ياسلدى Jasıldi — олинди. يا ياسلدى ja Jasıldi — ёй са-
доқ (ўқдон)дан олинди.

ياسلدى Jasıldi — тарқалиб кетди⁸⁷. سو ياسلدى сў ja-
сїлдї — аскар тарқалиб кетди. Бошқаси ҳам шун-

⁸⁶ Ечилмоқ маъносида юқоридаги гапта يورلدى Joruldı сўзи қўлланган эди. Бу гапта يارلماق Jazılmāq қўлланган. Демак, бу давр тилида объектга нисбатан фарқли қўлланувчи синоним сўзлар бор бўлган.

⁸⁷ Ёйилмоқ, силжимоқ, сизиб кетмоқ, тарқалиб кетмоқ маъноларида юқорида Jazılmāq сўзи қўлланган эди. Тарқалмоқ маъносидаги ياسلماق Jasılmāq сўзи ана шу ёйилмоқ ўзагидандир: з ҳарфи с га алмашган.

дай. Ҳар нарса тарқалиб кетишига ҳам бу сўз қўлланади. (ياسلور. ياسلماق) Jasлur, Jasлmaq).

يوشلدى Jushuldı: قان يوشلدى қан Jushuldı — қон ярадан вишиллаб чиқди⁸⁸. Бошқаси ҳам шундай. (يوشلور. يوشلماق) Jushулur, Jushулmaq).

يوشلدى Jeshıldi — қовушди, келишди. انك الكي ايشقا Anк kи Ishqa
ياسلدى anıң әlіgі ішқа Jeshıldi — унинг қўли ишга қовушди.

يوشلدى Jushıldi — сирка, бўза каби нарсалар қумғон жўмрагидан оқизилишига ҳам бу сўз қўлланади⁸⁹. (يوشلور. يوشلماк) Jushılmāq, Jushılmāk).

ياغلدى Jafıldi — ёғдирилди. ياغمر ياغلدى Jafmur Jafıldi — ёмғир ёғдирилди. Бошқаси ҳам шундай. (ياغلور. ياغلماق) Jafлur, Jafлmaq).

ياغلدى Jifıldi — чекинди. ار ايشتن ياغلدى әr İштін Jifıldi — одам ишдан чекинди. Бошқаси ҳам шундай. Биров чекинтирса ҳам шу сўз қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз функцияда қўлланади. (ياغلور. ياغلماق) Jifлur, Jifлmaq).

⁸⁸ Қоннинг овоз билан чиқишини англатувчи бу ибора у давр тилининг алоҳида хусусиятини кўрсатиш учун характерли мисолдир.

⁸⁹ Бу сўз ҳақидаги арабча изоҳ وكذلك الخل او من المرى тарзида берилган, المرى сўзи المرز бўлиши керак.

⁹⁰ ياسلماق сўзи қўлэзмада сўнг ياسلماق шаклида тузатилгани ҳақида Батим Аталай изоҳ берган.

يَغْدِي jĭǧıldī — йиғилди. بۇنْ يَغْدِي бузун jĭǧıldī —
жамоа тўпланди.

يَغْدِي jĭǧıldī: يَرْمَاقُ يَغْدِي жармақ jĭǧıldī — танга тўп-
ланди. Бошқаси ҳам шундай.

يَغْدِي jĭǧıldī — уйилди. تَبْرَاقُ يَغْدِي топрақ jĭǧıldī —
тупроқ уйилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْلُورُ
يَغْلِمَاقُ jĭǧĭлур, jĭǧĭлмақ).

يُجْوِدُ jūwūldī: اَعْلَانُ يُجْوِدُ оғлан jūwūldī — бола-
нинг бебошлиғи тинчитилди. (يُجْلُورُ: يُجْلِمَاقُ) jū-
wулур, jūwулмақ).

يُجْوِدُ jūwūldī — думалатилди. تَبِقُ يُجْوِدُ топіқ jū-
wūldī — тўп, копток думалатилди. Бошқаси ҳам
шундай. (يُجْلُورُ: يُجْلِمَاقُ) jūwулур, jūwулмақ).

أَيْدِمُ أَنْكَرُ سَقْلَمَا قَلْبِقُ أَدُو يُقْلَمَا
يُقْعَا سَقْنُ سَقْلَمَا قَبْتِي مَنَكُ قَائِمِي

Ајдїм аңар саwулма
Қулбақ узу jūwулма
Jūwға сўwін сáwулма
Қапті мэнің қажімі.

Бевафолик қилган одам ҳақида айтади: унга,
Қулбаққа яқинлик кўрсатма (бу бир одамнинг
номи), унинг атрофида ўралишма, таги йўқ сувга
ҳавасланма, у менинг қай қабиласидан келтирил-
ган қулимни олиб қочди.

يَغْدِي jĭǧıldī⁹¹: سُو يَغْدِي сў jĭǧıldī — аскар етишди.

يَقْدِي jəwūldī — етишди. بَكْنِي يَقْدِي бэқні jəwūldī —
бўза етишди (у бугдой ва тариқдан қилинган
нчимликдир).

يَغْدِي jĭǧıldī: بِلْكَ يَغْدِي билк билг jĭǧıldī — ақл-идрок
етишди. Ҳар бир нарса етишса, вақтини топса,
кети аввалига етишса ҳам шундай дейилади.
(يَقْلُورُ: يُجْلِمَاقُ) jəwūlyр, jəwūlmāк⁹³.

يَقْدِي jaқıldī — яқинлашди. أَنْكَرُ يَقْدِي аңар jaқıldī —
унга яқинлашди, тегиб кетди. (يَقْلِمَاقُ) jaқī-
лур, jaқīлмақ).

يُجْوِدُ jūқулдī — юқтирилди. تُونَقَا قَرَا يُجْوِدُ тонқа
қара jūқулдī — тўнга қора юқтирилди. Бошқаси
ҳам шундай. (يُقْلُورُ: يُجْلِمَاقُ) jūқулур, jūқулмақ).

يَجْوِدُ jĭқıldī: تَامُ يَجْوِدُ там jĭқıldī — девор йиқил-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَقْلُورُ: يُجْلِمَاقُ) jĭқīлур,
jĭқīлмақ).

⁹¹ يَغْدِي jĭǧıldī сўзини Басим Аталай يَقْدِي jəwūldī бўлиши керак деб
изоҳ берган (қаранг: II том, 81-бет).

⁹² Бу гапдаги يَقْدِي jĭǧıldī сўзи ҳақида ҳам Басим Аталай юқоридаги сўз
мақлига кўра يَقْدِي jəwūldī бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: III том, 81-бет).
Айниқатда, бу сўзларнинг масдар ва келаси замон формалари шундай берилган.

⁹³ Бу форма босма нусхада шу ерга ноўрин тушган. Асли бу форма юқо-
ридаги jəwūldī сўзига тааллуқлидир.

يَمَلْدِي Jamaldı: تُونُ يَمَلْدِي тон Jamaldı — тун ямалди.
Бошқаси ҳам шундай. (يَمَلْمَقُ: يَمَلُورُ Jamalur,
Jamalmaq).

يَنْلُدِي Januldı — қайралди. بِيْجَاكُ يَنْلُدِي бичак Janul-
dı — қилич қайралди. Ҳар нарса қўлга суртилиб
ўткирланса ҳам бу сўз қўлланади. (يَنْلَمَقُ: يَنْلُورُ
Janulur, Janulmaq).

يُونُلْدِي Jonuldı: يِنَاجُ يُونُلْدِي йғач Jonuldı — ёғоч йўнил-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (يَنْلَمَقُ: يَنْلُورُ Jonu-
lur, Jonulmaq).

Бу бўлимнинг музоафлари

يَلَلْدِي Jalaldı — туҳмат қилинди. اَنَكْرُ قُرْغُ يَلَلْدِي анар қуруғ Јала Јалалди — унга қуруқ туҳмат қи-
линди. (يَلَلْمَقُ: يَلَلُورُ Jalalur, Jalalmaq).

يُولْدِي Jüldı: تَامُ يُولْدِي там Jüldı — девор устун
билан тикланди. (يَلَلْمَقُ: يَلَلُورُ Jüläjür, Jülälmäk).

يُولِيدِي Jüliıdı — олинди. سَاحُ يُولِيدِي сач Jüliıdı — соч
олинди. (يَلَلْمَقُ: يَلَلُورُ Jülüjür, Jülülmäk).

يَبْنُدِي Japındı — одам қалқон билан яширинди. اَرَّ قَلْقَنُ يَبْنُدِي эр қалқан Japındı —
одам қалқон билан яширинди.

يَبْنُدِي Japındı: اَلُ قَبْعُ يَبْنُدِي ол қапуғ Japındı — у
эшикни бир ўзи бекитди. (يَبْنَمَقُ: يَبْنُورُ Japınur,
Japınmaq).

يُيُنْدِي Jupandı — тортинди. اَرَّ اَيْشْتِيْنُ يُونْدِي эр іштін
Jupandı — одам ишдан четлашди. (يَبْنَمَقُ: يَبْنُورُ Jupanur,
Jupanmaq).

يَجْنُدِي Jachandı: اَلُ مَعْنَدُنُ يَجْنُدِي ол мэндин Jachandı — у
мендан ишни ўринлатмагани учун уялди. (يَجْنُورُ: يَجْنَمَقُ
Jachanur, Jachanmaq).

يَزْنُدِي Jazındı: اَلُ تَوْنُنُ كَوْنَكَا يَزْنُدِي ол тонін кўнгә
Jazındı — у тўнини кунга ёймоқчи бўлди. Тундан
бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (يَزْنَمَقُ: يَزْنُورُ
Jazınur, Jazınmaq).

يُزْنُدِي Jüzündı: اَلُ كَوَزْدُنُ يَاشُ يَزْنُدِي ол көздін Јаш
Jüzündı — у кўздан ёшни артди. Ҳар нарсани бир
нарсага бир ўзи артиб суришига ҳам бу сўз қўл-
ланади. (يَزْنَمَقُ: يَزْنُورُ Jüzunur, Jüzunmaq).

يَرَنْدِي Jarandı: اَتُّ يَرَنْدِي ат Јаранди — от пойга май-
донида ўргангунча чопишга ўргатилди.

يَرَنْدِي Jarandı — хушомадгўйлик, тилёғламалик қилди.
يَرَنْدِي Jarandı: اَلُ مَعْنَا يَرَنْدِي ол мәнә Јаранди — у менга тилёғ-
ламалик қилди. (يَرَنْمَقُ: يَرَنْوْرُ Jaranur, Jaranmaq).

يَرِيْنْدِي Jarındı: اَلُ بَتُقُ يَرِيْنْدِي ол бутіқ Јарінди — у ўзи
учун шох ёришга киришди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَرِيْنَمَقُ: يَرِيْنُورُ Jarınur, Jarınmaq).

يَزْنِدِي جازінді: اَر قورن يَزْنِدِي әр қорін жазінді — одам белбоғини ўзи ечмоқчи бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (يَزْنِمَاقُ. يَزْنُورُ. جازінур, жазінмақ).

يَغْنِدِي јіғінді — йиғишга киришди. اَر اوزنكا يَرْمَاقُ ар аознқа یرмақ әр өзінә жармақ јіғінді — одам ўзи учун танга (пул) йиғишга киришди. (يَغْنِمَاقُ. يَغْنُورُ. јіғинур, јіғинмақ).

يُكْنِدِي јүкүнді: قُل تَنْكِرِي كا يُكْنِدِي қул тәнригә јүкүнді — қул худога сажда қилди. تَيْن بَرخَانقا يُكْنِدِي تَيْن بَرخَانقا јүкүнді Тојін⁹⁴ бурханқа јүкүнді — Тўйин, будда динининг бошлиғи бутга чўқнади.

يُكْنِدِي јүкүнді — бош эғди. اَل مَنكا يُكْنِدِي ол мәнә јүкүнді — у менга ҳурмат юзасидан бош эғди. (يُكْنِمَاقُ. يُكْنُورُ. јүкүнур, јүкүнмақ). Шеърда шундай келган:

⁹⁴ تَيْن Тојін сўзи „Девон“да бир неча ерда учрайди. Ҳар ерда будда бошлиғи маъносида қўлланган. Бу сўз Навоий асарларида ҳам учрайди. Унда терисидан қимматбаҳо савсар қилинадиган ов ҳайвони маъносида учрайди:

Тўйиннинг ўз туки уқ бўлди бошига офат,

Фурайсанинг паридин келди ўз бошига бало.

Таржимаси: тўйинни овчилар доим пайдан бўлиб, овлашларига сабаб, унинг терисининг пўстинбоплиғи бўлса, фурайса қушини ҳам овлашларига сабаб унинг ўз паридир. Унинг пати кўкйўтал болаларга даводир. Патини куйдириб кўкйўтал болаларга ичириш одат эди.

يُكْنِبُ مَنكا اَمَلْدِي كَرْمُ ياشن اَمَلْدِي
بَغْرِمُ ياشن اَمَلْدِي اَلْكِنُ بَلْبُ اَل كَجَارُ

Јукүнуп мәнә имләди
Кбзум јашн јамладі
Бағрім башн әмләди
Әкін болуп ол кәчәр⁹⁵.

Севиклисининг кечаси уйга келиш орзусини таърифлаб айтади: у мени қайтадан тирилтирди. Менга таъзим қилиб ишорат қилди. Уни кўриш билан яраланган кўзим шифо топди, дилим яраси соғайди, у мусофир эди, ўз йўлига кетди.

يَلْنِدِي әр алајнді — ечинди, яланғочланди. اَر يَلْنِدِي әр алајнді⁹⁶ — одам ечинди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْنِمَاقُ. يَلْنُورُ. јалінур, јалінмақ).

يُلْنِدِي јулунді: سَاح يُلْنِدِي سَاح јулунді⁹⁷ — соч олинди.

⁹⁵ Б. Аталай кўрсатишича, ёзма нусхада كَجَار экан, биз шунга мувофиқ тузатдик (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 84-бет).

⁹⁶ يَلْنِمَاقُ јалінмақ сўзи ҳозир бизда ялинмоқ, ўтиниб сўрамоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўзнинг у даврдаги маъноси яланг — яланғоч сўзларидагина сақланиб қолган: Чунончи: ялангоғқ, бош яланг, яланг ер ва бошқалар. Бу мисол сўзлар маъносидаги ўзгариш жуда кўп формаларда юзага келишини кўрсатиш жиҳатидан муҳимдир.

⁹⁷ يُلْنِمَاقُ јулмақ сўзи ҳозирги ўзбек тилида шу маънода қўлланса ҳам, соч сўзига нисбатан эмас, асосан, ўтга, патга нисбатан қўлланади. Лекин сочга нисбатан махсус шароитдагина, яъни газабли, аламли ҳолатлардагина қўлланади. Шу билан бирга, бу сўз ҳозирги тилда тортиб олмоқ, нотўғри йўл билан ўзлаштирмоқ маъноларида ҳам қўлланади.

يۇلۇندى | Julundı — озод қилинди. قۇل يۇلۇندى | қул Julundı — қул хўжайинга ўз қийматини тўлагани учун озод қилинди.

يۇلۇندى | Julundı — қутқарилди. بۇلۇن يۇلۇندى | болун Julundı — асир пул тўлаб қутқарилди.

يۇلۇندى | Julundı — ажралди. اراغت يۇلۇندى | урағут Julundı — хотин эрига пул тўлаб ажралди. (يۇلۇنۇر، يۇلۇنماق) | Julunur, Julunmaq).

يۇمۇندى | Jumundı — ямамоқчи бўлди. آر تۇنۇن يۇمۇندى | эр тонин Jamandı — одам тўнини ямамоққа киришди. (يۇمانۇر، يۇمانماق) | Jamanur, Jamanmaq).

يۇمۇندى | Jumundı: آل كوزن يۇمۇندى | ол көзін Jumundı⁹⁸ — у кўзини юмадигандай кўринди. (يۇمۇنۇر، يۇمۇنماق) | Jumunur, Jumunmaq).

يۇنۇندى | Junundı: آل يىغاج يۇنۇندى | ол jıғач Junundı — у ёғоч йўнаётгандай кўринди. Бошқаси ҳам шундай. (يۇнۇнۇر، يۇнۇнماق) | Jununur, Jununmaq).

⁹⁸ XI аср тилида тозундї, бичиндї, титиндї каби ўзак билан ўтган замон феъл аффикси орасига н қўшилиб ясаладиган феъл формаси кўп қўлланар эди. Бу феъл формаси махсус мустақил феъл бўлиб, бир неча хил маъноларни ифодалар эди. Шулардан бири бўлмаган ишни қилгандек кўрсатиш маъносидир. Чунончи, يۇمۇندى | Jumundı — юмаётгандек кўринди, аслида у юмаган эди, демакдир. Бу феъл формаси жонли тилда жуда сийрак учрайди, қашиндї — қашинаётгандек кўринди каби. Ҳозирги ўзбек тилида бу маъно мураккаб феъл формаси орқали ўзакка *ётгандек кўринди* иборасининг қўшилиши билан ифода этилади: *ётгандек кўринди*, *ўқиётгандек кўринди* каби.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يۇيۇندى | Jajındı: آل سۇدا تۇنۇن يۇيۇندى | ол сууда тонин Jajındı — у тўнини сувда ўзи ювди. Бошқаси ҳам шундай. (يۇيۇنۇر، يۇيۇنماق) | Jajinur, Jajinmaq).

ОХИРГИ ҲАРФИ ҲАРФИ ИЛЛАТ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

يۇپادى | Jupadı: آر ايشغ يۇپادى | эр ішиғ Jupadı — одам ишга эътибор бермади, кетига тушмади. (يۇيار) | Juyar, Juyamaq).

يۇيىدى | Jijıdı — ҳидланди. Эт يۇيىدى | эт Jijıdı — эт ҳидланди. Ҳар нарса ҳидланса ҳам шу сўз қўлланди. (يۇيىماق) | Jijir, Jijimmaq).

يۇرۇدى | Jarudı — ёриди. كۇن يۇرۇدى | кун Jarudı — кун ёриди. Қоронғи жой ёриса ҳам шу сўз қўлланади. (يۇرۇماق) | Jarur, Jarumaq).

يۇرادى | Jaradı — яради, мос келди. آل نانك انكر يۇرادى | ол нэн анар Jaradı — у нарса унга яради, мувофиқ бўлди. (يۇрамаق) | Jarar, Jaramaq). Ярашган, мувофиқ келган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланди. Мақолда шундай келган:

آتا تۇنى اۇغلقا يۇراسا اتاسن تلاماس

ата тонї оғулқа жараса атасін тїләмәс — отанинг тўни ўғилга мос келса, ундан сўнг ўғил мерос олиш учун отасининг тириклигини истамайди.

Бунинг яна бошқа бир маъноси бор: сўнг ўғилнинг отага эҳтиёжи қолмайди.

Ўғузлар шу сўздан олиб *يُول يِرَاسِن* jol ja-rasun дейдиларки, йўл мақсадингга мувофиқ бўлсин, демакдир.

يُرِيدِي j u r i d i — юриди. *أَر يُرِيدِي* эр juridi — одам юриди. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар нарсанинг юришига ҳам шу сўз қўлланади. (*يُرِيمَاق* jurir, jurimак).

Мақолда ҳам шундай келган:
تَنَلَا يِرْب كَنَدَز سَفَنُور كَجَكَا اذَلَب اَلْغَاذُو سَفَنُور

Tünlä⁹⁹ jurup күндүз сәwnүр,
Кічікдә əwläniб¹⁰⁰ улғазу сәwnүр.

Кеч билан юриб кундуз севинади, чунки у йўлни кўрмасдан босади. Ёшликда уйланган киши қариганда севинади, чунки унинг болалари унга ёрдам берадилар, у роҳат кўради.

⁹⁹ Бу сўздаги *-ла* аффикси восита келишигининг бир вариантыдир. Восита келишиги у давр тилида *-ин*, *-ун* аффикслари билан ҳам қўлланган. Бу келишик функциясига *билан* ёрдамчиси ҳам мос келади. Нима учундир Маҳмуд Кошғарий ўз асарида бу аффикснинг икки варианты ҳақидагина изоҳ берган:

يُرِي لَا حَرْفٌ وَ مَعْنَاهُ مَعَ يُقَالُ: أَلْ مَنِيكُ يِرْلَا أَرْدِي. أَي أَنَّهُ كَانَ مَعِي

Таржимаси: *бирла* сўзи *бирга*, *шерик* маъносидадир: ол мәннн бирилә ёрди каби. Енгиллик учун баъзан *р* туширилиб *била* шаклида қўлланади. Бу аффикс XI аср адабий тилида, асосан, *бирла*, *билан*, *бирлан* шаклларида учрайди:

Билик *бирла* ёзлур қамуғ терс тугун.

Билишти, кўрушти кишилар *била*.

Билик *бирлан* этлур қамуғ турлук иш.

¹⁰⁰ Мақолдаги *اذَلَب* шаклида берилган сўз *اَذَلَب* деб таржима қилинган.

Демак, *اذَلَب* шакли янглишдир. Басим Аталай бу сўз ёзма нусхада олдин унутилиб, сўнг *اَلْغَاذُو* сўзи устига *اَذَلَب* шаклида ингичка қилиб ёзилгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 88-бет).

يِرَادِي j i r a d i: *يِرَادِي نَانِك* j i r a d i nān — нарса узоқлашди. (*يِرَار. يِرَامَاق* j i r a r, j i r a m a q).

يِرَادِي j a z a d i: *أَر قِشَلَاغُ دَا يِرَادِي* эр қишлағда j a z a d i — одам *ēz*¹⁰¹, баҳорни қишлоқда ўтказди. (*يِرَار* j a z a r, j a z a m a q).

يِرَادِي j u z a d i: *قَوِي يِرَادِي* қоj j u z a d i — қўй қисир қолди. Шунингдек, ҳар бир ҳайвон айғир чопган бўлса ҳам, бўғоз бўлмай қисир қолса, шундай — *يِرَادِي* j u z a d i дейилади. Фақат байталга бу сўз қўлланмайди. Байтал ҳақида *بِي قِسِر بَلْدِي*¹⁰² бi қiсiр болдi — бия қисир қолди дейилади. (*يِرَار* j u z a r, j u z a m a q).

يِرَادِي j ə z ə d i — айланиб чиқди. *يِرَاك قَمَع يِرَاك* j ə z ə k q a m u q j i r i g j ə z ə d i — айғоқчи бирорта душман бор эмасми деб, ҳамма ёқни айланиб чиқди. (*يِرَار* j ə z ə r, j ə z ə m a k). Бу сўз кам қўлланадиган сўзлардандир.

¹⁰¹ *Эз* сўзи XI аср тилида *эз* ва *баҳор* маъноларида қўлланган. Бизда ҳозир фақат *эз* маъносидагина етиб келган. Фольклорда баҳор маъносида учрайди. *Лайлак келди* — *эз бўлди*, иборасида келгани каби.

¹⁰² *Бi* сўзи қўлэзмада ҳам шу шаклда бўлганига қарамай, Басим Аталай Радловда, чиғатой луғатида бiјә экани ҳақида изоҳ берган. Бизда ҳам бiјә шаклида қўлланади. Демак, бу сўз кўп тилларда анча илгарилар ўзгардандир.

يَشَادِي jаshadī — яшади. اَرُ اَزُونِ يَشَادِي әр узун jаshadī — одам узоқ яшади. (يَشَارُ. يَشَامَاق) jашар, jашамақ).

يَرُودِي jарудī, jашудī — роҳатланди, шодланди. اَرُ يَرُودِي يَشُودِي әр jарудī jашудī — одам роҳатланди, шодликдан севинди. يَشُودِي сўзи ёлғиз ўзи қўлланмайди, يَرُودِي билан бирга қўлланади.

يَرُورِ يَشُورُ. يَرُومَاق يَشُومَاق) jарур, jашур, jарумақ, jашумақ¹⁰³).

يَاغُودِي jағудī — яқинлашди. بَكْ كَلْمَاكِي يَغُودِي бёг kәlmәgi jағудī — бекнинг келиши яқинлашди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغُورُ مَاق) jағур, jағурмақ).

يَلَادِي jаладī — туҳмат қилди. اَلْ اَنَكْرُ اَغْرِي يَلَادِي ол анар оғрī jаладī — у унга ўғри деб туҳмат қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلَارُ. يَلِمَاق) jалар, jаламақ).

يَلَادِي julādī — тиргович қўйди. اَلْ تَامِغِ يَلَادِي ол тамғ julādī — у деворга тиргович қўйди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلَامَاك) julār, julāmāk). Шеърда шундай келган:

¹⁰³ Маҳмуд Кошғарийнинг қўшоқ сўзлар ҳақидаги бу хил алоҳида қайдлари ҳам унинг ўта сезгирлигидан, етуклигидан далолат берувчи фактдир. Бизда бу хил хусусиятлар ҳануз қатъиятсиз қолмоқда. Чунончи, ҳозирги ўзбек тилида *аралаш-қуралаш, чалкаш-чулкаш* сўзлари ана шу хилдаги қўшоқ сўзлардандир. Бу ниҳоят қаттиқ аралашлик, чалкашлик маъносида муболағали мазмунда, фақат қўшоқ ҳолда қўлланадиган махсус сўзлардандир.

اَلْعَنِي تَلَارْمَن تَشَارِنِ يَلَارْمَن
تَلَكْنِي بَلَارْمَن يَلِيقَمِ اَنَكْرُ اَبَلنور

Улуғни¹⁰⁴ тилармән
Таварин julārmән
Тiläkни болармән
Jilқim анар öplәнүр.

Билимни истайман, молга суюнаман, яъни мақсадим улуғлик учун молни дастак қилиб, тилагимни топаман. Бунинг учун молу ҳолим сарф бўлади.

يُليدي jülüdi — олди. اَرُ سَاحِ يَلِيدِي әр сач jülüdi — одам сочни олди. (يَلِيمَاك) jülüp, jülümək).

يُليدي julajdī: بَكْ بَدُونُغِ يَلِيدِي бёг бузунуғ julajdī¹⁰⁵ — бек жамоага ёрдам этди. (يَلِيمَاك) julajīr, julajмақ).

¹⁰⁴ Маҳмуд Кошғарий *الع* улуғ сўзини илм деб таржима қилган. Шунинг учун бўлса керак, Басим Аталай бу ҳақдаги арабча иборага тузатиш киритмоқчи бўлган. Басим Аталай фикрига кўра, *م. Кошғарийнинг اطلب العلم* ибораси *اطلب العلم المجداى* бўлиши керак экан. Агар шундай бўлса ҳам *اطلب العلم* тарзида бўлиши керак бўлади. Бу ерда Маҳмуд Кошғарий тўғридан-тўғри улуғликни илм деб изоҳлаган бўлиши—сўзга истиора асосида маъно берган. бўлиши, албатта, мумкин. Басим Аталайга кўра, *واجد المراد* бўлиши керак, дарҳақиқат, *til*кни болармән сўзининг шундай таржима қилиниши керак эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий иборасидан бу жумласиз ҳам шу мақсад англашилади.

¹⁰⁵ Басим Аталай бу сўзнинг туркчаси ва арабча таржимасида хато бор деб тўғри изоҳ берган. Ҳақиқатда, ибора шундайдир: *يَلِيدِي اِي اعان ال امير* *يَلِيدِي* шакли янглишдир. Бундай *على القوم يَلِيدِي. يَلِيمَاك* Бу иборада дастлаб *يَلِيدِي* шакли янглишдир. Бундай сўз ҳеч учрамайди. Бу сўз III томнинг 54-бетида, II томнинг 255-бетида бе-

يَلِيدِي jilidī — илиди. سَفُّ يَلِيدِي suw jilidī — сув илиди. Бошқаси ҳам шундай. (يَلِيمَاقُ. يَلِيرُ jilimāq, jilimāq).

يَمَادِي jamadī — ямади. أَلْ تُونُ يَمَادِي ol ton jamadī — у тўнни ямади. Бошқаси ҳам шундай. (يَمَارُ. يَمَامَاقُ jamar, jamamaq)¹⁰⁶.

يَنُودِي janudī — қайради. أَرَّ بَجَاكُ يَنُودِي ər bčäk janudī — одам пичоқ қайради. Қилич ва шунга ўхшаш нарсаларни қайрашга ҳам бу сўз қўлланади. Қўлга суртилиб қайралган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يَنُومَاقُ. يَنُورُ janur, janumaq).

يَنِيدِي jənidī — туғди. أُرَاغْتُ يَنِيدِي urağt jənidī — хотин бола туғди, юкидан бўшанди. (يَنِيمَاكُ. يَنِيرُ jənip, jənimäk).

Бу сўз фақат хотин-қизларга хосдир, уларга нисбатангина қўлланади. Ҳайвонлар хусусида туққан нарсанинг оти олиниб, унга لَادِي ладī қўшиб, бола туққанлик ифода этилади. Чунончи, сизир туғса اِنكَاكُ بَزَاغُولَادِي инāk бузағуладī дейи-

рилганича, يَلِيدِي يَلِيمَاقُ шаклида бўлиши керак. Бу сўзга у ерларда берилган изоҳга кўра, арабча اَعَانُ эмас, اَعَارُ бўлиши керак. У ҳолда гапнинг маъноси „бек жамоага ҳужум қилди, уни талон-торож қилди“ тарзида бўлади.

¹⁰⁶ Келажак замон ва масдар формалари босма нусхада берилмаган. Басм Аталай нусхасига мувофиқ орттирдик.

ладиким, сизир бузоғ туғди, демакдир. Яъни бузоқ маъносидаги بَزَاغُو бузағу сўзига -ладī қўшиб, бола туғилгани ифодаланган. Қуш бола-сига بَلَا бала дейилади.

Агар қуш туғди дейилмоқчи бўлинса, юқоридаги қоидага мувофиқ, قُشُ بَلَالَادِي қуш балаладī дейилади, қуш бола туғди, демакдир. Фақат бия ҳақида бундай дейилмайди. Чунки бия боласига قُشُ قُلُونُ қулун дейилади. Агар бия туғса قُشُ قُلُونُ қўсрақ қулнадī дейилади, бия бола туғди, демакдир.

Бу ерда қондага кўра قُلُونُ لَادِي қулунладī — қулунлади дейиш керак эди. Лекин قُلُونُ қулнадī — қулнади дейилади. Чунки ن-н билан ل-л маҳраждан чиқадиган товушлардандир. Булар бир-бири ўрнига алмашади¹⁰⁷. Шунинг учун бир ҳарф туширилиб енгиллатилгандир. Яна: اَرَسْلَانُ арслан энўкләдī — дейилади, арслон бола туғди, демакдир. Бошқаси ҳам шундай.

يَنِيدِي يَنِيمَاكُ урағут jənidī гапидаги яъни шунинг учун қисқартирилган жумласининг ўзи қолиб, يَنِيمَاكُ يَنِيرُ туширилиши керак эди.

¹⁰⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳида кичик аниқсизлик бор. Бу сўзда ҳарф алманиш ҳодисаси эмас, ҳарф тушиш ҳодисаси бор. فَخْفَفَ هَذَا لِذَلِكَ

يَئِنِ شُنِينِغِ أُچُونِ قِيسْقَارْتِيرِيلْغَانِ جُمْلَاسِينِغِ ئُزِي قُولِيبِ, لَانِهِنَا تَتْبَادَلَانِ اِحْدُ يَنِيمَاكُ يَنِيرُ يَنِيمَاكُ يَنِيرُ يَنِيمَاكُ يَنِيرُ يَنِيمَاكُ يَنِيرُ

кин. ۲۰ **يَنِكُ نَانِكُ** сўзи **يَنِيْدِي**

- энгил нарса иборасидан олингандир. Хотин болани туғиш билан энгил бўлди, демакдир. Бу сўзда **ن** -н ҳарфи касра қилинган. Қоидага кўра **ن** -н ҳарфи ўтрули бўлиши керак эди.

Иккинчи: бадан маъносидаги **يَيْن** **يَيْن** сўзидан олингандир. Хотин ўз баданидан яна бир гавда (вужуд) чиқарди, демакдир. Бу сўзнинг ясалишида ҳар икки усул ҳам қоидага мосдир.

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلِيّ فَاعِلِيّ ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛАРДА

ТАЛАФФУЗ ЭТИЛАДИГАН СЎЗЛАР БОБИ

يَلْبِرْدِي jəlpirdi¹⁰⁸ — шамол эсди. **يَلْبِرْدِي** jəlpirdi — шамол эсди.

يَلْبِرْدِي jəlpirdi: **أَرَّ** ər jəlpirdi — одам жин теккандай ўннга, чапга қаради.

يَلْبِرْدِي jəlpirdi — намланди. **كَبْكُ** kəpkə jəlpirdi — кепак намланди. Ерга томчи томса ҳам шу сўз қўлланади.

يَلْبِرْدِي jəlpirdi: **يَغْمُرُ** jaɣmur jəlpirdi — ёмғир ерни намлади. **يَلْبِرَارُ** jəlpirär, jəlpirmäk).

¹⁰⁸ **يَلْبِرْدِي** сўзи қўлёзмада **يَلْبِرْدِي** шаклида экани ҳақида **يَلْبِرْمَاق** сўзининг ёнига тузатиш киритилганлиги тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: III том, 93-бет).

يَبْتِرْدِي jəpturdi — ёптирди. **أَلْ أَنْكُرُ قَبْعُ** ol anar qəpuɣ jəpturdi — у нунга эшикни ёптирди.

يَبْتِرْدِي jəpturdi — қурдирди. **أَلْ أَنْكُرُ تَامُ** ol anar tam jəpturdi — у нунга девор қурдирди.

يَبْتِرْدِي jəpturdi — ёптирди. **أَلْ أَنْكُرُ أَتْمَاكُ** ol anar ətmək jəpturdi — у нунга нон ёптирди. (**يَبْتِرُرُ** jəpturur, jəpturmaq).

يَبْتِرْدِي jətturdi — ёздирди. **أَلْ أَنْكُرُ تَشَاكُ** ol anar təšək jətturdi — у нунга тушак ёздирди.

Ёзилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. **يَبْتِرُرُ** jətturur, jətturmaq). Бу сўзнинг асли **يَبْتِرْدِي** jətturdi эди, сўнг (товушлар) сингдирилгандир.

يَبْتِرْدُمُ jətturdum: **مَنْ أَنْكُرُ سَوْسِنْ** mən anar səwsin jətturdum — мен унга аскарларни тарқатишга, бўлиб юборишга буюрдим. Бошқаси ҳам шундай.

يَبْتِرْدُمُ jətturdum — ўчиртирдим. **مَنْ أَنْكُرُ بَيْتِكُ** mən anar bitik jətturdum — ман унга хатни ўчиртирдим. Бу сўзнинг асли **يَبْتِرْدُمُ** jətturdumдир. Ҳар нарсани изи қолмагунча артиб тозалашга ҳам бу сўз қўлланади. **يَبْتِرُورُمَنْ** jəttururmən, jətturmaq).

يَتْرُدِي jīt tūr dī — йўқоттирди.
 اَلْ اَنْكُرُ يَرْمَاقُنْ يَتْرُدِي ол анар жармақин jīt tūr dī — у унинг тангасини йўқоттирди. Бошқаси ҳам шундай. (يَتْرُرُ يَتْرُمَاكُ) jīt tūrūr, jīt tūr māk).

Бировга бирор буюмни бўхча ёки бўхчага ўхшаш нарсада сақлашга топширишга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли يَزْتُرْدُمُ jīz tūr dūm — дир. Сўнг сингдирилгандир¹⁰⁹.

يَارْتُرْدِي jār tūr dī — ёрдирди.
 اَلْ اِنْكَا يَغَاچْ يَرْتُرْدِي ол ана jīgāč jār tūr dī — у унга ёғоч ёрдирди. Бошқаси ҳам шундай. (يَارْتُرُرُ يَارْتُرْمَاكُ) jār tūrūr, jār tūr māk).

يَجْرْتُرْدِي jērtūr dī:
 اَلْ اَنْكُرُ بَتَقُ يَجْرْتُرْدِي ол анар бутіқ jērtūr dī — у унга бутоқ (шоҳ) ёришга буюрди. (يَجْرْتُرُرُ يَجْرْتُرْمَاكُ) jār tūrūr, jār tūr māk).

يَاЗТУРْدِي jāz tūr dī — ечтирди.
 اَلْ اَنْكُرُ تُكُونُ يَزْتُرْدِي ол анар тўғун jāz tūr dī — у унга тугун ечтирди. Бошқаси ҳам шундай.

يَاЗТУРْدِي jāz tūr dī — адаштирди.
 اَلْ اَنْبِيْ اَقْتَا يَزْتُرْدِي ол ані оқта jāz tūr dī — у уни ўқ отишда адаштирди. Сўзда адаштиришга ҳам бу сўз қўлланади. (يَاЗТУРُرُ يَاЗТУРْمَاكُ) jāz tūrūr, jāz tūr māk).

¹⁰⁹ Бу сўз jāt tūr māk феълига оид экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 24-бет).

يُؤزْتُرْدِي jūz tūr dī:
 اَلْ اَنْكُرُ قُوْى يَزْتُرْدِي ол анар қој jūz tūr dī — у унга қўй терисини шилдирди. Бошқаси ҳам шундай.

يُؤزْتُرْدِي jūz tūr dī — суздирди.
 اَلْ اَنْبِيْ سَفْدَا يَزْتُرْدِي ол ані сувда jūz tūr dī — у уни сувда суздирди. (يُؤزْتُرُرُ يَزْتُرْمَاكُ) jūz tūrūr, jūz tūr māk).

يَاғТУРْدِي jāғ tūr dī — ёғдирди.
 تَنْكُرِي يَغْمُرُ يَغْتُرْدِي tēnri jāғmur¹¹⁰ jāғ tūr dī — тангри ёғғир ёғдирди. Бошқа нарса ёғғирса ҳам шундай. (يَاғْتُرُرُ يَاғْتُرْمَاكُ) jāғ tūrūr, jāғ tūr māk).

يَاғТУРْدِي jīғ tūr dī — йиғдириб уйдирди.
 اَلْ اَنْكُرُ قَرِيغُ يَاғТУРْدِي ол анар таріғ jīғ tūr dī — у унга буғдой йиғдириб уйдирди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, одамни ейишдан ва бошқа нарсадан қайтаришга ҳам бу сўз қўлланади. (يَاғْتُرُرُ يَاғْتُرْمَاكُ) jīғ tūrūr, jīғ tūr māk).

يَاғТУРْدِي jīғ tūr dī:
 اَلْ قَدَاشْنِكَا نَانْكَ يَاғТУРْدِي ол қадаш-ша нән jīғ tūr dī¹¹¹ — у яқинларига ёки бирода-

¹¹⁰ Ёғмур сўзи Навоийда ҳам, жонли тилда ҳам ёғғир тарзида ўзгарган: ер юзин ёғғир суви бирла ювди. Шунингдек, ёғғурмақ сўзи Навоий асарларида ва жонли тилда ёғғурмақ шаклида учрайди.

Чу борсам қалъа сори зулм этиб фони,
 Бошимға ёғғурлар ўқ билан тош.

¹¹¹ Басим Аталай يَاғْتُرْدِي jīғ tūr dī, يَاғْتُرْمَاكُ jīғ tūr māk, يَاғْتُرُرُ jīғ tūrūr сўзлари босма ва қўлёзма нусхаларда шундай берилган бўлса ҳам, бу хато дир, чунки бу сўз бундан олдин берилган, тўғриси يَاگْتُرْمَاكُ يَاگْتُرْدِي. يَاگْتُرُرُ бўлиши керак, деб изоҳ берган. Бу изоҳга қўшилиб бўлмайди. Чунки يَاғْتُرْمَاكُ икки марта берилган бўлса ҳам, икки мустақил маънода изоҳланган. Демак, изоҳ янглиш берилган.

يُنَجِّرِدِي jунчїрдї: اَرْ اِشِي يَنْجِرِدِي ʔr iʃi jунчїрдї — одамнинг иши ёмонликка юз тутди. (يَنْجِرَارْ يَنْجِرِمَاقْ) jунчїрар, jунчїрмақ).

يَلْدِرِدِي jǎldirdi — эсди. يَلْ يَلْدِرِدِي jǎl jǎldirdi¹¹⁴ — шамол эсди. (يَلْدِرَارْ يَلْدِرِمَاقْ) jǎldirār, jǎldirmāq).

يِمْدِرِدِي jумдардї: اَلْ كِشِي نِي يِمْدِرِدِي ol kiʃini jum-dardı — у одамларни тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (يِمْدِرَارْ يِمْدِرِمَاقْ) jумдарур, jумдармақ).

يُونْدُرِدِي jондурдї: * اَلْ اَنِي اَفْكَا يَنْدُرِدِي ol ani ʔwǰā jондурдї — у уни уйга қайтарди. Бошқаси ҳам шундай.

يُونْدُرِدِي jондурдї: * اَرْ يَنْدُرِدِي ʔr jондурдї — одам қусди. Бу сўзни يَنْدِي jондї шаклида қўлловчилар ҳам бор. Бу сўз қўрқитмоқ маъносиди ҳам келди. (يَنْدِرَارْ يَنْدِرِمَاقْ*) jондурур, jондурмақ).

¹¹⁴ Басим Аталай يَلْدِرِدِي jǎldirdi сўзининг биринчи ҳарфи устига қўлзма ҳамда босма нухаларида забар, остига зер қўйилгани ҳақида изоҳ бериб, шунинг учун бу ҳарфни ноаниқ ҳарф ҳисоблаб, е устига белги қўйиб қўллагани (è) ҳақида изоҳ берган. Шунингдек, يَلْدِرَارْ, يَلْدِرِمَاقْ сўзлари [ҳақида ҳам юқоридагидек мақсад учун алоҳида изоҳ берган (қаранг: III том, 98-бет).

* Басим Аталай босма ва ёзма нухалардаги يَنْدُرِدِي, يَنْدِرِمَاقْ, يَنْدِرَارْ бўлиши тўғрилиги ҳақида берилган сўзларнинг يَنْدِرِدِي, يَنْدِرِمَاقْ, يَنْدِرَارْ шаклида берилган сўзларнинг тўғрилиги ҳақида изоҳ берган. Бу сўз ана шу маънода „Девон“да берилган يَانِعْ jаниғ

يَنْدُرِدِي jиндурдї — қидиртирди. اَنِكْ اَفْنِ يَنْدُرِدِي aniğ ʔwǰn jиндурдї — у гумон билан йўқолган нарсани унинг уйдан қидиртирди. (يَنْدِرَارْ يَنْدِرِمَاقْ) jиндурӯр, jиндурмāқ).

يېشُرِدِي jапшурдї: اَوَقَا يِلْمِ يېشُرِدِي oqqa jǎlim jапшурдї — ўққа елим билан пат ёпиштирди. Бу сўз ج-ч билан ҳам қўлланади. (يېشُرَارْ يېشُرِمَاقْ) jапшурур, jапшурмақ).

Бу хусусият арабчада ҳам бордир. Чунончи, بَهْرَامْ چوْبِيْنْ Баҳром Чупинни арабчалаштириб, شَوْبِيْنْ шубїн дейилади.

يَتَغُرِدِي jатғурдї: اَلْ اَنِي يَتَغُرِدِي ol ani jатғурдї — у уни ётқизди, ухлатди. (يَتَغُرَارْ يَتَغُرِمَاقْ) jатғурур, jатғурмақ).

يَلْفُرِدِي jалвардї: اَلْ مَنَاكَ يَلْفُرِدِي ol mana jалвардї — у менга мақсадининг бажарилишини сўраб ёл-

сўзидан олингани тўғри изоҳланган. Радловда (III том, 85-бетда) يَنْمِقْ jанимақ шаклида берилганини кўрсатган. Дарҳақиқат, بَكْ يَنْنِدَا يَتِيْشَا bǰk jаниғинда jатїшма — бекнинг қўрқитишига учрама деган гапда ҳам мана шу ўзак бор. Лекин қўлзмада шундай берилган сўзни дарров хатога чиқариш жуда ҳам тўғри бўлмайди. Балки у даврда феъл формаси шундай шаклда қўлланган бўлиши албатта мумкин. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам يَنْمِقْ jанимақ шаклида қўлланади. Чунончи *ҳап саними деб яниб қўйди* гапидаги каби. Лекин бу қўлзмани ўзгартишга асос бўла олмайди.

ворди¹¹⁵. (يَلْقُرْمَاقُ. يَلْقُرْمَاقُ jalwarur, jalwarmaq).

يَلْقُرْدِي jalwirdi: تَلْقُرْ تَلْقُرْ tulwır jalwırdı — келин уйининг тўрлари ҳилпиради. (يَلْقُرْمَاقُ. يَلْقُرْمَاقُ jalwırap, jalwıрмақ)¹¹⁶.

يَلْمِرْدِي jilmirdi — илийёзди. سُوْفُ يَلْمِرْدِي suw jilmirdi — сув илийёзди. (يَلْمِرْمَاكُ. يَلْمِرْمَاكُ jilmirär, jilmirmäk).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَايْتُرْدِي jajturdı — чайдирди. اَلْ تَوْنِنْ سُقْدَا يَيْتُرْدِي ol tonın suwda jajturdı — у тўнини сувда чайдирди. Чайдирилган, чайқатилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يَايْتُرْمَاقُ. يَايْتُرْمَاقُ jajturur, jajturmaq).

يَلْبِشْدِي jəlpışdı: اَلْ اَنَكْرُ سِنَكَاكُ يَلْبِشْدِي ol anar سینکاک یلبشدی — у унга пашша ҳайдашга ёрдам берди. Елпитиш, силкитишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَلْبِشْمَاكُ. يَلْبِشْمَاكُ jəlpışūr, jəlpışmäk).

¹¹⁵ Ҳозирги ўзбек тилида шу маънода *ялинмоқ* ва *ёлвормоқ* сўзлари қўлланади. Маънони кучайтириш учун ҳар вақт иккиси бирликда *ялиниб-ёлвормоқ* шаклида қўлланади. Ҳолбуки, XI аср тилида *јалінмақ* сўзи *јечінмақ* маъносида қўлланган. Бу ҳол тилдаги маълум қонуният асосида келиб чиққан. Тилшунослар учун бу хил қонуниятларни аниқлаш жуда муҳимдир.

¹¹⁶ Басим Аталай *يَلْقُرْمَاقُ* сўзининг *يَلْقُرْمَاكُ* бўлиши кераклиги, чунки бу сўзнинг ўзаги *يَلْ* ингичка сўз экани ҳақида изоҳ берган. Шу билан бирга, қўлзмада олдин *يَلْقُرْمَاقُ* шаклида ёзилган бўлса ҳам, сўнг қизил сиёҳ билан *يَلْقُرْمَاكُ* шаклида тuzатилгани уқтирилган (қаранг: III том, 100-бет).

يَلْبِشْدِي jəlpışdı — намиқди. كَبَاكُ يَلْبِشْدِي kəpāk jəlpışdı — кепак намиқди (кепак бўлақлари бир-бирига ёпишди). (يَلْبِشْمَاكُ. يَلْبِشْمَاكُ jəlpışūr, jəlpışmäk).

يِرْتِشْدِي jirtışdı: اَلْ اَنَكْرُ بُوْزُ يِرْتِشْدِي ol anar bōz jirtışdı — у унга бўз йиртишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. (يِرْتِشْمَاقُ. يِرْتِشْمَاقُ jirtışur, jirtışmaq).

يِرْتِشْدِي jortışdı: اَلْ مَنَكُ بِلَا يِرْتِشْدِي ol mənīn bilā jortışdı — у мен билан от йўртиш (юрғизиш)да баҳслашди. (يِرْتِشْمَاقُ. يِرْتِشْمَاقُ jortışur, jortışmaq).

يِرْشُدِي jəprușdı: اَلْ اَنَكْرُ يِرْشُدِي ol anar jəprușdı — у унга ер текислашда ёрдам қилди. (يِرْشُورُ. يِرْشُورُ jəprușur, jəprușmaq).

يِتْرُشْدِي jətrūșdı: اَلْ اَرَاكِّي بِيْرُ بِيْرْكَ اَت يِتْرُشْدِي olar ikki bir birgā at jətrūșdı — улар бир-бирига отни етказишда ёрдам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (يِتْرُشْمَاكُ. يِتْرُشْمَاكُ jətrūșūr, jətrūșmäk).

يِشْرُشْدِي jəșrușdı: اَلْ اَرُ سُوْزُكُ يِشْرُشْدِي olar sōzūg jəșrușdı¹¹⁷ — улар сўзни яширишда бирлашишди.

¹¹⁷ XI аср тилида *яширмоқ* маъносида *кизламак* сўзи ҳам синоним сифатида қўлланар эди. Девоннинг II томида сўзни *яширмоқ* маъносида *кизламак* сўзи қўлланган. Классик адабиётда ҳар икки шакл учраса ҳам, жонли ўзбек тилида *кизламак* сийрак учрайди:

Не учун *кизларман* ўзни ғайрдин,
Ижтиноб этмак керакдур мордин.
Бу дамки эрур маҳалли падруд,
Қиссамни яширмоғимда не сул.

Ҳозирги ўзбек тилида *яширмоқ* билан *бекитмоқ* сўзлари синоним сифатида қўлланади. Бу ҳол синонимлар тарихидаги ранг-баранг хусусиятлардан бир намунадир.

Бошқаси ҳам шундай. (يَشْرُشُورُ. يَشْرُشَمَاقُ) Јашру-
шур, јашрушмақ).

Јуғрушді: (يُغْرُشْدِي. اَلْ اَنْكَرْ اَوْنُ) ол анар ун
јуғрушді — у унга хамир қоришда ёрдам қилди.

Јуғрушді: (يُغْرُشْدِي. سَدُقُ اَغْرَدَا) сузук ағизда
јуғрушді — оғизда тупук қуриди. [Бошқаси ҳам
шундай. (يَغْرُشُورُ. يَغْرُشَمَاقُ) јуғрушур, јуғруш-
мақ).

Јуғрушді — югуришди. (يُكْرُشْدِي. اَغْلَانُ) оғлан
јуғрушді — болалар югуришди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يُكْرُشَمَاقُ. يُكْرُشُورُ) јуғрушмақ¹¹⁸).

Јамрашді аралашишди. (يَمْرُشْدِي. قَوْزِي) қозі
јамрашді¹¹⁹ — қўзилар оналари билан аралашиш-
ди. Шеърда шундай келган:

قُجْنَكَارُ تَكَا سَشْلَدِي سَغْلِقُ سُرْكَ قَشْلَدِي
سَوْتَلَرُ قَمْعُ يُّشْلَدِي اَغْلِقُ قَزِي يَمْرُشُورُ

¹¹⁸ يُكْرُشَمَاقُ јуғрушмақ сўзи يُكْرُشَمَاقُ бўлиши тўғри эканлиги
ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Ҳақиқатда, бу сўз „Девон“да ҳар ерда
يُكْرُشَمَاقُ јуғрушмақ шаклида берилгани ҳолда бу ерда хато кўрсатилган.

¹¹⁹ Басим Аталай бу сўз يَمْرُشَمَاقُ эмас, يَمْرُشَمَاقُ бўлиши тўғрилиги ҳақи-
да изоҳ берган. Бунга далил қилиб, Радлов (IV том, 63-бет)да جَمْرُشَمَاقُ сўзига
шундай маъно берилганини кўрсатган. Бу факт Радлов ж ловчи лаҳжадан
материал олганини кўрсатиш учун ҳам муҳимдир.

Қочінгар тэка сәвилді
Сағлиқ сүрүг қошулді
Сүтләр қамуғ јушулді
Оғлақ қозі јамрашур.

Ёзни таърифлаб айтади: ёз келгани учун, қўч-
қор ва серкалар урғочиларидан айрилди. Соғилиш
учун соғлиқ қўйлар тўпланишди, елинларидан
сутлар тўлиб оқди. Қўзилар оналари билан ара-
лашишди.

Јәмрүшді: (يَمْرُشْدِي. اَلْ اَنْكَرْ يَغَاجُ) ол анар јғач
јәмрүшді — у унга ёғоч йиқитишда ёрдам этди.
(يَمْرُشَمَاقُ. يَمْرُشُورُ) јәмрүшур, јәмрүшмақ).

Јатғашді: (يَتَغَشْدِي. اَلْ اَنْكُ بَرَلَا) ол анің бірлә
јатғашді — у, у билан бирга ётди. (يَتَغَشَمَاقُ. يَتَغَشُورُ)
јатғашур, јатғашмақ).

Јалғашді — ялашди. (يَلْغَشْدِي. اَلْ اَلْرُ بَالُ) олар бал
јалғашді — улар бол ялашди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (يَلْغَشَمَاقُ. يَلْغَشُورُ) јалғашур, јалғашмақ).

Јулқашді — шилинди. (يُلْقَشْدِي. نَانِكُ) јулқашді
нән — нарса шилинди. (يُلْقَشَمَاقُ. يُلْقَشُورُ) јулқа-
шур, јулқашмақ).

Јулқушді: (يُلْقَشْدِي. بِيْرُ اَكْنَدِيْدِيْنُ نَانِكُ) олар
бір ікіндідін нән јулқушді — улар бир-бирдан
нарса юлишдилар, юлқишдилар. (يُلْقَشَمَاقُ. يُلْقَشُورُ)
јулқушур, јулқушмақ).

يِرْكَشْدِي jörgäşdi — ўралишди. يِغَاجِقَا يِيبْ يِرْكَشْدِي ji-gachqa jip jörgäşdi — дарахтга ип ўралишди. Бошқаси ҳам шундай.

Бир нарса иккинчи бир нарсага ўралишса ҳам бу сўз қўлланади (يِرْكَشْمَاكْ يِرْكَشُورْ jörgäşür, jörgäşmäk).

يِپْلَاشْدِي jiplaşdi: اُرَاغْتَلَارْ يُوْزُنْ يِپْلَاشْدِي урағутлар жүзін jiplaşdi¹²⁰ — хотинлар бир-бирларининг юз тукларини ип билан юдилар. (يِپْلَاشْمَاقْ يِپْلَاشُورْ jiplaşur, jiplaşmaq).

يِزْلاشْدِي jizlaşdi — ҳидлашди. يِلْقِي يِزْلاشْدِي jilqı jizlaşdi — пода ҳидлашди. Бошқаси ҳам шундай. (يِزْلاشْمَاقْ يِزْلاشُورْ jizlaşur, jizlaşmaq).

Мақолда шундай келган: كِشِي سُوْزَلِشُوْ يِلْقِي يِزْلاشُوْ: كِشِي sözläşü jilqı jizlaşu — одамлар бир-бирларини сўзлашиб билганларидек, ҳайвонлар бир-бирини ҳидлашиб билади.

يِزْلاشْدِي jazlaşdi: سُوْ يِزْلاشْدِي sū jazlaşdi — аскар ҳар тарафга тарқалди. Шунингдек, ҳар нарса бир нарсага ёйилса ҳам, бу сўз қўлланади. Чунончи, суюқ сиёҳ ёмон қоғозга ёйилиб кетиши каби. (يِزْلاشْمَاقْ يِزْلاشُورْ jazlaşur, jazlaşmaq).

¹²⁰ jiplaşmaq — ип билан юз тукларини тозалаш демакдир. Бунинг учун ипни чийраб, икки қават қилиб, юзга тутиб буралади. Бу тартиб сўнгги вақтларда ҳам мавжуд бўлиб, ип солмоқ деб аталар эди.

يِزْلاشْدِي juzlaşdi: بِيْتِكَلَارْ يِزْلاشْدِي bitiklär juzlaşdi — хатлар ўчирилди. Бошқаси ҳам шундай (يِزْلاشْمَاقْ يِزْلاشُورْ juzlaşur, juzlaşmaq).

يِزْلاشْدِي jazlaşdi: تَغُونَلَارْ يِزْلاشْدِي tügünlär jazlaşdi — тугунлар ечилди. Бошқаси ҳам шундай. (يِزْلاشْمَاقْ يِزْلاشُورْ jazlaşur, jazlaşmaq).

يِغْلاشْدِي jıglaşdi: سُوْ قَمُغْ يِغْلاشْدِي sū qamug jıglaşdi — ҳамма аскарлар тўпланишди. (يِغْلاشْمَاقْ يِغْلاشُورْ jıglaşur, jıglaşmaq).

يِغْلاшْدِي juflaşdi: قَوْمَلَارْ قَمُغْ يِغْلاشْدِي qomlar qamug juflaşdi — ҳамма катта тошлар юмалади. Бошқаси ҳам шундай. (يِغْلاшْمَاقْ يِغْлашُورْ juflaşur, juflaşmaq).

يِمْلاшْدِي jamlaşdi: اَلْ اَنْكِرْ اَفْ يِمْلاشْدِي ol anar ew jamlaşdi¹²¹ — у унга уй супуришда ёрдам этди. Бошқаси ҳам шундай. (يِمْлашْمَاقْ يِمْлашُورْ jamlaşur, jamlaşmaq).

يِمْлашْدِي jumlaşdi: كُوْزَلَارْ يِمْلاشْدِي közlär jumlaşdi — кўзлар юмилди. (يِمْлашْمَاقْ يِمْлашُورْ jumlaşur, jumlaşmaq).

يِرْسِقْدِي jarsıqdi: اَرْ اِغْلَنْدِنْ يِرْسِقْدِي ar ağılndın jırsıqdi — одам ўғлидан айрилиб ёлғизлан-

¹²¹ Супурмоқ маъносида у давр тилида икки сўз супурмоқ ва jamlaşmaq сўзлари синоним сифатида қўлланар эди. Бизга фақат биринчи сўз етиб келган.

ди. Бу ўғил билан ота саҳрода адашиб, бири бир ерга, иккинчиси бошқа ерга тушиши ёки душман қўлига тушишидир. (يارسِقار. يرسِقماق) јарсїқар, јарсїқмақ).

يَتَسَكَّتِي јэтсїкті — етиб олинди. اَر يَتَسَكَّتِي эр јэтсїкті — одам кўп ёшга етди. قَجْنِي اَر يَتَسَكَّتِي қачїғай эр¹²² јэтсїкті — қочган одамга етиб олинди (يَتَسَكَّار. يَتَسَكَّامَاق) јэтсїқар, јэтсїқмақ).

يِرْتَلْدِي јїртїлдї — йиртилди. تُون يِرْتَلْدِي тон јїртїлдї — тўн йиртилди. Шеърда шундай келган:

آتسا اَقِن كَز كَرَب كِم تُرَانِي يَغْدَجِي
تاغِي اَتَب اُغْرَسَا اُوزِي قِيِي يِرْتَلُور.

Атса оқин кэз кэриб ким тур анї јїғдачї
Тағїғ атїп оғраса ўзи қужї јїртїлур.

Замонани таъриф қилиб айтади: замон ўқини пойлаб отса, у агар тоғни нишонга олса, тоғнинг яланг ери ва қоқ бели пора-пора бўлиб йиртилиб, парчаланиб кетади. (يِرْتَلْمَاق. يِرْتَلْمَاق) јїртїлур, јїртїлмақ).

¹²² قَجْنِي қачїғай сўзининг тўғриси قَجْنِي қачғин экани ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган. Бу гап феъл ясалишига мисол сифатида I томда шундай кўрсатилган (қаранг: I том, 20-бет. Бизнинг таржимамизда I том, 59-бет).

يَسْتَلْدِي јасталдї: يَسْتَق يَسْتَلْدِي јастуқ јасталдї — ястиқ суяб қўйилди.

يَسْتَلْدِي јасталдї: اَق اَمَجْقا يَسْتَلْدِي оқ амачқа јасталдї — ўқ нишоннинг бир тарафига тегди. (يَسْتَاور. يَسْتَلْمَاق) јасталур, јасталмақ).

يَنْجَلْدِي јанчїлдї: قَاغُون يَنْجَلْدِي қағун јанчїлдї — қовун эзилди. Қовунга ўхшаш нарсалар эзилишига ҳам бу сўз қўлланади. (يَنْجَلْمَاق. يَنْجَلُور) јанчїлур, јанчїлмақ).

يَيْرْلْدِي јапрулдї — ёпишди. بِيْر نَانْگ بِيْرْكا يَيْرْلْدِي бїр нэң бїргэ јапрулдї — бїр нарса бїр нарсага қаттиқ ёпишди. تُون يَيْرْلْدِي тон јапрулдї — тўн ўртаси қаттиқ ёпишди, ҳаттоки, эскиди. (يَيْرْلُور. يَيْرْلْمَاق) јапрулур, јапрулмақ).

يَيْرْلْدِي јэтрўлдї: سُنْگُ بَرْنَقا يَيْرْلْدِي сонуқ бурунқа јэтрўлдї — (бирор) нарсанинг охири олдига етказилди. (يَيْرْلْمَاق. يَيْرْلُور) јэтрўлур, јэтрўлмақ).

يَيْرْلْدِي јуғрулдї: اُون يَيْرْلْدِي ун јуғрулдї — хамир қорилди. (يَيْرْلْمَاق. يَيْرْلُور) јуғрулур, јуғрулмақ).

يَيْرْلْدِي јїғрїлдї: اَر تَمَلْغقا يَيْرْلْدِي эр тумлуғқа јїғрїлдї — одам совуқдан қалтиради.

يَغْرِلدِي jǐgrǐldī — чўзилди. تُون يَغْرِلدِي тон jǐgrǐldī —
тўн ювишдан чўзилди. يَغْرِلور. يَغْرِلماق jǐgrǐlur,
jǐgrǐlmaq).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَيْقَلْدِي jājǎldī — чайқалди. سَوْف يَيْقَلْدِي суw jājǎldī —
суw чайқалди. Ҳар бир суyоқ нарсанинг чай-
қалишига ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар бир нарсага
майл қилувчи киши ҳам бунга ўхшатилиб,
يَيْقَلْدِي يَيْلْدِي يَيْلْدِي ар кнкли эр коңли jājǎldī
дейлади. Бу сўз заифдир. يَيْقَلور. يَيْقَلماق jājǎ-
lur, jājǎlmaq).

يَيْلِنْدِي jǎlpǐndī — болага оғлан يَيْلِنْدِي оғлан jǎlpǐndī — болага
ел тегди. ол озица يَيْلِنْدِي ол озица jǎlpǐ-
пндī — у ўзини елпитди. يَيْلِنور. يَيْلِنмак jǎlpǐnūr
jǎlpǐnmǎk).

يَيْرْتِنْدِي jǐrtǐndī: ол тонин jǐrtǐndī —
у тўнини йиртаётгандек кўринди. Бошқаси ҳам
шундай. يَيْرْتِنور. يَيْرْتِنмак jǐrtǐnur, jǐrtǐnmaq).

يَيْجَنْدِي jājǎndī: оққа ялим яим jǎlim jājǎndī —
ўққа елим билан қуш пати ёпиштирилди. Бир
нарса бир нарсага ёпиштирилса, боғланса ҳам бу
сўз қўлланади. يَيْجَنْور. يَيْجَنْماق jājǎnūr, jājǎn-
maq).

мақ). Бу сўзнинг ش-ш билан يَيْشَنْدِي jājǎshndī ва
ف-w билан يَيْشَنْدِي jājǎshndī вариантлари ҳам
қўлланади.

يَيْگْرَنْدِي jǐgrǎndī: анк яини jǐgrǎndī —
дī¹²³ — унинг териси қўрқувдан ҳурпайди.

يَيْگْرَنْدِي jǐgrǎndī: ар атни jǐgrǎndī —
одам гўштни хом ҳисоблаб, ейишдан воз кечди.
(يَيْگْرَنْور. يَيْگْرَنْмак jǐgrǎnūr, jǐgrǎnmǎk).

يَيْخَنْدِي jǎxǎndī: ар қфтан يَيْخَنْدِي эр қафтан¹²⁴ jǎx-
сндī — одам қафтан (кийим)ни кифтларига солди,
боғичини (тугмасини) ҳам боғламади, қўлларини
ҳам енгига киргизмади. Бу сўз фақат елкага таш-
ланадиган ҳирқа ва бошқаларга (унга ўхшаш нар-
саларга) қўлланади. (يَيْخَنْور. يَيْخَنْماق jǎxǎnūr,
jǎxǎnmaq).

يَيْрْسَنْدِي jǎrsǎndī: ар яирк яирсндī —
одам бир ерга жойлашиб олди, у ерга ўрганди.
(يَيْрْسَنْور. يَيْрْسَنْмак jǎrsǎnūr, jǎrsǎnmǎk).

¹²³ Бу сўз босма нусхада تَغْرِلدِي тўгрўндī шаклида эди. Басим Аталай

қўлзмага мувофиқ يَيْگْرَنْدِي jǐgrǎndī қилиб тузатган. Биз ҳам шунга асосан
тузатдик.

¹²⁴ Навоийда қафтан сўзи худди шу маънода қўлланган:

Ҳирқа анинг жисмида қафпан бўлуб.
Қафтани тўн жисми анинг жон бўлуб.

يَمْسِنْدِي jəmsində: اَرَّ اَشَّ يَمْسِنْدِي әр аш jəmsində — одам ош еяётгандек күринди, аслида у емаган эди. (يَمْسِنْمَاكْ jəmsinür, jəmsinmäk).

يَالْغَنْدِي жалғанди — ялади. اَرَّ جَنَاقُ يَالْغَنْدِي әр чанақ жалғанди — одам идиш ялади. Бошқаси ҳам шундай.

يَالْوَانْدِي жалванди: اَرَّ اَغْزَنُ يَالْوَانْدِي әр ағзін жалванди — одам тилини чиқарди, оғзининг ичида айлантирди. (يَالْوَانْمَاكْ jalwanur, jalwanmaq).

يَالْكَوْنْدِي јулқунди: اَرَّ نَانْكَ يَالْكَوْنْدِي јулқунди нән — нарса юлинди. (يَالْكَوْنْمَاكْ julkunur, julkunmaq).

يِرْكَانْدِي јөргәнди — үралди. اَرَّ اِرْقُ يَغَاجِقَا يِرْكَانْدِي орук jirgäncä — ип, арқон ва бошқалар дарахтга үралди. (يِرْكَانْمَاكْ jirganur, jirganmaq).

يِزْلَانْدِي јізланди — ҳидланди. اَتَّ يِزْلَانْدِي әт jizlandi — әт ҳидланди. Бошқаси ҳам шундай. (يِزْلَانْمَاكْ jizlanur, jizlanmaq).

يَزْلَانْدِي јазлінди — ечилди. تَغُونُ يَزْلَانْدِي тугүн јазлінди — тугун ечилди. Бошқаси ҳам шундай. (يَزْلَانْمَاكْ jazlanur, jazlanmaq).

يُزْلَانْدِي jüzländi: اَلَّ مَنَّاكْ يُزْلَانْدِي ол мәнә jüzländi¹²⁵ — у менга юзланди.

يُرْلَانْدِي jürländi: اَرَّ يُرْلَانْدِي әр jürländi — одам халқ наздида ҳурматга эга бўлди. Одамлардан хизмат талаб қилишга ҳам бу сүз қўлланади. (يُرْلَانْمَاكْ jürlanur, jürlanmaq).

يَاҒЛАНْدِي јағланди: نَانْكَ يَاҒЛАНْدِي нән — нарса ёғланди. (يَاҒЛАНْمَاكْ jaflanur, jaflanmaq).

يُWЛУНْدِي јуwлунди: نَانْكَ يُWЛУНْدِي нән — нарса юмалади. (يُWЛУНْمَاكْ juwlanur, juwlanmaq).

يАРМАНْدِي јарманди — үрмалаб чиқди. اَرَّ تَامَقَا يАРМАНْدِي әр тамқа јарманди — одам томга үрмалаб чиқди. Бошқаси ҳам шундай. (يАРМАНْمَاكْ jarmanur, jarmanmaq).

Қоида: ҳар бир икки ҳарфли ўтимли феълга л-л орттирилса, ўзлик ёки мажҳул феълга айланишини юқорида айтган эдик. Ўтимли феълга н-н орттирилса, ўзлик феъл ҳосил бўлади. Бу ҳол арабчага мувофиқдир. Чунки араб тилида эшикни очди маъносида فَتَحَ اَلْبَابَ дейдилар. Бу ибo-

¹²⁵ Бу сүз босма нусхада يَزْلَانْدِي jazlindī шаклида берилган. Басим Аталай

изоҳига кўра, қўлэзмада ҳам يَزْلَانْدِي jazlindī экан, кейинги шакллариға мувофиқ يَزْلَانْدِي jüzländi бўлиши тўғри деб кўрсатган. Биз ҳам шундай тузатдик.

радаги **انفتح** сўзи ўтимли феълдир. Сўнг **انفتح** дейдилар, эшик очилди, демакдир. Демак, **ن-н** орттирилиб, араб тилида ўтимли феъл ўзлик феълга айлантирилади. Шунингдек, араб тилида биров бир нарсани синдирса, **كسّر الرجل الشيء** дейдилар, бу ўтимлидир. Сингач **انكسر** дейдилар; бу ўзлик феълдир. Бу тил (туркий тил) да **ار تكون يزدى** эр тўгўн жаздї дейдилар. Одам тугунни ечди, демакдир. Сўнг бу феълга **н-н** орттириб, **تكون يزلندي** тўгўн жазлїндї дейдилар, тугун ечилди, демакдир. Демак, ўтимли феъл **н** қўшиш¹²⁶ билан ўзлик феълга айланди. Феълга **л-л** орттирилиб, **تكون يزلدى** тўгўн жазлїдї дейдилар, тугун ечилди, демакдир. Ўз-ўзидан ечилди маъносини ифодалаш учун **н-н, л-л** қўшиб **يزلندي** жазлїндї дейдилар. Яна шундай **ار تبق يقدى** эр топїқ жуwdї дейдилар. Сўнг **تبق يقدى** топїқ жуwлдї дейдилар, тўп юмалатилди, демакдир. Бунда феъл мажхулдир, яъни тўп кимдир биров томонидан юмалатилган, демакдир. Бу феълга бир **н** орттирилиб, **يقلندي** жуwлїндї дейилади, тўп ўз-

¹²⁶ Маҳмуд Кошғарий **н** қўшиб ясалиши ҳақида изоҳ берган бўлса ҳам, мисолда **н** эмас, **л** лїн қўшиб ясалган сўз келтирилган; қондага мувофиқ мисол тушиб қолган бўлса керак.

ўзидан юмалади, демакдир. **л** дан сўнг **н** келтирилмасдан олдин бу феъл икки жиҳатдан ўтимсиз эди:

Биринчиси иш-ҳаракат номаълум бир одам томонидан бажарилгани учун, бу феъл ўтимсиз феъл ўрнида эди. **н** ҳарфининг ёнига **л** қўшиш билан иш бошқа бировнинг таъсирисиз ўз-ўзидан бажарилгани учун феъл ўтимсиз бўлган эди. Бу ҳақда биз **يقدى** жуwdї феъли мисоли билан кўрсатиб ўтдик. Бу феъл икки ҳарфли ўтимли феъл эди. Бунга **л** орттирилиб, **يقلدى** жуwулдї дейилади, номаълум одам томонидан юмалатилди ёки ўз-ўзидан юмалади, демакдир. Бу ҳолда феъл уч ҳарфли бўлиб икки жиҳатдан ўтимсиздир. Сўнг **л** билан бирга **н** орттирилиб, **يقلندي** жуwлундї дейилади, ўз-ўзидан юмалади, демакдир. Феъл тўрт ҳарфли ўтимсиз феълга айланади. Бу икки ҳарфлидан уч ҳарфлига, уч ҳарфлидан тўрт ҳарфлига айланади.

Қоидаларнинг кўплари солим бўлимида баён қилингандир. Бу феълларнинг ҳаммасида буйруқ, бўлишсизлик ва бошқа шунингдек қоидалар юқорида изоҳлаганим кабилдир.

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

فَاعْلَمَیْ فَاعْلَمَیْ ФААЛЪАЛДИ ШАКЛИДАГИ

БЕШЛИКЛАР БЎЛИМИ

يَغْجَلَنْدِي jīgachlandī: يَغْجَلَنْدِي jēr jīgachlandī — ерда ёғоч кўпайди. Бу ерда ёғочнинг кўпайиши, демакдир. (يَغْجَلَنْدِي يَغْجَلَنْدِي jīgachlanur, jīgachlanmaq).

يَغْرِئَنْدِي jaғirlandī — яғири кўпайди. تَغْيَ يَغْرِئَنْدِي tә-wәj jaғirlandī — туянинг яғири кўпайди. Бошқаси ҳам шундай. (يَغْرِئَنْدِي يَغْرِئَنْدِي jaғirlanur, jaғirlanmaq). Яғирдан қашинишга ҳам бу сўз қўлланади.

يَمْرَلَنْدِي jumurlandī: يَمْرَلَنْدِي sū jumurlandī — аскар тўпланди (ўғузча). Бошқаси ҳам шундай. (يَمْرَلَنْدِي يَمْرَلَنْدِي jumurlanur, jumurlanmaq).

يَلْرَلَنْدِي jularlandī — юганланди. اَتَّ يَلْرَلَنْدِي at jularlandī — от юганланди. (يَلْرَلَنْدِي يَلْرَلَنْدِي jularlanur, jularlanmaq).

يَقْزَلَنْدِي jawuzlandī: اَلَّ اَقَّ يَقْزَلَنْدِي ol atīg jawuzlandī — отни ёмон деб ҳисоблади Шунингдек, бошқа нарсани ёмон деб тушунишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَقْزَلَنْدِي يَقْزَلَنْدِي jawuzlanur, jawuzlanmaq).

يَقْشَلَنْدِي jawashlandī: اَرَّ اَرَّ يَقْشَلَنْدِي әр jawashlandī — одамда ювошлик пайдо бўлди, одам ювошланди. (يَقْشَلَنْدِي يَقْشَلَنْدِي jawashlanur, jawashlanmaq).

يَمِشَلَنْدِي jәmishlāndī: يَغَاجَ يَمِشَلَنْدِي jīgach jәmishlāndī — дарахт мева берди. (يَمِشَلَنْدِي يَمِشَلَنْدِي jәmishlānūr, jәmishlānmāk).

يَلْغَلَنْدِي jalīglandī: تَقَّقُ يَلْغَلَنْدِي taқuқ jalīglandī — хўрознинг тожи ўсди. От ёлли бўлса ҳам шу сўз қўлланади. (يَلْغَلَنْدِي يَلْغَلَنْدِي jalīglanur, jalīglanmaq).

يَرَقَلَنْدِي jaraqlandī¹²⁷: اَرَّ اَرَّ يَرَقَلَنْدِي әр jaraqlandī — одам совут (темир кийим) кийди. Сипар тақишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَرَقَلَنْدِي يَرَقَلَنْدِي jaraqlanur, jaraqlanmaq).

يَرَقَلَنْدِي jīraqlandī — йироқ деб ҳисоблади. اَرَّ يَرَقَلَنْدِي әр jәriг jīraqlandī — одам ерни йироқ деб ҳисоблади. (يَرَقَلَنْدِي يَرَقَلَنْدِي jīraqlanur, jīraqlanmaq).

يَلْقَلَنْدِي julaқlandī: يَمِيرَ يَلْقَلَنْدِي jēr julaқlandī — ер бўлақланди, ернинг бўлақлари кўпайди. (يَلْقَلَنْدِي يَلْقَلَنْدِي julaқlanur, julaқlanmaq).

¹²⁷ يَرَقَلَنْدِي jaraqlandī сўзи босма нусхада шундай берилган бўлса ҳам, ёзма нусхада

يَرَقَلَنْدِي jariқlandī шаклида берилгани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Дарҳақиқат, бу сўзнинг от шакли III том, 12-бетда يَرِيقُ jariқ тарзида берилиши — тўғриси шундай эканини тасдиқлайди.

يُرَاكْلَانْدِي jüräkländi: ار يركلندي әр jüräkländi — одам шижоатли, юракли бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (يُرَكْلَانُورُ. يركلنماق) jüräklänür, jüräklänmäk).

يَارِمْلَانْدِي jarimländi: نازك يارمландي نازك — нарса яримланди. (يَارِمْلَانُورُ. يارملانور, jarimlanür, jarimlanmäk).

يَشْمَلْنَانْدِي jəšimländi: ار يشملندي әр jəšimländi — одам оёғига فراھيجان (иссиқ кийим) кийди. (يَشْمَلْنَانُورُ. يشملنماق) jəšimlänür, jəšimlänmäk)¹²⁸.

يَلْمَلْنَانْدِي jəlimländi: اق يلملندي اق оқ jəlimländi — ўқ елимланди. (يَلْمَلْنَانُورُ. يلملانور, jəlimlänür, jəlimlänmäk).

Бошқа бир нарса ёпиштирилса ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бўлимнинг олтиликлари

يَالْغَنْدُرْدِي jalğandurdı: — ёлғонга чиқарди. (ار يالغندردی әр jalğandurdı — одам (у хабарни) ёлғонга чиқарди. (يَالْغَنْدُرْمَاق) jalğandurür, jalğandurmäk).

يِلْدِزْلَانْدِي jildizländi: يلاج يلدزلندي يلاج — илдиз отди. (ار يلدزلندي әр jildizländi — одам (у хабарни) илдиз отди. (يِلْدِزْلَانُورُ. илдизланур, jildizlanür, jildizlanmäk).

¹²⁸ يشم jəšim сўзи Радлов (III том, 529-бет)да пайпоқ деб изоҳланган.

ҳам шу сўз қўлланади. Чунончи, (ار يلدزلندي әр jildizländi — одам худди дарахт илдиз отгандек, илдиз ёйди, қаттиқ жойлашди, ёки насл-насабли, таг - тахтли бўлди. (يِلْدِزْلَانُورُ. илдизланур, jildizlanür, jildizlanmäk).

يُدْرُقْلَانْدِي jüdrüqländi: ار يدرقلندي әр jüdrüqländi — одам қўлини муштум қилди. (يُدْرُقْلَانُورُ. идрүқланур, jüdrüqlanür, jüdrüqlanmäk).

يَارْمَاқْلَانْدِي jarmaqłändi: ار يارمقلندي әр jarmaqłändi — одам пулли, танғали бўлди. (يَارْمَاқْلَانُورُ. иармақланур, jarmaqłanür, jarmaqłanmäk).

يُومْشَاқْلَانْدِي jumšaqländi: ار منكا يمشقلندي әр мәнә јумшақланди — одам менга юмшоқлик, хушомадгўйлик, ялинчоқлик қилди. (يُومْشَاқْلَانُورُ. юмшақланур, jumšaqlanür, jumšaqlanmäk).

يُومْғАқْلАНْدِي jumğaqłändi: نازك يمغقلندي نازك — нарса юмалоқ, гирдак қилинди. (يُومْғАқْلَانُورُ. юмғақланур, jumğaqłanür, jumğaqłanmäk).

يَاWғАНْلАНْدِي jawğanländi: ار اشغ يغغقلندي әр ашиғ јawғанланди — одам ошни ёвғон (гўштсиз) ҳисоблаб, оз еди. (يَاWғАНْلَانُورُ. яwғанланур, jawğanlanür, jawğanlanmäk).

يِلْғУНْلАНْدِي jilğunländi: يير يلغقلندي يير — ерда юлғун унди. (يِلْғУНْلَانُورُ. илғунланур, jilğunlanür, jilğunlanmäk).

Худога шукур. Мисол бўлми тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМАНИР РАҲИМ

УЧ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР ¹²⁰

Икки ҳарфли отлар

تَاه تَاه та h - та h — лочинни учирилгандан сўнг чақириладиган сўз. Бу сўздаги **h** — h нафас олиш учун хизмат қиладиган h дир.

چُوهُ چُوهُ чу h - чу h — отни юргизиш учун айтиладиган, унга таъзир бериладиган сўз.

كَاه كَاه ка h - ка h — итни чақиритиш учун қўлланиладиган сўз.

مَاه مَاه ма h — мана, у ерда, ол маъноларидадур. Бу сўз бир нарса таклиф қилинганда айтилади.

Бу бўлимнинг мисол қисми

يَاه jā h — худди, шундай, ҳа маъноларидаги сўздир. Бу **آت تَت** ат тут деб айтган кишининг сўзига жавобан айтилган **يَاه jā h** — хўп маъносида ҳам қўлланади.

¹²⁰ Маҳмуд Кошғарийнинг бу бўлими икки хил: *уч ҳарфли сўзлар, икки ҳарфли отлар* деб кўрсатишида дастлабки қарашда аниқсизлик бордек кўриниши мумкин. Шунинг учун Басим Аталай бу ҳақда изоҳ берган (қаранг: III том, 117-бет). Изоҳга кўра, бу бўлим **مَاه، چُوهُ، تَاه، كَاه** шаклида бўлганда уч ҳарфли, **كَاه، تَاه، چَاه، مَاه** шаклида бўлганда икки ҳарфли бўлади, сўзланишда эса бу сўзлар икки ҳарфлига киради. Басим Аталайнинг бу изоҳига бир неча жиҳатлардан қўшилиб бўлмайди: Басим Аталай **كَاه** шаклини уч ҳарфли, **كَاه** шаклини эса икки ҳарфли деб тушунган. Чунки **كَاه** ка h сўзи уч ҳарфли бўлса, **كَاه** кā h сўзи ҳам уч ҳарфлидир. Бирида узун унли, иккинчисида қисқа унлидир. Басим Аталай, изоҳига кўра, М. Кошғарий бу фарқни тушунмаган бўлиб чиқади. Ҳолбуки М. Кошғарий унлилардаги бу хил фарқларни кўп ерларда кўрсатган. Демак, бирмунча кенгроқ текшириш керак.

Тез сўзлаганда, бу сўзлардан юмшоқ ҳарфлиги тушиб, **جَاه، كَاه، مَاه، يَاه، تَاه** дейилади.

Шунинг учун биз буларни манқус¹³⁰ бобида кўрсатдик. Чунки бу бобларда юмшоқ ҳарфлар ёзувда эмас, талаффузда тушиб қолади.

Бу сўзлардаги **h** — h ҳарфи нафас олишга хизмат қилувчи ҳарфлардир. **فِيهِمْ اَقْتَدِهْ وَاَمَّ يَتَسَنَهْ** оятларидаги каби. Бу ибораларда сўз охиридаги **h** — h дам олиш учун хизмат қилади.

Ҳақиқий **h** ҳарфи асл турк тилларида йўқдир. Фақат **ار اهلدي** эр аһладī — одам оҳ урди гапидагина қўлланади. Шунда ҳам бу сўздаги **h** — h кўкракдан чиқадиган товушдир. Бойқушни **اوهي** ūhi дегувчилар бор бўлса ҳам, асл турклар **اوكي** ūki дейдилар. Хўтан ва канжак тилларида **h** қўлланса ҳам, булар асл турклар эмас, турклар ўлкасига сўнг келганлардир.

¹³⁰ Манқус — бирор ҳарф тушиш билан нуқсонланувчи сўзлар боби демакдир.

ЎРТА ҲАРФИ СУКУНЛИ **فَعْلٌ**. **فَعْلٌ**. **فَعْلٌ** ШАКЛЛАРИДАГИ
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُوبٌ тўп — ҳар қандай дарахтнинг асоси, илдизи. **يَعَاجٌ**

تُوبِي jifач тўпи — ёғоч тупи.

تُوبٌ тўб — негиз. **تَامٌ تُوْبِي** там тўби — девор негизи

(пойдевор). Одам аслига ҳам бу сўз қўлланади.

تُوبِلُغٌ тўблўг эрән — тагли-тахтли одамлар.

تُوبٌ топ — тўп, копток. Бу сўз **تُبُقٌ** топқнинг қис-

қарганидир.

جُوبٌ чўп — ҳар нарсанинг сиқилгандан сўнг қолган

ташландиғи, чиқиндиси. **أُزْمٌ جُوبِي** ўзум чўпи —

узум турупи. **جَاغٌ جُوبِي** jaғ чўпи — ёғ қуйқаси.

بُورٌ جُوبِي бор чўпи — бўза турупи. Бошқалар

ҳам шундай.

جُوبٌ чўп: **تَمَاجٌ جُوبِي** тутмач чўпи — тутмоч (овқат)

қилиш учун майдалаб кесилган юпқа бўлаклар-

нинг ҳар бири.

قُوبٌ قَلْمَاقٌ қоп қїлмақ — севинмоқ. **أَلٌ مَنِي كُرْبٌ قُوبٌ**

ол мәнї кўрўп қоп қїлдї — у мени кў-

риб шодланди, севинди.

كُوبٌ кўп — кўп.

كَيْبٌ кїп — ҳар нарсанинг қолипи. **كَيْرِيَجٌ كَيْبِي** кїр-

пїч кїпї — кирпичнинг — ғиштнинг қолипи.

كَيْبٌ кїб — каби, ўхшаш. **بُوَ أَرٌ أَنِكٌ كَيْبِي** Бу эр аниқ

кїбї¹³¹ — бу одам унга ўхшашдир (ўғузча).

بُوتٌ бут¹³² — сон.

بُوتٌ бут — катталарнинг ўғил-қизлари пешаналарига

тақиладиган ҳар бир қимматбаҳо фируза тош.

قَزٌ بُوْتُ أَرْدِي қїз бут ўрдї — қиз фируза тақди.

بُوتٌ бут — катта бир одам томонидан юборилган сов-

гани келтирган кишига бериладиган мукофот. Чу-

нончи, бировга совға тариқасида юборилган отни

келтирувчи отбоқарга пул ёки қўй бериш каби. Шу тартибда берилган қўй **بُوتٌ** бут деб аталади.

تَيْتٌ тїт — санубар дарахти, тоғларда битади.

جَيْتٌ чїт — ола-була гуллари бор чит газлама.

¹³¹ Кїбї сўзи „Девон“да икки хил: **كَيْبٌ** кїб ва **كَيْبِي** кїбї шаклида берилган бўлса ҳам, икки хиллик ҳақида Маҳмуд Кошғарий томонидан бирор изоҳ берилмаган. Шунинг учун бу сўзнинг у даврда икки хил қўлланиши ёки бир хил қўлланиб, бу ерда хато бўлгани бизга номаълум қолди. Чунки бу сўз „Девон“нинг бошқа бетларида ҳам бир хил — кїбї шаклида учрайди. Бу сўз ҳозирги вибек тилида, асосан, *каби* шаклида қўлланади. Лекин Навоий асарларида „Девон“дагича, кїбї шаклида қўлланган:

Ўғул *киби* қуллуғунгни қилсам...

Танглаги кавсар учун дер сен букун май ичмағил,

Тек тур, эй зоҳид, Навоий сен киби лошимудур.

Таржима с и: Эй зоҳид, кейинги кавсар умидида мени май ичишдан қайтараётирсан, насиҳатингни қўйиб тинчлан, ахир Навоий сен каби нодон эмас-ку.

¹³² Ҳозир *бут* сўзи Олтариқ шевасида оёқ маъносида қўлланади.

سۈت с у т — сут.

شۈت ш у т — уруғ. Хўтан тилида.

تۈچ т у ч — мис.

كۈچ к у ч — куч.

كۈچ كۈچ ايلدن كرسا ترو تىكلكتن¹³³ كۈچ — зулм қилиш. ترو تىكلكتن¹³³ чіқар — кўч әдін кірсә тәрү тўңлўктін¹³³ чіқар —

зулм, зўравонлик эшикдан кирса, инсоф туйнукдан чиқади. Зулм қилувчи одамга كۈچ كۈچى كۈچ чәмчі, зўр одамга كۈچ كۈچى كۈچ чўчлўг дейилади.

كۈچ كۈچ ياغي كۈچ كۈچ ياغي — кунжут ёғи (чигилча). Кунжут ўтининг уруғига ҳам كۈچ كۈچى كۈچ ёңак кўчи дейилади.

كۈچ كۈچ كۈچ كۈچ كۈچ — кеч. Шундан олинйб, كۈچ كۈچ كۈچ кәч кәлди — келишда кечикди, кеч келди дейилади.

بۇذ بۇذ — бўй. بۇذ بۇذ بۇذ — узун боёлуғ кiшi — узун бўйли одам.

بۇذ بۇذ — туяқуш (туяга ўхшаш бўйни узун, орқа оёқлари калта бир жонивор).

¹³³ Бу сўз ҳозирги жонли тилда туйнук шаклида талаффуз қилинса ҳам. Навоийда айнан „Девон“дагича тўңлўк шаклида учрайди:

Зиндонки танймдур анда маҳбус,
Ҳам тунглуки, ҳам эшиги мадрус.

بۇذ بۇذ: بۇذ منجق بۇذ мунчуқ — хотинлар тақадиган бир хил мунчоқ.

بور بور — бўза. Мақолда шундай келган: بور بلماذب بور болмазйп сiркә болма — шароб бў-

лишдан олдин сирка бўлма. Бу мақол ўзини қариларга ўхшатадиган ёшларга нисбатан қўлланади.

بیر بیر — бир. بیر يрмаق бир ярмақ — бир танга.

تور تور — уйнинг тўри. توركا كچ тўргә кәч — тўр-га ўт.

تور تور — қаттиқ о билан; қуш ва балиқ тутиладиган тўр, ов тўри, матрап ва ёйма каби.

جور جور: جور اروغت جور урағут — битов хотин (аврат ери битов хотин), ўғузлар ўралган ўтга ҳам جور اوت جور от дейдилар. Биринчи сўзнинг асли шундандир.

سور سور — шап-шап. ار سور سور مون ابتي эр сур-сур мўн ёпти¹³⁴ — одам хўр-хўр қилиб, хўриллатиб шўрва ичди.

قور قور — зиён. ار قور قلدی эр қур қiлдi — одам зиён қилди.

قور قور — қатиқ томизғиси. Бу — хўрмачада ивигилган қатиқ ё ачиган қимиздан идиш тагида қолдириб, устига сут қўшиб, қатиқ ёки қимиз қилишдир.

¹³⁴ XI аср тилида ичмоқ маъносида икки сўз ичмоқ ва ўпмоқ сўзлари синоним сифатида тенг қўлланар эди. Бизда ичмоқ варианты сақланиб қолган. Ол-оз ичмоқ маъносидаги хўпламақ сўзи „Девон“даги шу ўпмоқ сўзининг ҳортирилган вариантыдир.

قورۇ ^{قورۇ} қур¹³⁵ — қуруқ (ўғузча). Бу قورۇ ^{قورۇ} қуруғ сўзининг қисқарганидир. قۇلَان قُدغقا تَشْسَا قَرَبَا اَيَغُر بُلُور قۇлан қудуғқа тўшсә қурбақа ајғір болур — қудуққа ёввойи эшак — қулан тушса, чўл қурбақаси айғир бўлади. Бу арабларнинг اِنَّ الْبِغَاَتِ يَارُ ضِنَا ^{اِنَّ الْبِغَاَتِ يَارُ ضِنَا} деган иборасига ўхшайди.

بوز ^{بوز} боз — кулранг. بوز اَت ^{بوز اَت} боз ат ÷ кулранг от. Бу нозик, нафис, ёқимли эмас¹³⁶. Оқ ва қизил ранг орасидаги рангда бўлган ҳар бир ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади. بوز قوِي ^{بوز قوِي} боз қој — бўз, кулранг қўй.

بوز ^{بوز} ббз — бўз (юмшоқ унли билан).

بوز ^{بوز} буз — муз (қаттиқ унли билан). Мақолда шундай келган. بوزَدَن سُوْف تَمَار ^{بوزَدَن سُوْف تَمَار} буздан суw тамар — муздан, албатта, сув томади. Бу мақол хулқи отасининг хулқига ўхшаганлар ҳақида айтилади.

بيز ^{بيز} бёз — эт билан тери орасида (маълум сабаб билан) пайдо бўладиган шиш.

توز ^{توز} тоз — тўзон (қаттиқ унли билан).

¹³⁵ Қур сўзи ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, ёзма нусхада قور ^{قور} шаклида экан. Шунга кўра, бу сўзнинг бошқа бўлимга ўтиши ҳақида уқтирган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 122-бет).

¹³⁶ Бу кичик изоҳни бир неча хил тушуниш ҳам мумкин. Бизнингча, бу рангни одамлар ёқтирмасликлари маъносида бўлса керак. Бизда ҳам ҳозир ёқимсиз кўринмоқ, айниганлик, оқариб кетганлик маъносида бўзармоқ сўзи қўлланишида ана шу маъно бор.

توز ^{توز} тўз — қайиш ёки камарга тақиладиган ва боғланадиган ҳалқа.

توز ^{توز} тўз: ايل تُوَز نَتَك ^{ايل تُوَز نَتَك} эл тўз нётак — мамлакат, эл қандай.

توز ^{توز} тўз — асл, таг, асос. اَنِك تُوِي تُوِي كِيْم ^{اَنِك تُوِي تُوِي كِيْم} анің тўби, тўзи ким — унинг таги, асли ким. Кимга бориб тақалади.

توز ^{توز} тўз: تُوَز يِر ^{تُوَز يِر} тўз јёр — тўғри ер, текис ер.

توز ^{توز} тўз — туз.

تيز ^{تيز} тиз — тиз, тизза.

تيز ^{تيز} тәјіз¹³⁷ — баланд ер. Форслар шаҳарларини шу сўздан دز ^{دز} діз шаклида ўзгартиб олганлар.

¹³⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган. Унинг изоҳига кўра, ёзма ва босма нусхаларда تيز ^{تيز} шаклидаги сўз бўлиши керак эмиш. Лекин бу фикрга бир неча сабабдан қўшилиб бўлмайди: 1. Бу изоҳга кўра, берилган сўзда жуда катта ўзгариш бўлади. Шунча катта фарқли сўз ҳақида М. Кошгарийнинг изоҳ бермаслиги ғайри табиийдир. 2. Бу сўзни ўзгартиб тузатишда Басим Аталай форсларнинг бу сўзни دز ^{دز} діз шаклида қўллашларига мослаштиришни асосга олган. Ҳолбуки, форслар бу сўзни турклардан олгач, худди турклар каби қўллашлари шарт бўлмайди. Аксинча улар ўз тилларига мослаб ўзгартириб олишлари албатта мумкин. Бошқа тилдан кирган сўзларни кўпинча ўша тил хусусиятига мослаштириб ўзгартириш қоида ҳолига киргандир. Чунончи, араб тилидан кирган шам сўзи Тошкент шеvasида шағам шаклида ўзлашган. Бундан ташқари, бир сўзни икки вариантда қўллаш ҳар бир тилда ҳам ўзлашган қоидадир. Хуршидни форслар баъзан шид шаклида, Жамшидни жам шаклида, кошки ўрнида кош қўллашлари ҳақиқат-ку. Умуман, ҳар бир тилда икки вариантли сўзлар кўпдир. Икки вариантликка қарши қўлёзгани ўзгартириш, қўлёзмага зид фикр юргизишдан кўра, қўлёзмадаги шаклни сақлашга диққат қилиш зарур ва муҳимдир.

تایز тајіз — Қашқар яқинидаги бир яйлов. Баландлиги учун уни تیز ارت تریغ таріғ арт тајіз дейилади.

تایز نک تیز тајзаң тајіз — бошқа бир яйлов оти.

تایز тајіз: ییز افی تیز јіз əw тајіз — Барсағон яқинидаги бир яйлов оти.

چیز чэж — (икки жағ орасидаги ж билан) илмоқ ёки учи қайрилган темир каби нарсаларга ҳам шу сўз қўлланади.

سوز сөз — сўз.

سيز сіз — катталарни ҳурматлаш учун сен маъносида айтиладиган сўз (чигилча). Аслида бунинг маъноси сизлар демакдир. Кичикларга سن сэн дейиладди. Ўғузлар бунинг тескарисини қўллайдилар.

قوز қуз: قوز تاغ қуз тағ — қуёш тушмайдиган тоғ, тоғнинг қуёш тушмайдиган жойи.

بوس пус — қопланиш. كوك بوس بادی көк пус болді¹³⁸ — осмон чанг, тўзон ва бошқа шунинг кабилар билан қопланди.

¹³⁸ Маҳмуд Кошғарий бус бўлди сўзини бу гапта دجنت қопланди деб таржима қилган. Сўнгги гапта бу сўзни اعظم қоронғиланди, қоронғи босди, хираланди деб таржима қилган. Ҳар икки ҳолда ҳам М. Кошғарий буни аналитик қўшма феъл сифатида таржима қилган. Дарҳақиқат, XI аср тилида бу хил қўшма феъллар юзага келган эди. Лекин булар оз эди. Бу мисоллар яна шунинг учун муҳимки, буларда бу феъл стилистик хусусият талаби билан янги янги маъноларда қўлланган. Бу ҳол у давр тилида бу хусусият анча кенг сингиганидан ҳам дарак беради.

بوس пус: ار كوزي بوس بادی эр көзі пус болді — меъдада пайдо бўлган бугдан одамнинг кўзи хираланди.

توس توس: اني ترس توس اردی ані тус тус¹³⁹ урді — унинг тўни устига тез-тез (тарсиллатиб) урди.

بوش бош — озод, эркин. بوش كيشي бош кіші — озод одам.

بوش бош — ажралган, эрдан чиққан. بوش اراغت бош урағут — ажралган хотин.

بوش бош: بوش آلك бош элік — ишдан бўшаган қўл.

بوش бош: بوش ات бош эт — юмшоқ гўшт; юмшоқ ерга ҳам бу сўз қўлланади.

بوش бош — бўшатиш, бўш қўйиб юборилган. بوش ات бош ат — бўш қўйиб юборилган от.

بوش бош — холи қилинган, бўшатиш. بوش آف бош əw — бўшатиш уй. Шунингдек, нарсдан бўшатиш идиш ёки жилдларга ҳам *бўш* сўзи қўлланади.

بيش бэш — беш (сон).

¹³⁹ Басим Аталай изоҳига қўра, توس ترس шаклидаги бу сўз, ёзма нусхада аввал بوس بوس шаклида берилган бўлиб, сўнг қизил сиёҳ билан توس توس қилиб тузатиш экан. Басим Аталай фикрича, бу ер б ҳарфи билан бошланган сўзлар ўрни бўлиб, бу сўз сўнг берилиши керак эди.

توشۇ تۇш — тенг¹⁴⁰. اىك توشى анің тўши — унинг тенги.

توشۇ تۇш — тўғриси, рўпараси. اقم توشى äwim тўши — уйимнинг тўғриси, уйимнинг рўпараси¹⁴¹.

توشۇ тōш — тўш. كۆكراننىڭ بوши، ئىگىچكا ۆ بىلان.

توشۇ тош¹⁴² — қуш (қалин о билан) тилла ёки кумушдан ясаиб, камар учига тақиладиган ҳалқа.

توشۇ тўш — кун чиққандан кейинги вақт. توشۇ اودى тўш öдi — туш вақти.

توشۇ тўш — уйқудаги алданиш, ихтилом бўлиш. توشۇ توشۇ كرمش اغلان тўш кōрмiш оғлан — ихтилом бўлган бола.

توشۇ тўш — туш. توشۇ يوردي тўш jордi — тушни йўйди.

تيشۇ тiш — тиш. Одам ва бошқалар тиши.

تيشۇ тiш — омоч тиши.

¹⁴⁰ Навойда туш шу маънода:

Ўзига дарду гусса туш кўрса

(дарду гуссани тенг кўриш, дарду аламга гирифтор бўлиш демакдир).

¹⁴¹ Навойда шу томон маъносида:

Хоңға магар дашт сори эрди базм,
Отланибон шаҳр туши қилдим азм.

¹⁴² Навойда бу маънода:

Уюмиш эрди бир тош узра Шопур
Ёмон туш кўрмакидин эрди ранжур.

تيشۇ тiш: ات تيشۇ тiш ат — пешанасидаги оқлиғи (қашқаси) кўзлари ёнигача бориб, қулоқларига етиб келмаган, бурнигача (ҳам) чўзилиб тушмаган — шунинг иккаласи ўртасида бўлган от.

سيشۇ сiш — тутмоч сихи.

سيشۇ сiш — шиш.

سيشۇ сёjiш — (имола¹⁴³ билан) тўлов. مَن اَنكَر سيشۇ мән аңар сёjiш бёрдiм — мен унга керакли тўловимни бердим.

قوشۇ қош: ات قوشۇ қош ат — шоҳ ёнидаги етов от.

قوشۇ қош — ҳар бир жуфт нарса. Шундан олиниб, қайчига قوشۇ بچاك қош бiчак дейилади, жуфт пичоқ демакдир (арғуча). Мақолда шундай келган: قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ قوشۇ қорқмiш кiшiга қоj башi қош кōрўнўр — қўрққан одамга ҳар қўйнинг боши жуфт кўринади. Бу мақол ҳар нарсадан қўрққан, ҳатто, у нарсани хаёл қилганда ҳам, ҳар вақт қўрқадиган кишига нисбатан айтилади.

كيشۇ кiш — мўйнасидан сувсар пўстин қилинадиган йиртқич ҳайвон. كيشۇ قذرقي кiш қузуруқi — киш қуйруғи ибораси ҳам шундан олинган.

¹⁴³ Имола — товушнинг чўзилишидир.

كيش كішіш — (имола билан) ўқдон. Ўғузлар ва ўғузларнинг биродари бўлган қипчоқлар бу сўзни билмайдилар¹⁴⁴.

ليش Іш — сўлак, тупук (чигилча).

ليش Іш — балғам. ليش اکتی Іш ақті — тупук ва балғам оқди демакдир (чигилча).

موش муш — мушук (чигилча). Ўғузлар چتک чэ-тўк дейдилар.

بوغ боғ — нарсалар солинган бўхча, хуржин.

توغ туғ — от оёқларининг тепинишидан чиққан чанг, тўзон.

توغ туғ — хон ҳузурида чалинадиган ноғора ва довул. Чунончи, خان توغ اردی хан туғ урді дейдилар, хон довул (ноғора) қоқди демакдир.

توغ туғ — туғ, байроқ. توغ خان توقوز توغلغ خان тоқуз туғлуғ хан — тўққиз туғлиқ хон ёки хоқон. Қарамоғидаги шаҳар ва ўлкалар ошиб кетса ҳам, туғ тўққиздан оширилмайди. Хоннинг юқори мартабаси тўққиз билан фол қилинади. Бу хон туғлари тўқ сарин; рангли шоҳи ёки ипакли матодан қилинади. Бу ҳам яхши фол учундир.

¹⁴⁴ У даврдаги ҳарбий қурооллардан бўлган бу сўзни ўғузлар билмасликлари ўғуз қабиласида бу маънода бошқа бир сўз қўлланиши билан боғлиқдир. Чунки бирор қабилада бу сўзнинг бўлмаслиги, у даврнинг жанговар талабига кўра, уруғнинг жуда аҳамиятсиз ўрин тутганидан дарак берувчи бир ишоратдир. Холбуки, ўғузларнинг у даврда катта ўрин тутган қабилалардан экани маълум.

توغ туғ — тўғон. سۇققا توغ ار суққа туғ ур — сувга тўғон сол.

توغ туғ — ҳар нарсанинг тиқини, қопқоғи. Шундан олиниб, تونكلک توغی тўңлўк туғі дейилади. Уй деворлари ва бошқа ерлардаги туйнук қопқоғи.

تېغ тіғ: تېغ ات тіғ ат — ёли ва думи қизил, танаси қизил билан қора орасида бўлган кўнғир от.

چاغ چوغ чағ-чуғ: چاغ چوغ قېتى чағ-чуғ қопті — шовқин-сурон, бағ-буғ қўзғалди. Баъзан چغى قېدى чуғі қопді тарзида қўлланади, шовқин қўзғолди, демакдир.

چوغ чуғ — (тор у билан) нарсалар жойлаб қўйиладиган бўхча.

چوغ чоғ — кун тиғи, қуёш шокиласи. كون چوغی кўн чоғі — кун тиғи.

چوغ чоғ — ўтин ёниб бўлгандан кейин ҳосил бўлган олов чўғи.

چېغ чіғ — сават тўқиладиган новда. У қамишдан ингичка ва юмшоқ бўлади; кўчманчилар ўтов қуриш учун ундан фойдаланадилар.

چېغ чіғ — туркларнинг газ ўлчови номи. У газнинг учдан иккисига тенгдир. Кўчманчилар у билан бўз ўлчайдилар.

سېغ сіғ — ўхшатиш қўшимчаси. Орзу қилиб айтилган нарсани ўзига ўхшатиш учун исмларнинг сўнги-

قاقوقۇ қаққуқ: قاز قاقوق اتى قаз қаққуқ¹⁴⁸ этті — гоз қоқ-қуқ деб ғағиллади.

قاقوقۇ қақуқ — қоқи. Ҳар хил мевалар ёриб қуригилади.

بوك пук — ўйинда ошиқнинг орқаси билан тушиши, пуккаси. Буни جىك بوك чик-пук дейилади.

بوك пук — бир хил ўргимчак. Икки тилнинг бирида.

كوك көг — (юмшоқ ك билан) шеърнинг вазни, ўлчови. بو يير نا كوك ازا ال бу jir нә көг үзә ол — бу шеър қайси вазнда.

كوك көг — куй¹⁴⁹, мақом, ашулада махсус қоидага мувофиқ овозни баланд-паст қилиш. ار كوكلندي эр көгләнди — одам овозини баланд-паст қилиб, маълум мақомда ашула айтди.

¹⁴⁸ Басим Аталай изоҳига кўра, قاقوق қаққуқ сўзи ёзма ва босма нусхаларда قاقوق қақуқ шаклида экан. Басим Аталай буниинг янглиш эканини, тўғриси قاقوق қаққуқ эканини кўрсатган. Лекин босма нусхада قاقوق шаклида тўғри берилган (қаранг: III том, 95-бет). Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарийнинг *على طريق الاتباع* деган изоҳи ҳам бу сўз қаққуқ шаклидаги жуфт сўз эканини исботлайди.

¹⁴⁹ Навоийда ҳам айнан қўлланган:

Соқиё май бер тўла арбада истар кўнгил,
Эй қаландар чала бошла ўкузу *кўкта* қўбуз.
Эй муғанни сен наво оҳангида *кўкла* қўбуз.
Фироқ сори тузуб ултурур *кўки* чолдинг.

كوك көг — бу бир хил кулгики, ҳар шаҳар халқи орасида машҳур бўлиб айтиб юрилади. بو ييل بو كوك كىدى бу jil бу көг кәдi — бу йил бу кулги чиқди, дейилиши каби.

كوك көг: كوك يلقى көг jilқи — бошвоғи олиниб, қўйиб юборилган ҳайвон. Шеърда шундай келган:¹⁵⁰

كوكلر قمع تۇلدى افرق اذش تزلدى
سەنسە ازم ازلدى كلكل امل اينم

Köglär qamug tüzüldi, Sənsiz özüm üzäldi
Jwriq¹⁵¹ iziş tizildi Körlil amul ojalım.

Куйлар бир-бирига мослаштирилди, май идишлари қаторлаштирилди, кўнглим сенсиз сени истаб беқарордир. Кел, кўнгилни тинчитиб шодланайлик.

كوك көг — бу эчки ва бошқа ҳайвонларнинг қишда бири-бирига ошадиган (жуфтлашадиган) вақти. قوی قوي كوكي بلدى қоj көгi болдi — қўйларнинг қўшиладиган, уюр оладиган вақти бўлди. Бошқа ҳайвонларга ҳам бу сўз қўлланади.

¹⁵⁰ Бу шеър бундан уч сўз олдин берилган көк сўзига мисолдир. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлэзмада ҳам шундай олдин-кейин тушган экан.

¹⁵¹ افرق сўзи қўлэзмада افرق шаклида экани ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 131-бет). Навоийда ابرق шаклида берилган:

Нон ики қурс эди, су бир *ибриқ*.

(Бу мисрада гап жуда ҳунармандлигини кўра олмаган хасалчилар тухмати билан зиндонга ташланган заргар ҳақида бораётир. Яъни унга бериладиган кунлик овқат иккита куйик қўлча билан бир *ибриқ* сув эди).

كوكُ кōг — ойна юзига тушадиган доғ, занг. كوزنكوكا
كوكُ كۆزүңгә кōг түшдi — ойнага доғ туш-
ди, занг босди дейилгандаги каби.

كوكُ кōг — хотинлар юзига тушадиган доғ. Бошқаси
ҳам шундай.

كوكُ кōк — (қаттиқ к билан) осмон. Мақолда шундай
келган. كوكا سۇسا يوزكا نَشورُ кōккә сүзсә жүз-
гә түшүр — осмонга тупирган кишининг тупуги
юзига тушади. Бу мақол бировга ёмонлик қилган
кишининг ўзига ёмонлик қайтишига ишорат қилиб
айтилади.

كوكُ кōк — кўк ранг. كوكُ تونُ кōк тон — кўк тўн.
Шунингдек, осмон рангли ҳар бир нарсага ҳам
бу сўз қўлланади.

كوكُ кōк: كند كوكي кәнд кōкi — шаҳар қораси, яъни
шаҳардаги кўк дарахтлар.

كوكيوقُ кōкjуқ — қишлоқча ва туркман катталарига бе-
риладиган унвон номи.

بيلُ бәi — бел. اني ييلندا نَتُ анi бәiлдә (н) тут — уни
белидан ушла, ال انكر انجا اش ييردي بيل قلدی
ол аңар анча аш бәрдi бәл қiлдi — у унга белла-
ри (қорни) тўлгунча таом берди. Ҳар бир одамга
тилагидан ортиқ таом беришга ҳам бу сўзни қўл-
лаб, بيل قلدی бәл қiлдi дейилади (чигилча).

تولُ тул — тул: تولُ اراغتُ тул¹⁵² урағут — бева хо-
тин. Мақолда шундай келган: يَفلاقُ تيلغُ بيكدًا كَرُو
يَلِنكوسُ تولُ ييلكُ jawлақ тiллiг бәгдән кәрү жалi-
нус тул jәг — тили ёмон, сўкағон әрли бўлгандан
кўра бевалик яхши.

تولُ тул — болалаш вақти (ўғузча). Болага нисбатан
ҳам шу сўз қўлланади.

تيلُ тiл — тил. Мақолда шундай келган: اَردمُ بَشِي
تيلُ әрдәм башi тiл — энг яхши хулқнинг боши
тилдир. Бу мақол арабча المرءُ محبوبُ تحتُ
дейилган ибора кабидир.

تيلُ тiл — луғат. Чунончи: اِيغَرُ تيلِي ujғур тiлi — уй-
ғур луғати, خَتايُ تيلي xitaj тiлi — хитой луғати каби.

¹⁵² Маҳмуд Кошғарийнинг тул сўзи ҳақидаги изоҳи бу сўз у даврда ҳам-
ма қабилалар учун умумий бир сўз эканидан дарак берса, иккинчидан, буни
تولُ тул урағут тарзида бериши, у давр тилида бу сўз фақат хотинлар-
агина хос сўзлигидан ҳам дарак беради. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам, асосан,
хотинларга нисбатан қўлланади. Навоийда ҳам хотинларагина қўлланган:

Бор эди мен тулға жигар гўшай,

Бал жигарим мазраидин хўшай.

Шунингдек, Навоийда тул сўзига синоним сифатида қолма сўзи ҳам қўлланган:

Хасм куш келди фалак золи, бил, эй шайх манга

Раз қизи борида ул қолмани қилма никоҳ.

(Фалақнинг одамлар учун ажал экани аниқланди, эй шайх, сен ҳам бу ҳақи-
қатни тушун-да, ток қизи (май) турганда менга ўзгариб янгиланмаган, ўша эски
ҳолида қолиб кетган хунхўр фалақни никоҳ қилишдан тортин.

Шу билан бирга, жуда илгарилардаёқ ўзбек тилида бу сўзнинг синоними
сифатида бева сўзи қўллана бошлаган. Лекин, бева сўзи эркак ва аёлларга
нисбатан ҳам тенг қўлланади.

تَيْلُ т і л—сўз. اَلْ بَكَا تَيْلُ تَكْرَدِي ол бәггә тил тәгүр-
 ді — у бекка сўз тегизди, ҳақоратомиз сўз сўзлади.
 تَيْلُ т і л— жосус. يَغِيدَنَّ تَيْلُ تَيْي јағидан тил туттї —
 душман жосусини тутиб олди.
 جَيْلُ ч і л— ёмонлик (ўғузча).
 جَيْلُ ч і л— баданда қолган калтак зарбининг изи.
 سَوْلُ с ɔ l— гўшт ва ёғочда бўлган намлик. سَوْلُ لُكْ اَتُ
 с ɔ llүк ət — яхши пишмаган, юзида қон асарлари
 кўришиб турган гўшт. Мақолда шундай келган:
 سَوْلُ لُكْ اَتُ سَوْلُنْكَ قَدْ نَكْ قَاسَنْكَ
 с ɔ llүк а т с ɔ llүк қ а с ɔ llүк қ а с ɔ llүк
 с ɔ llүк а т — тол дарахти учун намлик қанча яхши бўлса,
 қайин дарахтига қаттиқлик шунча муносибдир.
 سَوْلُ с ол — чап. سَوْلُ اَلْ كَتُ с ол ɔ llүк — чап қўл.
 سَيْلُ с і l: سَيْلُ كَشِي с і l к і ш і — ҳар қандай таомни
 ейишдан тортинадиган чимхўр киши. سَيْلُ اَتُ
 с і l а т — оз ем ейдиган от.
 قَوْلُ қ ол — қўл.
 قَوْلُ қ ол — тоғ чўққисидан пастга тўғри тушган, во-
 дийдан баланд жой. اَوْبُرِي قَوْلِي опрї қолї — во-
 дий кўли.
 قَوْلُ қ ол — қилич ёки ничоқлар тиғи қирғоғида ўйма
 чизиқ. Бу, кўпинча, олтин суви бериб қилинади.
 Уни قَوْلِي قَلِيح қ і л і ч қ ол і — қилич қўли дейилади.
 كَوْلُ к ɔ l — ҳовуз.

كَوْلُ к ɔ l — тўпланиб қолган сув, кўл.
 اِسْكُ كَوْلُ і с і г к ɔ l — Барсағон шаҳридаги кўл, узунлиги
 ўттиз, эни ўн фарсахдир.
 كَرْنُكُ к ɔ р ў ц — Қашқар тоғларида ¹⁵³ б і j j з да бўлган
 бир кўл номи. Атрофи ўттиз фарсахдир.
 سِذْنُكُ كَوْلُ с і з і ң к ɔ l — юқоридагига ўхшаган قَجْنَكَرُ بَاشِي
 қ о ч і ц а р б а ш і г а я қ и н б и р к ў л .
 يَلْدُزُ كَوْلُ j у л д у з к ɔ l — кужо, кингут¹⁵⁴ ва уйғурлар че-
 гарасида бўлган бир кўл номи.
 اِي كَوْلُ а j к ɔ l — Уч шаҳри яқинидаги бир кўл номи.
 تَرْنُكُ كَوْلُ т а р і ң к ɔ l — اِكِي اَكُوZ і к і ɔ к ў з ч е г а р а с и д а г и
 б о ш қ а б и р к ў л н о м и . Б у к ў л л а р н и н г а т р о ф и қ и р қ
 (40), ёки ўттиз (30) фарсахдир. Бу хил кўллар
 турк шаҳарларидаги кўллардир. Мен фақат мусул-
 мон шаҳарларидаги (кўлларнинг) энг катталарини
 баён қилдим.
 كَوْلُ к ɔ l — денгиз. Денгиз кўпигига تَنْكُزُ كَبِكِي т ɔ ң і з
 к ɔ п ў г і д е й и л м а й , كَوْلُ كَبِكِي к ɔ l к ɔ п ў г і д е й и ш
 ш у н д а н д и р .

¹⁵³ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўз қўлғезмада ҳам ^ɔ б ɔ llүк шаклида бў-
 либ, бу сўзнинг ўқилиши ҳам, ёзилиши ҳам номаълумдир. Басим Аталай ^ɔ б ɔ llүк
 j і z бўлиши мувофиқ деб кўрсатган („Девон“ таржимаси, III том, 135-бет).

¹⁵⁴ Бу сўз босма нусхада كِيكْت шаклида хато берилгандир. Бу сўз жуда
 кўп ерларда كِنْت كِيكْت шаклида учраган қабила номидир.

تیم тім — ичимлик тўла санач. Ичимлик тайёрловчи маъносидаги تیمچی тімчи сўзи шундандир. Баъзилар تیم тімчи¹⁵⁵ сўзига ичимлик сотувчи деб маъно берадилар. Аввалгиси (ичимлик ясовчи) тўғрироқдир. Чунки جى -*чи*, -*чи* ҳунармандни англатади¹⁵⁶.

سیم-سیمراق сім-сімрақ — бир хил овқат. Калла қайнатилиб пиширилгач, майда қилиб тўғралади, сўнг дориворлар билан бирга идишга солинади ва устига ачиган қатиқ солиниб, у сингигач, ейилади (чингиллар сўзи).

¹⁵⁵ Бу ўринда босма нусхадаги تیم шакли хато бўлса керак.

¹⁵⁶ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий сўз ясовчи -*чи*, -*чи* аффиксини изоҳ қилаётир. Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳига кўра -*чи*, -*чи* аффикси фақат ҳунарманд маъносинигина англатади деган фикр келиб чиқади. Дарҳақиқат -*чи*, -*чи* аффикси у даврда бу маънода кўп қўлланган. Эҳтимол, бу аффикс дастлаб шу функциянигина бажаргандир. Лекин сўнг унинг функцияси кенгайган эди. Ҳатто, „Девон“нинг II томида Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бу аффиксининг *сотувчи* маъносида қўлланганини изоҳ қилган:

Чунончи: *бёркчи* — бош кийим *сотувчи* каби (қаранг: „Девон“, II том, 47-бет). „Қутадғу билик“да бу аффикс шу маънода кенг қўлланган:

Темурчи, тоғачи, ўтукчи, сувчи,

Чағирчи, падачи ё ўқчи, ёчи.

Ағичи улуғ бўлса иш ўртамаз.

Идишчи боши кўр ўшандаг керак.

Битикчи керак оз қамуғ хат билир.

قوم қум — туя полони, юк ортиладиган эгари. Бу туянинг ёпиғи, елпўши олиниб, ичига сомон тикилиб, атрофини туя ўркачига етганча кўтарилиб, сўнг туя устига қўйилади. Уни تاقى قومي tawəj қумі дейилади, туя полони демакдир.

قوم қум — сув тўлқини. Шеърда шундай келган:

كۆم قومي قيسا قلى تامغ اتار

كۇسا انى بلكا كيشى سوز كابتار

Kölym qumı qopsa qalı tamıǵ itär,
Körsä anı bilkä kishi sözgä bütär.

Агар кўлим тўлқинланса, уйларимни уриб, жойидан қўзғатиб йиқитиб юборади, ўз кўзи билан кўрган эсли одам сўзимга ишонади.

ном — дин ва шариат. Бундан олиниб تىكرى نومي тэнри номі дейилади, худонинг дини ва шариати демакдир. Ҳамма динларга ҳам نوم ном дейилади. Бу чинликлар сўзидир.

تون тон — тўн.

تون тун — тинчланиш. كۆنكل تون باندى көңүл тун болдї — кўнгил тинчланди.

тон: تون اغل тон оғул — хотиннинг тўнғич боласи. Биринчи марта туғилган бола, хоҳ ўғил, хоҳ қиз бўлсин. Тўнғич қизни تون قيز тон қиз дейилади. Хотиннинг биринчи эрига تون بىك тон бёғ дейилади.

تین тін: كِشِي تين кіші — бирор иш билан шу-
ғулламовчи, бекорчи киши. Шунингдек, бу сўз
бир неча кун дам олиб, ялқовлашган ҳайвонга
ҳам қўлланади.

تین тін — нўхта, юган, тизгин.

چين чін: سوز چين чін сўз — чин сўз.

چين чін: كِشِي چين чін кіші — ишончли, тўғри одам.

خون хун: خون ايش хун іш — ёқимсиз, қўпол иш.

خون хун хара ішлама — ёқимсиз иш
қилма.

سُون сун: سون كيشي сун кіші — юмшоқ феълли, то-
за юрак одам.

سُون сун: سون التون сун алтун — яхлит олтин. Бу
бир бармоқ узунлигидан бир газ узунлигича бў-
лиши мумкин.

سين сін — қомат, гавда. Бу сўздан олиб, ^{سين لغ} ^{بو ذلغ}
بوذلغ ^{سين لغ} ^{كشي} боғлуғ сінліғ кіші — бўйи узун одам дейи-
лади. Гўрни ^{سين} сін дейиш ҳам гўрнинг бўйи,
узунлиги — одам бўйига тенглигидандир.

سين сін — гўр.

قاتون سينى қатун сіні — Чин билан Тангут орасидаги бир
шаҳар номи.

سين сэн — сен (канжак қабиласи тилида). Турклар
سن сэн дейдилар. Канжаклар кўп сўзларни кас-
рали қилиб сўзлайдилар. Шунинг учун улар сўз-
ларида ноаниқлик бор.

Юқори Чингача бўлган қабилалар: чигил, яғ-
мо, тухси тилларида сўзларни кўпроқ пешли
талаффуз қиладилар. Ўғузлар, қипчоқ, суворин
ва Румга қадар бўлган жойларда яшовчилар фат-
ҳа қилиб сўзлайдилар. Чунончи, турклар туяни
касра билан ^{تھی} ^{təwi}¹⁵⁷ дейдилар. Ўғузлар ва
юқорида уларга қўшиб айтилган қабилалар ^{توا}
təwə дейдилар. Турклар д ҳарфини касра қилиб,
^{بردم} бардīm дейдилар. Бу қоидага мувофиқдир.
Ўғуз ва бошқалар д ни фатҳа қилиб, ^{بردم} бар-
дам дейдилар. Бу қоидага тескаридир. Лекин ар-
ғулар д ҳарфини ўтру (пеш) қилиб, ^{كردم} ^{بردم}
кэйдўм, бардум дейдилар. Буларнинг ҳаммаси ўт-
ган замон феъллидандир. Бу қоидадан узоқроқдир.
Бу тоифалар орасидаги фарқ шундайдир.

شين шін — тахт (чигиллар сўзи).

157 Б. Аталай ^{تھی} ^{təwāj} сўзини Маҳмуд Кошғарий турклар касра билан
^{تھی} ^{təwāj} дейдилар деган ибораси ^{كما تقول الترك تھی بكسر التاء} га қарши янглиш
деб изоҳ берган. Жуда кўп ерларда бу сўз касра билан эмас, фатҳа билан берил-
ганига мисоллар келтириб изоҳлаган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том,
139-бет.)

قُونُ қон — қўй (арғулар сўзи). Бу сўзда н-н ҳарфи ى-й ўрнига алмашган. Бу хил қоида юқорида баён қилинган эди.

قَيْنُ қйн — қилич ва пичоқ қини.

كُونُ кōн — фақатгина от териси. Чунончи, **آت كُونِي** ат кōни дейдилар. Баъзан бу сўз одам терисига ҳам қўлланади. Чунончи, **آنك كُونِي قَرِيدِي** анīн кōни қурīдī дейиладики, у ўлди демакдир. Бу сўз истиора асосида туя терисига ҳам қўлланади: **تَفِي كُونِي** təwəj кōни — туя териси каби. Бу — терига ишлов бермасдан олдиндир. Ишлов берилгач, **قُغُوش** қоғуш деб аталади.

مُونُ мун — касаллик, камчилик. **مُون كَشِي** мун кīшī — тоза юрак одам¹⁵⁸. Мақолда шундай келган: **يَلِنُوكُ اُغْلِي مُونُ سِرْ بَلْمَاس** Јалīнуқ оғлī мунсуз болмас — одам боласи касаллик ва камчиликсиз бўлмайди.

Бу бўлимнинг матвий хили

بُوِي боj — ейиладиган бир ўсимлик (ўғузлар сўзи)

بُوِي бōj — бир хил ўргимчак. Бу сўзни **بُوِكُ** бōг варианти ҳам бор. Тўғриси шудир.

¹⁵⁸ Бу сўзнинг ўзи **الدَاءُ كَسَالِيك**, камчиликли деб изоҳлангани ҳолда, мисолда шу сўз **تَوْزَا يَرْجِي مَوْنُ سِرْ بَلْمَاس** тоза юрак деб таржима қилинган. Бундаги қарама-қаршиликка қарамай, биз ўзича бердик (қаранг: „Девон“ босма нусхаси, III том, 102—103-бетлар).

بُوِي боj — (қаттиқ о билан) халқ, қабила, зурриёт, насл (ўғузча). Бир-бирини танимаган икки одам учрашиб қолишса, дастлаб бир-бирларига салом беришади, сўнг **بُوِي كَيْمُ** боj кīм деб сўрашади — элатинг, қабиланг ким, қайси элатдансан, демакдир. Сўралган одам бунга жавобан: элатим **سَلْغَر** дейди — элатим салғур қабиласи дейди ёки китоб бошида (I томда) зикр қилинган қабилаларнинг бирортаси номини айтиб жавоб беради. Сўнг улар сўзлашишга бошлайдилар ёки ўз йўлларига кетадилар. Шундай қилиб, улар бир-бирларининг уруғ-аймоқларини билишадилар.

تُوِي тоj — аскарларнинг турар жойи, шундан олиниб, **تُوِي خَان** хан тоj — хоннинг аскаргоҳи дейилади. Буни ўғузлар билмайдилар.

تُوِي тоj: **تُوِي اُتِي** тоj отī — дори қилинадиган бир хил ўт номи.

تُوِي тоj — сопол идиш қилинадиган лой. Шундан олиниб, қозон туюғига ҳам **تُوِي اَشِيح** тоj ашīч дейдилар.

تُوِي тоj — туй дейилган қуш. Бу **ذ** ҳарфини **ى** га алмаштирувчилар тилидадир. Бу сўз **تُوِذُ** тоz шаклида ҳам талаффуз қилинади (чигилча).

قُوِي қоj — қўй.

قُوِي يَلِي қоj jīlī — туркларнинг ўн икки йил номларидан бири.

قوى қој — тўннинг қўйни. ^{قويقا سق} ^{آلك} элик қојқа

суқ — қўлингги тўн қўйнига суқ.

قوى қој — водийнинг текислик жойи.

Бу бўлимнинг мисол тури

ياب يوب јап јуп — ҳийла, алдов. ^{يوب} јуп сўзи айрим ҳолда қўлланилмайди, фақат бирга қўлланади. Шундан олиб, ўғузлар ^{آل انى يوبلادى} ол ані јупладі дейдилар, у уни алдади демакдир.

يوت јут — қишда совуқдан ҳайвонларни ўлдирадиган табиий офат, ют.

يار јар — сел ўйиб кетган чуқур ер, жар.

يير јёр — ер.

يير јёр — эннинг бир юзи, бир томони ёки арқоғнинг бир юзи. Шундай бир рангки, ундаги ранглардан бири қуюқ бўлиб, бошқаси унга қўшимча ҳолида бўлади. Чунончи: ^{ياشيل ييرلىك بروجن} jāšil jėrlig барчін — яшиллик ранги қуюқ бўлган ипак кийимлик. Бунда яшил устун, бошқа ранг шунга тобе бўлади.

يир јір — ғазал, мақом, куй.

يوز јўз — юз. Мақолда шундай келган: ^{يوزكا كورما}

^{تلا} јўзгä көрмä эрдәм тіlä — юзнинг чиройли,

хунуклигига қарама, одамнинг одобига, хулқига

эътибор бер. Бу мақол ^{عصام} Јсамнинг ^{المرء} эътибор бер.

باصغريه بقلبه ولسانه деган ибораси кабидир.

ييز јиз — бир хил ўт. Бу қамишдан ингичка, унга қараганда юмшоқ бўлади. Кўчманчилар бундан ўтов тепасини ёпишда фойдаланадилар.

ياش يوش јаш-јуш: ^{ياش يوش} јаш-јуш — сабзавот. Бу сўзлар жуфт — қўшоқ ҳолда қўлланади. ^{يوش} јушнинг бир ўзи айрим қўлланмайди.

ييش јиш — тушиш. Шундан олиниб, ^{آرت ييش} арт јиш чиқиш ва тушиш дейилади.

يوغ јуғ — ўлик кўмилгандан сўнг қайтганларга уч ёки етти кунгача бериладиган овқат.

ياق يوق јақ-јуқ — идиш юқи. Шундан олиниб, ^{اياق يقي}

ајақ јуқі — идиш юқи дейилади. Узоқ қариндошларга ^{ياق يوق قداش} јақ-јуқ қадаш дейиш ҳам шундан олинган.

يوق јоқ — йўқ. ^{آل مندا يوق} ол мунда јоқ — у бу ерда йўқ.

يوك јўк — қуш пати.

ييك јиг: ^{يكون} јўгўн јигі — юган сўлиғи.

ييك јёг — яхши. Бу нарсанинг бошқасидан ортиқлиги маъносини англатади. Чунончи: ^{بو ات اندا ييك}

бу ат анда(н) јёг — бу от ундан яхши демакдир.

¹⁵⁹ Босма нусхадаги ^{يكون} сўзини Басим Аталай ёзма нусхада ^{يكون} шаклида экани, тўғриси ^{يكون} бўлиши ҳақида изоҳ берган. Лекин бирор далил кўрсатмаган.

يېگ jīg: يېگ اَت jīg ət — пишмаган хом гүшт. Ҳар
бир хом нарсага ҳам يېگ jīg дейилади.

يېگ jik¹⁶⁰ — (қаттиқ ك билан) дуг. الف билан ايگ
ик шакли ҳам бор. Бу араб тилидаги المعى و يلمعى
قالندد و يلندد сўзларидаги ҳарф алмашиниши ка-
бидир.

يول jol — йўл. Бу сўз сафар қилиш маъносида ҳам
қўлланади. انكر يول جقتى аңар јол чіқті — унга
йўл, сафар јуз берди. Бу одамга тўсатдан сафар
қилиш лозим бўлганда сўзланади.

يول jol — булоқ кўзи.

ييل jәl — шамол.

ييل jәl — жин. ار ييليندى әр jәlpинди — одамга шамол
тегди, жин тегди.

ييم jәm — емак, таом¹⁶¹. كادر ييم kәdәp — таом
келтир.

يون jun: قش يون jun қуш — товуc.

يون ارق jun ар іқ — Боласағун яқинидаги бир яйлов номи.

يин jin — одам гавдаси.

¹⁶⁰ Бу сўз Фарғона шеvasида ҳозир ҳам „Девон“дагича الك ik||ig шаклида
қўлланади. Лекин Тошкент ва унинг атрофларида дуг тарзида талаффуз қи-
линади.

¹⁶¹ jәm сўзи ҳозир фақат отга бериладиган кундалик арпа нормаси маъно-
сида қўлланади. Демак, сўз маъноси бизга торайиб етиб келган.

9 - В ЛИ СЎЗЛАРНИНГ БОШИ ВА ЎРТАСИ ХАРАКТЕРЛИ

БЎЛГАН ФЭЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تاب тап — теридаги яра ёки калтак изи.

تاب тап: اَلْ اَنِي تَابْ تَابْ اُرْدِي ол ані тап-тап ур-
ді — у унинг ҳар томонига тез-тез (тапиллатиб)
урди.

ساب сап — қилич ёки пичоқ сопи. Мақолда шундай
келган: اعلان ايشي ايش بلماس، اغلاق منكرى ساب
оғлан іші іш болмас, оғлақ мўңузі сап
болмас — болалар ишини иш деб бўлмайди, эчки
шохи яхши соп бўлмайди.

ساب сап — (бирор) сўзга бериладиган жавобдаги нав-
бат. Тегирмон тортиш, ер суғоришдаги навбатга
ҳам бу сўз қўлланади. ال سوزكالي¹⁶² ساب بيرماس
ол сўзгәли сап бәрмәс — у сўзлашга навбат бермай-
ди. Тегирмон тортиш ва бошқаларга қўлланадиган
كَلْدِي سَنِكْ سَابْ سَنِكْ сәнің сап кәди — сенинг навба-
тинг, сенинг галинг келди шундандир.

¹⁶² Басим Аталай бу гап босма ва ёзма нусхаларда шундай берилган бўлса
ҳам, бир оз хатолик бор деб изоҳ берган. Унга кўра سوزكالي даги لى ортиқ-
чандир. Бу фикрга кўра, -ga аффикси сабаб маъносида бўлади. Бу ҳолат XI аср
гилида бор эди. Шу билан бирга, бу сўз سوزلاکالي шаклида бўлиб, لا
гушган бўлишлиги ҳам мумкин.

шап-шап: **شَابُ شَابُ** ані шап-шап. бујунладі — унинг буйнига шап-шап урди. **أَلْ شَابُ** ол қағунуғ шап-шап јәді — у қовунни шапиллатиб еди. Шафтоли ва бошқа сувли нарсаларни ейишга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўз арабчага мувофиқдир. Чунки **الشَّيْبُ** арабча сўз бўлиб, лаблардан чиққан шипиллаш товушидир.

قَابُ қап — меш, санач.

قَابُ қап — ғилоф, жилд. Ҳар бир устки ўровга ҳам **قَابُ** қап дейилади. Бу сўз арабча **الْفَرْسُ** сўзи кабидир. Аслида гарданга уриш маъносида бўлган бу сўз, сўнг ҳар қандай ўлдиришга ҳам қўлланган.

قَابُ қап — она қорнида бола ўралиб турган парда, халта. Агар бола шу парда билан туғилса қутлуғ деб фол қилинади. Уни **قَابِلُغُ** қапліғ оғул деб аталади.

قَابُ қап: **أَلْ مَنِكْ بَرَلَا أَيَا قَابُ أَلْ** ол мәннің бірлә уја қап ол — у мен билан бир қориндан туғилгандек яқин.

جَاتُ чат — қудуқ (ўғузча).

قَاتُ қат — тиканли бир дарахтнинг меваси. **أَفْلَغُو قَاتِي** афлғу қаті — бир денгиз дарахтининг меваси;

سُنْجَانُ قَاتِي сінчған қаті — тиканли дарахт мевасидир. Уни сиқиб қатиққа аралаштирилади. Сўнг тутмочни рангдор қилиш учун унга қўшилади. Ямақ, қипчоқ, қай, татар, жумул қабилалари тилида ҳар қандай дарахт мевасига ҳам **قَاتُ** қат дейилади.

سَاچُ сач — това.

قَاذُ بُلْدِي қаэ — одамни ўлдирадиган қаттиқ бўрон. **قَاذُ** қаэ болді — бўрон қўзғалди. Бу — тоғларда ёзу қишларда бўлиб, очиқ ерларда (сахроларда) қишда бўлади. Шеърда шундай келган:

كَلْدِي أَسْنُ أَسْنِيُو قَاذُ قَاتَكَلُ أَسْنِيُو
كِرْدِي بَدْنُ قَسْنِيُو قَرَا بَلِيْتُ كُكْرَشَوْرُ

Kəldi əsin əsnəjü,
Qazqa tığäl üsnəjü.
Kirdi buzun qasnaju,
Qara bulit kökrəşür.

Тўполон билан шамол эсди. У совуқлигидан худди бўронга ўхшади. Одамлар ундан қалтирашди. Қора булутлар бақирришди.

بَارُ ба'р — бор. Нарсанинг борлигини, ўз жойида эканини англатувчи сўз. Чунончи, биров-бирова **سِنْدَا يَرْمَاقُ بَارْمُو** сәндә жармақ барму — сенда пултанга борми деса, униси **بَارُ** бар деб айтади, ҳа, менда у бор демақдир. Бу сўз арабча **لَيْسَ** нинг антонимидир, туркчаси **يُوقُ** жоқдир.

бар: **بَارُ يَكْدَا** бар jгdä — катта жийда.

тар — тор. **تَارُ أَفْ** тар әw — тор уй. Бошқаси ҳам шундай.

тар — кичик сувларда қўлланадиган оддий қайиқ. Бу шундайки, бир неча мешлар дамланиб шиширилади. Сўнг оғзи боғланиб, бир нечаси бирига бирлаштирилади. Сув устида томга ўхшаш бир нарса ҳосил қилинади. Сўнг унинг устига ўтирилиб, сувдан ўтилади. Шунингдек, қамиш ва шохлардан ҳам шундай нарса ясалади (ябоқу ва татарлар сўзи).

тар — ёғ қуйқаси. Бу — ёғ эритилиб олингач, қозон тагида чўкиб қолган қуйқадир.

тар — иш ҳақи. Муздга ишловчини **تَرْجِي** тарчї дейиш шундандир.

تَرْجِي тәрчи¹⁶³ — тер.

جَارِجَرْمَقْ чар-чармақ — бола-чақалар.

қар — қор.

баз — бегона, ёт, ғариб (аянчли). **يَاتُ بَازُ يَنْدَلْدِي** ят баз jәzilди — бегоналар тарқалишди.

таз — кал, тос.

¹⁶³ Басим Аталай изоҳига кўра, ёзма нусхада ҳам **تَرْجِي** экан. Юқорида изоҳланганча **تَرْجِي** тәрчи — муздга ишловчи маъносига эди (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 148-бет). Шунга кўра, бу ерда **تَرْ** тәр бўлиши тўғри эди.

таз: **تَازُ أَتْ** таз ат — териси йўл-йўл, олача от.

таз: **تَازُ قُوِي** таз қоj — шохсиз қўй.

таз: **تَازُ يِير** таз jёр — ўсимлиги оз, ориқ ер.

Мақолда шундай келган: **تَازُ أَتْ تَفَارَجِي بُلْمَاسْ**

таз ат тафарчї болмас — териси йўл-йўл олача от юк ташийдиган бўлмайди. Чунки унинг тирноғи ёмондир¹⁶⁴.

қаз — ғоз.

қаз — Афрасиёб қизининг номи. **قَزْوِينْ** Қазвїн шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли **قَازَايْنِي**

қаз оjнї — ғоз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди. Шунинг учун баъзи турклар **قَزْوِينْ** Қазвїнни турк ша-

ҳарларидан ҳисоблаганлар. Шунингдек, **قَمْ** Қум шаҳри ҳам чегара ҳисобланади. Чунки **قَمْ** қум

туркча сўздир. Афрасиёбнинг қизи бу ерда ов қилар ва ўйнар эди. Баъзилар турк шаҳарлари чегараси **مَرَوَالشَاهِجَانْ** Марваш—Шоҳижондан бош-

ланишини сўзлайдилар. Чунки Қазнинг отаси **تُنْكَا أَلْبُ أَر** Тона Алп эр — Афрасиёбдир. У Таҳмурасдан уч юз йил кейин **مَرُو** Мёрвни бино қилгандир.

¹⁶⁴ Бу мақол бундан икки сўз олдинги **تَازُ أَتْ** таз ат сўзига мисолдир. Янглиш равишда пастга тушиб қолган.

Баъзилар бутун **مَوراءَ النَّهْرِ** Мавърауннаҳрни турклар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У **يَنْكَنْد** Жанканддан бошланади. Унинг бир оти **حِزْرُويِين** Дізрујиндир. У сариқлигига кўра, мис шаҳри демакдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афрасиёбнинг қизи — Қазнинг эри **سِياوُش** Сіјавуш ўлдирилгандир. Мажусий — оташпарастрлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, **سِياوُش** Сіјавуш бўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қилдилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай. Бутун **مَوراءَ النَّهْرِ** Мавърауннаҳр, **يَنْكَنْد** Жанканддан Шарққача бўлган ўлкаларни турк шаҳарларидан деб ҳисоблашнинг асоси шуки, **سَمَرْقَنْد** Самарқанд, **سَمَرْكَنْد** Сәмизканд, **تَشْكَند** Ташканд — **شاش** Шаш, **أوزْكَند** Өзканд, **تُنْكَند** Тунканд номларининг ҳаммаси туркчадир. **كَنْد** канд туркча шаҳар демакдир. Улар бу шаҳарларни қурдилар ва шундай ном қўйдилар. Ҳозиргача ҳам шундай келмоқда. Бу ерларда форслар кўпайгач, сўнг улар Ажам шаҳарлари каби бўлган. Ҳозир турк ўлкаларининг чегараси **أَبِسْكَون** Абісгўн денгизи билан ўралган. Рум ўлкасидан ва **أَوْجَنْد** Өзјанддан Чингача чўзилади. Узунлиги беш минг фарсах, эни уч минг фарсах, ҳаммаси саккиз минг фарсахдир.

قاز سَفِي қаз суwī — **ايلا** Jlä водийсига қуядиган катта бир денгиз. Шундай аталишининг сабаби — Афрасиёбнинг қизи унинг қирғоғига бир шаҳар қургани ва бу ном унга нисбат берилганидандир.

قاز қаз — ҳар бир дарахтнинг пўстлоғи. Мақолда шундай келган: **قازنْكَ قاسنْكا** қазин қасиқа — қайин дарахти пўстлоғи. Бу ерда **ز-з** ҳарфи **س-с** га алмашгандир. Чунки **ز** ҳарфи сўзда ўзидан олдин **ўз** ҳиссасини олган бўлса ҳам, ўзидан кейин **س** ҳарфи келгач, сўзда **з-з** ҳарфига ўрин қолмагандир. **ز** нинг **س** га алмашиниши арабчада ҳам бордир. Чунончи, **بوزي وَ بُوَصِي. لزق و لصق. بُزاق.** **بُوصِي وَ بُوَصِي. لزق و لصق. بُزاق.** лардаги каби¹⁶⁵.

باش баш — бош.

باش баш — яра. Мақолда шундай келган:

كُنِي بَرِّ كَيْكَنْكَ كُوزَنْدَا أَذَنْ بَاشِي يوق

кўни барїр кэјікнїң кўзіндә(н) азін башї жоқ — ҳеч қаёққа қарамай, тўғри кетаётган кийикнинг кўзидан бошқа яраси йўқ. Яъни ҳақиқатда кўзи яра

¹⁶⁵ Бу ердаги арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Буни Басим Аталай тузатган. Унинг тузатишича, арабча шундай бўлиши керак:

أَمَّا قَلْبِي الزَّاءُ بِالسَّيْنِ لِأَنَّ الزَّاءَ سَبَقَتْهَا فَاسْتَوَفَتْ حَظَّهَا مِنَ الْكَلَامِ. فَلَمَّا تَلَّهَا السَّيْنُ

لَمْ يَبْقَ لَهَا مَجَالٌ فِي الْكَلَامِ. وَقَدْ تَبَدَّلَ الزَّاءُ بِالصَّادِ فِي الْعَرَبِيَّةِ

эмас демакдир. Оғир ишга тушиб қолиб, ҳар кимнинг маломатига йўлиққан киши ҳақида айтилади.

تاش та ш — тош.

تاش та ш: تاش تون — (ташқаридан) кийиладиган тўн, устки тўн.

تاش يير та ш jër — кенг ер. Бегона жой.

ساش са ш: ساش ات — ҳуркович от.

قاش қаш — кўз устидаги қош.

قاش қаш — оқ ёки қора, тиниқ тоза тош. Бунинг оқини чақмоқдан, чанқоқликдан, яшин уришдан сақланиш учун узукка кўз қилиб тақадилар.

قاش اَكوز қаш օкўз: ختن Хўтан шаҳрининг икки томонидан оқадиган икки наҳр, уларнинг бирини ۋرۋنقاش օкўз дейилади. Оқ тоза тош шу ерда бўлади. Бу ном ҳам шу тошга нисбатан берилгандир; (яна) бири قرا قاش اَكوز қара қаш օкўз дейилади. Қора тоза тош шу ерда бўлади. Бу тошлар дунёда бирор ерда топилмайди. Фақат шу ердагина бўлади.

قاش қаш — ҳар нарсанинг чети, ёқаси, ёни. يار قاشи жар қаші — жар ёқаси. Бошқаси ҳам шундай.

باغ бағ — ток.

باغ бағ — ўтин ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларнинг боғи. Шундан олиниб اتنك باغي отуң бағі — ўтин боғлами дейилади.

تاغ тағ — тоғ. Мақолда шундай келган: تاغ تاغقا قشماش كشي كشيكا قشور тағ тағқа қавушмас, кіші кішігә қавушур — икки тоғ бир-бирига қовушмайди, чунки улар жойларида турғундирлар. Одамлар, кўп вақт ўтиб кетса ҳам, бир-бирларига қовушадилар. Бу мақол узоқ вақтдан сўнг дўстини кўрган одам ҳақида айтилади.

* داغ дағ — қорамол ва бошқаларга босилган тамға. Форслар бу сўзни турклардан олганлар. Чунки форсларда турклардагидек қорамол йўқ. Шунинг учун бу сўзга уларда зарурат ҳам бўлмаган. Мен бу сўзни мусулмонлар чегарасида эшитдим.

داغ داغ дағ, 3ағ — йўқ, эмас маъносидадир (арғуча). اول اندغ داغ اول Ол андағ дағ ол — у ундай эмас. Сўнг ўғузлар йўқ, эмас маъносидаги бу сўзни арғулардан олиб, اول داغ اول 3ағ олни تگل тәғүі деб ўзгартирганлар. Чунки ўғузлар арғуларга қўшни турадилар. Сўзларида аралашиш бор.

ساغ сағ — ақл (ўғузча).

* Унинг қарашида бу сўз форсларники эмас, чунки форсларда чорванинг ўзи йўқ. Шунинг учун уларда унинг исми ҳам йўқдир. Демак, Маҳмуд Кошғарий қарашида тилдаги сўзлар турмуш билан боғлиқ, турмушда сўзга бўлган эҳтиёж натижасида, турмушда бор нарсани ифодалаш учун пайдо бўлади. Бундан сўзлар турмушдаги тараққиёт талабига мувофиқ келиб чиқади, сўзлар турмушда юзага келган янгиларни ифодалаш учун ҳар доим турмуш талабига мос кўпайиб, бойиб бориши мумкин, деган назария ҳам келиб чиқади. Маҳмуд Кошғарийнинг сўзлар келиб чиқиши ҳақидаги бундан минг йил илгари бундай пухта ва тўла илмий кўрсатмаси, унинг қанчалик етук тилшунослигини кўрсатувчи муҳим ҳужжатдир.

- ساغ сағ — зийраклик, тийраклик, зеҳни ўткирлик (ўғузча). سندا ساغ يوق сәндә сағ жоқ — сенда зийраклик йўқ.
- ساغ сағ — соғлик, соғломлик. يينك ساغمو јинц сағ-му — танинг соғми?
- ساغ سوغ сағ суw — тоза, ширин сув.
- ساغ الك сағ ёлик — ўнг қўл. Ҳаммаси ўғузча. Айрим туркий қабилалар бу сўзларни билмайдилар.
- ساغ сағ — юнг савайдиган савағич.
- ساغ ياغ сағ јағ — сариёғ.
- ساغ كنگل сағ кōңғул — кўнглида кири йўқ, оқ кўнгилад одам.
- ساف саw — оталар сўзи. Чунончи, كمر مندغ saw-да мундағ кәлир — оталар сўзида шундоқ келади.
- ساف саw — қисса. Қадимги воқеалардан хабар бериш, айтиш¹⁶⁶.
- ساف саw — ҳикоя. Бирор воқеани айтиб бериш¹⁶⁷.
- ساف саw — рисола, хат, кичик китобча.
- ساف саw — сўз, нутқ.
- ساف саw — илгариги хабарлар, янгиликларни етказувчи. Шундан олиб, نبي нәби — пайғамбарга سافجي sawчi дейилади. Чунки у бир қанча хабарлар эшиттиради, ёзилган нарсаларни еткази.

سافجي sawчi — келин ва куёвлар орасида, юқорида айтганимча, бир-бирига хат-хабарлар элтувчи совчи. Шеърда шундай келган.

بلكا ارن سفارين الغل اکت

اذ كوسفغ اذلسا اوزكا سنكار

Biłgä әrān sawların algil ögüt
Әзгү сәwиғ әзләсә өзгә синар.

Билағон одамларнинг сўз, насихатларидан фойдалан. Чунки яхши сўз таъсир қилгач, дилга жойлашади.

- شاف шаw — чўғон дейиладиган ишқор каби бир ўт. Учларда¹⁶⁸ у билан кийимлар тозаланилади.
- قاف қаw — чақмоқ чақилганда ёндириладиган пилик.
- قاف قوھ қаw қуw: تون قاف قوھ بلدي тон қаw қуw болдi — ёмон тикилишдан тўн тортишиб қолди.
- لاف лаw — муҳр босиш учун фойдаланиладиган мум.
- قاق қақ — шафтоли қоқи. Бошқалари ҳам шундай.
- قاف қақ: قاف سوغ қақ суw — сув тўплами, тўпланган сув.
- باك бәг — бек.

¹⁶⁸ Асл нусхада ب اج шаклида берилган. Буни بَلغِه اَج деб ўқиш ҳам мумкин, ب اج يفتب шаклида ўқиш ҳам мумкин.

¹⁶⁶ Эҳтимол, назм билан сўз айтиш маъносини англатар.

¹⁶⁷ Ҳикояда назм билан айтилиши ва фақат ўтганлар ҳақида айтилиши шарт эмас.

بَاكُ бәк — хотиннинг эри. У уйда бекларга ўхшати-
гани учун шундай аталган.

تَاكُ тәк — ўхшатиш қўшимчаси. اَلْ اَنْدَغُ تَاكُ ол
андағ тәк* — у ўшандоқ, унга ўхшайди.

جَاكُ чәк — بُرْدُ бурд (ипаклик) шаклидаги ёпинчиқ
қилинадиган бир бўз тўқилма. Уни ямаклар кия-
дилар.

نَاكُ нәк — тимсоҳ.

بِلَانِ نَاكُ нәк јілан — аждаҳо.

يَلِي نَاكُ нәк јілі — туркларнинг ўн икки йилларидан
бири. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш
тўққизинчи йил, яъни نَاكُ يَلِي нәк јілі эди.

тәк сўзи — ҳозирги тил термини билан айтганда ўхшатиш кўмакчиси —
ўғузлар сўзи деб изоҳланган. Шу билан бирга „Девон“да ўхшатиш кўмакчиси
сифатида ча, сiғ каби сiғ, боҗла, янглиғ кўмакчилари ҳам берилган. Орхон ёдгор-
ликларида чiғ (сiғ ўрнида) так ва ча кўмакчилари қўлланган. Демак, ўхшатиш
кўмакчилари у даврдаёқ бир неча синонимлар билан ифодаланган.

Ўхшатиш кўмакчиларини Навоий ҳам, бир қанча синонимлар билан бойит-
ган. Навоий юқоридагилар билан бирга мисл, монанд, қадар ва -қа ўхшатиш
кўмакчиларини ҳам қўллаган. Бу ҳол ўхшатиш кўмакчиларининг тилда тутган
алоҳида ролини очиб берувчи фактлардир.

XI аср тилида буларнинг ҳар бирига мисоллар кўп. „Девон“даги парчаларда
киби шакли кўпроқ, „Қутадғу билик“да эса янглиғ шакли кўпроқ учраши харак-
терлидир.

Яқин ёғуқ кўрмадиб нангин кудур
Кардаш тобо ит киби қингру боқор
Қушлар киби учтимиз
Сава берса мундоғ бу янглиғ талим
Бу янглиғ киши билги ортуқ анинг.

Демак, булар у даврда диалектал асосда келиб чиққан сўзлар бўлса
керак. Навоийда ифода кўркамлиги, тил санъаткорлиги мақсадида бу кўмакчи-
ларнинг ҳар иккиси тўлиқ синонимлар сифатида бир байтнинг биринчи мисра-
сида бири ва иккинчи мисрасида иккинчиси қўлланган:

Қул янглиғ ўғуллингини қилсам,
Ўғул киби қуллингини қилсам.

بَالُ бал — бол, асал. Суворин ва қипчоқлар тилида.
Ўғузлар ва турклар آرِي ياغي арī jaғī дейдилар.

Шеърда шундай келган:

بَرْدِي سَنَكَا يَاكُ اوتُرُو تَتْبُ بَالُ
بَرْجِنُ كَذَبِنُ تَلَوَيْغَا بَلْبُ قَالُ

Бардї сәңә јәк отру тутуп бал,

Барчн кәзібән талу јуғға болуп қал.

Шайтон сени учратди, сенга асал тутиб, дунё
ширинлиги — роҳатини берди. Мағрур бўлиб ипак-
ли кийимлар кийдинг. Агар унинг алдовини ту-
шунмайдиган бўлсанг, шундай қолиб роҳатлана бер.

تَالُ тал — ҳўл новда. Одамни ҳам юмшоқликда толга
ўхшатилиб, تَالُ بُوذْلُغُ тал боўлуғ дейдилар. Бу сўз
кўпинча нозик ва хушқомат канизақларга қўлланади.

جَالُ قُوِي чал қој — ола-була қўй.

سَالُ сал — новда ёки мешлардан ясалган енгил қа-
йиқча¹⁶⁹, сол. تَارُ тар сўзи ҳам шу маънодадир.

¹⁶⁹ Бу сўз Навоий асарларида тез-тез учрайди:

Баҳри ашким ичра ким топмас зарар қўз мардуми.

Гўё кирпик найистонидин онинг соли бор.

Мазмун: одатда сувга ғарқ бўлган нарса ҳалок бўлади. Лекин кўз
ёшим дарёсига ғарқ бўлган кўзим қорачиги ҳалок бўлмай, омон келаётир.
Чунки кўзим қорачиги кипригим қамишзоридан сол ясаб олган. Шунинг учун
саломат келмоқда. Навоий асарларида бу маънода пул сўзи ҳам учрайди:

Кирпик эрмаским Навоий ўтгай ул чобук дебон,

Кўз қоро сўйига боғлабтур қамишлар бирла пул.

سال сал — елим ва бошқа нарсалардан тайёрланадиган ялтироқ нарса. Чин идиши ва бошқаларга сурти-
либ, сўнг унинг устидан нақш берилади.

تام там — девор.

أم-сам эм-сәм — даво. сам сәм сўзи ёлғиз қўлланмайди.
Ҳар вақт қўшалок ҳолда қўлланади.

قام қам — фусунгар, қоҳин.

تان тан — тонгдаги ва кечки совуқ шамол.

خان хан — туркларнинг энг катта бошлиқлари. Афрасиёбнинг болалари ҳам خان хан деб юритилади.
Афрасиёб خاقان хоқондир. Бу ном билан аталиш воқеаси ҳақида узун ҳикоя бор.

سان сан — сон, адад. قوی سانی تاجа қој сані нёчә —
қўйнинг сони, саноғи қанча.

قان қан — қон. Мақолда шундай келган: قانغ قان برولا
қанғ қанғ қан бірлә јумас — қонни қон билан ювилмайди, яъни тўполон келишув билангина тинчителиди, демакдир.

مان قشلاغ Ман қишлаг — ўғуз ўлкаларида бир ернинг номи.

مان كند Ман кәнд — Кошғар яқинидаги бир шаҳар номи.
сўнг хароб қилингандир.

مان ман — ман: مان ياشلغ قوی ман јашлғ қој — тўрт яшар қўй. Бу сўз қўйдан бошқага қўлланмайди.

Охири ҳарфи иллатли бўлган сўзлар

бай бай — бой.

бай jigach — Уч шаҳри яқинида كجا Куја билан
Уч орасидаги бир жой номи.

тай тај — той, тойча. Шеърда шундай келган:

تكر منگ سافمي بلكالكا آي

تنر قلی آتسا قسرق سنی تاي

Təgür mənñ sawimī bilgäligä aj¹⁷⁰

Tınar qalı atatsa¹⁷¹ qısraq sinī¹⁷² taj.

Менинг сўзимни ақллиларга етказ. Агар биянинг тойчаси от бўлса, бия тинади. Чунки онаси ўрнига уни минилади.

сай сај — қора тошли ер.

сай jaraq — баданга кийиладиган совут.

қай қај — бир тоифа туркий қабилалар.

¹⁷⁰ Босма нусхада بلكالكا сўзи بلكالكا шаклида янглиш тушган. Аслида арабча таржимага кўра, بلكالكارا бўлиши керак эди, арабчаси (يَلِغُ لِلْمَقْلَاءِ) шаклида берилган.

¹⁷¹ *Ататмоқ* — от сўзига *-ат* аффикси қўшилиб, феъл ясалган сўздир. *Ататмоқ* — от бўлмоқ демакдир. XI аср тилида ҳар қандай сўз турига *-ар*, *-аз*, *-ат*, аффикслари қўшилиб, феъл ясашиши кенг қўлланар эди: көләрмәк — қўл бўлмоқ, эрәзмәк — эрлик даражасига етмоқ, ататмоқ — от бўлмоқ каби. Мақолларда қўлланишига кўра, бу хусусият жуда қадимги ҳодиса эди. Чунончи: тай ататса ат тинур, ўғул аразса ата тинур (Девондан) — той отлик даражасига етса, от дам олади, ўғил эрлик даражасига етса, ота тинади.

¹⁷² *Сүзини* Басим Аталай сипи шаклида тузатган. Дарҳақиқат, бу сўз ноаниқдир. Лекин сипи шаклида тузатиш бизга аниқ бўлмади.

Бу бўлимнинг мисол тури

يابُوبُ j a p j u p — ҳийла, алдов. يَابُوبُ قَلْدِي j a p j u p қилди — ҳийла қилди, алдади.

يَاتُ كِشِي j a t k i s h i — ёт одам. Шундан олиниб, يَاتُ بَازُ يَدَّلُ j a t b a z u y d d l — ёт бегоналар таралишсин, дейилгандаги каби.

يَاتُ j a t — Ёмғир ва шамол келтириш учун тошлар билан қилинадиган фусунгарлик.

يَازُ j a z — ёз. Мақолда шундай келган. يَازُنُ قَتَعَلْنَا j a z u n q t a c a l n a — ёзда тиришган киши, қишда севинади.

يَاسُ j a s — зарар, зиён. اَنِّكَ تَلِّمُ يَاسِي تَكْدِي a n i k t a l l i m y a s i t a k d i — унга кўп зарар етди.

يَاسُ j a s — ўлим, ҳалокат. اَنِّكَ اَغْلِي يَاسُ بَلْدِي a n i k a g h l i y a s u b a l d i — унинг ўғли ўлди (ўғузча).

يَاشُ j a s h — кўз ёши. يَاشِي كُوزُم اَقْدِي k o z u m j a s h i a q d i — кўзимнинг ёши оқди¹⁷⁴.

¹⁷³ يَدَّلُ j a z i l сўзи иккинчи шахс буйруқ шаклидир. Ҳолбуки, бу сўзга нима учундир арабча учинчи шахс тарзида маъно берилган.

¹⁷⁴ Кўринадики, *ёш* сўзи у давр тилида кўп маъноли сўз эди. Лекин бизга, асосан, биринчи маъноси тўла етиб келган. Учунчи маъноси бир оз ўзгарган: *ёш бола* деганда турмушга янги келган маъноси бордир. Шу билан бирга, бу сўзга неча ёш умр кўрганлик маъноси ҳам юкланган: яшади — узоқ умр кўрди феъли ана шу маънодаги *ёш* сўзидан ясалган. Ҳолбуки, *яшмоқ* феъли XI асрда ҳам қўлланган. Бундан маълум бўладики, у даврда бу маънода *ёш* сўзи исм ҳолида қўлланмаган. Фақат феъл ҳолидагина қўлланган. Бу ҳол тилшунос олимларнинг сўз маъносига алоҳида аҳамият беришларини талаб қилувчи масаладир.

يَاشُ j a s h — кўкат. يَاشُ يَيْدُمُ j a s h j a d i m — кўкат едим.

يَاشُ j a s h — янги, соф. يَاشُ اَتُ j a s h a t — янги гўшт.

يَاغُ j a f — ёғ. Уруғ ва ўсимликлар ёғи.

يَاغُ سَاغُ s a f j a f — сариёғ. Ўғузлар чарвини ёғ дейдилар.

يَاقُ يَوْقُ j a q j u q — идиш юқи. Узоқ қариндошларга يَاقُ

يَاقُ يَوْقُ قَدَشُ j a q j u q q a d a s h — яқиндаш дейиш ҳам шундан олинган. Унинг бизга яқинлиги идиш юқи кабидир.

يَاكُ j a k — шайтон. Мақолда шундай келган:

يَاكُ بِلْمِشْ يَاكُ بِلْمَاذُكُ كِشِيْدَا يِيكُ b i l m i s h j a k b i l m a z u k k i s h i d a (n) j i g — нотаниш кишидан таниш шайтон яхши. Бу мақол танишлар ҳурматини сақлашга ундаб айтилади.

يَالُ j a l — ёл. Ҳамма туркий тиллар (қабилалар тиллари)да ёл битадиган жой, аъзо маъносидадир. يَالِي اَتُ a t j a l i деганда шу маънода қўлланади.

يَامُ j a m — кўз ва бошқа нарсаларга тушган хас-чўп.

يَانُ j a n — сон суягининг бош қисми. Сон суягига ҳам يَانُ j a n дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَايُ j a j — баҳор. Мақолда шундай келган: كُوزُ كَلِكِي k o z u k a l i k i

يَايُنُ بَلْكَوْلُكُ k u z k a l i g i j a j i n b a l k o l u k — кузнинг келиши баҳордан маълум. Бу мақол охири, аввалидан билинадиган ишлар ҳақида қўлланилади.

Шеърда шундай келган:

يَا كَرِيْمًا اِنَّمَا سَقَرٌ اِذَا تَيَمَّمَا
اَسْرَلِكْ اِنَّمَا تَلَدًا جِقَارٌ اَذْكُو سُوْرًا

Jaј kōrkicä inanma,
Суwлар ūzä тајанма.
Әсизлиг аунма,
Тілда(н) чіқар äzgü сөз.

Баҳор кўркига, унинг ранг-баранг гулларига, чиройлиликка ишонма, ундан яхшилик умид қилма. Сувга таянма, чунки дунё неъматларининг ширинлигига, баҳор гўзаллигига суянган кишилар сувга суянганлар кабидир. Ёмонликка отланма. Тилингдан доим халқ сендан миннатдор бўладиган яхши сўзлар чиқар.

Қоида: бу боб ва бошқаларни (шунга ўхшашларни) манқус деб атадик. Чунки бу бобдаги сўзларнинг ўртасидаги юмшоқ ҳарф — ҳарфи лин тушади. У вақт ёзилишда эмас, талаффузда икки ҳарфли сўзга айланади. Чунончи, қул маъносидаги қул қол сўзи аслида қул қол шаклида талаффуз қилиниши керак эди. Лекин бу сўзни **اَنَكْ** **اَنِ** қолін алди — унинг қўлини ушлади деганда, **و-у** тушиб **قُلْ** қул сўзига ўхшаб талаффуз қилинади. Шамол маъносидаги **يَلِي** **اَلِي** сўзи ҳам **اَنَكْ** **اَنِ** қўчиғ — унинг

шамоли қувватли деганда, сўзлашда **ي-ي** ҳарфи туширилади. Сўз **يَلِي** — йил маъносидаги **يَلِي** га ўхшайди. Бу манқус бўлимидаги ҳар бир исм ва феълларга умумийдир. Бу хусусият арабча сўзларда, феълларда учрайди. Арабча **كَانَ** **يَزِينُ**. **زَانَ** феълларидан буйруқ **زَنْ** **كَلَّ** тарзида ясалиб, ўртадаги юмшоқ ҳарф туширилади. Туркчада бу хусусият ёлғиз феълларда эмас, исмларда ҳам туширилади. Араб тилида бу ҳолат исмларда эмас, фақат феълларда учрайди. Буни яхши бил.

فَعْلٌ ўЗАГИДАН ЯСАЛГАН , ЛИ СЎЗЛАР

قَزَلْ **جُوْتُ** қизил јўвўт — қизил ранг, қизил бўёқ.

اَلْ **جُوْتُ** ал ўвўт — малла ранг.

كُوَكْ **جُوْتُ** кўк јўвўт — тўқ кўк.

يَاشِلْ **جُوْتُ** яшил јўвўт — яшил ранг, зангори.

سَارِيْغْ **جُوْتُ** сариг јўвўт — зирних. **جُوْتُ** јўвўт сўзи юмшоқ **ف-в** билан **جَفْتْ** **جُوْتُ** шаклида ҳам талаффуз қилинади. Билгилки, **جُوْتُ** јўвўт сўзи бу рангларнинг ҳаммаси учун умумий сўз бўлиб, сўнг унга айрим рангларни англатувчи сўзлар қўшилиб, фарқ қилинади.

قَوْتُ қавут: قَاعُوْتُ қағут шакли ҳам бор. Янги туққан хотинлар овқати. Қовурилган тариқ; уни ёғ ва шакарга қориб ейилади.

قَوُّج қовуч — жин тегиш асари. Бундай одамлар юзига совуқ сув сепилиб, قَوُّج قَوُّج қовуч-қовуч дейилади. Сўнг ўзәрлик дейиладиган ўт ва уд дейилган хушбўй ўсимлик тутатилади. قَوُّج قَوُّج қовуч-қовуч сўзи قَج قَج қач-қач сўзидан олинган бўлса керак. Кет, даф бўл деган маънода деб ҳисоблайман¹⁷⁵.

كَوُّج кўвўч: كَوُّج يَكُونُ кўвўч јўгўн — нўхта.

قَوُّز қовуз: قَوُّج қовуч сўзи ўрнида ўғузлар قَوُّز қовуз сўзини қўллайдилар. Чунончи, يِل قَوُّز қовуз битігі дейиладикки, жин тегишга қарши дуо тумори демакдир.

قَوُّز қовуз — шарватга тушган хас-чўп. قَوُّز سَجَكْتَدَنْ қовуз сўчүкдән кётәр — шарбатдан хас-чўпни кетказ, олиб ташла¹⁷⁶.

كَوُّز кўвўз — юнгдан тўқилган, ерга солинадиган ҳар қандай палос, гилам, шолча, наMAT.

¹⁷⁵ Басим Аталай изоҳига кўра قَوُّج қовуч сўзи ёзма нусхада قَوُّج қоч шаклида экан. Басим Аталай шу хилда тузатган. Дарҳақиқат, ўртаси و ли сўзлар бўлими учун бу тузатиш мувофиқдир.

¹⁷⁶ Басим Аталайнинг ёзма нусхада قَوُّز шаклида берилган сўзни قَوُّز қавуз деб тузатишига қўшилиб бўлмайди. Чунки бу тузатишда у ҳозирги талаффузга асосланган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 164-бет). Бизнингча, бу сўз қовуз бўлиб, бир пеш тушган бўлса керак.

يُوُع јувуғ — селлар тоғдан юмалатиб, ювиб туширган катта тош бўлаклари. Бу сўзнинг يُوُع јувуғ шакли ҳам бор.

سُوُق сувуқ — ҳар бир суюқ нарса, чунончи, суюлтирилган қатиқ, сузма, ширинликлар. سُوُق يَغْرَت сувуқ јоғурт — суюқ қатиқ.

سُوُق сувуқ: سُوُق قَدْرُق сувуқ қузруқ — узун, лекин қили кам дум, чунончи, хачир думи каби. Дарахт ва бошқалар ҳам шундай (қипчоқча).

قَوُّق қовуқ¹⁷⁷ — ҳар бир ичи бўш нарса. Бу сўзнинг قَوُّق қовуқ шакли ҳам бор.

قَوُّق қавуқ — сийдик қопи. Бу сўзнинг قَوُّق қавуқ шакли ҳам бор.

قَوُّق қавуқ — тариқ қипиғи. Бу сўздаги و-в ف-w ўрнига алмашгандир.

كُوُّك кўвўк: كُوُّك مَوْش кўвўк муш — эркак мушук.

كُوُّك кўвўк — похол (ўғузча).

تَوُّل товёл — овда лочин учун чалинадиган довил — ноғора. Мен бу сўзни арабчадан олинган ва ط ҳарфи ت га алмаштирилган деб ҳисоблайман. Чунки бу товушларнинг маҳражи бир-бирига яқиндир. Чунончи, араб тилида قَطْر قَتْر ҳам

¹⁷⁷ Ҳозирги ўзбек тилидаги *ковак* сўзи ана шу ўзакдандир. Лекин ҳозирги тилда бу сўзнинг маъноси бир оз ўзгарган. Бу сўз ҳозир асосан *тешик* маъносида қўлланади.

дейилади, غَلَطَ غَلَتَ ҳам дейилади. Улар ثابت десалар, булар بُتت қилиб олганлари кабидир. Лекин мен бу сўзни турклар ўлкаларининг энг қуйи қирғоқларида асл турклардан эшитдим.

Бу бўлимнинг ج-й ҳарфи билан келган сўзлари

قاјір — туркий халқлар тилида юмшоқ ер. Ўғузлар қумни قاјір дейдилар.

тавуш — сезиш ва қимирлаш. Бу сўзнинг تاقش тауиш¹⁷⁸ варианты ҳам бор.

тајіғ — тойғоқ. тајіғ јәр — тойғоқ ер.

тујағ — ҳайвонлар тирноғи. ат тујағи — от тирноғи¹⁷⁹.

қујуғ нэц — Оқадиган нарсаларнинг қуюғи. Узум шарбатига қојуғ сўчик дейиш шундандир.

қајіғ — ўғузларнинг бир тоифаси.

қујуғ — қудуқ. Бу сўзнинг қузуғ шакли ҳам бор.

қајіғ: қајіғ јәр — йўлдан четда қолган ер. Бошқаси ҳам шундай.

¹⁷⁸ Ҳозирги ўзбек тилидаги туймоқ сўзи ана шу ўзакдандир.

¹⁷⁹ тајуғ сўзини тирноқ ёки туйёқ дея таржима қилиш мумкин.

¹⁸⁰ Басим Аталай бу сўзнинг қўлэзмада ҳам ноаниқлигини кўрсатиб, бу бўлим хусусиятига кўра, ўртада ى келиши кераклигини тўғри қайд қилган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 166-бет).

бајіқ: бајіқ сўз — тўғри сўз (ўғузча).

тајуқ ёр — сезгир, тийрак ёш йигит.

тајақ — таёқ, суянчиқ. كزاکو تيق بيردى кбзә-

гў тајақ бёрди — келин отдан тушарда, суянсин деб куёв жория ёки қулга таёқ берди. Бу бойларда одатдир. Бу жория ёки қуллар келиннинг моли бўлади. Мақолда шундай келган:

тајақ білә тајмас, تيق بلا تيماس تيق سوزن بتماس

тануқ сўзўн бўтмас — таянчиқ билан одам тойғоқ ерда тоймайди, гувоҳнинг сўзи гувоҳлик бергандагина билинади.

тујуқ: тујуқ кіші — сиқилган, сиқикқа тушган одам.

тујуқ: тујуқ кўн — туманли, булутли кун.

тујуқ: тујуқ қапуғ — ёпиқ эшик.

қајақ — қаймоқ. Шеърда шундай келган:

سارميش الغن قياق. سارميش سوتن قياق

Сэзрәмиш олгун қојақ,

Сармаміш сўттән қајақ.

Тариқ донлари сийрак бўлиб қолган. Сутдан қаймоқ сузулди, емоқ учун икковини бирга пишириш керак.

қіјіқ — ваъдага вафо қилмовчи. Баъзан одам шундай тавсиф қилинади. қіјіқ кіші — сўзида турмайдиган одам каби.

قیق قیج: قیق نانک қіјік нәң — җар бир эгри-бугри нарса. Эгри кесилган қалам учи шундайдыр. Бош-қаси ҳам шундай.

میق میق: میق мајақ — туя тезаги. Бу сүз туя тезагига хос бўлса ҳам, сўнг истиора асосида қўйниқига ҳам қўлланган. قوی میقی қој мајақі — қўй қумалоғи каби. От тезагига фақат یندق јундақ дейилади.

Мақолда шундай келган:

تھی بَدُّك اَرَسا میقی بَدُّك اَرَماسُ бәдүк әрса мајақі бәдүк әрмәс — туя катта бўлса ҳам, тезаги катта эмас. Бу мақол каттанинг шоғирди бўла туриб, ўзини катта тутадиган одамга нисбатан қўлланади. Катталик сенга эмас, сенга хўжайин бўлган одамга муносиб демакдир.

کیک کیج: کیج کیج — аслида ёввойи бўлган җар нарса. Бу сүз эти ейладиган оҳу, буғу, тоғ такаларига нисбатан қўлланади.

کیج کیج: کیج کیج — сувда бўладиган одам шаклидаги җайвон.

کیج کیج: کیج سکت кәјік сөгүт — ёввойи дарахт. Ғар бир нарса икки хил бўлади: ёввойи, хонаки. Ёввойисига کیج кәјік дейилади.

کیج کیج — наMAT ва кигизлардан қилинган ёмғир ёпинчиғи. ز җарфини ی га айлантнрувчилар тилида шундайдыр.

کیج کیج: کیج نانک кәјүк нәң — куйган нарса.

میل میل: میل یمش мајіл јәмш — пишган шафтоли ва катта қовун кабиларнинг вақтидан ўтиб, иришга яқинлашиши.

قیم قیم: قیم қіјім — душман келиши сабабли мамлакат халқларида пайдо бўлган қўрқинч ва ташвиш. Чунончи, قورقنج قیم بلدی қорқунч қіјім болді — қўрқинчли ва даҳшатли бўлди дейилгандаги каби.

کیم کیم: کیم کیم¹⁸¹ ол кім-кім кўн кәчүрді — у на ғайрат билан ишлаб, на бутунлай ишламай қўйиб, ялқовлик билан кун ўтказди.

بین بین: بین بین — буйин. Одам буйни. Қилич дастасига قلیج بینی қіліч бојні дейилади. Шунингдек, пичоқ дастасига بجاک بینی бичәк бојні дейилади.

بین بین: بین بین — жамоа. ز җарфини ی га алмаштирадиганлар тилида.

تین تین: تین آر тујін әр — бахил, пасткаш, сиқиқ одам.

تین تین: تین¹⁸² — ислом динида бўлмаганларнинг бошлиғи. У бизларнинг олимларимиз, муфтиларимиз

¹⁸¹ Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

¹⁸² „Девон“ да икки хил маънода изоҳланган تین тојін сўзи Навоий асарларида ҳам учрайди. Лекин Навоий асарига тамом бошқа маънода — герисидан қимматбаҳо пўстин қилинадиган ов җайвони маъносида қўлланган:

даражасидаги одамдир. У доим бутхона ёнида бўлади, куфр, китоблар қоидаларини ўқийди. Унинг шарридан худодан паноҳ тилаймиз. Мақолда шундай келган:

بِر تَيْنِ بَشِيْ اَغْرِيسَا قَمُوغْ تَيْنِ بَشِيْ اَغْرِيمَاَسْ

Бир тојин баші ағріса қамуғ тојин баші ағрімас — бир дин бошлиғининг боши оғриса ҳамма дин бошлиқларининг боши оғримайди. Бу мақол ўртоқлари орасида улар еган бир нарсани ейишдан тортинган кишиларга нисбатан қўлланади.

Бу бўлимнинг матвийлари

قاја — тоғлардаги катта қаттиқ тош¹⁸³, қоя.

қіја — таркибида غ-ғ, ق-қ ҳарфлари бўлган ва, умуман, қаттиқ сўзларда қўлланувчи кичрайтиш қўшимчаси. Чунончи: اغْلِيَا оғулқіја — ўғилчам,

قىز قيا қізқіја — қізчам каби.

Тўйиннинг ўз туки ўқ бўлди бошига офат,
Фурайсанинг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: Тўйинни овчилар доим пайидан бўлиб овлашларига сабаб — териснинг пўстинбоплиги бўлса, фурайса қушини ҳам овлашларига сабаб — унинг ўз паридир. Унинг парини кўкйўтал бўлган болаларга куйдириб ичирар эдилар.

¹⁸³ Навонйда бу сўз худди шу маънода учрайди:

Тўкуб Фарҳоднинг ул ҳолиға ёш,
Қунгарди ул қоядин бир оғир тош.
Эшиттим бу қоя узра ватан гоҳ,
Тутуб сен ул сифатким тахт уза шоҳ.

куја — наमत ва бошқаларни ейдиган куя қурти.

кіја — таркибида ك-к, گ-г ҳарфлари бўлган ва, умуман, юмшоқ, енгил ҳарфли сўзларда қўлланувчи кичрайтиш қўшимчаси. Чунончи: اَرْكِيَا эр-кїја — эргина, يَرْكِيَا jərkijä — ерча каби¹⁸⁴.

јана — қайтиб келиш маъносини англатади. يَنَا

јана кәйдим — қайтдим, иккинчи қайта келдим, демакдир¹⁸⁵.

¹⁸⁴ Маҳмуд Кошғарийнинг бу аффикс икки вариантини кўрсатиши ҳам бу аффикснинг, бир тарафдан, жуда қадимчилигини кўрсатса, иккинчидан, унинг ўша давр тилида кенг қўлланганлигидан ҳам далолат беради. Дарҳақиқат, бу қўшимча Орхон ёдгорликларида ҳам учрайди. „Қутадғу билик“да ҳам тез-тез учрайди. Бизнинг кузатишларимизга кўра, бу қўшимча у давр тилида кичрайтиш билан бирга, эркалаш оттенкаларида ҳам қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида уни кичрайтиш маъносида қўллаш торайган бўлса ҳам, эркалаш ва бошқа маъноси анча кенгайган:

а) жонлиларга нисбатан муҳаббат оттенкаси: болагинам, онагинам каби.

б) жонсизларга нисбатан суюш, эркалаш оттенкаси: оппоққина, юмшоққина каби.

в) таъкид оттенкаси: биргина, ундагина, қулоққагина ва бошқалар.

Навой асарларида бу қўшимча кенг қўлланган:

Усру ёлғон ваъдасидин кўймиш эрди жонгинам.

Онгдибон бир неча тушти илгима усрукгина.

Ташлабон юмруққина қилди кўзимни кўкгина.

¹⁸⁵ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни луғат маъноси жиҳатидан изоҳлаган. Грамматик нуқтаи назардан бу сўз бириктирувчи восита бўлиб, гапларни ҳам бири-бирига боғлаган. Гапдаги сўзларни ҳам бир-бирига боғлашга хизмат қилган. „Қутадғу билик“да бу сўз тез-тез учрайди:

Јана јанғу ёрмәс јигитлик чағи.

Бунинг јәмә шакли ҳам учрайди:

Bilär ёрсә сағиш јәмиә хандаса.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَا jəjä — инсон думбаси. Фақат одамларга хосдир. Исмлардан бу бўлим талаффузда ҳам, ёзувда ҳам қисқартирилмайди. Чунки бу сўзлардаги ўрта ҳарфлар ҳаракатлидир. Фақат ўртаси сукукли сўзлардагина қисқартирилади.

Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

فَاعِلٌ ФАОЛ ШАКЛИДАГИ ЗИЁДАЛИЛАР БЎЛИМИ

تَادُنْ та дун — бир ёшли бузоқ.

تُوذُونْ ту зун — булоқдан сувни қишлоқ аҳллариға тақсимловчи киши.

تِيذِنْ тiзiн — вақтни англатувчи бир сўз. **بُوْتِيذِنْ كَلْدِي** бу тiзiн кiлдi — айна вақтда келди.

فَاعِلٌ ФАЪОЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بَايَات бајат — улуғ тангрининг номи (арғулар тилида).

بَايَات бајат — ўғуз қабилаларидан бирининг номи.

قِيَارٌ қујар — ҳайвонлар ва қулларга нисбатан қўлланадиган сўкиш сўзи. **بُو قِيَارِي** бу қујарī — бу оғзидан сўлак оқизадиган туядир. Бу сўз **سَوْفٌ** **سُوْفٌ قِيَدِي** суw қудi гапидаги **قِيَدِي** қудi сўзи — сув ва бошқаларни тўкди, демакдир¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Басим Аталай (арабча) **بُو قِيَارِي أَي هَذَا صَابٌ وَ مَاجٌ بِنْتَهُ** иборасининг

шаклда бўлиши тўғри деб изоҳ берган. Дарҳақиқат, **بِنْتَهُ** деган сўз бу ерда ўринсиз тушган. Басим Аталай бу сўз ўрнига

قِيَاسٌ қаяс — тўхсий ва чигиллардаги баъзи бир шаҳарларнинг номи. Уч шаҳар шундай аталади. Биринчиси **سَابِلُغٌ قِيَاسٌ** Саплиғ Қаяс, иккинчиси

قَرَا قِيَاسٌ Қара Қаяс, учинчиси **أَرُنْكَ قِيَاسٌ** Орўн Қаяс, аталади.

قِيَاشٌ қујаш — қаттиқ иссиқ, қаттиқ қуёш иссиғининг тегиши¹⁸⁷.

أَيَاغٌ ајағ — лақаб, сўнг қўйилган от. Шеърда шундай келган:

قَدْغَلْ مَنكَ أَقِيلِقْ بَلْسُنْ مَنكَ أَيَاغَا
ادْغَلْ مَنِي تَقْشَغَا يُشْكَلْ مَنكَ أَلَاغَا

Қўзғил мәнә ақіліқ¹⁸⁸ болсун мәнә ајаға
Мзғіл мәнi тоқiшға јуwгил мәнә улаға.

Мени ўз ҳолимга қўй, тўсқинлик қилма, токи бировларга фойда берувчи сахий номи менга қолсин. Мени жангга элтувчи от бер. У мени жангга элтсин.

бўлишини мувофиқ топган. Лекин **مَاجٌ** сўзининг ўзидан шу маъно англашилади. Оғзидан сув оқадиган туя демак. Демак, **بَغِيَه** дан кўра яна бошқа бирор сўз мувофиқ бўлар эди.

¹⁸⁷ Ҳозирги тилда **қуёш кун** сўзига синоним сифатида қўлланади. Демак бизга **қуёш** сўзининг маъноси ўзгариб етиб келган. Бу ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди. Навоий бу сўзни севиклилар юзига ўхшатиб ҳам қўллаган. Лекин Навоийда бунинг синоними сифатида **мехр**, **хуршид**, **шамс** ва бошқа сўзлар ҳам қўлланган.

¹⁸⁸ **Ақи** — бировларга фойда етказувчи сахий маъносидадир. Ақийлик — сахийлик демакдир. Навоийда **ахий** шаклида учрайди:

Қоида мундоқму бўлур, де **ахий**,
Бир ўз ишининг гамини е **ахий**.

مِيَانٌ мујан — яхшилик, яхши ишлар. Йўлда кетувчиларнинг сув ичишларига мўлжаллаб қилинган „сувхона“ ни مِيَانَلِقٌ мујанлиқ дейиш ҳам шундандир.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فَعْلِي** фаъло
(фаъли) шаклидаги сўзлар

بُوجِي бојі: بُوَجِي قَبُزٌ бојі қобуз — қилли чолғулардан бири. Бу барбат — ғоз кўкрак номи билан аталувчи чолғуларнинг бир хилидир.

قَيْدَا қайда — қаерда. قَيْدَا سَنٌ қайдасан — қаердасан. Бу чўзнинг قَيْدَا қанда тарзида ن ли шакли ҳам бор. Шу билан бирга, قَيْوُدا қайуда шакли ҳам бор.

كَيْدَا кайдә — тилла, кумушлар эритилиб тозаланадиган, кўра хизматини бажарадиган махсус идиш.

قَيْقَا қуйқа — тери. Бу сўз аслида терига қўлланса ҳам, баъзан пўстинга ҳам қўлланади. اَلْ قُوَيْغُ قَيْقَالَدِي ол қојуғ қујқаладә — у қўй терисини қайноқ сувда тозалади. Тери тукдан тозаланди ва териси очиқ кўринди.

قَيْمَا қіјма: اَكْرَا قَيْمَا қіјма ўгрә — бир хил хамир номи; уни чумчуқлар тили каби юпқа ва қинғир қилиб кесилади, сўнг قَيْمَا اَكْرَا қіјма ўгрә деб аталади.

قَيْمَا қујма — бир хил ёғли нон номи. Уни шарбат билан қорилган хамирдан юпқа қилиб кесилади. Сўнг қозонда қайнаётган ёққа солиб, аралаштирилади, кейин устига шакар сепиб ейилади.

Ҳар бир маъдан моддаларидан болға билан уриш йўли билан эмас, қуйиш йўли билан ясалган ҳовонча, шамдон ва болға каби нарсалар ҳам قَيْمَا қујма дейилади.

ҲАР ҚАНДАЙ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН
فَعْلِي ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تِيَاغُ тајағу — тезак ва кесак парчалар.

تَرِيغَا торіға — тўрғай.

سِيَاغُو сујағу — хўрозлар оёғидаги пих.

بِتِيكُو битігў — турклар ва бошқаларнинг сиёҳдони.

كَلِيكَا кōлікә — қуюқ кўланка.

قَلِيْمَا қаліма — тўрт устунли очиқ шийпон.

اَكَامَا әгәмә — чолғуларнинг бир хили.

كُشِيكَا кōшігә — кичик, енгил соя.

БУ БЎЛИМНИНГ МИСОЛ ТУРИ

يُرِيغَا јоріға: يُرِيغَا اَتٌ јоріға ат — йўрға от.

يُيَلِيكُو јүлігў — соч олинадиган устара. Ўғузлар буни билмайдилар. Уни كَرَايٌ гәрәј дейдилар.

اَيَاغُ әјәгў — ҳайвон ва бошқаларнинг кўкрак суяги.

فَعْلَانُ **ФАЪЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

تَيْغَانُ тајған — чопқир ит, този. Мақолда шундай келган: **تَيْغَانُ يَكْرُ كَنْ تَيْلَكُو سَمَّاسُ** тајған југрўгин тiкў сэммас — тулки югурук тозини яхши кўрмайди. Бу мақол бир-биридан ўзини катта олиб, хусумат қиладиган икки олимга тегизиб айтилади.

كَيْكَانُ кэјгән — Қајасдан Илага оқадиган икки анҳор номи. Уларнинг бирига **كجكُ كَيْكَانُ** Кiчiк кэјгән, иккинчисига **الْعُ كَيْكَانُ** Улуғ кэјгән дейдиларки, кичик, катта анҳорлар демакдир.

ХАР ХИЛ ХАРАКАТЛАР БИЛАН فَعْلُ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَيْمَجُ қiјмач: **قَيْمَجُ بْرُكُ** қiјмач бөрк — узун, майин, оқ эчки юнгидан қилинган оқ қалпоқ. Уни чигиллар киядилар.

بَيْنِقُ бајнақ — иркитлик, гўнг (ўғузча).

بَيْنِقُ бојнақ — тоғ бўйни.

بَيْنِقُ бојнақ — киртангкала дейилган жонвор.

قَيْغِقُ қайғiқ — қайиқ.

مَيْغِقُ мајғуқ — туксиз одам ёки туксиз, қисқа тукли ҳайвон.

كَيْلِكُ кэјлiк — маймун. Ҳар тарафга қараб юрадиган ҳушсиз ёки ёввойи одамлар ҳам бунга ўхшатилиб, **كَيْلِكُ كِشِي** кэјлiк кiшi дейилади.

بَيْمَلُ бојмал; **بَيْمَلُ آتُ** бојмал ат — бўйнида оқи бор от. Шунингдек, қўй ва бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

بَيْرَمُ бајрам — байрам || майрам¹⁸⁹ (ўғузча). Мен ўйлайман, халқ тилида шодлик ва хурсандлик куни маъносидаги **بَيْرَمُ** баэрам сўзи ана шу сўз билан боғланади, бу ўринда маънода ўзгариш рўй берган. Чунки жоҳилият даврида бундай бир сўзнинг келиб чиқишини талаб қиладиган байрамнинг ўзи бўлмаган. Агар бўлганда эди, туркий халқлар уни билган бўлур эдилар. Ҳолбуки, уни билмайдилар. Фақат **ذ-э** ҳарфини **ج-ј** га айлантириб талаффуз этувчиларгина биладилар.

جَيْدَمُ чајдам — уйга солинадиган, ёмғирга қарши ёпинчиқ қилинадиган бир турли енгил наmat¹⁹⁰.

سَيْرَمُ сајрам — Оқ шаҳар (**مَدِينَةُ الْبَيْضَا**) ҳам деб аталадиган, **اَسِيْجَابُ** испiјаб деб ҳам аталадиган шаҳар номи¹⁹¹. Бу сўзнинг **سَيْرَمُ** сарјам шаклидаги талаффузи ҳам бор.

سَيْرَمُ сајрам: **سَيْرَمُ سَوْفُ** сајрам суw — тўпикдан паст оқадиган оз сув.

¹⁸⁹ Басим Аталай Броккельманнинг **بَيْرَمُ** сўзини **بَيْرَمُ** шаклида олганини, бу ҳозирги талаффузга хилоф экани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон* таржимаси, III том, 175-бет).

¹⁹⁰ Басим Аталай бу сўз босма ва ёзма нусхаларда **جَيْدَمُ** шаклида ноаниқ ёзилганини қайд қилган.

¹⁹¹ Басим Аталай негадир Испижобни ҳозирги Чимкент деб изоҳ берган.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚУЛЛАНАДИГАН **نَمَائِلٌ**

ФАЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

بَقَانِيْقٌ ба қ а н а қ¹⁹² — айри туёқлиларнинг иккита тирноғи ораси ва икки тирноқдан бири.

بَقَانِيْقٌ ба қ а н у қ¹⁹³ — йилқи тирноқларининг устидаги ва остидаги эт парчаси.

تَقِيْمِيْقٌ т о қ і м а қ — кир юувчининг кирни урадиган таёғи.

قِيَاچُقٌ қ а ј а ч у қ — ҳушбуй бир хил тоғ ўсимлиги. Мен сукуд япроғига ёки турфа япроғига ўхшайдиган бир ўт ёки заъфарон бўлса керак деб ҳисоблайман.

Бу бўлимнинг мисол тури

مَنْدِي м ў н д и — минди. **أَرَاتِنُ يَبِيْتِيْقٌ مَنْدِي** эр атін жарі-тақ¹⁹⁴ мўнді — одам отини яйдоқ, эгарсиз, тўқимсиз минди.

¹⁹²⁻¹⁹³ Бу икки сўзнинг ёзилишидаги аниқсизлик ҳақида Басим Аталай изоҳ бериб ҳар икки хил ўқилиш ҳам тўғрилигини, улар ҳозир Туркияда *боқанак* деган сўзга тўғри келишини айтган.

¹⁹⁴ Бу сўз босма нусхада **يَبِيْتِيْقٌ** шаклида, Басим Аталайда эса бошқа шаклда берилган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 177-бет). Бизда ҳозир бу сўз **يِيْدَاقٌ** јадақ шаклида қўлланади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган **فَعَلَلٌ**

фаъалъал шаклидаги сўзлар

قَيْرَلِيْقٌ қ а ј і р л і г: **قَيْرَلِيْقٌ** қ а ј і р л і г ј э р — кўпчиган ер.

قَيْسَلِيْقٌ қ у ј а с л і г: **قَيْسَلِيْقٌ** қ у ј а с л і г э р — Қуяс шаҳарлик одам.

تَيْغَلِيْقٌ т у ј а г л і г: **تَيْغَلِيْقٌ** т у ј а г л і г ј і л қ і — тирноқли ҳайвон.

قَيْغَلِيْقٌ қ у ј у г л у г — оқадиган нарсалардаги қуюқлик.

Ўрта ҳарфи сукунли бўлган сўзлар

سَنْدُوَاجٌ с а н д у в а ч — булбул. Шеърда шундай келган:

سَنْدَا قَجْرُ سَنْدَلَاچِ مَنْدَا تَنَرُ قَرِغَلَاچِ
تَنْغُ اَتَرُ سَنْدُوَاجِ اَرَكْكَكُ تَشِي اَجْرَشُوْرُ

Сэндән қачар сундлач,
Мэндә тінар қаргілач.
Татліг өтәр сандувач,
Эркәк тіші учрушур.

Ёз билан қиш тортишувини таърифлаб, шундай дейди: ёз қишга айтади: саъва¹⁹⁵ сендан қо чади. Қалдирғоч ва бошқа қушлар менда бўлади. Менда булбул ёқимли сайраши билан одамларни

¹⁹⁵ Юнд қуши деб аталадиган кичик бир қуш.

шодлантиради. Бутун ёз эркак ва урғочи қушлар жуфт-жуфт бўлиб қўшилишади.

بلغيق булғајуқ: **سوف** **بلغيق** булғајуқ суw — лойқа¹⁹⁶, бўтана сув.

سرقيق сарқажіқ — ҳар нарсанинг ичи. Бу сўзнинг **ن-н** билан **سرقيق** сарқаніқ шакли ҳам бор. Бу хусусият араб тилидаги **میزاب و متزاب. ميسار و منشار** икки хил қўллашга мосдир.

قدوجق қудучақ¹⁹⁷ — қуйруқ сўнғаги.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

بييق бајбајуқ — сайраши билан кишини шодлантирувчи қушлардан бир хили. У инини дарахт булоқлари орасига занбил шаклида қуради, бир чекка-сидан кичик тешик қўйиб, ундан кириб-чиқиб туради.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

بيندروق бојундуруқ — бўйинтуруқ. У ёғочдан махсус шаклда ясалиб, қўш ҳўкизларнинг бўйинларига солинади.

¹⁹⁶ Бу маънода бизда ҳозир кўпчилик лаҳжаларда *лойқа*, айрим лаҳжаларда *бўтана* ва *булғончиқ* сўзлари ҳам қўлланади.

¹⁹⁷ Бу сўз ҳақида Басим Аталай изоҳ берган, унинг изоҳига кўра, бу сўз ёзма ва босма нусхаларда шундай — **قدوجق** қудучақ шаклида ёзилган бўлса ҳам хато эмиш, **قدوجق** қудручақ бўлиши тўғри эмиш? (Қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 179-бет).

مينجلق мујанчїліқ — воситалик, икки киши орасида келиштирувчилик қилиш. **سَن مِينجلق قَل** сён мујанчїліқ қїл — сен бизларнинг орамизда восита бўл, ўртага туш. Бу сўзнинг асли яхшилик маъносидаги **ميان** мујандир.

Манқус бўлимидан исмлар боби тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

МАНҚУС ФЕЪЛЛАР БОБИ

Икки ҳарфли феъллар бўлими

كيجتي кёчті — кечикди. **ار كيجتي** эр кёчті — одам ишдан кечикди (**كيجار. كيجماك** кёчар, кёчмәк).

بوردي бурдї — ҳиди чиқди. **يار. بوردی** jıpar бурдї — ипорнинг ҳиди чиқди. **سوف بوردی** суw бурдї¹⁹⁸ — сув буғи кўтарилди, буғланди. Ҳар бир нарса яхши ҳид чиқариб, буғланса ҳам, шундай дейилади. (**برماق. برماق** бурар, бурмақ).

بيردی бёрдї — берди. **ال منكا يردی** ол мёна жармақ бёрдї — у менга танга (пул) берди. (**بيرر. بيرماك** бёррўр, бёрмәк).

¹⁹⁸ Ҳозирги ўзбек тилида *чанг*, *тутун*, *буғ* ва *ҳидларга* нисбатан қўлланивчи *бурқирамоқ* сўзи ана шу ўзакдандир. Тўзон *бурқираб* кетипти. Ошхонадан тутун *бурқираб* чиқмоқда эди ва бошқалар.

تاردى تاردі — таратди. بکت سوسن تاردى бәг сүсін тарді — бек аскарини таратди. Шунингдек, бирор нарсасини таратган ҳар кимга ҳам бу сўз қўлланади. (تارماق. تارار. тарар, тармақ)

توردي турді: آر يقارو توردي әр жуқару турді — одам юқори турди. Бошқаси ҳам шундай. (تورر تورماق. турур, турмақ).

تورر турур — ўтган замон ва масдар шакллари бўлмаган келаси замон феълидир. Бу сўз арабча يدع ва يدر сўзларига мос келади. Бу сўз бир нарса сўзланаётган вақтда ўз ўрнида барқарор эканини англатади. Чунончи: ال افدا تورر ол әвдә турур, яъни у уйда бор, демакдир. Бу гапда бу сўз тик турмоқ маъносида эмасдир ёки سگل تورر әр сәгәл турур — одам касалдир, демакдир. Бу ерда тик турмоқ маъносида эмасдир.

توردي турді — ориқлади. ات توردي ат турді — от ориқлади. Бошқаси ҳам шундай. (تورار. تورماق. турур, турмақ).

تيردي тёрді — тўплади. ال تشار تيردي ол ташар тёрді — у мол тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (تيرار. تيرماق. тёрәр, тёрмәк).

ساردي сәрді: ال اني ساردي ол ані сәрді — у унга қўпол муомала қилди, дағал сўз сўзлади. (سارر. سارمك (сәрәр, сәрмәк)¹⁹⁹.

سوردي сорді — сўрди, эмди. كنج سوت سوردي кәнч сўт сөрді — бола сутни эмди. Бошқаси ҳам шундай.

سوردي сорді — сўради. آر سوز سوردي әр сөз сорді — одам бир хабарни сўради²⁰⁰.

سوردي сорді — қидирди, сўроқлади, истади. آر يتك سوردي әр йитүк сорді — одам йўқолган нарсасини қидирди, излади. Бу икки сўз ўғузчадир. (سارر. سارمك сорар, сормақ).

قاردي қарді әр суwқа қарді — одам сувдан нурланди (сув воситаси билан тозаланди).

¹⁹⁹ Басди Аталай изоҳига кўра, سارمك қўлэзмада аниқ шу шаклда ёзилган бўлса ҳам, сўнг тузатиш киритилиб, سارمك шакли ҳосил бўлган экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 181-бет).

²⁰⁰ Кўринадикки, XI аср тилида сўрмоқ сўзи кўп маъноли сўзлардан эди. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу сўзнинг шу маънолари тўла сақланган. Шу билан бу сўзга янги маъно ҳам юкланган. Лекин ўзбек тилида икки хил шакл — сўрмоқ ва сўрамоқ шаклларида қўллаш одатланган. Балки ҳозирги тилда шу асосда дифференциация қилинган: эммоқ маъносида асосан сўрмоқ; савол қилмоқ, изламоқ маъносида сўрамоқ қўллана бошлаган. Лекин бу ҳол Навоийдан сўнг юзага келган. Чунки Навоийда ҳар уч маънода ҳам сўрмоқ қўлланган:

Ёр дардим сўрмайин кўнглимни маҳзун қилдил.
Адашқан, йўлда қолган зору ҳайронини сўрмасму.

قاردي قарді — томди. سۈف ارفتن قاردي суw аріқтін қарді — қишда сув ариқдан тошди. Бу — анҳордаги қор ва сувлар музлаб, сув муз устига чиқиб тошишидир. (قرماق قرار. қарар, қармақ).

تۈزدى تۆзді — очик(ди), оч қол(ди). آر تملغقا تۈزدى آر тумлуғқа төзді — одам совуқдан очикди. (توزار) تۈزماق تۆзәр, төзмәк — қипчоқча).

سىزدى сизді — эриди. ياغ سىزدى jaғ сизді — ёғ эриди.

سىزدى сизді — сизди. المادن سۈف سىزدى олмадін суw сизді — сув идишдан ва бошқа (идиш)дін сизди.

سىزدى сизді: كۈن سىزدى кун сизді — кун күринди. Бу — қуёшнинг шарқдан күрина бошлашидир. (سىزار. سىزماق) сїзар, сїзмақ).

قىشدى қішді — қийшайди. آر يولدن قىشدى әр јолдан қішді — одам йўлдан қайрилди, чекилди. Шунингдек, қуёш осмон ўртасидан оғса ҳам шу сўз қўлланади. (قىشار. قىشماق) қїшар, қїшмақ²⁰¹).

²⁰¹ Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўзлар ёзма нусхада *قىشار قىشماق. قىشدى* шаклида экан. Басим Аталай буларнинг ҳаммасининг ҳам хато эканини, тўғриси қайди, қайар, қаймақ бўлиши кераклигини уқтирган. Унга кўра, бу боб, биринчидан, -шли биргалик даража боби эмас, балки икки ҳарfli феъллар бобидир, иккинчидан, бу сўз девоннинг III том, 142-бетда берилган эмиш. Шу билан бирга, бу сўз Радлов лугатидан усмонлиларга оид сўзлиги

توغدى туғдї — кўтарилди. توغ توغدى туғ туғдї — тўзон кўтарилди. (توغمار. توغمار. туғар, туғмақ). Шеърда шундай келган:

اغدى قزل بىراق توغدى قرا تىراق
يتشو كلب اغراق قشب انن كجتمز

Ағдї қїзїл бајрақ
Туғдї қара топрақ
Јәтшү кәлиб оғрақ
Тоқшїп әнїн кәчтїмїз.

Мусулмон аскарларининг қизил байроқлари кўтарилди. Қора тупроқ юқори кўтарилди. Бизларга ўғроқ отлиқлари ҳам келиб қўшилдилар. Ҳаммамиз қўшилишиб жанг қилдик. Шунинг учун қайтишда кечикдик.

ايشدى әwдї — шошилди, آر ايشدى әр әwdї — одам шошилди. (ايشماق. ايشار. әwar, әwmәк).

قوئدى қуwдї — ҳайдалди, чоптирди. آر انن قوئدى әр атін қуwдї — одам отини ҳайдади. Бошқаси ҳам шундай²⁰².

маълум бўлса ҳам, доғу тилида қийшаймоқ эканини кенг изоҳлаган. Бизнингча, бир боб орасига бошқа бир боб сўзи баъзан тушиб қолиши уни бутунлай янглиш дейишга асос бўла олмайди. 142-бетда берилган *قىشار. قىشماق* феъли тамоман бошқа маънода, яъни ғамхўрлик қилмоқ маъносидадир.

²⁰² Бу сўзнинг келаси замон ва масдар шакллари босма нусхада берилмаган. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада ҳам йўқ экан. II том, 13—14-бетда берилганича, *قىشار. قشماق* қушар, қушмақ бўлиши керак деб уқтирган. Дарҳақиқат, 14-бетда бу сўз бор.

جیقْدی jīqǎdī — намланди. تونْ جیقْدی тон jīqǎdī — тун намланди. Шунингдек, ҳар нарса ўзига ердан нам олса ҳам, бу сўз қўлланади. (جیقْماق جیقْماق) (jīqǎmaq, jīqǎmaq).

قوْقْدی қоқдї: آتْ قوْقْدی эт қоқдї — гўштнинг ҳиди баланд кўтарилди. Чироқ ўчирилганда тутуни кўтарилишига ҳам бу сўз қўлланади.

قوْقْدی қоқдї — чўкди. سۇفْ قوْقْدی суw қоқдї — сув аввалги ҳолидан чўкди ва тинди.

قوْقْدی қоқдї: سیشْ قوْقْدی сїш қоқдї — шиш босилди, тузалди. (قوْقْماق قوْقْماق) (қоқар, қоқмақ).

تۇغْدی тўгдї — туйди, майдалади. آرْ تۇغْدی эр тўз тўгдї — одам туз туйди. Бошқаси ҳам шундай²⁰³. (تۇغْماق تۇغْماق) (тўғар, тўғмақ).

²⁰³ Ҳозирги ўзбек тилида кўпчилик шеваларда бу сўз XI асрда қўлланганича *тугмак* эмас, *туймак* тарзида қўлланади. Шу билан бирга, бу сўз маъноси ҳозирги тилда бир оз кенгайган. Ҳозир фақатгина *майдаламоқ* маъносида эмас, шу билан бирга, *тозаламоқ* маъносида ҳам қўлланади Чунончи, бугдой *туймоқ* деганда бугдой майдаламоқ маъносида бўлса, шולי туймоқ деганда шолининг пўстини шилиб тозалаш маъносидадир. Демак, бу сўз бизга бир томондан бир ҳарфи ўзгариб етиб келган бўлса, иккинчидан, маъноси ҳам бир оз ўзгариб етиб келгандир. Бу изоҳдан *туймоқ*нинг ҳозирги ўзбек тилидаги *сезмоқ* маъноси у давр тилида йўқ эдими, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Чунки у даврда *сезмоқ* ҳозирги тилдагидай *туймоқ* шакли билан ифодаланган. Демак, *тугмак* ва *туймоқ* сўзлари айри-айри мустақил сўзлар сифатида қўлланган бўлса, ҳозирги тилда улар омоним ҳолга кўчган. Омонимлар тарихи учун бу хусусият ҳам характерлидир.

سۇكْدی сўкдї — сўкди. آلْ آنی سۇكْدی ол анї сўкдї — у уни сўкди. (سۇكْماك سۇكْماك) (сўкәр, сўкмәк).

تانْدی тандї — тонди. آلْ ألمنى تانْدی ол алїмнї тандї — у қарзини, бошқани инкор қилди. Бирор нарсадан тонувчи ҳар бир кишига ҳам бу сўз қўлланади. (تانْماق تانْماق) (танар, танмақ).

تۇندی тōндї — қайтди. آلْ أفنكا تۇندی ол әwиңә тōндї — у уйига қайтди. (تۇنْماك تۇنْماك) (тōнәр, тōнмәк — ўғузча).

قانْدی қандї — қонди. آلْ سۇفْدنْ قانْدی ол суwдїн қандї — у сувга қонди. (قانْماق قانْماق) (қанар, қанмақ).

قۇندی қондї — қўнди, бирор нарсага жойлашди. قۇشْ قۇندی қуш қондї — қуш қўнди, бирор нарсага жойлашди. بۇونْ قۇندی бузун қондї — қабила (бирор ерга) кўчгандан сўнг қўнди. (قۇنْماق قۇنْماق) (қонар, қонмақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يىردى jīrdī — йирганди, жирканди. آرْ أشغ يىردى эр ашғ jīrdī — одам ошдан йирганди, жирканди.

يىردى jīrdī — жеркди²⁰⁴, таъзир берди. آلْ آرک يىردى ол арк yīrdī

²⁰⁴ Маҳмуд Кошғарий ўз асарида ج ҳарфини j га айлантириш ўғузлар билан турк қабиласи орасидаги қабилавий фарқ деб кўрсатган эди (қаранг: „Девон* таржимаси, I том, 6–7-бетлар). Бир қанча сўзлар бизга ж лашиб етиб келиши тилшунослар диққатига лойиқдир. Чунончи, jīrmāk > jīrkmāk, jār > jār тарзида етиб келиши каби.

ол ʒrɪg jɔrdi — у одамни жеркди. (يیرار. ییرماک) jɔr, jɔrmāk — ўғузча).

يوردي jɔrdi — ечди. اراغت اغن بشکتين يوردي урагут оғлн бәшиктн jɔrdi — хотин боласини бешикдан ечди. Боғловидан ечилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (يورماک. يورار. jɔr, jɔrmāk).

ييلدي jɔlidi — ейилди. ااش ييلدي аш jɔlidi — ош ейилди. Бошқаси ҳам шундай. (ييلماک. ييلور. jɔlɔr, jɔmāk). Бу бўлим фақат икки ҳарфли ё уч ҳарфлилар бобигина эмас эди, биз бунини икки ҳарфлиларга келтириб қўшдик. Чунки у талаффузда қисқароқ ва равшанроқдир. Бу сўзлар араб ҳарфлари билан ёзилганда, икки ҳарф билан ёзилади. Туркий ҳарфлар билан ёзилганда, юқорида кўрилгандек, чўзғи ҳарфлар орттирилади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН ^{فعلدي}

ФАЪАЛДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

بيردى bujrdi — буюрди. اال انكر ايللا بيردى ол аңар ајла буюрди — у унга шундай буюрди. (بيرر)

بيرومك bujurur, bujurmak — ўғузча).

باقردي baqrdi — бўкирди. تقي باقردي tɔwɔj baqrdi — туя бўкирди — ўғузча). باقرار. باقرماق) бақірар, бақірмақ).

التوردي taturdi — тоттирди. اال منكا اش توردي ол мәнә аш татурди — у менга ошни тоттирди. Бошқаси ҳам шундай (تورماق. تاورر. taturur, taturmak).

تيتردى tɔtɔrdi: اال اندغ تيتردى ол андағ тәтүрди — у шундай дедирди, шундай сўз сўзлатди. (تيترو تيترومك) тәтүрүр, тәтүрмәк).

توزردى tozrdi — тўзон кўтарилди. توز توزردى тоз тозарди — тўзон кўтарилди²⁰⁵. (توزماق. توزار. tozar, tozmaq).

ساتردى satrdi — санатди. اال انكر قو ساتردى ол аңар қој сатурди — у унга қўй санатди. Бошқаси ҳам шундай. (ساترماق. ساترر. saturur, saturmaq).

سپتردى spitrdi — кестирди. اال انك سپتردى ол отун ситурди — у ўтин кестирди. (سپترماق. سپترر. siturur, siturmaq).

قيجردى qijrdi: اال انكر قيجردى ол аңар қічурди — у унга маломат қилди, қоралади, унга тушган ташвиш учун шодланди. (قيجرماق. قيجرار. qijurar, qijurmaq).

²⁰⁵ Юқорида шу гап (توز توردي) тоз тозарди маъносида ^{توغ ئوغدى} туғ туғди гапи берилган эди. Бу ҳол у давр қабилалари тилини ўрганиш учун муҳимдир (қаранг: 199-бет). Бу феълнинг келаси замон ва масдар шакллари ҳақида Басим Аталай ^{توزار. تورماق} тозар эмас, ^{تورر. تورماق} тўрр бўлиши тўғри деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 186-бет). Бу масала ҳам ўрганишни талаб қилади.

كۆتۈردى كۈتتۈردى — боқтирди. **أَلْ أُنْكِرُ قُوَى كۆتۈردى** ол аңар қој кۈттۈрді — у унга қўй боқтирди²⁰⁶. Бошқаси ҳам шундай. (**كۆتۈرۈم** كۆتۈرۈر, кۈттۈрмәк).

كەتۈردى كەтәрді — кеткизди. **أَلْ تَاشِغُ يُولَدَنْ كەتۈردى** ол ташіғ јолдан кәтәрді — у тошни йўлдан јилдирди, олиб ташлади. Ҳар нарсани ўрнидан јилдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (**كەتۈرۈم** كەتۈرۈر, кәтәрмәк).

كەچۈردى كەчүрді — кечиктирди. **أَلْ ایشِغُ كەچۈردى** ол ішіғ кәчүрді — у ишни кечиктирди. (**كەچۈرۈم** كەچۈرۈر, кәчүрмәк).

كۆتۈردى كөjtүрді — куйдирди, ёндирди. **أَرْ اُنْكُ كۆتۈردى** әр отун көjtүрді — одам ўтинни куйдирди. Бошқаси ҳам шундай. (**كөjtۈرۈم** كөjtۈرۈر, көjtүрмәк²⁰⁷).

تەيشۈردى тајішді: **أَلْ اُنْكُ يَرَلَا تەيشۈردى** ол анїң бірлә тајішді — у у билан топишда баҳслашди. (**تەيشۈرۈم** تەيشۈر, тајішмақ).

²⁰⁶ Ҳозирги ўзбек тилида бу сўзиниғ маъноси анча кенгайган. *Кутмақ, пойламоқ, меҳмон қилмоқ, кутиб олмоқ, қаршиламоқ, тергатмақ* ва бошқалар.

²⁰⁷ Басим Аталай бу сўз **كۆتۈردى** којүрді бўлиши керак деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 187). Дарҳақиқат, босма нусхада бу сўзларда бир янглишлик борлиғи ҳақида бир ишорат бор. Аммо арабча ибора **أَحْرَقَ الْخَطْبَ** га кўра, сўнгиғи феъл шакллари ҳам **كەيتۈرۈم** كەيتۈرۈر, көjtүрۈر, көjtурмақ бўлиши тўғри эканлиғини тасдиқлайди.

سۈيشۈردى сојушді — шилиб олишди. **أَلْ مَنكَا تَرَى سۈيشۈردى** ол мәнә тәри сојушді — у менга қўй терисини шилишга ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, бу сўз тухум пўчоғини артиш, дарахт пўстлоғини ажратишга ҳам қўлланади. (**سۈيشۈرۈم** سۈيشۈر, сојушур, сојушмақ²⁰⁸).

قەيشۈردى қәјішді — ачинди. **أَلْ اِكْبَى بَيْرُ بَيْرِكَا قەيشۈردى** олар іккі бір-бірга қәјішді — улар иккови бир-бирига ачинишди, ғамхўрлик қилишди. (**قەيشۈرۈم** قەيشۈر, қәјішур, қәјішмақ). Шеърда шундай келган.

تَلْكَ اُنْكِرُ بَلْشْتُمْ قَجْشَبُ تَقِي قَشْتُمْ
تَزْلِكُنْ اِقْشْتُمْ اَلْقَتِي مَنِكْ يايْمِي

²⁰⁸ *Сўймоқ* сўзи ҳозирги ўзбек тилида, асосан, *кесмоқ* маъносида қўлланади. *Қовун сўймоқ, қўй сўймоқ* ва бошқалар. Шунинч билан бирга, айрим шеваларда *севмоқ* маъносида ҳам қўлланади. Фактлардан маълум бўлишича, бу сўзиниғ қадимги маъноси *шилмоқ, ечиб олмоқ* маънолариниғ архаик ҳолга ўтиши Навоидан сўнг пайдо бўлган. Чунки Навоийда бу сўз ана шу қадимгидай *шилиб олмоқ, ечиб олмоқ* маъноларида кенг қўлланган:

Ўғри тўнин сўйғон эмас эрди бас,
Қолғонин ихдод олиб ҳам асас.

□ **Мазмун:** тўнларини ўғрилар шилиб олгани етмагандай, қолган-қутганларини қоровул ва миршаблар ҳам олиб жазо берарлар эди.

Яна бир мисол: Тўнини элтиб яна бир роҳизан,

Ўйлаки *сўйгайлар* ўлукдин кафан.

Мазмун: Тўнини яна бир йўлтўсар, ўликдан кафанни шилгандай, яланғоч қилиб шилиб олган эди.

Нәйүк анар бiлiштiм
 Қучшуп²⁰⁹ тақi қавуштум
 Түзүнiүгiн қажiштiм
 Алқтi мәнiң жajiмi.

Ўзига ёмонлик қилган биров ҳақида шоир шундай дейди: нега у билан танишдим, нега у билан ўртоқлашиб, апоқ-чапоқ бўлдим, унга юмшоқлик кўрсатиб, меҳрибонлик қилдим. У бутун ёз вақтимни бекорга кетказди.

қујушдi: **قىشدى** ол аңар суу қујушдi — у унга сув қуйишда ёрдам берди. Бошқаси ҳам шундай. (قىشماق. قيشور. қујушур, қујушмақ).

қiјiшдi: **قىشدى** ол мәнә jғач қiјiшдi — у менга эгиб, букиб ёғоч синдиришда ёрдам берди. Баҳслашиш учун ҳам шу сўз қўлланади. (قىشماق. قيشور. қiјiшур, қiјiшмақ).

мајушдi: **ميشدى** әр jәргә мајушдi²¹⁰ — одам ўжарлик ва ялқовлигидан ерга ёпишди. (ميشماق. ميشور. мајушур, мајушмақ). Бу бир иш

²⁰⁹ Қучушмоқ, қучмоқ шакллари ҳозирги ўзбек тилида кам қўлланади. Бу сўз ўрнида ҳозирги тилда кўпинча қучоқламоқ, қучоқлашмоқ шакллари қўлланади. Лекин Навоийда асосий шакл қўлланган:

Зор йиглаб кўруштилар лахти,
 Бир-бирисин қучуштилар лахти,
 Қучуб этди кўп илтифот анга,
 Янги бошдан бериб ҳаёт анга.

²¹⁰ Бу сўз ёзиллишида аниқсизлик борлиги, Басим Аталай уни тузатгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 189-бет). Босма нусхада аниқсизлик йўқ.

буюрилганда, у ишни қилишдан тортинишдир. Бу сўзнинг ҳарф алмаштирилган **يماشدى** жамашдi шакли ҳам бор. (يماشور. يماشماق. жамашур, жамашмақ).

сојуқтi: **سويقتى** әр сојуқтi — одамнинг моли тортиб олинди. (سويقماق. سويقار. сојуқар, сојуқмақ).

сајiқтi: **سايقتى** jәр сајiқтi — ер қора тошли бўлди. (سايقماق. سايقار. сајiқар, сајiқмақ).

сујулдi **سويلىدى** булут сујулдi — булут суюлиб таралди, ҳаво очилди.

сојулдi — шилинди. **سويلىدى** қој тәрисi сојулдi — қўй териси шилинди.

сојулдi — ечиб олинди. **سويلىدى** әрдiн тон сојулдi — одамдан тўн ечиб олинди. (سويلور. سويلماق. сојулур, сојулмақ).

қојулдi — қуйилди. **قويلىدى** jоғурт қојулдi — қатиқ қуюлди. Ҳар бир суюқ нарсанинг қуйилишига ҳам бу сўз қўлланади. (قويلور. قويلماق. қојулур, қојулмақ).

қiјiлдi: **قويلىدى** кўн қiјiлдi — кун оғди.

қiјiлдi — ўтди. **قويلىدى** өз қiјiлдi — замон ўтди.

қiјiлдi — кесилди. **قويلىدى** jғач қiјiлдi — ёғоч эгиб, букиб кесилди.

قىلدى كىيىلدى — сўздан қайтилди. سۆز قىلدى сөз қи-
йилди — сўздан, ваъдадан қайтилди. (قىلماق. قىلور. قىلماق).

قىلور, қийлмақ).

مايىلدى мајилдi — бузилди. قاغون مايىلدى қағун мајил-
дi — тоза серсув қовун бузилди. Бу қовуннинг
ириб ишдан чиқишидир. Бошқа меваларга ҳам бу
сўз қўлланади. (майлақ. майлор. майлмақ).

تاىاندى тајандi — таянди. ال منكا تيندى ол мѣңә тајан-
дi — у менга таянди. Ҳар нарсага таяниш, суяниш-
га ҳам бу сўз қўлланади. (тинмақ. тинор. тинмақ),
тајанмақ).

قايندى қайнадi²¹¹ — қайнади. اشج قيندى ашiч қайнадi —
қозон қайнади. Бошқаси ҳам шундай. (қинақ. қинар. қайнамақ).
Мақолда шундай келган: قاينار اكر كجك سيز بلماس
болмас — тўлиб-тошадиган сув кўприксиз бўлмай-
ди. Бу мақол — қайғули, ташвишли ишнинг албат-
та бир шодлиги бор, деган маънода қўлланади.

قۇيىدى қујундi — қуюнди. ال اوزنكا سوف قيندى ол
өзүнә суw қујундi — у ўз-ўзига сув қуйди. (қинор).
қујунур, қујунмақ).

²¹¹ Бу сўз босма нусхада قيندى қайнадi шаклида берилган. Лекин бу шакл
бу бўлимга уйғун эмасдир. Аслида قيندى қайндi бўлиши керак эди. Басим
Аталай изоҳига кўра, бу сўз ёзма нусхада ҳам хато шаклда берилган экан
(қаранг: Басим Аталай таржимаси, III том, 191-бет).

Бу бўлимнинг мисол тури

يايىقتى jaijıqtı — баҳор бўлди. اوذ ييقتى öz jaijıqtı —
вақт баҳор бўлди. (ييقماق. ييقار. يايқар, jaijıqmaq).

يايىلدى jaijıldı — қимирлади, силкинди. ياغاج ييىلدى яғач
jaijıldı — шамол ва бошқа сабабдан дарахтлар
қимирлади. Ҳар бир нарса ўз-ўзидан ҳаракатга
тушиб, қимирлаб эгилса ҳам шу сўз қўлланади.

يايىلدى jaijıldı: سۇ ييىلدى jaijıldı сў — аскар ва бошқа-
лар таралди. Бу сўзнинг ذ билан يازىلدى jaijıldı шак-
ли ҳам бор. (ييلмақ. ييلور. jaijıldı, jaijıldı). Бу
бўлимда ўртаси сукунли феъллар шаклда тўрт
ҳарфли каби кўринса ҳам, ҳақиқатда улар уч
ҳарфлидир. Чунончи, ال قويغ باتردى ол қојуғ
батурдi — у қўйни боғлатди. ساتردى satarıdı —
у қўйни санатди каби. Бошқалари ҳам шундай.

ТўРТЛИКЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН ^{فعللى}فعللى

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تايىتردى taiıtrıdı — тойдирди. ال انى سفقًا تيتردى ол
анi суwқа тајтурдi — у уни сувга тойдирди. Бош-
қаси ҳам шундай. (تيتрмаق. تيتروماق) тајтурур,
тајтурмақ²¹²).

²¹² Бу сўзларнинг ^{تيتروماق}تيتروماق шаклларида янглишлик бор. Тўғриси
^{تيتروماق}تيتروماق бўлиши ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“
таржимаси, III том, 192-бет).

تۇتۇردى — туйдирди. **اَلْ مَنكَا سُوْز تۇتۇردى** ол мѣца сѳз туйтۇрдѳ — у менга сѳз туйдирди, сѳзни тушунтирди. (تۇتۇرۇر. تۇتۇرماق. تۇتۇردى).

قاјтۇردى: **اَلْ اَنكُر قۇتۇردى** ол анар қајтۇрдѳ — у биродарига ёрдам бериб ғамхўрлик кўрсатди. (қајтۇرۇр. қајтۇрмақ. қајтۇردى).

қајтардѳ — қайтарди. **اَلْ اَتَغ قۇتۇردى** ол атѳ қајтардѳ — у отни ўз йўлидан қайтарди. (қайтۇرۇр. қајтармақ. қајтардѳ). Бу сѳз ўғузлар сѳзидир. Турклар қатардѳ дейдилар.

қујтۇрдѳ — қуйдирди. **اَلْ مَنكَا سُوْف قۇتۇردى** ол мѣннц ѣликкѳ суу қујтۇрдѳ — у менинг қўлимга суу қуйдирди. (қујтۇرۇр. қујтурмақ. қујтۇрдѳ).

қїјтۇрдѳ: **اَلْ اَنكُر قُمُش قۇتۇردى** ол анар қамїш қїјтۇрдѳ — у унга қамишни букиб кестирди. Бошқаси ҳам шундай. (қїјтۇرۇр. қїјтурмақ. қїјтۇрдѳ).

кўјтўрдѳ — куйдиришга буюрди. **اَلْ اَنكُ نُونِ** ол аннц тоннц кўјтўрдѳ — у унинг тўнини куйдиришга буюрди. Бошқаси ҳам шундай. (кўјтўرۇр. кўјтўрмақ. кўјтўрдѳ). Бу сѳз фасих эмасдир.

сајғїрдѳ: **اَلْ يِر سَاعِرْدِي** ыр сајғїрдѳ — ер қора тошли бўлаёзди. (сајғїرار. сајғїрмақ. сајғїрдѳ).

қајғурдѳ — қайғурди. **اَلْ اَر قُيغُرْدِي** ыр қајғурдѳ — одам қайғурди. Бу сѳз з билан ҳам талаффуз қилинади. (қайғурар. қайғурмақ. қайғурдѳ).

бујмашдѳ — чалкашди, чувалашди. **ايش قَمُغ** иш қамуғ бујмашдѳ — иш бутунлай чувалашди. Бошқаси ҳам шундай. (бујмашур. бујмашмақ. бујмашдѳ).

сајрашдѳ: **اَلار تَلَم سِيرشُدِي لار** олар тѣлим сајрашдѳлар — улар хаёлпарастлардек кўп сѳзлар сѳзлашдилар. Яна: **قۇشلار سِيرشُدِي** қушлар сајрашдѳ — қушлар сайрашди. Шеърда шундай келган:

يُرُق يَلْدُر تَغْرَدَا اَذُنُو كَلْب بَقْرَمَن

ساتوليو سِيرشِب تَتَلغ اُونُن قۇش اُتار

Јаруқ јулдуз туғарда
Узну кѣлип бақармѣн
Сатулају сајрашн
Татлїғ ўнўн қуш ѳтѣр.

Еруғ юлдуз туғар вақтида уйқумдан уйғониб, дарахтларга қарайман, қушларнинг шодлангирувчи ёқимли сайрашларини тинглайман. (سیرشور. سیرشماق) сајрашур, сајрашмақ).

қайрیشди қайрیشди: اَلرُّ اَكِّي يُونُ قَيْرِشْدِي олар іккі бојун қайрیشди — улар иккови бир-бирлари билан буйин қайиришда баҳслашдилар. Бошқаси ҳам шундай. (قَيْرِشْمَاق. قَيْرِشُور. قَيْرِشْمَاق) қайрیشмақ²¹³).

қујулушди қујулушди: تَاغْدِن سُوْفَلَار قَمَغ قِيلِشْدِي тағдин суwлар қамуғ қујулушди — бутун суwлар тоғдан қуйилишди, тўкилишди. Ҳар бир суюқ нарса тўкилишига ҳам бу сўз қўлланади. (قِيلِشْمَاق. قِيلِشُور. قِيلِشْمَاق) қујулушур, қујулушмақ).

қојулушди қојулушди: سُوْت لَار قُوِيْلِشْدِي қојулушди — қуйилишди, қуюқлашди. сўтлар қуиладди. Бошқа ҳар бир оқадиган нарсанинг қуйилишига ҳам бу сўз қўлланади (قِيلِشْمَاق. قِيلِشُور. قِيلِشْمَاق) қојулушур, қојулушмақ²¹⁴).

²¹³ Басим Аталай бу сўзларнинг قَيْرِشْمَاق. قَيْرِشُور. قَيْرِشْدِي шакллари янглиш экани, тўғриси قَيْرِشْمَاق. قَيْرِشُور. قَيْرِشْدِي экани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 195-бет).

²¹⁴ قِيلِشْمَاق. قِيلِشُور. قِيلِشْدِي қујулушди шакли қујулушди бўлиши кераклиги ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган. Чунки бу бўлим ўртаси сукунли сўзлар бўлиmidир.

қайтшди қайтшди: اَلرُّ اَكِّي قَيْتِشْدِي олар іккі қайтшди — улар иккови бир-бирининг кетидан борди. (قَيْتِشْمَاق. قَيْتِشُور. قَيْتِشْمَاق) қайтшур, қайтшмақ).

тујсуқди тујсуқди: اَر تَيْسُقْدِي эр тујсуқди — одам ўзига қилинган ҳийлани тушуниб олди, билиб олди. (تَيْسُقْمَاق. تَيْسُقَار. تَيْسُقْمَاق) тујсуқар, тујсуқмақ).

кејилди кејилди: اَيْش كَيْجِلْدِي иш кечилди — ишда кечикилди. (كَيْجِلْمَاق. كَيْجِلُور. كَيْجِلْمَاق) кечилур, кечилмақ).

бәләлди бәләлди: اَر تَرْكَا بَيْلْدِي эр тәрга бәләлди — одам терга беланди, ғарқ бўлди.

бәләлди бәләлди: اَغْلَان بَيْلْدِي оғлан бәләлди — бола бешикка беланди. (بَيْلْمَاق. بَيْلُور. بَيْلْمَاق) бәләлур, бәләлмақ). Бу феъл ўтимли, олдингиси ўтимсизdir.

бәләлди бәләлди: اَت قَانْئَا بَيْلْدِي ат қанқа бәләлди²¹⁵ — от қонга беланди. Бу отларнинг кўп сўйилишига нисбатандир. Бу феълнинг масдари бундан олдинги феъл масдари каbidир.

²¹⁵ Басим Аталай бу феълларнинг келаси замон ва масдар шакллари بَيْلْدِي. بَيْلُور. بَيْلْمَاق. كَيْجِلْدِي. كَيْجِلُور. كَيْجِلْمَاق бәләлди, бәләлур, бәләлмақ бўлиши тўғрилиги ҳақида изоҳ берган. Биринчиларининг ўзи шундай берилган, иккинчи феълларнинг келаси замон ва масдар шакллари китобда берилмаган.

кўйфанді: **كۈيۈڧاندى** **ايشقا كۈيۈڧاندى** —
одам ишда сустлик кўрсатди, сустланди, берилма-
ди. (**كۈيۈڧانۇر**, **كۈيۈڧانماق**). Бу
сўзнинг **كۈيۈڧاندى** кўйфанді тарзида ҳарфи алмаш-
тирилган шакли ҳам бор.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

қатланди: **قاتلاندی** **يغاج** јіғач қатланді — дарахт
мева қилди. Бу уғрақ, қипчоқ, ямоқлар сўзидир.
(**قاتланмаق**, **قاتланور**).

Бошқа қабилалар тилида бу сўз бир хил ти-
канли дарахтлар мевасига нисбатан қўлланади.
Буларда хонаки дарахтлар меваси учун **يېميشلاندی**
јәмишләнді сўзи қўлланади.

қарланді: **قارلاندی** **ارت** арт қарланді — тоғнинг
бел қисми ичидаги йўл қорланди. (**قارلانماق**,
қарланур, қарланмақ).

қорланді: **قورلاندی** **ار تھارنكا** эр таваріңа қор-
ланді — одам моли кетгани учун хафа бўлди,
ачинди.

қорланді: **قورلاندی** **قىمىز** қиміз қорланді — қимиз
аचितқи бўлгани сабабли ачиди. Қатикнинг қуйи-
лишига ҳам шу сўз қўлланади. (**قورланماق**,
қорланур, қорланмақ).

АСОСИИ УЗАКДАН ЯСАЛГАН ФЕЪЛЛАР

тајақланді — таёқли бўлди. **تياقلىدى** **ار** эр та-
јақланді — одам таёқли бўлди. (**تياقلىنماق**,
тајақланур, тајақланмақ).

тајуқланді: **تياقلىدى** **يگيت** јигит тајуқланді —
јигит зийрак одамларга ўхшади. Улар даражаси-
га етди. (**تياقلىنماق**, **تياقلىنور**, тајуқланур,
тајуқланмақ).

қајуқланді: **قياقلىدى** **سوت** сўт қајуқланді —
сут қаймоқли бўлди. (**قياقلىنماق**, **قياقلىنور**,
қајуқланур, қајуқланмақ).

Қоюда: уч ҳарfli исмлардан ясалган бу хил
феъллар бу китобда бир неча хил маъноларни
англади:

Биринчиси — сўзланган нарса билан бирга-
лик ёки унга эгалик маъносини глади. Чунон-
чи, **تياقلىدى** **ار** эр тајақланді — одам таёқ эгаси
бўлди. **قياقلىدى** **سوت** сўт қајуқланді — сут қай-
моқли бўлди каби.

Иккинчи: сўзловчи бир нарсани сўзланган
нарсанинг қаторида ҳисоблаганлик маъносини ан-
глатади. Чунончи, **قياقلىدى** **ار اتغ** эр атғ қўзлан-
ді — одам отни қиммат ҳисоблади. Шунингдек,
قياقلىدى **ال انى** ол ані қўзланді — у жорияни ўз
қизлари қаторида ҳисоблади каби.

Учинчи: мажхул феъл маъносини англатади. Чунончи, **تَقَارُ جُوغْلَنْدِي** тавар чоғланді — мол тўпланилди. **بوز جغَلَنْدِي** боз чғланді — бўз ўлча- нилди. Бошқаси ҳам шундай.

Тўртинчи: оти айтилган нарсага ўхшаганлик маъносини англатади. Чунончи, **اَر تَقْلَنْدِي** эр тајуқланді — одам зийрак ва шунга ўхшаш одам- ларга ўхшади, улар даражасига етди.

Бу ерда яна икки хусусиятни юқоридагига қиёс қилиб айтиш мумкин.

Биринчиси: сўзловчи сўзланилган нарса би- лан биргалиги ёки унга эгалигини англатишдир, Чунончи, **تاغ تیتلندي** тағ титланді — тоғ санубар дарахтли бўлди. **اَر قابلندي** эр қапланді — одам қонга эга бўлди каби.

Иккинчиси: сўзловчи бир нарсани сўзлан- ган нарсанинг қаторида ҳисоблаши маъносида ке- лиши. Чунончи, **اَل نَانَكْنِي قيزلندي** ол нәцни қіз- ланді — у нарсани қийматли ҳисоблади каби. Бундан бошқаси юқорида сўзлаганимиз кабидир. Қиёс қилувчи одам сўзни бошқа йўллар асосида қўллаши мумкин. Чунки ҳар бир исм турли маъ- нолар англатувчи қўшимчаларни қўшиб, ҳар хил маъноларда қўлланишига монe бўлмайди. Лекин шуни яхши билиш керакки, бутун турк тиллари- да хоҳлаган ҳар бир исмдан феъл тури ясаш мум- кин эмас. Чунончи: одам оталар сўзини сўзлади

ёки унга эга бўлди маъносида **اَر سافلندي** эр сав- ланді дейиши ёки шаъну шуҳрат эгаси бўлди маъносида **اَر جافلندي** эр чавланді деб ҳам қўл- ланмайди. Ҳолбуки, қоидага кўра, ҳамма исмдан феъл ясаб қўллаш мумкин. Бирор одам уни қўл- ласа, ҳеч ким айблай олмайди.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

كُربالندي көрпәләнді: **اَت كُربالندي** от көрпәләнді — ўри- либ олингандан сўнг яна ўт ўсиб чиқди. (**كُربالتور**) **كُربالندي** көрпәләнур, көрпәләнмәк).

كُربيلندي кәрпәләнді: **كيشي كُربيلندي** киші кәрпәләнді — одам ғализликда кирпи каби қаттиқ юзли бўлди. (**كُربيلنماك**) **كُربيلندي** кәрпәләнур, кәрпәләнмәк).

بُرتلندي бәртләнді: **اَر بُرتلندي** эр бәртләнді — одам кал- та пахталик тўнли бўлди. (**بُرتلنماك**) **بُرتلندي** бәрт- ләнур, бәртләнмәк²¹⁶).

بُرتلندي бөртуланді²¹⁷: **بُرك بُرتلندي** бөрк бөртуланді — қалпоқ олтин парчалари билан зийнатланди. (**بُرتلنماق**) **بُرتلندي** бөртуланур, бөртуланмақ).

²¹⁶ **بُرتلندي** бөртуланді шаклида берилган сўзни Басим Аталай **بُرتلندي** бөртуланді шаклида олиш тўғрилиги ва Броккельманн ҳам шундай олгани ҳақида изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 200-бет).

²¹⁷ **بُرتلندي** бөртуланді шаклида берилган бу сўзни Басим Аталай **بُرتلندي** бөрталән- ді бўлиши тўғри деб изоҳ берган.

بوغرلاندی بوғраланді: *تقى* təwəj боғраланді — туя айғирлик даражасига етди. (بوغرلاندی. *بوغرلاندی* بوғраланур, боғраланмақ).

توزغولاندی тузғуланді — овқат тақдим этди. *ال منكا* تزغولاندی ол мәнә тузғуланді — у менга тақдим этди. Бошқаси ҳам шундай. (توزغولاندی. *توزغولاندی* тузғуланур, тузғуланмақ).

قذغولاندی қазғуланді — қайғуланди. *ال بو ايشقا* قذغولاندی ол бу ішқа қазғуланді — у бу ишга қайғуланди. Бошқаси ҳам шундай. (قذغولاندی. *قذغولاندی* қазғуланур, қазғуланмақ).

قۇزغولاندی қузғуланді: *ات* قۇزغولاندی ат қузғуланді — от пашшани ўзидан ҳайдади. (قۇزغولاندی. *قۇزغولاندی* қузғуланур, қузғуланмақ).

قۇرغولاندی қурғуланді: *ار* قۇرغولاندی әр қурғуланді — одам қуруқлик қилди, ўзидаги енгилликни билдириб қўйди. (قۇرغولاندی. *قۇرغولاندی* қурғуланур, қурғуланмақ).

تالقيلاندی талқиланді: *ازم* تالقيلاندی ўзум талқиланді²¹⁸ — узум ғураланди. (تالقيلاندی. *تالقيلاندی* талқиланур, талқиланмақ).

بوركالاندی бөркәләнді: *تمر* بوركالاندی тamar бөркәләнді²¹⁹ — одам томири қонга тўлди. Бошқаси ҳам шундай.

بوركالاندی бөркәләнді: *ار* بوركالاندی әр бөркәләнді — одам мол ҳайдайдиган қамчига эга бўлди. (بوركالاندی. *بوركالاندی* бөркәләнур, бөркәләнмәк).

بۇرغالاندی бургәләнді: *ار* بۇرغالاندی әр бургәләнді — одам аччиғидан бурга²²⁰ каби сакради. (بۇرغالاندی. *بۇرغالاندی* бургәләнур, бургәләнмәк).

بىلگالاندی билгәләнді: *ار* بىلگالاندی әр билгәләнді — одам ақллиланди. (بىلگالاندی. *بىلگالاندی* билгәләнур, билгәләнмәк). Бу сўзни *بىلگىمسىندى* билгёмсінди тарзида олиш яхшироқдир. Яъни одам ўзини ақлли кўрсатди демакдир.

Шунингдек, бошқа феълларда ҳам бўлмаган ишни бўлгандек қилиб, кўринишини англатиш учун феъл ўзагига *ن* *س*, *م*, *من* мсін қўшилиб ифода қилинади.

تىلكۇيلاندی тилкўләнді: *ار* تىلكۇيلاندی әр тилкўләнді — одам лаганбардорлик қилди. (تىلكۇيلاندی. *تىلكۇيلاندی* тилкўләнур, тилкўләнмәк).

²¹⁹ *بوركالاندی* бөркәләнді сўзи *بوركالاندی* бөркәләнді бўлиши тўғрилиги, чунки бу маънода ҳозирги усмонли турк тилида *بركا* бөркә сўзи борлиги ҳақида Басим Аталай изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 201-бет). Аммо биз аслини бердик.

²²⁰ Бурга сўзи „Девон“да *بركا* деб берилган. Бурғус сўзи „Ғиёсул луғат“да қийиқ, Ахтари кабир луғатида *пир* дейиладиган машхур жонвор деб изоҳланган.

²¹⁸ Девоннинг I томида бу сўзнинг *ترقا* тарқа шакли ҳам берилган ва у ерда *تلقا* талқа шакли борлиги ҳам кўрсатилган эди (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 402-бет),

سِرْكَالَانْدِي سىركالاندى; اَغْلَانْ سىركالاندى —
боланинг бошига сирка тушди. Бошқаси ҳам шун-
дай. سِرْكَالَانْ سىركالانур, سِرْكَالَانْمَاك سىركالانмак).

تۇغْمَالَانْدِي تۇغمالاندى: اَرْ ۋر تۇغمالاندى — одам
қўйлак тугма (боғич)ларини илди, тақди. تۇغْمَالَانْ سىركالانур, تۇغْمَالَانْمَاك تۇغمаланур, тугмаланмак).

كەسْمَالَانْدِي كەсмаландى: قِزْ كەсмаландى — қиз
кокил гажак қўйди. كەسْمَالَانْ سىركالانур, كەسْمَالَانْمَاك كەсмаланур, кэсмалянмак).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَقْرَانْدِي Јақріланді: قُوْ يَقْرَانْدِي қој јақріланді—қўй-
нинг ёғи кўпайди. Ёғли бўлиб семирди. يَقْرَانْ سىركالانур, يَقْرَانْمَاك јақріланур, јақріланмак).

يُغْمَالَانْدِي Јуғғаланді: اَغْلُ يَغْمَالَانْدِي оғул јуғғаланді—
бола бебошланди. يَغْمَالَانْ سىركالانур, يَغْمَالَانْمَاك јуғғаланур, јуғғаланмак).

يُفْقَالَانْدِي Јуфқаланді: اَلْ مِنْكَ يَفْقَالَانْدِي ол мэңә јуфқа-
ланді—у менга лаганбардорлик, хушомадгўйлик
қилди. يَفْقَالَانْ سىركالانур, يَفْقَالَانْمَاك јуфқаланур, јуфқаланмак).

يُغْمَالَانْدِي Јағғаланді: اَرْ ۋر يَغْمَالَانْدِي одам
кийим-кечакда, юриш-туришда, хулқ-атворда јағ-
моларга ўхшади. يَغْمَالَانْ سىركالانур, يَغْمَالَانْمَاك јағмаланур,

وَقَيْسُ عَيْلَانَ وَ مَنْ јағмаланмақ). Бу арабчадаги
وَقَيْسُ عَيْلَانَ وَ مَنْ ибораси кабидир. Уларнинг хулқ-атворини
қабул қилди, уларга ўхшади, демакдир. Яна бу

تَمَعَدَ دَالرَ جُلْ اَيْ اَرِيْ اَنَّهُ تўғридаги араб ибораси
تَمَعَدَ دَالرَ جُلْ اَيْ اَرِيْ اَنَّهُ яъни одам ўзини маод қабила-

سى كاби кўрсатди, демакдир. Бу хил феъллар ёзувда
эмас, талаффузда охиридан бешинчи ҳарфи туши-
рилган тўрт ҳарfli исмлардан ясалади²²¹. Чунончи,
قُوْ يَقْرَانْدِي қој јақріланді—қўй ёғли бўлиб се-

مِرْدِي ва اَرْ يَفْقَالَانْدِي ۋر јуфқаланді—одам ла-
ганбардорлик қилди гапларидаги يَقْرِي јақрі—

ёғ сўзидан يَ туширилиб, майин нарса маъносидә-
ги يَفْقَا јуфқа сўзидан алиф²²² туширилгани каби.

²²¹ Basim Atalay Maḥmud Koşğariyning қуйидаги изоҳига

وهذا النوع من الأفعال تكون مركبة من الأسماء الرباعية فيتنقص منه آخر الكلمة كما سببه في اللفظ

تۇғри тузатиш. نحو قولهم «قوى يقراندى» «ار يفقلندى» أى تملق الرجل

киритиб қуйидагича ёзган: وهذا النوع من الأفعال تكون مركبة من الأسماء الثلاثية

فيتنقص منه آخر الكلمة رباعية

Бошқача айтганда, Маҳмуд Кошғарий иборасида рубоия, яъни тўрт ҳарfli сўз ўрнига, хумосия, яъни беш ҳарfli сўз алмашиб ёзилган, шунингдек, сулосия, яъни уч ҳарfli сўз ўрнига, рубоия, яъни тўрт ҳарfli сўзлар алмашиб ёзилган.

²²² يَفْقَالَانْدِي јуфқа сўзидан алиф туширилиши араб ёзуви туфайлидир.

јуфқаланді деб арабча ёзганда алиф тушгандир.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

ساراغۇچلاندی: сарағучланді: **أُرَاغُت** урағут сарағучланді — хотин бош ёпинчиқли бўлди. **سَراغُجَلَنمَاق** сарағучланур, сарағучланмақ).

بىلَازُكَلَندى: биләзүкләнди — билагузукли бўлди. **أَشَلار** ишләр биләзүкләнди — хотин билагузук тақди. **بىلَازُكَلَنمَاق** биләзүкләнур, биләзүкләнмәк).

Бу хил ф.ъллар тўрт ҳарfli исмлардан ясалгандир. Беш ҳарfli, олти ҳарfli исмлардан ясаши ҳам мумкин. Қоида ҳамма туркий тиллар учун бирдир. Чунончи, **أَر** эр сақалдуруқланді — одам соқалтуруқ осди. Яна **أَر** эр алачуланді²²³ — одам кичик чодир тикди. Яна **أَر** эр хумаруланді — одам дўсти ёки бошқанинг молидан ғанимат олди. **أَر** эр кәрәгүләнди²²⁴ — одам ўзига чодир тикди ва унга кирди.

²²³ Навоийда бу сўз умуман *бошпана* маъносида қўлланган:

Ичи куйган ёғоч ковоги очуқ

Бўлиб ғулу шаётингга *олачуқ*.

²²⁴ Кәрәгү ҳам чодир маъносидадир. Луғатларда *олачуқ* кичик чодир деб изоҳланган бўлса, кәрәгү қуйидагича изоҳланган: саҳройиларнинг икки ёки уч тиргов устига наmat ёпиб қурган чодирларидир. Тиргов учтадан ортса уй дейилади.

سَراغُچلاندی: сарамланді: **سُوف** суw сарамланді — суw тўпиқдан келар даражада озайди. **سَراغُجَلَنمَاق** сарамланур, сарамланмақ).

قَاتُونلاندی: қатунланді: **أُرَاغُت** урағут²²⁵ қатунланді — хотин хонимларга ўхшади. Улар даражасига етди. **قَاتُونلَنمَاق** қатунланур, қатунланмақ).

قاغُونلاندی: қағунланді — қовунли бўлди. **أَر** эр қағунланді — одам қовунга эга бўлди. **قاغُونلَنمَاق** қағунланур, қағунланмақ).

Тангрига шукур уч ҳарfliлар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ИККИ ҲАРFLИ ИСМЛАРДАН ЯСАЛГАН ТўРТЛИКЛАР БўЛИМИ

با ба — қўйнинг маъраган овози. **قَوِي** қоj ба-ладі — қўй маъради.

بو бу — буг. **أَشِج** ашjч бусj — қозон буғи. Бошқаси ҳам шундай.

بو бу — бу. **بُو** бу эр — бу одам.

بي би — бия. Туркларда, аммо ўғузларда эмас.

²²⁵ „Девонда“ кўрсатилишича, XI аср тилида *хотин* маъносида **أُرَاغُت** урағут сўзи қўлланиб, **قَاتُون** қатун сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган қизлар маъносида ишлатилган. Шунинг учун бизнинг хонимлар деган сўзимизни хонзода хотинлар деб тушуниш тўғри бўлади.

بى bi — бу сўзнинг بوى bōi шакли ҳам бор. Бир хил қурт-қўнғиз (ўғузча).

تو tū — тук. بىر تۈسۈچ bīr tū²²⁶sāč — сочининг бир туки.

تو tū — ранг. تۈدۈش تۈنلار tūdāsh tūnlar — бир хил рангли тўнлар.

تو tū — от ранги, тури. اتىڭ نا تولىك atīң nā tūlūk — отинг қайси рангда, отингнинг тури қандай.

تو to — (қалин о билан) Буламочда ундан пиширилган таомнинг бир хилидир. Уни бир идишга солиниб ачитилади, сўнг ейилади.

جا ja — ўхшатиш кўмакчисидир. Бу араб тилидаги кофи ташбиҳга ўхшайди. Чунончи, اَل مَنكْتِجا ol mēñičā — у мендай. بۇ اَنكْجا bu anīñča — бу унинг кабидир²²⁷.

²²⁶ Бизда ҳозир тук шаклида қўлланади. Афтидан, бу ўзгариш Навоийга-чаёқ юзага келган. Навоийда ҳар ерда фақат тук шаклидагина учрайди.

Аъзосида унда-мунда бир тук,
Ул ҳам бўлибон анга огир юк.

Сўзлардаги бу хил тўлиқ-қисқалик хусусияти кўп сўзлар этимологиясини очиб беришга хизмат қилувчи ва тилшунослар диққатига сазовор муҳим ҳодисадир.

²²⁷ Бу ерда арабча ибората бир аниқсизлик бор. Бу аниқсизликка китобда

ишорат ҳам бор. بۇ اى اَنه كَمْتَلِي دەйилган ибора ўрнига اى اَنه كَمْتَلِي ھذا ишорат керак эди. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, энг қадимги ва асосий ўхшатиш қўшимчаси у даврда иккита: *-ча* ва *-так* қўшимчалари эди. Буларнинг ҳар иккиси Орхон ёдгорликларида ҳам учрайди. Ҳаттоки, айрим туркологлар бу қўшимчани миқдор келишиги ясовчи аффикс деб ҳам изоҳлаганлар. Дарҳа-

جي ji — намлик, зах. جي يير ji jēr — нам ер.

جو ju — бўлишли, бўлишсиз феъл буйруқлари охирига қўшилиб, буйруқ маъносини кучайтирадиган қўшимча. Чунончи, كَل جو kal ju — албатта кел. بَرماجو barmaču — зинҳор борма каби²²⁸.

سا sa — шарт маъносини билдирадиган қўшимчадир. اَل اَفْكا بَرسا ol əwğā barsa — у агар уйга борса, қачон борса демакдир. سَن قَجان بَرسا sən qačan barsa sən — агар сен борсанг, каби. Бу фақат феълларга қўшилади.

سا sa — сен маъносидаги сўздир. سا ايرمن sa ajur-män — сенга айтаман. Бу сўз охиридаги алиф سَن sən сэн сўзидаги ن ўрнига алмашгандир ёки سنكا sənka сэнна сўзидан نكا nka нга туширилгандир.

н-н ўрнига الف алмашиниши арабчада ҳам

бор. Чунончи, улуғ тангрининг سَفَعَا səfəʿā сўзидаги ва шоир اعشى ashī Аъшонинг اَللّٰه رَبِّكَ فاعبدا иборасидаги каби.

қиқат, „Қутадғу билик“да бу аффикс анча кенг қўлланган, функцияси кенгайган. Шу билан бирга, у „Девон“да *-cif* ва *-cig* ўхшатиш қўшимчаларини ҳам изоҳлаб берган. Лекин булар фақат исмларгагина қўшилар эди. Аммо бу вазифада қўлланивчи кибі аффиксини Маҳмуд Кошғарий ўғузларники деб қайд қилган. Каби сўзи „Девон“да киб ва кибі вариантларида берилган.

²²⁸ Бу қўшимча ҳозирги ўзбек тилида ҳам буйруқ охирига қўшилиб, айни маънони англатади. Лекин ҳозирги ўзбек тилида -чу эмас, -чи шаклида қўлланади. Бор-чи, келма-чи дегандаги каби. Бу хусусиятга Навоийда ҳам мисоллар кўп:

Эй водийи айман ичра қўйчи,
Итмен сенга ўз қошингда қўйчи.

Бу байтда 1-қўйчи—қўй боқувчи, 2-қўйчи—албатта мени ит ҳисоблаб зинҳор ёнингда қўй, қолдир (зора, Лайли қўйлар томошасига келганда, уни кўриб қолсам).

سۇ cı — асқар. Мақолда шундай келган: **أَنَا عَمَّا أَبْكَالَابُ** —
سوزلامادك سوكا отағқа бпкәләб сүгә сөзләмәдүк²²⁹ —
 чодирдаги ҳамроҳларидан хафа бўлиб, сўнг асқар-
 лар билан сўзлашмади. Бу мақол биров қилган
 бир ишдан аччиқланиб, дўстларидан хафаланувчи,
 улар билан сўзлашмовчи кишига айтилади. Шеър-
 да шундай келган.

سۆكلىدى يېرىبا قرار قر.....سا
 قىجى آنكر آلب آيا ائت بلب آل يشار
 Сү кәлді йәр јапа
 Қарар қар²³⁰
 Қачті анар Алп Аја
 Уфут болуп олјашар.

Ер юзини босиб, асқар келди. Отнинг туёқла-
 ридан чиққан чанг-тўзонлар қорли тоғ тепаларини
 қоплади. **آلب آيا** Алп Аја деган киши қочди.
 У енгил гапидан уялиб яширинди.

²²⁹ Кўринадики, мақолдаги **سوزلامادك** сөзләмәдүк сўзи сўзламади маъноси-
 дадир. Бу ўғузлар тилида ўтган замон феълининг аффикси **-ди** ўрнида **-дук**
 қўллаш хусусиятига мосдир. Маълумки, ўғузлар тилида **ёзим** ўрнида ҳам **ёздук**,
ёзди ўрнида ҳам **ёздук**, **ёздик** ўрнида ҳам **ёздук** қўлланишининг бир неча жиҳат-
 лардан камчиликли эканини Маҳмуд Кошғарий II томда кенг изоҳлаган эди.
 „Девон“да фақат шу ерда, бир мартагина учраши у хусусият тилда озайиб, ўғуз-
 лар бу масалада шарқий группа қабилалар тиллари хусусиятини ўзлаштирган-
 ларидан далолат беради.

²³⁰ Парчадаги иккинчи мисрада бир қанча жой оқ қолдирилган. Басим
 Аталай оқ ерлар сўзи ҳақида бир неча хил мулоҳазалар юритган, бирортасига
 қарор бера олмаган. Биз арабча текстини таржима қилиш билан чекланишни
 мувофиқ топдик.

سى cı — унлилар билан тугаган сўзларга қўшиладиган
 изофат белгиси. Ундошлар билан тугаганда фақат
 ى келади. Чунончи, **آنا** ата сўзи охири унли би-
 лан тугаган сўздир. Бу сўз изофат вазифасида
 қўлланганда, **آنك اناسي** анің атасі шаклида сўз
 охирига орттирилади. **انا** ана сўзи ҳам шундай охи-
 ри унли билан битган сўздир. Буни ҳам изофат
 функциясида қўллаганда **آنك اناسي** анің анасі
 шаклида **سى cı** орттириб қўлланади. Аммо **آنك**
آنك анің атајі дейилмайди. Чунки унда уч юм-
 шоқ ҳарф бир ерда кетма-кет келган бўлади.
 Ҳолбуки, бу сўзлаш учун ёқимсиздир. Шунинг
 учун, сўзлашганда ёқимлилик бўлсун деб, ўрта-
 даги юмшоқ ҳарф **с** га алмаштирилади.

Охири ундошлар билан битган сўзларга кел-
 ганда **أغل** оғул сўзини олайлик. Ўғил сўзини
 изофат функциясида қўллаганда **آنك اغلي**
 анің оғлі дейилади. Бу сўзнинг охирги ҳарфи бўл-
 ган **ل** ҳарфи изофат таркибида келиши натижаси-
 да ўзига унли ҳарфни қабул қилган. Бу ерда **س**
 орттиришга зарурат қолмаган. Шунингдек, **от**
 сўзи ҳам изофат функциясида қўлланганда, **آنك**
آنك анің аті шаклида қўлланади. Бу сўз охиридаги
ت ундоши изофат таркибида қўлланиши натижа-
 сида ўзига унли ҳарфни қабул қилади; **س** ортти-
 ришга эҳтиёж қолмайди.

Изофат қўллашда ҳамма туркий тилларда ҳам қонда шудир. Яъни исмларнинг охири унли ёки ундош билан тугашига қараб иш кўрилади.

شا ша — ола-була йўлли бир хил қуш. **مَالِكِ الْخَرِينِ** деб аталувчи қушга ўхшайди. Бу баъзи одамларга ҳам лақаб сифатида қўлланади. **آرْدَمَ سَزْشَا** эрдәм сиз ша — кўримсиз, фойдасиз қуш демакдир. У ҳар вақт ерга яқин учади.

شو шу — феъллар ўзагига қўшилиб, буйруқ маъноси кучлатувчи **جُرُ**-у қўшимчаси ўрнида қўлланивчи қўшимча. Чунончи: **بَرْغَلِ شُو** барғил шу — албатта бор, борсанг-чи! **كَلِ شُو** кәл шу — албатта кел, келсанг-чи, каби.

شى ши — Чин хоқонларининг соғ-саломатлик сўраш учун қўллайдиган сўзидир. Бу сўз арабларнинг **آيْتِ اللَّعْنِ** „худо фалокатлардан сақласин“, деган иборалари кабидир.

غُو гу — феъл ўзакларига қўшилиб, жой, пайт ёки қурол исмлари ясайдиган қўшимчадир. Чунончи: **بَرْغُو يِير** барғу йёр — бориладиган ер, **تَرْغُو يِير** турғу йёр — туриладиган ер, дейилгандаги каби.

قا қа — идиш, қоп. Лекин бу асосан суюқ нарсалар идишига қўлланади. Чунончи, бу сўз жуфт ҳолда **قَاتَجَا** қақача тарзида қўлланади, қоп-қанор, қоп-қопчиқ²³¹ демакдир.

²³¹ **قَاتَجَا** сўзи, Маҳмуд Кошғарий кўрсатишича, икки сўз бўлиб, ҳар иккиси қўшоқ ҳолда қўлланиб, идиш-оёқ маъносини англатар эди.

قا қа — ўрин-пайт келишиги аффикси -*да* вазифасида қўлланивчи қўшимча. Бу таркибида қ ҳарфи бўлган исмлар ёки, умуман, қаттиқ талаффузли исмлар ва ёки юмшоқ²³² талаффузли исмлар охирига қўшилади. Чунончи, **بَاغْفَا كِر** бағқа кир — боққа кир, **تَاغْفَا يَفْلَا** тағқа јуқла — тоққа чиқ дейилгандаги каби.

قا қа — жўналиш келишиги қўшимчаси -*га* вазифасида қўлланади. Бу қўлланиш аргучадир. Чунончи, **اَنَامْقَا بَيْرِدِم بَرِمَاق** атамқа бёрдәм јармақ — отамга пул бердим. **اَنَامْقَا تَقَار بَيْرِدِم** анамқа тавар бёрдәм — онамга мол бердим каби. Баъзан бу қўшимча изофатдаги лом маъносида ҳам келади. Чунончи, **اَتَمْقَا سُوَز اَيْدِم** атамқа сөз ајдәм — отам учун сўз айтдим²³³.

²³² Басим Аталай бу ерда **الرَكِيكَة** деган сўзни ортиқча деб изоҳ берган. Лекин Маҳмуд Кошғарийнинг мақсади ингичка сўзларда **كا** қўшилади демоқчи бўлса керак. У ҳолда **ويَلْحَقُ «كا» فِي الْاَسْمَاءِ الرَكِيكَةِ** тарзида бўлади. Чунки қуйида (130-бетда) *га* ҳақида шундай изоҳ берган.

²³³ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий -*қа* ёки -*га* аффиксларининг сабаб маъносида ҳам келишини изоҳлаган. Илгариги тилшунослар уни мафулўнлаҳ дер эдилар. У араб тилида **ل** ҳарфи билан ясалади. Чунончи, **صَرِيْتِ ابْنِي لِلتَّاءِ دَيْبِ** ўғлимни адаб бериш учун урдим, деганда **ل** ҳарфи учун маъносидадир. -*қа*, -*га* ҳам ана шу функцияда келди демоқчи. -*га*, -*қа* аффиксларининг бу маънода қўлланишига „Девон“да ҳам, „Қутадғу билик“да ҳам мисоллар кўп: Олжазуқига ачиди — у қилган жинояти учун ачинди („Девон“, I том, 210-бет).

Нёқўга ўзәтүрсән қилғу ишинг („Қутадғу билик“).

Бу ерда шуни ҳам айтиш керакки, бундан минг йиллар олдин бу масаланинг бутун хусусияти кенг изоҳлаб берилиши тўла таҳсинга сазовордир. Ибн Муҳанна бундан бир қанча асрлардан сўнг ёзилган „Араб филолог о ту-

قى қі — ҳей маъносини берувчи ундов сўздир. Чунончи, قى بىرو كىل қі бёрү кәл — ҳей, бери кел.

Бу сўздаги ق билан ى ораси чўзилиб талаффуз қилинади.

قى қі — яқинлик, қариндошлик маъносида исмлар охирига қўшилиб, севги ва хайрихоҳлик маъносини англатувчи қўшимча. اتا قى атақі — отагинам,

انا قى анақі — онагинам каби.

كا гä — таркибида ك || g ҳарфлари бўлган ва, умуман, юмшоқ ҳарфли сўзлар охирига қўшилиб, жўналиш маъносини билдирувчи аффикс. Чунончи, اَلْ اَفْكَا بَرْدِي ол эwgä бардī — у уйга кирди каби.

Бу аффикс баъзан ўрин-пайт маъносини билдирувчи аффикс маъносида ҳам қўлланади. اَلْ اَفْكَا ол эwgä кирдī — у уйга кирди каби. Баъзан бу аффикс изофа ломи маъносида ҳам қўлланади. اَلْ تَرْكَا كَرْدِي ол тэргä кирдī — у муздли ишга, музд учун ишга кирди.

كُو كُولُك بِلْكَا кў — иззат, ҳурмат. кўлүг билгä — иззатли, билағон.

рецком языке* асариди (15-бет) бу масалани анча мужмал, шу билан бирга тамоман араб тили асосида ёритган. Чунончи, га ни арабча الى илага, -га ни арабча على алага хослаб кўрсатган.

„Девон“нинг II том, 125-бетида -га нинг ана шу маънода келиши изоҳланган. *وَإِذَا كَانَ عَلَىٰ هَذِهِ الْمَعْنَىٰ يَذْكُرُ فِيهِ النَّفْسَ وَهُوَ قَوْلُهُمْ أَوْزُنْكَ أَي لِنَفْسِهِ أَوْزَىٰ نَفْسِهِ وَإِذَا كَانَ عَلَىٰ هَذِهِ الْمَعْنَىٰ يَذْكُرُ فِيهِ النَّفْسَ وَهُوَ قَوْلُهُمْ أَوْزُنْكَ أَي لِنَفْسِهِ أَوْزَىٰ نَفْسِهِ* Узига деган иборадаги -га учун маъносидадир.

У ла — ўғузлар қилинган ишнинг аниқ ва қатъийлигини англатиш учун феъллар охирига қўшиб қўллайдиган таъкид қўшимчаси. Чунончи: اَلْ بَرْدِي لا

ол бардīла — у албатта борди, унинг боргани ҳақиқатдир. اَلْ كَلْدِي لا ол кәлдīлә — у келди, унинг келгани аниқ бўлди. Бу ишнинг бўлганлигини билмагани учун, уни инкор қилаёзган тингловчига нисбатан қўлланади. Бошқа турклар буни билмайдилар²³⁴.

ما ма — феълнинг буйруқ формаси охирига қўшилиб, бўлишсизлик маъносини ифодаловчи қўшимчадир. Чунончи, قَلْ қіл — қилгин, قَلْما қілма — қилмагин каби. Бу қоида ҳар қандай феъл турлари учун ҳам умумий бўлган бўлишсизлик қоидасидир.

ما ма — ма, ол маъносидаги бир сўздир. ما ма — ма, мана, ол демакдир. Бу сўзни баъзан ه ва алиф билан ه ما маһ шаклида ҳам талаффуз қиладилар.

²³⁴ Ўтган замон феълларининг охирига -ла қўшиб қўллаш хусусиятига Навоий асарларида мисоллар кпў:

Жисмимни қатил қилдингиз-ла,

Жонимни залил қилдингиз-ла.

Лабинг фикри бағримни қон қилди-ла,

Чуқон қилди кўздин равон қилди-ла.

Ҳозир Фарғона шеваларида феъл охирларида қўлланиб, паққос, бутунлай, тамоман маъноларини ифодаловчи ла ана шундан келиб чиққанлиги яқин эҳтимолдир. Навоийда ана шу ҳол намуналари учрайди:

Умрдин но умид бўлдим-ла,

Меҳнати ҳажр ичинда ўлдум-ла.

Бу ҳол арабча **كَابِرِيَّةٌ وَ هَبْرِيَّةٌ وَ اَرَاقٌ وَ هَرَاقٌ** ка-
би қўлланиши сингаридир.

ما ма — бу сўз эчки ва қўзиларнинг маъраш овоз-
лари маъносида ҳам қўлланади. Бунда арабчага
мослик бор. Чунончи: **بِاسْمِ الْمَاءِ ذِي الرِّمَّةِ** сўзи
مَبْغُومٌ иборасида ҳам келгандир.

مو му — исм ва феъллар охирига қўшилиб, бирор
нарса ҳақида сўраш маъносини англатувчи қўшим-
ча. Чунончи, **بُوَ اَتْمُو** бу атму — бу отми? **بُوَ**
اَتْمُو бу йтму — бу итми? каби.

Феълларда қўлланишига мисол: **بَرْدَنْكُمُو** бар-
дїңму — бордингми? **كَلْدَنْكُمُو** кәлдїңмў — келдинг-
ми каби. Ўғузларнинг баъзилари III шахс феъл
турларига сўроқ қўшимчасини қўшишда турклар-
дан фарқладилар. Улар **م** ни касра қилиб, **و** ҳар-
фини **ى** га алмаштирадилар: **اَلْ بَرْدِيْمِي** ол бар-
дїмї — у бордими дейдилар. Бу фарқ фақат феъл-
ларда бўлиб, исмларда улар ҳам турклар билан
мос қўлладилар. Чунончи, улар ҳам **بُوَ اَتٌ**
بُوَ اَغْلٌ бу ат сәниңмў — бу от сеникими, **بُوَ**
سَنْكُمُو

سَنْكُمُو бу оғул сәниңмў — бу сенинг ўғлингми
тарзида қўлладилар²³⁵.

نا нә — нима. **نَا تَيْرِ سَنَ** нә тәр сән — нима дерсан²³⁶.

نا нә — араб тилида таажжубни англатувчи **ما** ма
қўшимчаси вазифасида қўлланувчи қўшимча. **اَلْ**
مَا اَذْكُو كِشِي اَلْ нә мә әзгў кїшї ол — қандай
яхши одам у. Бошқаси ҳам шундай. **لَا مَا يَفْرُ نَانِكُ**
اَلْ بُو нәмә јавуз нәң ол бу — бу қандай ёмон
нарса.

نو нў — на қўшимчаси ўрнида *нима* маъносида қўл-
ланадиган қўшимча. **نُو تَيْرِ سَنَ** нў тәр сән — ни-
ма дейсан. Бу сўзнинг асли **نَاكُو** нәгўдир; сўз-
дан **ا, ك** а-г ҳарфлари туширилган.

²³⁵ Маҳмуд Кошғарий ўзининг бу изоҳи билан *-ми* қўшимчасининг у давр
тилида тутган мавқеини ҳар томонлама кенг изоҳлаб берган.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу қўшимча кенг қўлланади. Лекин ҳозирги ўзбек
тилида бу қўшимчада маълум ўзгариш ҳам юзага келган. Ҳозир *-му* эмас, *-ми*
шаклида қўлланади. Бу ўзгариш Навоийдан сўнг юзага келган. Навоийда
„Девон“дагича *-му* шаклида учрайди. Шу билан бирга, ҳозирги ўзбек тилида
бу қўшимчанинг маъноси анча кенгайган. Бу сўроқ қўшимчасининг маъносидаги
ўзгариш Навоий давридаёқ юзага келган эди. Навоий ва, умуман, классик
адабиётда бу қўшимча бир неча хил маъноларда учрайди:

1) сўроқ маъносида:

Холим ғами еб *тўярму* эркин,
Кўз мардумини *ўярму* эркин.

2) сўроқ-инкор:

Бўлғайму эдим назарда маъзур,
Қилғайму эдим кишини манзур.

3) сўроқ-тасдиқ:

Рухсоринг ўтида холи ҳинду
Ўзидек улусни *куйдурурму*.

²³⁶ Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг лугат маъносини изоҳлаган. Бу сўз грам-
матик жиҳатдан у давр тилидаги сўроқ олмошидир.

булутуғ түпі сүрәр, қарақу ішіг урунч ачар — осмонни қоронғи қилған қора булутдан осмонни бұрон очади. Шунингдек, шоғлар эшигидаги қоронғи ишни пора ҳал қилади. Бу мақол зарурат юз берған кишининг пора беришига ундаб айтилади.

سُبِي с у б і — ҳар бир узун, учи чиққан нарса. Одам боши юмалоқ бўлмаса **سُبِي بَاش** сүбі баш дейлади.

قُبَا қ у б а: **قُبَا أَت** қуба ат — сочи қўнғир рангли от. Шу хилдаги ҳар бир рангга ҳам шундай дейлади.

قَپَا қ а п а — ҳар бир баланд нарса. **قَپَا يُونُكُلُكُ أَق** қапа јўглўг оқ — пати баланд ўқ.

كُپَا к у п ä — зирак, исирға.

كُبَا к у б ä: **كُبَا يَرُوق** кубä јаруқ — темирдан қилинған кўйлак.

كِبَا к і б ä — оз вақт, қисқа замон (ўғузча). **كِبَا بُلْدِي** кибä болдī — озгина вақт ўтди.

بِتِي б і т і — осмондан нозил бўлған китоблар: таврот, инжил, забур, қуръонлардан бириси.

بُتَا б у т ä — кўп, мўл. **مَنْ اَنْكَرُ بُتَا يَرْمَاقُ يِيرِدِم** мән аңар бўтä јармақ бёрдīm — мен унга кўп танга бердим. **بُو ايشَقَا بُتَا بُلْدِي** бу ішқа бўтä болдī — бу ишда замоннинг бир қисми ўтди. Бу сўз ўғузларнинг **كِبَا** кибä — оз вақт маъносидаги сўзлари кабидир.

بَتُق б о т у қ — туя бўталоғи.

جَتُق ч а т у қ — Чиндан келтириладиган бир хил денгиз балиғининг шохи. Баъзилар айтишича, пичоқ сопи учун фойдаланиладиган бир дарахт илдизидир. У билан таомда заҳарнинг бор-йўқлиги синалади. Шундайки, бу шохни шўр ва бошқа таом устига қўйилса, таомда ўз-ўзидан ҳаракат пайдо бўлади. Олов ёқилмаган ҳолда таом қайнай бошлайди. Ёки идишга у шох қўйилса, идишдан буғ чиқмаган ҳолда тер пайдо бўлади.

سَاتَا с а т а — маржон²⁴⁰ (тақиладиган зийнат асбоби).

شُتِي ш у т і — ўргимчак, чаён каби ҳашаротлар. Бу сўз асосли сўз эмас²⁴¹.

قَاتَا қ а т а — бир марта. **بِير قَاتَا اَيْدِم** бир қата ајдīm — бир марта айтдим.

قَايُو қ а ј у — қайси. Бу сўзнинг **خَايُو** хају шакли ҳам бор; **ق** ҳарфи **خ** билан алмашгандир: ўғуз ва қипчоқлар **ق** ни **خ** га алмаштирадилар. Улар халачларнинг

²⁴⁰ Бу сўзни арабча **البَصْد** деб изоҳ қилинған. Ёнига аниқсизлик белгиси қўйилған. Басим Аталай изоҳига кўра бу сўз қўлэзмада ҳам шу хилда **البَصْد** шаклида берилған экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 218-бет). Маржон маъносидаги сўз **البَسْد** бўлиши керак эди. Аниқсизлик белгиси, эҳтимол, ана шу янглишликка қарши қўйилған бўлса.

²⁴¹ Бу сўз босма нухада **الش** шаклида изоҳ қилинған. Ёнига аниқсизлик белгиси қўйилған. Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермай, *қирқоёқ*, *ўргимчак*, *чаён* каби ҳашаротлар, деб изоҳ берған. Бу изоҳга кўра, арабча изоҳ **الشبث** бўлиши керак. Қўлэзмада шундай бўлса керак деб тахмин қилиб, биз ҳам шундай олдик

бир тоифасидир. Турклар **قیزم** қізім десалар, улар **خیزم** хізім дейдилар. Турклар **قندا آردنگ** қанда әрдің — қарда әрдинг десалар, улар **حندا آردنگ** ханда әрдің дейдилар.

کتو кәтү — том.

کتو кәтү — майиб, мажрух, чўлоқ.

بچي бучі — бир турли чолғи.

سجا сәчә — чумчуқ (ўғузча).

سجو сачу — тўн, рўмол ва шу кабиларнинг ҳошияси, шокиласи.

قجو қочу — уйғур шаҳрининг номи. У ердаги шаҳарларнинг ҳаммаси шундай аталади.

كجا кәчә — намаг (ўғузча).

كجي кәчи — әчки (ўғузча).

كجا кәчә — кеч, кечқурун. Шеърда шундай келган:

كجا تورب يور آردم قرا قزل بري كردم
قنغ ياني قرا كردم قيا كورب بقو اغدي

Кәчә туруп јорір әрдім
Қара, қізіл бөрі көрдүм
Қатіғ јані қура көрдүм
Қаја көрүп бақу ағді.

Кечаси туриб кезар әдим. Қора, қизил бұриларни кўриб қолдим. Кучли, қаттиқ ёйимни отишга ҳозирландим. Бұрилар менга қарашди, мени кўриш билан орқасига, юқориларга кўтарилди.

كجا кәјә — қовун, бодринг ва шунга ўхшашларни ташинишда фойдаланиладиган замбил, қоп, кажава.

نجا нәчә — қанча маъносидаги бир сўз. **نجا يرماق** нәчә јармақ бәрдін — қанча танга (пул)

бердинг. Баъзан бу сўз сўроқ қўшимчаси маъносида, яъни қандай маъносида ҳам келади.

تدو таду — инсон табиати.

تاداتا тада-тата — манзара, бу ўн қадам ердан кўринарлик ер бўлаги.

ددا дәдә — дада, ота (ўғузча).

قذی қузі — ҳар нарсанинг қуйиси. **ال قذی الدی** ол қузі ілді — у қуйига тушди, демакдир.

بری бөрі — чия бұри. Мақолда шундай келган: **بوری**

قشنيسن يماس бөрі қошнісін јәмәс — чия бұри қўшничилик ҳақиға риоя қилиб, қўшнисини емайди. Бу мақол қўшничилик ҳурматига риоя қилиши зарур бўлган кишиларга ундаб айтилади.

بری бөрі — ўқ учига ўтказилган темир ҳалқа. Бунини **باشق بريسي** башақ борісі дейилади.

بری борі — ичимлик идишларидан ичимлик оқиб кетмаслиги учун унинг оғзига тикиб қўйиладиган тикин, пўкак.

تُرِي түрі: تَرِي نَانِك түрі нәң — таъми мози таъми-га ўхшаш қўланса, тахир бўлган ҳар бир нарса. Қаттиқ, қўпол хулқли одамга تَرِي كَشِي түрі киши дейиш ҳам шундандир.

تُرا тура: تَرَا قَلَقْن тура қалқан—душмандан сақланиш учун ёпинчиқ ўрнида қўлланадиган қалқон, сипар.

تُرا тōрә — (ингичка ð билан) тўр, уйнинг тўри, юқориси. تَرَا يُقْلَادِي тōрә жуқладі — тўрга чиқиб ўлтирди. Бу сўз تُور тōр шаклида ҳам қўлланади.

تُور тōрў — расм, одат. Мақолда шундай келган: اَيْلُ قَلِيرُ تَرُو قَلْمَاسُ э! қалір тōрў қалмас — мамлакат ташланади-ю, одат ташланмайди. Бу мақол олдингиларнинг одатларини сақлашга ундалган одамга нисбатан қўлланади.

تَرِي тәри — тери.

سَرُو сәрў — уйда эшик устига қилинадиган раф, унга ҳар хил буюмлар қўйилади.

قَرَا қара — ҳар бир қора нарса. Хоқония шоҳлари قَرَا қара деб аталади. قَرَا بَغْرَا Боғра қара хақан дейилгани каби. Бунинг махсус ҳикояси бор.

قَرَاقُش қарақуш — қирғий.

قَرَاقُش қарақуш — Муштарий юлдузи. Бу тонг вақтида чиқади. Баъзан буни قَرَا قُش يَلْدُز Қарақуш жулдуз деб ҳам атайдилар.

قَرَاقُش қарақуш — туя оёғининг тег атрофлари.

قَرَا أَرْن қара орун — гўр. Шеърда шундай келган:

بَرْمِشُ سَنِكِ بِلْ يَلْنِكُ تَبَرِ قَرِنَقَا
قَلْمِشُ تَقَرُ أَدْنِكِ كَرَسَا قَرَا أَرْنَقَا

Бөрмиш сәнн бил

Јалїнуқ тапар қарїнқа

Қалмиш тавар азїннїң

Кїрсә қара орунқа.

Билгилки, бировларга берганинг ёки ўзингеганинггина сеники, чунки одам қорни учун хизмат қилади. Одам гўрга киргач, қолган моли бошқаникидир. قَرَا أَرْن қара оруннинг асли маъноси қоронғи ер демақдир.

قَرَا بَاش қара баш — қулларга берилган ном. Эркак бўлса ҳам, аёл бўлса ҳам бир хилда айтила беради. Қора бош демақдир.

قَرَا أَت қара от — заҳарли, бир турли ўт. У одамни ҳалок қилади.

قَرَا يَاغ қара јағ — қора ёғ, нефть.

قَرَا سَنَكِر қара сәңир — Барсағон ўлкасидаги бир жой номи.

قَرَا اَتْمَاك қара этмәк — бу бир хил нондир. Шундайки, гўшт ҳил-ҳил пишиб, сўнгақлари айрилиб кетгунча қайнатилади. Сўнг устига ун, ёғ, шакар солинади, бир-бирига аралаштирилиб қуйилгунча қай-

натилади, сўнг ейилади. Бу **قَرا قَرا** қара қура тарзида ҳам қўлланади.

قَري қарі — ҳар бир қари, кекса, кўп яшаган нарса. Чунончи: **قَري آت** қарі эр — қари одам. **قَري ات** қарі ат — катта ёшли от демакдир. Бошқаси ҳам шундай.

قَري қарі — қўл ўлчови, қўл узунлигидаги ўлчов.

قَري қарі — бўз ўлчайдиган ўлчов, газ. Бу сўз аввалги сўздан олинган. Бу сўзда арабчага мувофиқлик бор. Чунки қўл ўлчови билан кийим ўлчови ҳар икки тилда биргина сўз билан ифода қилинган-дир²⁴².

قَري قَري қурі-қурі — тойча бия (онаси)дан орқада қолганда етиб олишга ундаб чақириладиган сўз. Баъзан сўз охиридаги **ی** ҳарфи **ه** га алмаштирилиб, **قَره قَره** қурреҳ-қурреҳ шаклида ҳам талаффуз қилинади.

قَرو қуру — темирдан қилинган уч бутоқли бир хил жанг асбоби. Қипчоқлар тилида.

قَرو на ру — томон маъносидаги бир сўз. **قَرو بار** на ру бар — у томонга бор демакдир²⁴³.

²⁴² XI асрда бу сўз икки хил, лекин бир-бирига яқин ўлчов маъносида қўлланган. Навоийда ҳам бу сўз учрайди. Лекин Навоий даврида биргина маънодадир.

Етиб аъдо сипоҳи минг қаридин...

Тошиға минг қари ердин нишона.

²⁴³ Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзнинг ўзига ва бунга берган мисол изоҳида бу сўзга жўналиш келишиги сифатида ёндашганлиги ҳам англашилади. Бу сўз II томдаги бир шеърда ҳам шу маънода—у томонга маъносидадир: **قَرو ذَغيل كَواز**

بَري бізі — куйиш натижасида нон юзида пайдо бўладиган қоралик. **بَري اَتمَاك** ётмак бізі болді — нон юзи куйди.

قَري қазі — одам қорнининг буклами, от қорнининг ёғи. **قَري يَاغ** јунд қазісі јағ — от қорнининг ёғи. Туркларнинг энг ёқимли гўшти шудир.

قَري қозі — қўзи, қўзичоқ.

بَسا баса — сўнг маъносидаги сўз. **مَن اَندا بَسا كَلمَ** мән анда(н) баса кәлдім — мен ундан сўнг келдим.

بَسو басу — тўқмоқ. Бир тилда.

تَسو тусу — фойда, даво. **اَل اَت مَناك تَسو قَلدی** ол от мәнә тусу қилді — бу ўт (дори) менга фойда қилди.

نارو қозғил **гўвәз** на ру — такабурликни нарига от каби. Шуниси ҳам борки, бу сўз „Қутадғу билик“да бу оттенкалардан узоқлашиб, бошқа маънода қўлланган: **نارو بَرجا يَلقى سانی** ікідән на ру — бәрча јіләкī сані. Навоийда бу сўз **нари** шаклида қўлланиб, „Девон“ дагича **томон** ва **узоқлик** маъноларида қўлланган:

Нари юзда Доройи анжум сипоҳ,

Боши узра гардун киби бор гоҳ.

Дема мендин бўл йироқ ким тушмишам — андин йироқ,

Ким эмас мумкин яна бўлмоғлиғим мундин *нари*.

Гар топса бу сўзидин надомат,

Ул нарию, биз бери саломат.

Ҳатто, Навоийда бу сўз **сўнг** маъносида ҳам қўлланган:

Дибон бошимни янч, эй чархи заркор,

Ким ул эрмас букундин *нари* даркор.

Демак, ҳозирги ўзбек тилида **нари** сўзининг узоқ ва бошқа маъноларда актив қўлланиши Навоий давридаёқ бошланган эди.

قسي қасі—құй ва бошқаларни совуқдан сақлаш учун ёғочдан қилинган оғилхона. Бошқаси ҳам шундай. قسي بادم қасі бадім — оғилхона солдим.

قسي қасі — бизларга тегишли бўлган бир жой.

توشو-توشو тушу-тушу — эшакни тўхтатиш учун қўлланадиган сўз. Баъзан ت ҳарфи билан ش ҳарфи орасига ر ҳарфи ҳам орттирилади. Лекин уни ҳеч вақт ёзиш мумкин бўлмайди.

تشي тiшi — ҳар нарсанинг урғочиси²⁴⁴.

كشي кiшi — одам. Бу сўз бирликка ҳам, кўпликка ҳам, эркакка ҳам, аёлга ҳам фарқсиз қўллана беради.

كشي кiшi — хотин. Мен буни яғмолар тилида эшитдим. آل كشي الاديمو ол кiшi алдiму — у хотин олдими, демакдир.

بغا буға — Ҳиндистондан келтирилдиган бир даво. Бунинг сариғига سارغ بغا сарiғ буға, кул рангига بوز بغا боз буға дейилади. Бу тўқ сариқ ва қўнғир рангли ҳам бўлади.

تغا туға — касаллик, руҳ оғирлиги. ايگ تغا ig туға — хасталик, руҳ оғирлиги, демакдир.

جعي чоғi — бир шаҳардан иккинчи шаҳарга сотиш учун олиб борилган мол. Бу сўз ҳамма туркий

²⁴⁴ Босма нусхада бу сўз изоҳида يَقَع деган бир феъл бор, лекин бу феълга тегишли бошқа сўз йўқ. Шунинг учун китобнинг ўзида ҳам аниқсизлик ишорати қўйилган: (۱) نشي الالائي من كل نشي يقع (۱) Басим Аталай бу ҳақда ҳеч қандай изоҳ бермаган. Демак, қўлёзмада ҳам шундай бўлса керак.

тилларда جعي чуғi шаклида, фақат арғуларда جعي чағi шаклидадир.

قغو қуғу — бир қушнинг номи.

سغو сағу — ўлчов.

تشي тәwәj—туя. Бу сўз бирлик ва кўпликка қўллана беради. Бу сўз икки маҳраж орасидаги ف яъни w билан қўлланади. Лекин ўғузлар دوا dәwä дейдилар.

چفا чава — ёшларга берилган исмлардан.

جشي чуwī — хўтанликлар тартибида хоқондан икки даража қуйи бир вазифадаги кишига берилдиган унвон номи. Туркларда бу бошқачадир.

جشي чiwi — бир тоифа жинлар номи. Бу шундайки, икки гуруҳ турклар бир-бирлари билан урушганда, урушдан олдин ҳар қайси гуруҳ юртида яшовчи жинлар ўз юртларидаги одамларга эргашиб, бир-бирлари билан жанг қиладилар. Қайси юрт жинлари енгса, эртасига ўша юрт шоҳи ҳам ғалаба қилган бўлади. Қайси юрт жинлари енгилса, у юртдаги шоҳ ҳам енгилган ҳисобланади. Жанг қилувчи гуруҳлар аскарларига жинлар ўқлари тегишидан қўрқиб, чодирларига кириб яширинадилар. Бу турклар орасида тарқалган урф-одатдир.

قشي қowī: قشي يجاج қowī jīgач—қуруқ, чурук ёғоч. Бу сўзнинг قوي қowī шаклидаги талаффузи ҳам бор.

قَفِي qowī: قَفِي آرُ qowī эр — бахтсиз одам (арғуча).
Мақолда шундай келган. قَفِي آرُ قَدُّعًا كَرِ سَائِلِ الْبِرِّ

qowī эр қудуғқа кірсә jәl алір — бахтсиз одам
қудуққа тушса ҳам, қийнаш учун шамол уни
қудуқдан чиқариб олади.

بَقَا ба қа — қурбақа, тошбақага بَقَا مُنْكَزُ مۈنۈز ба
қа дейиш ҳам шундан олинган.

بِقَاجِقُ ба қ а ч у қ — бақанинг кичрайгани. У кифт билан
қўл орасидаги гўштдир.

بَقُو ба қ у — тепа, баландлик.

بُقَا бу қ а — буқа.

تَقِي та қ і — яна маъносидаги сўз. تَقِي يَرْمَاقِ پِيرِ тақі
јармақ бэр — яна танга (пул) бер. Бу сўз баъзан
ўғузларда ҳам (бирга) маъносида ҳам келади.
اَلْ تَقِي اَنْدَا Ол тақі анда — у ҳам у ерда.

تَقُو то қ у — камар тўқаси.

سَقَا са қ а — тоғ этаги.

سُقُو су қ у — ҳовонча. Бу сўзнинг асли икки қ ли эди,
енгиллатилган, баландлик маъносидаги بَقُو бақу
сўзи ҳам икки қ ли эди, уни ҳам енгиллатиб олин-
ган. Шунингдек, *эмғир ёпинчиғи* маъносидаги
يَقُو јақу сўзининг асли ҳам يَاقُو јағқу эди, қис-
қартирилган. Бу тангрининг فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ ояти-
даги кабидир. Бунинг асли فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ эди,
қисқартирилгандир. Бунда ҳам шундайдир.

أَرِي قَفِي у р і қ і қ і — шовқун-сурон.

بُكَ б у к ä — катта узун илон. Мақолда шундай келган:

يَتِي بَشَلِغِ يِلْ بُكَ jәtti башлғ jil бұкә — етти бош-

ли узун илон. Ябоқуларнинг энг улуғ катталарини

бу сўз билан بُكَ بُدْرَجْ Букә будраж деб атал-

гани каби, баъзан баҳодирларни ҳам бу сўз билан

атайдилар. Ябоқулар етти юз минг аскар билан

қирқ минг аскарга эга бўлган Арслон Тегин Го-

зийга қарши қилган жангда худо уларни мағлу-

биятга учратди. Маҳмуд Кошғарий айтади: мен

бу жангда иштирок этганлардан: кофирлар шунча

кўп бўлганлари ҳолда нега енгилди? — деб сўра-

дим; урушда кофирлар шунча кўп бўлган ҳолда

нега қочишди? — дедим. У айтди: биз ҳам бунга

ҳайрон қолдик-да, кофирлардан сўрадик, уларга

шунча кўпчилик бўла туриб, қандай қилиб енгил-

дингизлар, дедик. Улар айтдилар: жанг ногораси

чалиниб, ҳамла бошлангач, бошларимиз тепасида

осмонни тўсиб турган яшил тоғ кўрдик. Унинг

саноқсиз эшиклари бор эди, ҳар бир эшик очиқ

эди. У ердан бизга дўзах ўтларини ёғдиришар

эди. Биз ундан хавфда қолдик, сизлар енгдингиз-

лар. Бу пайғамбарнинг мусулмонлар ҳимояси йў-

лидаги мўъжизаларидандир, дедим.

بَكِي б ё г і — эркакларнинг номларидандир.

بُكُو бөгү — билагон, донишманд, ақлли. Бу сўзни بِلْكَ билкә сўзи билан бирга بِلْكَ бөгү бил-гә деб қўллайдилар. Шеърда шундай келган:

بِلْكَنِي اِرْدَدِمْ بُكُونِي اَزْدِمْ
 اَزْمَنِي اَزْدِمْ يَلْغَلْ اَتَمْ بَزَلِنُوْر

Билігні ірдәдім
 Бөгүні узурдум
 Озүмні азірдім
 Јалғил атім јазлїнур.

Илму донишни истадим. Илмли, донишмандларни қидирдим. Ўзимни одамлар орасидан айирдим. Бунинг учун оқ ёлли отим ечилади.

تَاكَا — эркак кийик. Унинг шохидан ёй қилинади.

تَاكَا — така. Кўса одамга تَاكَا سَقَالُ тәкә сақал дейиш ҳам шундандир. Бунда унинг соқоли таканинг соқолига ўхшатилади.

تُكَا — сигир боласи, икки ёшли бузоқ. Урғочи бузоқ تُكَا дейилади²⁴⁵.

تِكُو — бўлак. بَيْرُ تِكُو اَتُ бир тикү эт — бир бўлак гўшт. Аслида ك ҳарфи икки қайта такрорланган эди. Юқорида айтилганларидек енгиллаштирилгандир.

²⁴⁵ Бу сўзнинг арабча изоҳида бир аниқсизлик бор: وَالْاَيْتِي تَسْمِي تَاكَا деб берилганки, урғочиси تَاكَا дейилади, демакдир. Басим Аталайнинг бу ҳақдаги изоҳига кўра, қўлзмада ҳам шундай экан. У киши ўзича تَاكَا تَشِي тiшi тўка бўлиши керак, деб изоҳ берган.

جِكِي jigi — пишиқ. جِكِي يِي jigi ji — пишиқ чок. Бу сўздаги ج ҳарфи يِكِي تِكْتِي jigi tikti — пишиқ тикди иборасидаги يِكِي jigi сўзидаги ي ҳарфи билан алмашган. Бу хусусият китобнинг бошида айтганимдек, қипчоқ ва бошқалар тилида ج ни ي билан алмашиш ҳодисасидир. Чунончи, улар يَنْجُو jinjūни جَنْجُو чinjū дер эдилар.

تُكُو تِكُو тукү тукү — кучук боласини чақирришга қўлланадиган сўз.

تِكِي тўғи — тариқнинг пўсти олиниб, тозалангандан кейинги мағзи (ўғузча).

تِكِي тiгi — кечаси эшитиладиган гувуллаган овоз. Турклар тушунчасида ўликларнинг руҳлари ўзлари яшаган шаҳарга ҳар йил бир кечаси тўпланадилар, у шаҳар халқларини зиёрат қиладилар. Кечаси гувуллаган ана шу товушни эшитган киши ўлади. Туркларда бу тушунча кенг тарқалган. Бу сўз тилда تِكِي тiгi шаклида қўлланса ҳам, менинг наздимда تِكِي тәгi бўлиши муносиброқдир. Чунки хотинлар ўз оиласини кўришга бориб, уйига қайтганда تِكِي كَلْدِي тәгдi кәлдi²⁴⁶ дейилади, зиёратчи келди, демакдир (бу сўз ана шундандир).

سَكُو сәкү — дўкон, ҳунархона.

²⁴⁶ Бу ўринда юқоридаги мулоҳазага мувофиқ تِكِي كَلْدِي бўлиши керак эди.

سكا sōkā: اَر سكا التردى әр сөкә олтурдї — одам

чүккалаб ұлтирди. Шеърда шундай келган:

اَرْن ايدب سكا تردى بَشِي بَيْنِن سكا تردى

اُفْت بُولُبُّ بكا تردى اُدُو قَمَا تَبِن تَغْدِي

Әрән ізіп сөкә турдї

Башї бојнїн сөкә турдї

Уфут болуп бұкә турдї

Узу қама тібән тїгдї.

Енгилган одамни англатиб айтади: у менга бир қанча одамларни юборди. Улар ёнимда тиз чўкиб ўтирдилар. У бошлиқлари қилган ишига уялиб, бошини қуйи солди, бўйинини эгди, халқдан уялиб яширинди. Шошилиб менга келиб: мени таъқиб қилма, деди. Мен ҳам мувофиқ топдим.

ككوي kōkū — хола. Бу сўзнинг ككوي kōkūj шаклида ҳам талаффузи бор. Тўғриси шудир. ككويم ككدي kōkūjm kēdī — холам келди, каби.

بلا бала — қуш боласи. Шунингдек, йиртқич ва бошқа ҳайвонларнинг ёш боласига ҳам истиора равишда бу сўз қўлланади. قش بلاسي قسنجغ ات қуш баласї қусїнчїғ, ит баласї охшанчїғ — қуш боласини пат чиқармасдан олдин кўрган одам жирканадиган бўлади, аммо ит боласи ўйинчоқдай ёқимли бўлади. Катта бўлгач, акси бўлади.

بلو балу — арғуларда кичик шаҳар номи.

بلو بلو балу-балу — оналар боласини бешикда ухлатиш учун қўллайдиган алла ўрнидаги сўз.

بلا бала — ишларда одамга ёрдам берадиган ёрдамчи. Бу сўз кўпинча деҳқончилик ишларида ёрдам беришга қўлланади.

تلو tēly — телба²⁴⁷, тентак (ўғузча).

تلو талу: تلو نانكو талу нән — танланган нарса.

تلو толу — тўла. تلو اذش толу ізіш — тўла идиш.

Ҳар бир тўла нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تلي толі — осмондан ёғадиган жала, дўл*.

تلي tili — ўқ темири устига чулғанган қайиш.

جلا čilä — оғилхонадаги отнинг ҳўл ҳолдаги янги тезаги.

سلي салї — андава.

سلي sūli — қулларга бериладиган номлардандир. Бу сўз سليمان sūlājmān сўзининг қисқаргани кабидир.

قلا қула: قلا ات қула ат — заъфарон рангли от.

قلي қалї — қандай, агар, башарти маъносидаги сўз. Шеърда шундай келган:

²⁴⁷ Биздаги ҳозирги телба сўзи ана шу ўзакдандир. Навонийда телба шаклида учрайди:

Базмдағи қари-ю гар худ йигит,
Майдин ўлуб ҳар бири бир телба ит.

(Шоҳ базмига иштирок этган қария ҳам, йигит ҳам мастликдан телба ит ҳолига тушган эди).

* Орхонда бу сўз талуи шаклида денгиз деб берилган. Қаранг: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М., 1951, стр. 27, 34.

مما мама — ғалла янчиш вақтида ўртага қўйилган ҳўкиз. Хирмонда бошқа ҳўкизлар бунинг атрофида айланади.

مامو маму — никоҳ кечаси келин билан бирга юбориладиган хотин, янга. Бу сўз аслида туркча эмасдир.

نما нэмә — билмадим, деган маънодаги сўз. نما نا нәмә нә қилдī — билмайман, нима қилди, каби²⁴⁹.

تانا тана — кунжут, ҳар хил уруғ турлари. Уч ва Арғулар тилида.

من برغاي...²⁵⁰ — „кўрарсан“ маъносидаги икки сўз. تينو تيمو мэн барғај мэн јаму — мен тезда бораман, кўрарсан.

سني сунī — уйнинг ёғочи, тўсини.

قنو қану: قنو كشي қану кīшī — қайси одам. Арғулар сўзи. ن ҳарфи ى ўрнига алмашган.

قني قاني қанī-қанī — қаерда маъносидаги сўз. اعلم قني оғлум қанī — ўғлим қани.

كني кōнī: كني نانك кōнī нәң — тўғри нарса. Ишончли кишига ҳам كني ار кōнī эр дейилади.

²⁴⁹ Маҳмуд Кошғарийнинг бу изоҳидан фақат бирор ҳолатга, яъни сўзловчи билолмаган нарсага хос бўлиб қолган. Ҳолбуки, у давр текстларида сўзланган ёки ишланган ишни билмаслигигагина эмас, умуман, номаълум нарса маъносида учрайди.

كني кўнī — қума. Мақолда шундай келган: كني نك кўнīнīң кўлīнā тэгў јағī — қуманинг кулигача душмандир. Ҳаттоки, кули дўстининг кўзига тушади.

منو муну — мана маъносидаги сўз. Бу сўз قاني қанī — қаерда деган сўзнинг жавобидир.

دوا дава — юлғун ёғочининг меваси. Уни буёқчилар ишлатадилар.

دوا дава — юнг бўлаги. Юнг титилиб, калава қилиниб, қўлга ўтказилади, сўнг йигирилади.

قوا қова — қовға (ўғузча).

قوا қова — туркий юганларда бўладиган от бурнига тегиб турадиган қайиш.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган فاعل шаклидаги сўзлар

لستو...²⁵¹ — бир хил таом. Сув, қор, муз каби нарсаларга қўйиб совитилади. Сўнг ичига кўкатлар солинади. Совуқлик нарса ўрнида ейилади.

قاجا қача — қоп, халта. Шундан олиниб قاجا қақача дейилади. Баъзан қисқартиб قجا қача тарзида ҳам талаффуз қиладилар.

قوجو қоју — уйғур шаҳарларидан бирининг номи.

²⁵⁰⁻²⁵¹ Босма нусхада бу сўзларнинг ёзилишида аниқсизлик бор. Басим Аталай изоҳига кўра, бу сўзларда қўлэзмада ҳам аниқсизлик бор экан (қаранг: III том таржимаси, 238-бет).

جُوْجُوْ чучу — турк шоирларидан бирининг номи.

قِيَجِي ... — ҳардал.

اُوْنُو уну — уни. مُونُو муну — муни²⁵².

سُونُو суну — шуниз.

قَانِي қані — қаерда маъносидаги сўз.

لِيُو liju — қуриганда қуруқ балчиққа айланадиган қум билан аралаш лой.

اُوْهِي ūhi — бойқуш. Кўпчилик турклар اُوْكِي ūki шаклида талаффуз қиладилар.

**Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланувчи
فَعَال шаклидаги сўзлар**

خِتَاي хитај — юқори мансаб номи.

تَغَاي тагај — амаки.

²⁵² Маҳмуд Кошғарий бу ерда кўрсатиш олмошларини турли хилларга бўлиб берган. Уни олмошини ذاك маъносида деб изоҳлаган бўлса, бу олмошини هذا деб изоҳлаган. Демак, уни узоқни, бунни яқинни кўрсатишга қўлланар эди, деб изоҳлаган. У давр тилида яқинни кўрсатишга бу, мана сўзлари қўлланган, узоқни кўрсатишга у шакли қўлланган. Буларнинг бирлик, кўплик шакллари ҳам бор эди: у, бу, улар, булар каби. „Қутадғу билик“да бу олмоши асосан му шаклида учрайди. Бу асарда кўрсатиш олмошларининг ҳар хил вазифаларда келганига мисоллар кўп. Биз бу ерда фақат узоқ, яқин маъносида қўлланган мисолни бериш билан чекланамиз:

Тиласаң муні тут, тиласаң ані.

جَغَاي чігај — камбағал. Шеърда шундай келган:

كُنْكَلْ كَمَنْكْ بُلْسَا قَلِي يُوْقْ جَغَايْ

قَلْسَا كَجْنْ بَلْمَسْ أَنِي تَقْ بَايْ

Көнүі кімің болса қалі жоқ чігај²⁵³

Қілса күчүн болмас ані тоқ бај.

Кўнгли оч, йўқсул бўлган кишини куч билан тўқ, бой қилиш мумкин эмас.

**Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланувчи
فَعْلَى шаклидаги сўзлар**

تُرْنَا турна — турна.

قَرْوِي қарвај: يا قَرْوِي қарвај ја — ингичка ёй. Нозик қошли кишига قَرْوِي قَشْنِغْ كَشِي қарвај қашліғ кіші дейиш шундандир. Бу сўз арабчага мосдир. Чунки قَرْوِ қарва араб тилида ҳар бир ёй каби эгилган нарсага нисбатан айтилади. Шоир шеърида шундай:

رُوبَةٌ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرَوَاءَ مَرَجَابِ فُنُقْ

²⁵³ XI аср тилида камбағал маъносида, асосан, чигај сўзи қўлланган. Чунки М. Кошғарий бу сўзни айрим қабилаларнинг чіған тарзида, айрим қабилаларнинг чігај тарзида талаффуз қилишларини кўрсатган. Шунинг ўзи бу сўз у даврда ҳамма қабилаларда ҳам қўлланганини кўрсатади. Бу сўз Навоийда ҳам учрайди.

Тиндурур бою чигајни ҳокими равшан замир,
Уйни ёритмас кўсов ўн қатла ёрутсанг ани.

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فعلال**
фаълол шаклидаги сўзлар

شنبوی шанбуј — бошқа бир зиёфатдан сўнг кечаси ҳо-
зирланган ичкилик зиёфатининг номи (канжакча).
بوختای бохтај — кийим бўҳчаси. Бу сўзнинг **بوختوی** бохтуј
шакли ҳам бор.

لوختای лохтај — Чиннинг бир хил қизил ипак кийимлиги,
устиди сариқ холлари бўлади.

قنجوی қунчуј — саййида хотин. У **خاتون** хатундан бир
даража тубандир. **قاتون** қатун қунчуј де-
йиш шундандир.

بغداى буғдај — буғдой. Мақолда шундай келган:
بغداى قاتندا سرفچ سقالور буғдај қатнда сарфач²⁵⁴
сувалур — буғдой орқасидан қорамуғ ҳам сув ича-
ди. Бу мақол бировга ҳамсуҳбат бўлиш натижа-
сида яхшиликка эришган кишига айтилади. Бар-
сағонликлар **بغداى** буғдај деб талаффуз қила
олмайдилар, улар **будгаى** будгај дейдилар. „Барса-
ғонлик эмасман“ деган кишига шу сўзни айттириб
синалади.

چلداى чілдај — отларнинг кўкрагига чиқадиган бир яра.
Уни доғлаб тузатадилар.

سامدوی самдуј — иссиқ, совуқликда ўртача бўлган, та-
биатга ёқадиган таом номи.

قرداى қордај — бир хил қуш. Шиеърда шундай келган:

²⁵⁴ Бу сўз босма нухала **سرفچ** сарфач шаклида берилган бўлса ҳам, аслида

سرفچ сарқач бўлиши керак. I томда **سرفچ** шаклида тўғри берилган эди.

قردى قغو анда **اجب** **يمغن** **اتار**

قزغن **ينكان** **سيرب** **انن** **انى** **بتار**

Қордај²⁵⁵ қуғу анда учуп јумғин бтәр
Қузғун јанан сајрап аннн уни бұтәр.

Жой гўзаллигини таърифлаб айтади: бу ерда
қордај қуғу ва бошқа қушлар сув атрофида ҳар хил
ёқимли овозлар билан сайрашадилар, катта қарғалар,
чипор қушлар сайрай бериб, товушлари битади.
қомшуј — қон билан тўлган кана. Бу сўз сийди-
ги тутилиб, сиялмај қолган одамга ҳам масал
тариқасида сўзланади.

بورغوی борғуј — пуфлаб чалинадиган карнай.

جرغوی чїрғуј — ўқ темирининг қалин, шишган жойи.

جرغوی чїрғуј — тўннинг қўлтиги остидан ўтказиладиган
ўмров.

چلغای чалғај — қуш қанотининг учлари.

قرقوی қїрқуј — қирғий. **یوۋ یوۋ** јуъ, јуъ деган қуш.

Шунга ўхшагани учун **چبک** **قزغوی** чёпак қїрғуј
дейлади (душман келганини билдириш учун).

²⁵⁵ Қурдај сўзи М. Қошғарий томонидан **حواصل** ҳавасил қуши деб изоҳ-
ланган. Қоғу ҳам шундай изоҳланган эди (қаранг: III том, 170-бет). Қузғун катта
қора қарға деб изоҳланган. Бизда ҳам ҳозир қора қарға маъносида қўлланади.
Навоийда ҳам қузғун — қора қарға маъносида учрайди. Ҳатто, Навоийда кўчма
маънода — қоронғи тун маъносида ҳам қўлланган:

Чунки тун қузғуни ҳаво қилди,
Тонг қуши навҳа ибтидо қилди.

قَرغُو۰۰۱ қарғуј — тоғ чўққисига ёки баланд ерларга минорага ўхшатиб ясаб қўйиладиган жой. У ерда ўт ёқилиши билан душмандан хабар берилади ва одамлар ўзларини ҳам, молларини ҳам қутқаришга ҳаракат қиладилар.

مِنْغُو۰۰۱ мінғуј — қоғоз ёпиштиришда фойдаланиладиган бир хил хамир. Яхши ёпишиши учун уни сув билан қайнатилиб қўйилтирилади.

جَلْقُو۰۰۱ чулқуј — جَلْقُو۰۰۱ اَتَكُ чулқуј Этўк — тўниғининг бир томони ёрилиб кетган этик. Қўли ногирон, чўлоқ одамга جَلْقُو۰۰۱ اَلْكُ чулқуј элиг дейиш ҳам шундандир.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تَرْغِي۰۰۱ таріғчі — дон экувчи деҳқон.

سَرْغِي۰۰۱ соруғчі — йўқолганни сўроқловчи.

قَرْغِي۰۰۱ қоруғчі — қўрувчи. Нарсани қўриқловчи.

قُرْنَجِي۰۰۱ қурунчі — чодирда, бошқа ерда тутундан қорайган намат. Бошқаси ҳам шундай.

بُقْرَسِي۰۰۱ буқурсі — сопқон темири.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

جَنْجَرِغَا چانчурға — чумчуқ.

سَكْلَنْجُو۰۰۱ сёклиўнчў — қовурма.

قَمْلَانْجُو۰۰۱ қамланчу — اِكْى اُوکوزُ икки őkүз дарёси яқинидаги кичик шаҳарча номи.

كَزَلَنْجُو۰۰۱ кизләнчў — яширин. Мақолда шундай келган: كَزَلَنْجُو۰۰۱ كَلْنَدَا кизләнчў кәлиндә — яширин нарса келинда бўлади, чунки у яхши нарсани эри учун яшириб қўяди.

كَسَلَنْجُو۰۰۱ кәслинчў — боши кичик, думи узун бир махлуқ.

فَعُولِي۰۰۱ фауллі шаклидаги сўзлар

حَقْبَرِي۰۰۱ ҳуқубарі²⁵⁶ — маъдан моддалари эритиладиган гилвата идиш.

قَرَاغْنِي۰۰۱ қарағуні — болаларнинг кечаси ўйнайдиган бир хил ўйинининг номи.

فَعْلَالِي۰۰۱ фаълал²⁵⁷ шаклидаги сўзлар

تُرْمَتَا۰۰۱ турумтај²⁵⁸ — йиртқич қушлардан бирининг номи. Одам ҳам تُرْمَتَا۰۰۱ турумтај деб аталади. Шундай лақаб берилади.

Тўрт ҳарфли исмлар китоби тугади.

²⁵⁶ Бу сўз ح ҳарфи билан берилган. Ҳолбуки, бу ҳарф туркчада йўқдир. Шунинг учун Басим Аталай ва Броккелманларнинг бу тўғридаги шубҳалари жуда тўғридир (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 243-бет).

²⁵⁷ Бу сўз فَعْلَالِي۰۰۱ эмас, فَعْلَالِي۰۰۱ бўлиши керак.

²⁵⁸ تُرْمَتَا۰۰۱ турумтај II томда қул номи маъносида изоҳланган: اَلْتِي۰۰۱ تَرْمَتَا۰۰۱مِنِي۰۰۱ алті турумтајимні — Турумтой номи қулимни олиб қочди (қаранг: II том, 88-бет).

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ТҮРТ ҲАРФЛИ ФЕЪЛЛАР БОБИ

Икки ҳарфлилар

تَيْدِي тајдї — тойди. **اَر تَيْدِي** эр тајдї — одам тойди.

Шунингдек, ҳар бир ҳайвоннинг оёғи ёмғир ёки батқоқда тойишига ҳам бу сўз қўлланади. (**تِيَار** тїяр, таїмақ).

تُوْجْدِي тујдї: **اَر ايشِن تُوْجْدِي** эр ішін тујдї — одам ишида ўзига номаълум (яширин бўлган) бир нарсани сезді. (**تِيَار** тїяр, тујмақ).

تِيْجْدِي тїјдї — тийди. **اَلْ اَنِي تِيْجْدِي** ол анї тїјдї — у уни тийди, бирор ишдан қайтарди. Бу сўзнинг асли **تِيْجْدِي** тїјдї эди, сўнг енгиллатилгандир. (**تِيْمَاق** тїмақ, тїјмақ).

تُوْجْدِي тојдї — тўйди. **قَرْن تُوْجْدِي** қарн тојдї — қорин тўйди. Бу сўзнинг асли **ذ** билан **تُوْجْدِي** тозтї эди, юқорида айтганимиздек, **ذ** ни **ي** га айлантирувчиларнинг тил хусусиятига мувофиқ ҳарфлар алмаштирилгандир. (**تِيَار** тїяр, тојмақ).

سُوْجْدِي сојдї **اَر قُوْجْدِي سُوْجْدِي** эр қојуғ сојдї — одам қўй терисини шилди. Бошқаси ҳам шундай. (**سِيْمَاق** сїмақ, сојмақ). Мақолда шундай келган: **بِير تَلْكُو** бір тїлкў тэрісін ікілэ сојмас — бир тулки териси икки марталаб шилинмайди.

Бу мақол одамдан бир марта яхшилик қўриб иккинчи марта ҳам яхшилик истаган киши ҳақида айтилади.

قَيْدِي қайдї: **قَدَاشِنَا قَيْدِي** қадашнэ қайдї — яқинига меҳрибонлик қилди. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган: **قَدَش تَمِش قَيْمَادُق. قَدَن تَمِش** Қазаш тэмиш қаймадуқ, қазін тэмиш қаймиш — биродар деса, яқин деса, меҳрибонлик қилмапти, қайната дегандагина меҳрибонлик кўрсатипти. Бу мақол совчиларни ҳурматлашга риоя қилиши зарур бўлган одамга нисбатан айтилади.

Шеърда шундай келган:

بِرْدِنَك نَلَكْ اَيْمَدِنَك كِيْرُو كُرْب قَيْمَدِنَك
كِنَا* بَرُو يَيْمَدِنَك بَلْدِنَك اَرِنَج بَلْمَعُو

Бардін нэлэк ајмадін
Кірў көрўп қаймадін
Көңүл бэрў јаймадін
Болдуң эринч болмағу.

Кетдинг, ammo кетишингни нега айтмадинг, нега меҳрибонлик қилмадинг, орқангдагиларга эътибор бермадинг, нега кўнглинг бизларга мойил бўлмайди. Ҳозир энди ўзингга нолойиқ шундай бир ҳолга тушдинг.

قَيْدِي қайдї: **كِيْرُو قَيْدِي** кэрў қайдї — орқасига қаради. (**قِيَار** қайар, қаймақ).

* Босма нусхада арабча **كِنَا** шаклида янглиш берилган, **كِنَك** бўлиши керак.

قۇيدى كۈيدى: ار كۇبا سۇف قۇيدى —
одам кубга сув қуйди ва сувни унда чайқатди.
Шунингдек, бошқа ҳар бир суюқ нарсага ҳам бу
сўз қўлланади. (قىماق. قيار. قۇجار, قۇймаق).

قويدى قويدى: ات قويدى — от ҳуркиб қочди.
Бошқаси ҳам шундай. (قىماق. قيار. قۇجار, قۇймаق).

قويدى كويدى: ار سوزن قويدى — одам сў-
зидан, ваъдасидан айнади.

قويدى كويدى: ال يغاج قويدى — у
ёғочни қайириб кесди. (قىماق. قيار. كيار, كиймак).

كويدى كويدى: اتنك كويدى — отуң кўйді —
ўтин ёнди. Бошқаси ҳам шундай. (كىماق. كيار. كۇيار, кўймак).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

جويدى جويدى: ال سۇفدا تونغ جويدى — у тўнини сувда силкитди, чайқади.

جويدى جويدى: ال مەنك كنگل جويدى²⁵⁹ — у менин кўнглимни рағбатлантирди. Бош-
қаси ҳам шундай.

جويدى جويدى: ال يغاج جويدى — қимирлатди. (ييار. ييماق).
جويدى — шамол дарахтни қимирлатди. (يار. ييماق).
جويدى — шамол дарахтни қимирлатди. (يار. ييماق).
جويدى — шамол дарахтни қимирлатди. (يار. ييماق).

²⁵⁹ Бу сўз бома нусхада كنگل ёзилиб қолган (қаранг: III том, 186-бет), тўғ-
риси كنگل дур.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

بادى بادى — боғлади. ال اتغ بادى — ол атғ баді — у
отни боғлади. Бошқаси ҳам шундай. Ҳар бир нар-
са ип арқон билан боғланса ҳам, шу сўз қўлла-
нади. (باماق. بار. بار, бамақ).

تودى تودى: ال اغزن تودى — ол оғзин туді — у
оғзини юмди. Ҳар бир тешик бекитилишига ҳам бу
сўз қўлланади. (تور. تور. تور, тумак).

تيدى تيدى: ال مەنكا انداغ تيدى — ол мәнә андағ тәді —
у менга шундай деди. (تير. تير. تير, тәр, тәмәк).

سادى سادى: ار قويع سادى — эр қојуғ сәді —
одам қўйни санади. Бошқаси ҳам шундай. (سار.
ساماق. سار, самақ). Шеърда шундай келган:

قرا تونك كجرسادم اغر اونى اجرسادم
يتيكانك قجرسادم سقس اجرا كنم تغدى

Қара тўнүг кәчүрсәдәм
Ағір унї учурсәдәм
Јәткәннig қачурсәдәм
Сақиш ичрә кўнүм туғдї.

Қоронғи кечанинғ ўтишини истадим. Оғир уй-
қуни²⁶⁰ қочирини истадим, бир неча марта Етти

²⁶⁰ Басим Агалай бу сўзиниң булиши кераклиги ҳақида изоҳ берган
(қаранг: туркча таржимаси, III том, 248-бет).

қароқчи юлдузининг айланишини санадим²⁶¹. Санамоқда эдим, кундуз қуёши порлаб чиқди.

سودی суді: أَلْ أَنْكَرُ بُؤُنْ سُوْدِي ол анар боюн суді-- у унга бўйсунди, итоат этди.

سودی суді: أَلْ مَنكَا يُونَكْ سُوْدِي ол мәнә јүн суді— у менга тўқиш учун юнг юборди. (سُورُ. سُوماق) сур, сумақ).

سیدی сіді— синдирди. اَنْ اَتُنْكَ سِيْدِي ол отун сіді— у ўтинни синдирди. Бошқаси ҳам шундай.

سیدی сіді— енгди (синдирди). أَلْ سُوْنِي سِيْدِي ол сўни сіді— у аскарни енгди. (سِيْرُ. سِيْمَاق) сір, сімақ).

قادی қаді اَلْ اَشْجِكَا اَتُنْكَ قَادِي ол ашчкә отун қаді— у қозон атрофига ўтин уйди.

قادی қаді: أَلْ تُوْنُغْ قَادِي ол тонуг қаді— у тўнни сандиққа тахлади. (قَامَاق. قَارُ) қар, қамақ). Бу яғмолар сўзидир. Тўғрироғи قَالَادِي қаладидир.

²⁶¹ اَتِيْكَانِكْ قَجْرُ سَادِمُ јатіканіг қачурсадім гапани Маҳмуд Кошғарий دەرددەت دوران بنات بېمش مراراً деб берган, яъни Етти қароқчи юлдузининг айланишини бир неча марта санадим демакдир. Демак, قَجْرُ سَادِمُ қачурсадімни бир неча марта санадим деб изоҳлаган. Ҳолбуки, „Девон“нинг ҳар уч томидаги қачурмақ, қачмақ, қачтурмақ сўзлари тамом бошқа маънода изоҳланган. Демак, бу сўз қанча маъносидаги قَجْ қач сўзидандир. Шу ҳолда, қачурдаги ур сўзи марта маъносида келган бўлади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يُودِي јуді— ювди. أَلْ تُونْ يُودِي ол тон јуді— у тўнни ювди. Бошқаси ҳам шундай. (يُورُ: يُوماق) јур, јумақ).

ييدي јәді— еди. أَلْ اَشْ يِيْدِي ол аш јәді— у ош еди.

Бошқаси ҳам шундай. Ябоқу қабиласи тилида بِيْمَاكْ كَشْنِي يِيْدِي бәг кішіні јәді дейдилар— бек одам молини нес-нобуд қилди, демакдир. (يِيْمَاكْ) јәр, јәмақ).

Бу феъл турини биз тўрт ҳарфли деб атадик. Чунки биринчи шахсни ифодаловчи сўз тўрт ҳарфлидир. اَتْ بَادِمُ ат бадім— отни боғладим.

قَوِي سَادِمُ қој садім— қўйни санадим дегандаги каби. Бу ҳол арабчада ҳам عَدَوْتُ. عَدَوْتُ каби. Арабчада тўрт ҳарфлидир. Булар орасидаги ўхшашликка мувофиқ шундай аталди.

Фаалди шаклида ўртаси уч хил ҳаракатлар билан қўлланадиган сўзлар бўлими

اَيِيْدِي абіді— яширди. اَلْ اَنِيْ كَشِيْدَنْ اَيِيْدِي ол ані кішідән абіді— у уни одамлардан яширди. Ҳар бир нарсани бировдан яширишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَيِيْمَاق. اَيِيْرُ) абір, абімақ).

اَتَادِي атаді اَلْ اَتَانْكَرُ اَتْ اَتَادِي ол анар ат атаді— у унга бир лақаб берди. От қўйиб аташга ҳам бу сўз қўлланади. (اَتَامَاق. اَتَارُ) атар, атамақ).

آتادی отаді: **أَلْ تَرِغْ أَتَادِي** ол таріғ отаді — у экинни ўтади. Бу экин бузилмаслиги учун япроқларини кесишдир. Баъзан бошлари (учлари) кесилган экинга ҳам бу сўзни қўллайдилар. (**أَتَامَقُ. أَتَارُ** отар, отамақ).

آتادی օтәді: **أَلْ أَنْكُ أَلْمِنْ أَتَادِي** ол анің алімін օтәді — унинг қарзини тўлади. (**أَتَامَاكُ. أَتَارُ** օтар, օтәмәк).

²⁶² **بُلْسَا كَمْنُكُ أَلْتَنْ كُمْشُ أَرَلَا أَتَارُ**

²⁶⁸ **أَنْدَا بَلْبَ تَنْكُرُبُكْرُوا تَبِغْنُ أَتَارُ**

Болса кімің алтун кўмуш ірла օтәр,
Анда болуп тәңрібүкрү тапғін օтәр.

Кимнинг олтин, кумуши бўлса, уй-жой қуради.
Жойидан хотиржам бўлгач, у ерда худога ибодат қилади.

آتیدی օтіді — дазмол қилди. **أَلْ تُونُغْ أَتِيدِي** ол тонуг օтіді — у тўн чокларини темир (дазмол) билан силлиқлади. (**أَتِيمَاكُ. أَتِيرُ** օтір, օтімәк).

²⁶² Бу мисрадаги **أَرَلَا** сўзи босма нусхада аниқсиз қолган. Басим Аталай бу сўз хусусида босма нусхадаги тузатишга мувофиқ **أَر** օр деб тўғри изоҳ берган (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 251-бет). Арабча таржима ҳам шуни тасдиқлайди.

²⁶³ Иккинчи мисрадаги **تَنْكُرُبُكْرُوا** сўзида янглишлик бор. Басим Аталай қўрсатишича, **تَنْكُرُبُكْرُوا** шаклида экан, тўғриси **تَنْكُرُبُكْرُو** бўлиши керак деб тўзатган. Арабча **تَقْضَى حَيْثُ عِبَادَهُ لِلَّهِ تَعَالَى** ибораси ҳам шуни талаб қилади. Бу ерда -*гару* жўналиш келишиги функциясидадир.

آتادی отаді: **أَلْ أُنْكَ أَتَادِي** ол отуң отаді — у ўтга исинди, ўтин օқди. Бу нозик бир сўз бўлиб, яғмо ва ямаклар сўзидир.

آتادی отаді — даво қилди. **أَمْجِي أَنْكُرُ أَتْ أَتَادِي** օмчі аңар от отаді — табиб унга даво қилди. (**أَتَامَقُ. أَتَارُ** отар, отмақ. Ўғузча).

آجیدی ачіді — ачиди. **سِرْكََا آجِيدِي** сиркә ачіді — сирка ачиди, нордон бўлиб қолди. Яра оғриб ачишига ҳам бу сўз қўлланади. (**آجِمَاقُ. آجِرُ** ачір, ачімақ).

آریدی аріді: **أَرِيدِي نَانْكَ** аріді нәң — нарса тозаланди. (**آرِيمَاقُ. آرِيرُ** арір, арімақ).

آرودی օрүді — օриди. **يَاغْ آرُودِي** јағ օрүді — օғ օриди. Бошқаси ҳам шундай. (**آرُومَاكُ. آرُورُ** օрүр, օрүмәк).

آریدی іріді: **يَاغْ آرِيدِي** јағач іріді — օғоч узоқ замон ўтиши натижасида чириди. Бошқаси ҳам шундай. Сўнгак чириса ҳам шундай. (**آرِيمَاكُ. آرِيرُ** ірір, ірімәк).

آزیدی азіді — терлади. **كُوبْ آزِيدِي** куп азіді — куб терлади (кубдаги нарса сизди, куб терлади). Ҳар хил сопол идишдан сизган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

آزیدی азіді: **قُلَاقْ آزِيدِي** қулақ азіді — шовқин-сурондан қулоқ қар бўлаёзди. (**آزِيمَاقُ. آزِيرُ** азір, азімақ).

اسیدی ісіді — исиди. مُونُ اسیدی мун ісіді — шурва исиди. Бошқаси ҳам шундай.

اسیدی ісіді: تَمْرُ اسیدی тәмүр ісіді — темир қизиди. Бошқаси ҳам шундай. اسيمَاكُ ісір, ісімәк).

آشادی ашаді: اَرُ اَشْ آش әр аш ашаді — одам таом еди. Хоқонийлар бу сүзни фақат катталарга хослаб қўллайдилар. Бошқа турклар фарқсиз ҳар кимга ҳам қўллай берадилар. Буларники қоидага мувофиқдир. اَشَارُ. اَشَامَاكُ ашар, ашамақ).

آشادی ўшәді: اَلُ يَبْرِكُ آشادی ол йәриг ўшәді — у ерни қидирди, ерда бир нарсани ахтарди. Бошқаси ҳам шундай. اَشَارُ. اَشَامَاكُ ўшәр, ўшәмәк).

آشودی әшүді: اَلُ اَنْكُرُ يَغْرَقَانُ آشودی ол аңар јуғурқан әшүді — у унга ёпинчиқ ёпди. Ҳар бир нарса устига бир нарса ёпилиб бекитилса ҳам бу сўз қўлланади. اَشُورُ. اَشُومَاكُ әшүр, әшүмәк).

أشیدی ўшиді — ушиди, жунжикди. اَرُ اَشِيدِي әр ўшиді — одам совуқдан ушиди, жунжикди. اَشِيمَاكُ ашир, ўшимәк).

أقیدی оқиді — чақирди. اَلُ مَنِي اَقِيدِي ол мәни оқиді — у мени чақирди.

أقیدی оқиді — ўқиди. اَرُ بَتَكُ اَقِيدِي әр битик оқиді — у китоб, хат ўқиди. اَقِيرُ. اَقِيمَاكُ оқир, оқимақ).

أقیدی уқиді — қусди. اَرُ اَقِيدِي әр уқиді — одам қусди. اَقِيرُ. اَقِيمَاكُ уқир, уқимақ)²⁶⁴.

اَكِيدِي ўгиді: اَرُ بَغْدَايُ اَكِيدِي әр бугдај ўгиді — одам бугдај тортди, тегирмон қилди. Бошқаси ҳам шундай. اَكِيمَاكُ ўгир, ўгимәк).

اِكَادِي игәді اَلُ بَجَاكُ اِكَادِي ол пичәк игәді — у пичоқни эговлади. Бошқаси ҳам шундай.

اِكَادِي игәді — ғижирлатди. بَغْرَا نَيْشِنُ اِكَادِي боғра тишин игәді — айғир тишини ғижирлатди. اِكَاكُ. اِكَامَاكُ игәр, игәмәк).

اِكَادِي игәді: اَلُ اَنْكُرُ اِكَادِي ол аңар игәді — у унга ўжарлик қилди, ҳаддан ортиқ такаббурлик қилди. اِكَاكُ. اِكَامَاكُ игәр, игәмәк).

اَلَادِي ўләді — улашди. اَلُ يَرْمَاقُ اَلَادِي ол јармақ ўләді — у танга (пул) улашди. Бошқаси ҳам шундай. اَلَارُ. اَلَامَاكُ ўләр, ўләмәк).

اَلَادِي уладі — улади, бир-бирига боғлади. اَلُ يَبُّ اَلَادِي ол јип уладі — у ипни улади. Бошқаси ҳам шундай.

²⁶⁴ Бу сўз ҳақида арабча وَهَذَا رَكَّةُ الْكَافِ деган жумла бор. Яъни ق билан эмас ك билан қўлланади, демакдир. Басм Аталай фикрича, бу ибора бошқа сўзга дахли бўлиб, бу ерга янглиш тушган бўлса керак (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 254-бет).

الأدي уладі: أَلْ يَغُوقُ الأدي ол жағуқ уладі — у яқинларига, юртига етишди. (الأمار: الأماق) улар, уламақ).

اليدي уліді: يِري اليدي бөрі уліді — бұри улиди. Кечаси ит дахшатли вовулласа ҳам шу сўз қўлланади. Шунингдек, одам қаттиқ аламдан бұрига ўхшаб бақирса ҳам, бу сўз қўлланади. (الير. اليماق) улір, улімақ). Мақолда шундай келган: يَزِيدَا بَرِي جازیدا бөрі уліса 3wда іт бағрі тартішур — саҳрода бұри улиса, унга ачиниб, меҳрибонлик қилиб, уйдаги итнинг кўнгли ачийди. Бу мақол яқинларнинг бир-бирларига ёрдам қилишларига ундаб айтилади.

اليدي ölidі — хўл бўлди. تون اليدي тон ölidі — тўн хўл бўлди. Бошқаси ҳам шундай. (الير. اليماق) ölip, ölimäk). Мақолда шундай келган: كَذْكَلِكُ كَظُكُلُغُ اليماس كَفَجَلِكُ كُرِيماس іг кўрімас — ёпинчиқли одам ёмғирдан ивимаи, у билан сақланиб қолади, шунингдек, юган сўлиқли бўлса, от қашинмайди, саркашлик қила олмайди. Бу мақол ишда ҳозирлик кўришга ундаб айтилади.

انودي а нуді: انودي نانك а нуді нән — нарса тайёрланди. Бу феъл ўзлик феълдир. Агар арабча гапириш-

га тўғри келса, انعد дейилар эди. Лекин бунинг арабчаси қўлланмайди. (انوماق) анур, анумақ).

انادي уна ді — унади. أَلْ بُو ايشِغُ انادي ол бу ішіғ уна ді — у бу ишга унади. سَنَ انادنك مو сән уна дінму — сен рози бўлдингми? (اناماق) унар, унамақ).

انادي 3nädі: أَلْ قوين انادي ол қојін 3nädі — таниқли бўлсин деб, у қўй қулоғининг бир қисмини кесди. (اناماك) 3när, 3nämäk).

سبيدي сапіді: ات قدرقي سبيدي ат қудруқі сапіді — отнинг думи қимирлади. Бошқаси ҳам шундай. (سبيماق) сапір, сапимақ).

سبيدي субіді: نانك سبيدي субіді нән — нарса узайди, учлари ингичкаланди. (سبيماق) субір, субімақ).

كبيدي кәпіді: تون كبيدي тон кәпіді — тўннинг уст тарафидаги нам қуриди. Нарсанинг баъзи ерлари қуришига ҳам бу сўз қўлланади (كبيماق) кәпир, кәпимәк).

كبيدي кўбіді: أَلْ تون كبيدي ол тон кўбіді — у тўнни зичлаб тиктирди. (كبيماق) кўбір, кўбимәк).

تَتِيدِي تатіді: أَشْ أَغْزَا تَتِيدِي аш ағызда татіді—таом
оғизда тоғли кўринди, лаззат берди. (تَتِيمَاقُ) تَتِيرُ
татір, татімақ).

Мақолда шундай келган: كَشِيْ اَنِيْ تَرَكَلَا تَتِيرُ
кіші әті тіріглә татір—одам этининг ширинлиги
фақат соғлигида бўлади. Яъни одам соғлигидагина
ишлаб мол топади, ширин таомлар қилиб, ундан
лаззатланади, демакдир.

سُجِيدِي سўчиді: سُجِيدِي نَانِكُ سўчиді нәң — нарса чучи-
ди, яхшиланди. (سُجِيمَاكُ) سُجِيرُ سўчир, сўчимәк).

سُجِيدِي سучиді — сакради. اَتُّ سُجِيدِي ат сучиді — от
сакради. Бошқаси ҳам шундай. (سُجِيمَاقُ) سُجِيرُ
сучір, сучімақ).

كُجَادِي кўчәді: اَلْ اَنِكُ تَقَارُنْ كُجَادِي ол анің тава-
рін кўчәді — у унинг молиға зўрлик қилди. (كُجَارُ)
كُجَادِي кўчәр, кўчәмәк). Яна: اَغْلَانِغِ كُجَادِي оғ-
ланіғ кўчәді — қул ёки жорияга ёмонлик қилди,
зулм ўтказди. Шеърда шундай келган:

اَذِكْ مَنِيْ كُجَايِرُ تَنْ كُنْ تَرُبْ يَغْلِيُو
كُرْدِي كُرْمُ تَقَرَقِنِ يَرْتِي قَلْبِ اَغْلِيُو

Ўзик мәнни кўчәјўр
Тўн кўн туруп јіғлају
Кўрді көзўм таврақін
Јуртї қаліп ағлају

Севги менга зўр келаётир, кеча-кундуз йиғлай-
ман: юртини бўш қолдириб узоқлашганини ўз
кўзим билан кўрдим.

كُجِيدِي кичиді — қичиди. اَتْمُ كُجِيدِي әтим кичиді — бада-
ним қичиди. Ҳар бир ҳайвон этининг қичиши ҳам
шундай. (كُجِيمَاكُ) كُجِيرُ кичір, кичімәк).

بَدُوْدِي бәдўдї — улғайди. اَغْلَانْ بَدُوْدِي оғлан бәдўдї —
бола катта бўлди, улғайди. Ҳар бир нарса кичик-
дан катта бўлишига ҳам бу сўз қўлланади. (بَدُوْرُ)
بَدُوْمَاكُ бәдўр, бәдўмәк).

بُؤْزِيدِي буюзиді: قِيزْ بُؤْزِيدِي қиз буюзиді — ёш чўри ўйнади.
Бошқаси ҳам шундай. (بُؤْزِيمَاكُ) بُؤْزِيرُ буюзир, буюзимәк).

Мақолда шундай келган: قَرْتَا بَدُوْمَاكُ بِلْمَاسُ
қуртға буюмәк билмас
قُرْتَا بَدُوْمَاكُ بِلْمَاسُ қуртға буюғ билмас јерим тар тәр —
кампирнинг ўзи ўйин билмайди-ю, ер тор дейди.
Бу мақол бир ишда билағонлик қилиб мақтанган
кишидан иш қилиш сўралганда, бажармай, ёлғон
баҳоналар кўрсатадиган кишига айтилади.

اُذِيدِي узиді — ухлади. اَرُّ اُذِيدِي әр узиді — одам ух-
лади. Бошқаси ҳам шундай. (اُذِيمَاقُ) اُذِيرُ
узир, узімақ).

بۇدۇدى бозуді — бўяди. اَل تُونُغ تۇدۇدى ол тонуг бозуді — у тўнни бўяди. Бошқаси ҳам шундай.

بۇدۇدى бозуді: اَل اَقِن اُرْدَى كَيِكْنَى يَغَاجِقَا بۇدۇدى ол оқін урді кәйікні йіғачқа бозуді — у овни отди, уни ёғочга ёпиштирди. Бошқаси ҳам шундай. (بۇدۇرماق) ²⁶⁵.

قۇدۇدى қағуді: اَل تُونُغ قۇدۇدى ол тонуг қағуді — у тўнни сийраклаб тикди. (قۇدوماق) қағур, қағумақ).

يۇيىدى йізіді: يۇيىدى نَانِك يۇيىدى йізіді нәң — нарса ҳидланди. Бу асоссиз сўздир.

تۇرادى тараді — таради. قىز سىچىن تۇرادى қіз сачін тараді — қиз сочини таради.

تۇرادى тараді: اَنِك سۇسِن تۇرادى анің сўсін тараді — унинг аскари тарқатилди. Бу сўзнинг асли تۇردى тарді — нарсани ажратдидир.

Кўрасанки, улар келаси замон феълида бирлашади. Айирди маъносидаги تۇردى тарді феълининг келаси замон шакли ҳам تۇرار тарар, تۇرادى тарадінинг келаси замон шакли ҳам تۇرار тарар бўла-

²⁶⁵ Бу сўз аслида بۇنماق бозумақ бўлиши керак эди. Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик борлиги ҳақида ишорат бор (қаранг: III том, 195-бет).

ди. Лекин бу тартиб ҳамма феъллар учун умумий эмасдир. Икки ҳарфли, уч ҳарфли феълларда келаси замон шакллари бир хилда бўлиб, ўтган замон шаклида фарқли қўлланади. Чунончи, اَر اَشْدَى әр арт ашді — одам дарадан ўтди гапида ва اَل اَش اَشَادَى ол аш ашаді — у таом еди

гапида ўтган замон шакли икки хил бўлган. اَشْدَى ашді ва اَشَادَى ашаді феълларининг келаси замон шакли бир хил اَشَار اَشَارْدَى ашарди. Яна سَقَا قَنْدَى ол суғқа қанді — у сувга қонди гапидаги قَنْدَى қанді феълининг келаси замон шакли قَنَار қанар тарзида келса, у отидан қон олди — اَل اَتْن قَنَادَى ол атін қанаді — гапидаги ўтган замон феъли

قَنَادَى қанадінинг келаси замон феъли ҳам олдинги феълга ўхшаш قَنَار қанар шаклида — бир хил шаклда қўлланади. Олдингисининг масдар шакли قَنَمَاق қанмақ шаклида келса, иккинчисининг масдари قَنَمَاق қанмамоқдир ²⁶⁶. Бошқача айтганда, бу феълларнинг келаси замон шакллари бир хил, ўтган замон ва масдар шакллари фарқлидир.

تۇرۇدى таруді — торади. اَف تۇرۇدى эw таруді — уй торади. Кўкрак ва бошқа нарсаларнинг тораишига ҳам бу сўз қўлланади. اَر بۇشْدَى تۇرۇدى әр

²⁶⁶ Босма нусхада қанмамоқ сўзи قَنَمَاق бўлса ҳам, аслида قَنَمَاق бўлиши керак.

пушдї тарудї — одам безор бўлиб сиқилди, торайди. (تَرُودُ. تَرُومَاقُ) тарур, тарумақ).

تَرُودِي tōrūdī — яратилди. يَلِنُكُوكُ تَرُودِي jalınuq tōrūdī — одам яратилди. Бу феъл ўтимсиздир. (تَرُودُ) тōрўр, тōрўмāк).

تَرِيدِي таридї — экди. اَلْ تَرِيغُ تَرِيدِي ol tarıg taridī — у экин экди. Бошқаси ҳам шундай. (تَرِيمَاقُ) тарїр, тарїмақ).

تَرَادِي tirādī — тиргов қўйди, тиради. اَلْ قَبِيغُ تَرَادِي ol qabıg tarādī — у эшикка тиргов қўйди. Ҳар бир нарсага тиргов қўйишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَرَامَاقُ) тїрāр, тїрāмāк).

سَرِيدِي sīridī: اِت سَرِيدِي it sīridī — ит булғатди, сийди.

سَرِيدِي sīridī: اَلْ كَنْزُ سَرِيدِي ol kanz sīridī — у на-
матни туркманлар чодирининг устки ёпиғидек ёки
кўчиш кунидаги ўровлари каби зич қилиб, пишиқ-
лаб тикди. (سَرِيمَاقُ) сїрїр, сїрїмақ).

سَرُودِي sarūdī — ўради. اَلْ سُولُوكُ سَرُودِي ol suluk sarūdī — у салла ўради. Ҳар бир нарсанинг устига бирор нарса ўралса ҳам, шу сўз қўлланади (سَرُومَاقُ) сарур, сарумақ)²⁶⁷.

قَرِيدِي qaridī — қариди. اَر قَرِيدِي ar qaridī — одам қариди. Бошқаси ҳам шундай. (قَرِيمَاقُ) қарїр, қарїмақ).

Мақолда шундай келган: اَرَسْلَان قَرِيَسَا سَجْعَانُ اَتْنِ كُنَاذُورُ Арслан қарїса, сїчған отин кōзāзўр — арслон қариса, сичқон инини пойлайди. Бу мақол катта иш қилишга кучи етмай, кичик ишга рози бўлган қарияларга нисбатан қўлланади.

قُرِيدِي quridī: تُون قُرِيدِي tun quridī — тон — тўн қуриди. Бошқаси ҳам шундай. (قُرِيمَاقُ) қурїр, қурїмақ).

قُرِيدِي quridī: اِنِغ قُرِيدِي inıg quridī — у кўк ўтни қўриқлади. Бошқаси ҳам шундай. (قُرِيرُ) қорїр, қорїмақ).

كُرَادِي kurādī: قُل كُرَادِي qul kurādī — қул кўрадї — қул қочди. Бошқаси ҳам шундай. (كُرَامَاقُ) кўрāр, кўрāмāк).

كُرِيدِي kuridī: اَت كُرِيدِي at kuridī — от олдинги оёқлари билан ерни ўйди.

كُرِيدِي kuridī: اَلْ قَارِيغُ كُرِيدِي ol qarıg kuridī — у қорни куради. (كُرِيمَاقُ) кўрїр, кўрїмāк).

بَزَادِي bāzādī: اَلْ اَفْنُ بَزَادِي ol awın bāzādī — у уйини безади, бўяди. Бошқаси ҳам шундай. (بَزَامَاقُ) бāзāр, бāзāмāк).

²⁶⁷ Бу феълнинг келаси замон формаси босма нусхада берилмаган.

تُرَادِي тузадī — тузлади. أَلْ أَتْ تُرَادِي ол эт тузадī — у гўшт тузлади. تُرَادِي тузадī сўзи تُرَادِي тузладī ўрнида²⁶⁸ қўлланади.

قَرِيدِي қазидī — қазиди. أَلْ يِيرِكُ قَرِيدِي ол jǝriǝ qazīdī — у ерни қазиди. Шунингдек, яра ва бошқа шунга ўхшашларни ковлашга ҳам бу сўз қўлланади. (قَرِيمَاقُ. قَرِيرُ. قَازِيرُ, қазімақ).

قُرِيدِي қурідī: أَنْكُ بَغْزِي أَشْقَا قُرِيدِي аниң боғзī ашқа қурідī — унинг томоғи ошга (етолмай) қуриди. Қўлланиладиган шакл шудир. Лекин тўғрироғи, қоидага мувофиғи нуқтасиз, яъни *р-р* билан қўллашдир. Бундай қўллаш سُوْتُ أَمْرَدِي сўт эмўзді гапидаги Эмўзді кабидир. (قُرِيمَاقُ. قُرِيرُ. قُرِيرُ, қурімақ)²⁶⁹.

قَرُودِي қізудī: تَفَارُ قَرُودِي tawar қізудī — молнинг баҳоси кўтарилди, қимматлашди. (قَرُومَاقُ. قَرُورُ. قَرُورُ, қізурак).

قَرَادِي қізадī: أَلْ قَرِيزُ قَرَادِي ол қізіғ қізадī — у қізнинг қізлигини олди. (قَرَامَاقُ. قَرَارُ. قَرَارُ, қізамақ).

كُرَادِي кўзādī: أَلْ أَتْ كُرَادِي ол от кўзādī — у оловни косов билан жўнаштирди, ковлади. (كُرَامَاقُ. كُرَارُ. كُرَارُ, кўзәр, кўзәмәк).

كُرَادِي кўзādī: أَلْ أُوْمُنِي كُرَادِي ол ўзўмни кўзādī — у узум бошидан гўжумларини айириб олди.

كُرَادِي кўзādī — кузлади, кузлаб қолди. أَلْ يَيْلَاغْدَا كُرَادِي ол jajlaǝda кўзādī — у мол боқиладиган жойда (яйловда) кузлади. (كُرَامَاقُ. كُرَارُ. كُرَارُ, кўзәр, кўзәмәк).

سَسِيدِي сасідī — сасиди. سَسِيدِي نَانِكُ сасідī нән — нарса сасиди. (سَسِيمَاقُ. سَسِيرُ. سَسِيرُ, сасімақ).

كُسادِي кўсādī — истади, кусади. أَلْ أَنِي كُرْمَاكِنُ كُسادِي ол ани кўрмәкин кўсādī — у уни кўрмоқни, унга йўлиқмоқни истади, кусади. Ҳар бир нарсани кўришни исталса ҳам бу сўз қўлланади. (كُسامَاقُ. كُسَارُ. كُسَارُ, кўсәр, кўсәмәк).

بَشَادِي башадī: أَلْ يَغَاغِي بَشَادِي ол jǝǝǝǝǝǝ башадī — у дарахтни кесиб, белгилар қилди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, ёғочлар бир-бирига суяб, тираб қўйилса ҳам, шу сўз қўлланади. (بَشَارُ. بَشَامَاقُ. بَشَارُ, башар, башамақ).

بُشُودِي бошудī: أَنْكُ أُوْرِي بُشُودِي аниң ўзи бошудī — унинг ичи бўшалди, равонлашди.

بُشُودِي бошудī: تُوْغُونُ بُشُودِي тўғўн бошудī — тугун бўшаброқ қолди.

²⁶⁸ Бу сўзнинг масдар ва келаси замон шакли кўрсатилмаган.

²⁶⁹ Бу ерда арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Иборага қўра, قَرِيدِي. قَرِيرُ. قَرِيرُ. Бу ерда арабча иборада бир оз аниқсизлик бор. Иборага қўра, قَرِيدِي. قَرِيرُ. قَرِيرُ. қурідī, қурір, қурімақ, қурімақ бўлиши керак. Ҳолбуки, қурімақ, қурідī, қурір шаклида берилган.

بُشُودِي бошуді — ечилди. اَت بُشُودِي ат бошуді — от боғловидан ечилди, бұшалди.

بُشُودِي бошуді — рухсат этди. خان يَلَاوَجْع بُشُودِي хан жалавачіғ бошуді — хон мамлакатига қайтиш учун элчига рухсат этди.

بُشُودِي бошуді: اَر اُرَاغْتِن بُشُودِي әр урағуттін бошуді — әр хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча). Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. بُشُور. بُشُومَاقُ бошур, бошумақ).

تَشُودِي ташуді — ташиди. اَلْ اَفْكَا يَرِمَاقُ تَشُودِي ол эф-гә жармақ ташуді — у уйига танга (пул) ташиди. Бошқаси ҳам шундай. تَشُور. تَشُومَاقُ ташур, ташумақ).

تَشَادِي тўшәді: اَلْ اَلْ تُوْشُ تَشَادِي ол тўш тўшәді — у туш кўрди. Уйқуда ихтилом бўлса ҳам шу сўз қўлланади. تَشَار. تَشَامَاكُ тўшәр, тўшәмәк).

تَشَادِي төшәді — тўшади. تَشَاكُ تَشَادِي төшәк төшәді — тўшак солди, ёзди. Бошқаси ҳам шундай.

تَشَادِي тiшәді — қайради. تَكْرِمَانُ تَشَادِي тәғирмән тiшәді — тегирмон тошини қайраб, ўткир қилди.

Бу гапта музоф туширилиб, унинг ўрнига музофунилайх қўйилгандир. Чунки تَكْرِمَانُ ҳамма тегирмоннинг номидир. Тегирмон ўткир қилинмайди, фақат унинг тоши ўткир қилинади. Бу гапта ана шу тош сўзи туширилган.

تَشَادِي тiшәді: اَلْ اُرْغَاقُ تَشَادِي ол орғақ тiшәді — у ўроқни ўткирлади. تَشَار. تَشَامَاكُ тiшәр, тiшәмәк).

جَشَادِي чiшәді: اَغْلَانُ جَشَادِي оғлан чiшәді — бола чуш қилди, булғатди. Бу сўз фақат ёш болаларгагина нисбатан қўлланади.

سَشُودِي сәшўди: تَكُونُ سَشُودِي тўғун сәшўди — тугун бўшади, ҳаттоки, ечилаёзди. سَشُور. سَشُومَاكُ сәшўр, сәшўмәк).

قَشِيدِي қашиді — қашиди. اَلْ مَنِي قَشِيدِي ол мәнi қашиді — у менинг баданимни қашиди. قَشِيمَاقُ қашир, қашимақ). Мақолда шундай келган. اَلْدَجِي

اَلْدَجِي өлдәчи сичған муш ташақин қашир — сичқоннинг ўлими яқинлашса, мушукнинг ташоғини қашийди. Бу мақол фақатгина бекорга кетадиган ишга уринган киши ҳақида айтилади.

كُشِيدِي көшиді: تَام كُونُكُ كُشِيدِي там кўнўғ көшиді — девор кунни тўсди. Шунингдек, ёруғликни ҳар нарса беркитса ҳам шу сўз қўлланади. كُشِير. كُشِيمَاكُ көшир, көшимәк).

كُشَادِي кiшәді: اَلْ اَتِغُ كُشَادِي ол атіғ кiшәді — у отни боғлади.

كُشَادِي кiшәді — боғлади. اَر قُولِنُ كُشَادِي әр қулiн кiшәді — одам қулини боғлаб қўйди. كُشَار. كُشَامَاكُ кiшәр, кiшәмәк).

سۇغىدى سوғиді — совуди. سۇف سۇغىدى suw соғиді — сув совуди. Бошқаси ҳам шундай. (سۇغىماق. سۇغىر, соғір, соғімақ).

تۇقىدى тоқиді — тақиллатди. اَل قَبْعُ تۇقىدى ол қапуғ тоқиді — у эшикни тақиллатди.

تۇقىدى тоқиді — урди. اَل قَوْلُنْ تۇقىدى ол қулін тоқиді — у қулини урди (ўғузча). Бошқа турклар *urdu* маъносида اُرْدَى تۇقىدى урді-тоқиді шаклида жуфт ҳолда қўллайдилар.

تۇقىدى тоқиді — ясади. تَمْرَجِي قَلِجْ تۇقىدى тэмўрчи қил-лч тоқиді — темирчи қилич, пичоқ ва бошқа нарсаларни ясади.

تۇقىدى тоқиді — тўқиди. اَر بُوْز تۇقىدى ər бōз тоқиді — одам бӯз тўқиди. Бошқаси ҳам шундай.

تۇقىدى тоқиді — чўқтирди. اَنِي سَفْ تۇقىدى ані суw тоқиді — уни оқар сув чўқтирди.

تۇقىدى тоқиді: اَرْنِي يِل تۇقىدى ərнi jəl тоқиді — одамга ел тегди. (تۇقىر. تۇقىмаق) тоқір, тоқімақ).

سۇقىدى сақиді: اَل مَنِكْ كُوْزْمَا سۇقىدى ол мәнің көзү-мә сақиді — у менинг кўзимда шундай хаёлланди.

سۇقىدى сақиді: سَاغْ سۇقىدى сақіғ сақиді — кўкат сув-дек кўринди. У кўкатни сув деб хаёл қилди. (سۇقىن)

سۇقىماق сақір, сақімақ).

سۇقىدى суқиді — қитиқлади. اَل اَنِي سۇقىدى ол ані суқиді — у уни бармоғи билан қитиқлади. (سۇقىماق. سۇقىر, суқір, суқімақ).

سۇقادى сiқаді — силади. اَل اَنِكْ بَشْن سۇقادى ол анің башин сiқаді — у унга ачиниб, раҳм қилиб, қўли билан бошини силади. Ҳар нарса устига қўл юбориб тимирскилашга ҳам бу сўз қўлланади. (سۇقاماق. سۇқар, сiқар, сiқамақ).

قۇقىدى қақиді: اَل اَنْدُنْ قۇقىدى ол андін қақиді — у ундан аччиқланди, қилган ишидан хафа бўлди. (قۇقىماق. قۇقىр, қақір, қақімақ). Бу сўз арғулар ти-

лида قۇقىور қақіур, шаклида қўлланади. Арғулар бу бобдаги ҳамма келаси замон феълларини ҳам, ўтру билан сўзлашга зарурат бўлмагани ҳолда, ўтру қилиб сўзлайдилар. Бу қоидага мувофиқ эмас. Бу хусусият мазкур тилдаги камчиликдир.

بۇكۇدى бэқуді: تۇگۇن بۇكۇدى тугун бэқуді — тугун мустаҳкамланди. Бирор нарса бекилса, мустаҳкамланса ҳам шу сўз қўлланади. (بۇكۇماق. بۇكۇر, бэқур, бэқумак).

تۇкаدى тўғаді — тугади. ايش تۇكادي иш тўғаді — иш қолмади, тугади.

تۇкаدى тўғаді — етди. بُو اَش قَمُغًا تۇكادي бу аш қа-муғқа тўғаді — бу таом ҳаммага етди. Бу сўз қарама-қарши маъноли сўзлардир.

بَلَادِي бәләді — баълади, маъради. قَوِي بَلَادِي қој бәләді — қуй баълади, маъради. (بَلَامَاكُ. بَلَارُ. бәләр, бәләмәк).

بُلَادِي буладі: قَزِي بُلَادِي қозі буладі — қүзини пиширди. Бошқаси ҳам шундай. (بُلَامَاقُ. بُلَارُ. булар, буламақ).

بِلَادِي биләді: اَلْ بَجَاكُ بِلَادِي ол бичәк биләді — у пичоқни билагига сурди.

بِلَادِي биләді — қайради. اَلْ تَيْشِ بِلَادِي ол тйш биләді — у тишларини қайради. (بَلَامَاكُ. بَلَارُ. биләр, биләмәк).

بَلَادِي бәләді — беләди. اَلْ كَنْجِنِ بِلَادِي ол кәнчин бәләді — у боласини бешикка ётқизиб боғлади, беләди.

بَلَادِي бәләді: اَلْ اَنِي قَانَكَا* بِلَادِي ол ані қаніга бәләді — у уни қонига ётқизди, беләди. (بِلَامَاكُ. بِلَارُ. биләр, бәләмәк).

تُلَادِي түләді: اَتُ تُلَادِي ат түләді — от тулади, қишқи туқини түкди. Янги тук чиқарди. Бошқаси ҳам шундай. (تَلَامَاكُ. تَلَارُ. түләр, түләмәк). Бу сүзнинг асли تُولَادِي түләді эди, сўнг و туширилган.

تُولَادِي төләді: قَوِي تُولَادِي қој төләді — қуй қүзилади (ўғузча). (تَلَامَاكُ. تَلَارُ. төләр, төләмәк).

تِلَادِي тиләді — сүради. اَلْ اَنِي تِلَادِي ол ані тиләді — у уни сүради, суриштирди.

تِلَادِي тиләді — хоҳлади. اَنْدَاغُ تِلَادِي таңри андағ тиләді — худо шундай хоҳлади. (تَلَامَاكُ. تَلَارُ. тиләр, тиләмәк).

جِلَادِي чиләді: تُونُغُ جِلَادِي тонуг чиләді — тўнни нам қилди. Бошқаси ҳам шундай. (جِلَامَاكُ. جِلَارُ. чиләр, чиләмәк). Бу сүзнинг асли جِلَادِي эди, ي ҳарфи туширилган.

سُلَادِي сүләді: بَغْ بَغِي قَا سُلَادِي бәг жағқа сүләді — бек душманга (қарши) жангга аскар юборди. Бу сүзнинг асли سُولَادِي эди, сўнг و туширилган. (سُولَامَاكُ. سُولَارُ. сүләр, сүләмәк). Шеърда шундай келган:

يَغْنُكُ تَبَا تَتْرُو بَقِبُ بَكْدَنْكُ بِلَا

اَغْرَبُ قَلِي كَلْسَا سَنَكَا قَرَشُو سُلَا

Jaғиң таба титрү бақип бүкдәң билә

Oғрап қалі кәлсә сәңә қаршу сүлә.

Душманингни диққат билан кузат, бек найзасини билагингда тут. Бекқа қарши душман келса, унга қарши жанг қил.

قَلِيدِي қаліді: اَتُ قَلِيدِي ат қаліді — от сакради, бошини бермай чопди. (قَلِيمَاقُ. قَلِيرُ. қалір, қалімақ).

* Бу ҳол жуда сийрак учрайдиган ҳодисадир.

كۈلۈپ كۆلۈپ: كۈلۈپ كۈلۈپ — ۈلك كۈمۈل-
دى. بوشقاسى ھام شۇنداي. (كۈلۈپ. كۈلۈپ,
كۈلۈپ).

قەمادى قەمادى: كۆز قەمادى — قۇەش تىغى-
دان كۆز قەمادى. (قەمادى. قەمادى).

قەمادى قەمادى: انىڭ تېشى قەمادى —
نوردون، قىمىزاق بىر نارسە ئىشەن ئۇنىڭ تېشى
قەمادى. ماقولدا شۇنداي كەلگەن: **آتاسى** **اناسى** **اچىغ**
اتاسى **اناسى** **اچىغ** **اتاسى**، **اناسى** **اچىغ**
اتاسى **اناسى** **اچىغ** **اتاسى**، **اناسى** **اچىغ**
الېملا jäsä, oғli қizi тiшi қамар — ота ёки она
бирор нордон, қимизак олма еса, болаларининг
тиши қамашади. Бу мақол ота-онанинг қилган
жинояти учун болаларини ушлаш, уларни сўроқ
қилишга ишора қилиб айтилади.

قۇمىدى قۇمىدى: **قۇمىدى** **قۇمىدى** — одам
уйига интилди, қумсади, уйини соғиниб шодланди.
Шунингдек, ھар бىр киши бирор нарсани истаб,
дили унга етишишга интилса ھам шу сўз қўлла-
нади. (қумىدى. қумىدى).

تۈنۈدى تۈنۈدى: **تۈنۈدى** **تۈنۈدى** — ол мەңдә сөз тану-
дi — у менга бiр сўз айтди, буюрди. Бiр нарсә
тавсия этилса ھам шу сўз қўлланади. (тۈнۈدى.
тۈнۈدى).

تۈنۈدى تۈنۈدى: **تۈنۈدى** **تۈنۈدى** — у ме-
нинг ёнимда тунади. (тۈнۈدى. тۈнۈدى).

سۈنۈدى سۈنۈدى: **سۈنۈدى** **سۈنۈدى** — ол анi сiна-
дi — у бiр ишда уни синади. (سۈنۈدى. سۈنۈدى).

قەنۈدى قەنۈدى: **قەنۈدى** **قەنۈدى** — у оти-
дан қон олди. (قەنۈدى. قەنۈدى).

قەنۈدى قەنۈدى: **قەنۈدى** **قەنۈدى** — бөг анi қi-
надi — бек уни қийнади, исканжага солди. **تۈنۈدى**
تۈنۈدى — тәңри анi қiнадi — худо унга жазо берди.

قەنۈدى قەنۈدى: **قەنۈدى** **قەنۈدى** — ол бiчәгiн қiнадi — у
пичоғига қин олди. (قەنۈدى. قەنۈدى).

قەنۈدى قەنۈدى: **قەنۈدى** **قەنۈدى** — бурун қанадi —
бурун қонади. Одам аъзосининг ھар ери қонаса
ھам бу сўз қўлланади. Бу сўзнинг асли **قەنۈدى**
қанiдi эди, сўнг **قەنۈدى** ھарфи туширилгандир.
(قەنۈدى. قەنۈدى).

مۈنۈدى مۈنۈدى: **مۈنۈدى** **مۈنۈدى** — ол тонуғ мۈнәдi — у
тۈннинг эгри-бугриларины тузатиш учун атроф-
ларини кесди, арайишини олди. Бошқаси ھам шун-
дай. (مۈнۈدى. مۈнۈدى).

سنادی санадї — санади. **أَلْ قُوْنِ سَنَادِي** ол қојін санадї²⁷⁰ — у қўйини санади. **سَنَارُ سَنَامَاقُ** санар, санамақ). Бу сўзнинг асли **سَنَادِي** санадї эди, сўнг алиф туширилган.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

بَايُودِي бајудї — бойиди. **أَرُ بَايُودِي** эр бајудї — одам бойиди. Бошқаси ҳам шундай. **بَايُورُ بَايُومَاقُ** бајур, бајумақ).

تَايَادِي тајадї: **أَلْ أَنِي تَايَادِي** ол анї тајадї — у унга тиргович қўйди. Ҳаттоки устига чиқди. **تَايَارُ تَايَامَاقُ** тајар, тајамақ).

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БҮЛИМИ

فَعْلَلِي ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ ЎРТА ҲАРФИ

СУКУНЛИ БЎЛГАН СЎЗЛАР БҮЛИМИ

بُرْبَادِي бурбадї: **أَرُ اِيْشِغُ بُرْبَادِي** эр ишїг бурбадї — одам ишга бепарволик қилди, пайига тушмади. **بُرْبَارُ بُرْبَامَاقُ** бурбар, бурбамақ).

²⁷⁰ Бу ердаги **سَنَادِي** санадї сўзи „Девон“да кўпинча **سَامَاقُ** самақ шаклида берилган. Бу ҳолда бу сўзнинг ўтган замони **سَادِي** садї шаклида бўлади. Дарҳақиқат, ўша давр тилидаги саноқ маъносидаги **سَانُ** сан сўзига а қўшилиб, феъл ясалганлиги сабабидан, шу ердаги **سَنَامَاقُ** санамақ шакли мувофиқроқ кўринади. Шунга мувофиқ, Маҳмуд Кошғарий бирор тўлиқ изоҳ бериши керак эди, аммо унинг изоҳи ноаниқ. Бу изоҳга кўра, асл вариант шу бўлса керак. „Қутағу биллқ“да ҳам шу шакл учрайди: Талим бар бу жанлїг саса сөз узар. Бундай сўзлар бир қанчадир. Санаса, сўз чўзилиб кетади.

تُرْبِيدِي тўрпидї: **أَرُ يَغَاچُ تُرْبِيدِي** эр јғач тўрпидї — одам ёғоч йўнди. Бошқаси ҳам шундай. **تُرْبِيمَاكُ** тўрпир, тўрпимак).

سِغْتَادِي сїғтадї — йиғлади, сїғтади. **أَغْلَانُ سِغْتَادِي** оғлан сїғтадї — бола йиғлади. **سِغْتَارُ سِغْتَامَاقُ** сїғтар, сїғтамақ). Бу сўз **خ** билан ҳам талаффуз қилинади.

Бу ҳол арабчада ҳам шундай: **وَ خُمَارُ هُمْ وَغَدَارُ** дейилиши каби. Бу алмашиниш фақат феъллардагина бўлиши мумкин. Исмларда **سِخْتُ** сїхїт шаклида **غ** ўрнига **خ** қўллаб талаффуз қилинмайди.

تُرْجِيدِي тўрчидї: **أَرُ اِيْشِشُ تُرْجِيدِي** эр иш тўрчидї — одам ишга бошлади. **تُرْجِيرُ تُرْجِيمَاكُ** тўрчїр, тўрчїмақ).

تَفْجِيدِي тэwчидї — тепчиди. **أَلْ تَوْنُغُ تَفْجِيدِي** ол тонуг тэwчидї — у тўнни тепчиди. Бу бирор нарсани зичлаб эмас, сийраклаб тикишдир. **تَفْجِيرُ تَفْجِيمَاكُ** тэwчїр, тэwчїмақ).

تَنْجِيدِي тїнчидї: **أَتُّ تَنْجِيدِي** эт тїнчидї — гўшт ўтда қиздирилди. **تَنْجِيرُ تَنْجِيمَاقُ** тїнчїр, тїнчїмақ).

قَرَّجَادِي қарчадї — қаттиқлашди. **يُمَشَاقُ نَانِكُ قَرَّجَادِي** јумшақ нэн қарчадї — юмшоқ нарса қаттиқлашди. **قَرَّجَارُ قَرَّجَامَاقُ** қарчар, қарчамақ).

قُرْجَادِي қірчаді: أَلْ أُوْ أَمَاجِقَا قُرْجَادِي ол оқ амачқа қірчаді — ұқ нишон ёнига уриб, сирғаниб ўтиб кетди. (قُرْجَامَاقُ. قُرْجَارُ. قُرْجَارُ қірчар, қірчамақ).

قَشْجِيدِي қашчиді: أَرِي كَشِيكَا قَشْجِيدِي арі кішігә қашчиді — ари чақиш учун одамга отилди. Шунингдек, одам бировдан аччиқланиб, унга ҳужум қилса ҳам бу сўз қўлланади. (قَشْجِيمَاقُ. قَشْجِيرُ. قَشْجِيرُ қашчир, қашчимақ).

بَغْدَادِي бағдаді: أَلْ أُنْكَ أَدَاقِنُ بَغْدَادِي ол аниң азақин бағдаді — у унинг оёғини курашда чалди, қайирди. (بَغْدَامَاقُ. بَغْدَارُ. بَغْدَارُ бағдар, бағдамақ).

قُنْدِيدِي қундиді — ялтиради. أَلْ قَلِجُ قُنْدِيدِي ол қилч қундиді — у қилични сайқаловчи асбоб билан ялтиратди. (قُنْدِيمَاقُ. قُنْدِيرُ. قُنْدِيرُ қундир, қундимақ).

تَبْرَادِي тэбрәді: نَانْكَ تَبْرَادِي نانк — нарса тебранди, қимирлади. (تَبْرَامَاقُ. تَبْرَارُ. تَبْرَارُ тэбрәр, тэбрәмақ).

تَوْبْرَادِي топраді — қуриди. أَتْ تَوْبْرَادِي ات топраді — ўт қуриди. (تَوْبْرَامَاقُ. تَوْبْرَارُ. تَوْبْرَارُ топрар, топрамақ).

تَابْرِيدِي тапріді — тапріди. تَقِي تَابْرِيدِي тақи тапріді — туя сакради, хатлади. Бу сўз туядан бошқага қўлланмайдди. (تَابْرِيمَاقُ. تَابْرِيرُ. تَابْرِيرُ тапрір, тапрімақ).

سَازَادِي сәзәраді: كَشِي سَازَادِي كِشِي سَازَادِي кіші сәзәраді — халқ сийраклашди, تَوْنُ سَازَادِي تَوْنُ سَازَادِي тон сәзәраді — тўн камайди. (سَازَامَاقُ. سَازَارُ. سَازَارُ сәзәрәр, сәзәрәмәк).

بُوغْرَادِي боғраді: أَلْ يَغَاغِيغُ بُوغْرَادِي ол јіғачіғ боғраді — у қуруқ ёғочни ёрди. Бошқаси ҳам шундай. (بُوغْرَامَاقُ. بُوغْرَارُ. بُوغْرَارُ боғрар, боғрамақ).

تَغْرَادِي тиграді: أَرُ تَغْرَادِي آر әр тиграді — одам дадил бўлди. (تَغْرَامَاقُ. تَغْرَارُ. تَغْرَارُ тиграр, тиграмақ).

تَوغْرَادِي тоғраді: أَتْ تَوغْرَادِي ات эт тоғраді — тутмоч учун гўшт тўғради. Бошқаси ҳам шундай. (تَوغْرَامَاقُ. تَوغْرَارُ. تَوغْرَارُ тоғрар, тоғрамақ).

جَاوْرَادِي јавраді: أَرُ يَجْرَادِي آر әр јавраді — одам қувватли бўлди, демакдир²⁷¹. Бу сўз تَغْدَادِي тағдаді сўзи кабидир. (يَجْرَامَاقُ. يَجْرَارُ. يَجْرَارُ јаврар, јаврамақ). Шеърда шундай келган:

قَشْ يَابِغْرُو سَقْلَنُورُ
أَرُ أَتْ مَنَنْ يَجْرُورُ

أَكْلَرُ يَمَا سَقْرُورُ
أَتْ يَنْ تَقِي بَكْرُشُورُ

²⁷¹ Бу сўз таржимасида бир неча аниқсизлик белгилари қўйилган. Басим Агалай изоҳига кўра, қўлзмада ҳам бу ерда аниқсизлик бор экан. Шеърда келган يَجْرُورُ јаврјур сўзи кучланмоқ, пишимоқ, дадилланмоқ маъносидадир. Шу асосда биз ҳам маъно бердик. Шунга кўра, تَغْدَادِي тағдаді сўзи تَغْرَادِي тиграді бўлиши керак. Чунки дадилланмоқ маъносида бундан олдин изоҳланган сўз تَغْرَادِي эмас تَغْرَادِي тиградидир.

Кіш јағару сүвләнүр
 Әр эт мәнин јаруур
 Јгләр јәмә савріјур
 Эт јин тақі бәкрішүр.

Ез билан қиш тортишуви (мунозараси)ни тас-
 вирлаб шундай дейди: одамлар ва моллар гүшт-
 лари менда пишади, мустақамланади. Касаллар
 қишда озаяди. Одамларнинг баданлари ҳам, гүшт-
 лари ҳам қишда маҳкамланиб, кучга тўлади.

туврадї: **تُقْرَادِي** ушақ нән туврад-
 ді — кичик нарса катта бўлди. Чунончи, кичик
 қўзи катталашгани каби. **تُقْرَارُ** (тұрамақ)
 туврамақ). Бу сўз катта марварид — ғалтон маъ-
 носидаги **يَنْجُو** тувуз **جُنْجُو** иборасидаги
تُقْرُو тувуз²⁷² сўзидан олингандир.

буқріді: **بُقْرِيدِي** ат сучіді буқріді —
 от бошини бермай сакради. Бу сўз ёлғиз қўллан-
 май, фақат жуфт ҳолдагина қўлланади. **بُقْرَارُ**
بُقْرَمَاقُ буқрар, буқрамақ).

тікрәді: **تِكْرَادِي** ат азақі тікрәді —
 отнинг оёғи ва тирноғи товуш чиқарди.

тікрәді: **تِكْرَادِي** оғлан тікрәді — бола кат-
 та бўлди. **تِكْرَارُ** (тікрамәк).

²⁷² **تُقْرُو** тувуз сўзи **تُقْرُو** тувур бўлиши, яъни охирги ҳарф **و** эмас, **ر**
 бўлиши тўғрилиги ҳақида Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қаранг: „Девон“
 таржимаси, III том, 279-бет).

جَغْرُودِي чїғруді **يِرْ جَغْرُودِي** jör чїғруді — устида кўп
 юрилганидан, кўп тепкидан ер пишиди, қотиб кет-
 ди. Шунингдек, ҳар бир юмшоқ нарса пишитили-
 шига ҳам бу сўз қўлланади. **جَغْرُورُ** (جَغْرُومَاقُ)
 чїғрур, чїғрумақ).

чоқрадї — қайнади. **جَغْرَادِي** **أَشِجْ** ашїч чоқра-
 ді — бўтқа каби (бирон) қуюқ нарсадан қозон
 қайнади. Суюқ таомнинг қайнашига бу сўз қўллан-
 майди; бу маънода **قَيْنَدِي** қайнаді сўзи қўлланади.

чоқрадї **جَغْرَادِي** **مِنَكْرُ** мїңар чоқрадї — булок
 суви қозон қайнагандай қайнади. **جَغْرَامَاقُ**
 чоқрар, чоқрамақ).

јїқрадї — ғижирлади. **جَغْرَادِي** **تِيشْ** тїш јїқра-
 ді — тиш ғижирлади. **جَغْرَادِي** **قَبِغْ** қапуғ јїқрадї —
 эшик ғижирлади. Шунингдек, одам душманликдан
 ва бошқа шундай бирор сабабдан тўнғилласа ҳам
 шу сўз қўлланади. **جَغْرَارُ** (جَغْرَامَاقُ) јїқрар, јїқ-
 рамақ).

чікрәді: **جِكْرَادِي** **أَتْمَاكْتَا تَاشْ** ғтмәктә таш јік-
 рәді — нондан чиққан тошдан тиш ғижирлади.
جِكْرَارُ (جِكْرَامَاكُ) јікрәр, јікрәмәк).

چالدادی چалдаді: اُق كيش تاجلدادی оқ кіштә²⁷³ чал-
даді — ұқ сағдоқда шилдиради. Шунга ұхшаш то-
вушга ҳам бу сүз қўлланади. (جلداماق. چالدا-
дар, чалдамақ)²⁷⁴.

سفرادی сафрадi: ايش سفرادی іш сафрадi—ишдан чет-
лашилди. Ҳар бир ишловчи ишлашни ташласа
ҳам бу сүз қўлланади. (سفرار. سفراماق) сафрар,
сафрамақ).

سفرادی сафрадi سكال ايكدن سفرادی сөгәл игдiн сафра-
дi—бемор ярасининг оғзи битди, ундан қутулди.

سكریدی сәкрiдi: ار سقفا سكریدی әр суwқа сәкрiдi—
одам сувга сакради. Бошқаси ҳам шундай.
(سكرير. سكريماك) сәкрiр, сәкрiмәк).

سمريدي сәмрiдi: قوي سمريدي қој сәмрiдi—қўй семир-
ди. Бошқаси ҳам шундай. (سمريير. سمريماك) сәм-
рiр, сәмрiмәк).

²⁷³ Басим Аталай бу сүзни чiлдадi шаклида олишни мувофиқ кўради (қа-
ранг: „Девон“ таржимаси, III том, 281-бет).

²⁷⁴ А. Навоийда *киш*, асосан, оқ рангли мўйна, пўстин маъносида келади:

Кўр юзи икки қулоғи дурларин кийганда *киш*...
Қўйди то *киш* бўркини ул сембар бош устина...
Зулфи жисминга рангу нозиклик,
Кўринур ул сифатки қоқуму *киш*.

Навоийда *ўқ идиши*, *ўқдон* маъносида сўғдоғ сўзи қўлланган:

Демайин нозанин ҳадисини йўқ,
Чекти сўғдоғдинки бир неча ўқ.

سنريدي санрiдi: اسرک سنريدي әсрүк санрiдi—маст ал-
жиди. Асли سنريدي дир. (سنريماق. سنريير. سان-
رير, санрiмақ).

تنريدي тәнрiдi: انک بشي تنريدي анiң башi тәнрiдi—
унинг боши айланди. Бу—уйқу босганда, уйқуни
қочирмоқчи бўлган пайтда, уйқу ўчишидан боши-
да чумоли юргандай туюлишдир. (تنريير. تنريماك)
тәнрiр, тәнрiмәк).

كفرادی кōврәдi: انک كوجي كفرادی анiң күчи кōв-
рәдi—унинг кучи кесилди. Ҳар бир қувватли
нарсанин кучи кетишига ҳам бу сүз қўлланади.
(كفراماك. كفرار. كوفرار, кōврәмәк).

ككرادي кōкрәдi: ارسلان ككرادي арслан кōкрәдi—арс-
лон бўкирди. بغرا ككرادي боғра кōкрәдi—айғир
кишнади. بليت ككرادي булит кōкрәдi—осмонда
булутлар ҳайқиришиди. Майдондаги баҳодирларнинг
ҳайқириқлари ҳам шунга ўхшатилади. Мақолда
шундай келган: *تكرمندا نغمش سيجان كوك ككركنكا*
قرقماس тәғирмәндә туғмиш сiчған кōк кōкрәкiңә
қорқмас—тегирмонда туғилган сичқон момақал-
дироқ товушидан қўрқмайди. Бу мақол қийин иш-
ларда сиқилган одамни кичик бир иш билан қўр-
қитмоқчи бўлган кишига нисбатан сўзланади.
(ككراماك. ككرار. ككرافار, кōкрәр, кōкрәмәк).

گۈلرادی gülräd i: تاش قۇدۇدا گۈلرادی таш қудуғда gül-rädi — тош қудуқда гувуллаған овоз чиқарди. (گۈراماك. گۈلرار. گۈلرәмәк).

تېزادی tēpzādi: اُل انى تېزادی ол ані тәпзәді — у уни кўролмади, ҳасад қилди. (تېزاماك. تېزار. تېزәмәк).

سىغزادی siǧzādi: اُل تيش سىغزادی ол тiш сiғзәдi — у тиш ковлагич билан тишини ковләди. اُل اتك يسن ол әтiк jисiн сiғзәдi — у әтик соғинниг чоклари орасига нарса қўйиб тикиб, чизиқ—йўл қилди. Шунингдек, икки нарса орасига бир нарса сиқиб киритилса ҳам шу сўз қўлланади. (سىغزار. سىغزاماق. سىغزار, сiғзәмақ).

قېزادی qēzādi: اُل قېز قېزادی ол қобуз қобзәдi — у қўбиз чолғусини чалди. (قېزاق. قېزار. قېزәмақ).

تېسادى tēpsādi: اُل انى تېسادى ол ані тәпсәдi — у уни кўролмади, ҳасад қилди. (تېساماك. تېسار. تېсәмақ). Бу сўзнинг —з ли шакли ҳам бор.

بۇتسادى büt-sādi: باش بۇتسادى баш бўтсәдi — яра тузәлишга яқинлашди. (بۇتسار. بۇتسәмақ).

بۇخسادى bux-sādi: اُل انگر بۇخسادى ол аңар бухсәдi — у унинг буйруғидан тортинди, бош тортди, ишни (истамаған ҳолда. мажбурий суратда) бажарди. (بۇخساماق. بۇخсар. بۇخсамәк).

جېسادى jēpsādi: اُل سۇدا جېسادى ол суwда чәпсәдi — у суwда сузмоқ истади. (جېساماك. جېسار. چәпсәмақ).

سەتسادى sät-sādi: اُل اتن سەتسادى ол атiн сәтсәдi — у отини сотмоқ истади. Бошқәси ҳам шундай. (سەتساماق. سەтсар, сәтсәмақ).

سۇرسادى sürsādi: اُل اتغ سۇرسادى ол атiғ сўрсәдi — у отни чопмоқ истади. Бошқәси ҳам шундай. (سۇрсار. سۇрсәмақ).

سۇвسادى suw-sādi: ار سۇвسادى әр суwсәдi — одам суwга ташна бўлди, суwсади. Бошқәси ҳам шундай. (سۇвساماق. سۇвсар, суwсәмақ). Бу сўзнинг маъносида ҳам иташ, ҳам хоҳиш бор.

سۇвсидى suw-sīdi: سركا سۇвсидى — сiркә суwсiдi — сир-када суw таъми пайдо бўлди. Суwнинг қўшилиши сирка кучини кесди. (سۇвسیماق. سۇвсiр, суw-сiмақ).

قېسادى qēpsādi: انك تكرا كشي قېسادى анiн тәгрә кi-шi қәпсәдi — унинг атрофини одамлар қопләди. (قېساماق. قېсар, қәпсәмақ).

قېسادى قاپсаді: اَلْ اَنِكْ تَقَارِنُ قېسادى ол анің таварін қапсаді — у унинг молини тортиб олмоқ истади.

قېسادى қопсаді: اَلْ يُقَارُو قېسادى ол јуқару қопсаді — у юқорига чиқмоқ истади. قېسار. قېساماق) қопсар, қопсамақ).

كُرسادِم كөрсәдім: مَن اَنِى كُرسادِم мән ані көрсәдім — мен уни кўришни истадим. Бу сўзнинт асли мен кўрсәдімдир. таркибида ذلاقە ҳарфлари бўлган сўзлардан бирор нарсага истак билдириш маъносини ифодалаш учун феъл ўзагига كُرسارَمَن) * қосилган. ك.س.ا ҳарфларини орттириш қоидадир. كُرسارَمَن) көрсәрмән, көрсәмәк).

كَلِكسادِم кәлигсәдім: مَن سَنكا كَلِكسادِم мән сәнә кәлигсәдім — мен сенга келмақ истадим. Бу сўз кәлигсәдім шаклида ҳам қўлланади. كَلِسارَمَن. كَلِسارَمَن) кәлсәрмән, кәлсәмәк).

قَقسادى қақсәді: اَت قَقسادى әт қақсәді — гүшт қоқ қуриди, қоқ қуриәзи. قَقسادى. قَقسيماق) қақсәр, қақсәмақ).

تُوشادى тўшәді: اَنِك تَرى تُوشادى анің тәри тўшәді — ишлашдан унинг тери дона-дона бўлди. تُوشار. تُوشارَمَن) тўшәр, тўшәмәк).

* Бу ерда Маҳмуд Кошғарий истак феъли ясаш қоидасини аниқ изоҳлаб берган. Бу изоҳга кўра, охири р ва л ҳарфлари билан тугаган ўзақларга -са ёки га қўшимчалари қўшилиб ясалади. Бошқа ҳарфлар билан тугаган ўзақларга -са қўшилиб ясалади. Ҳатто, Маҳмуд Кошғарий бу ерда ҳар икки ҳолда ҳам фақат -са қўшиб қўллаш тилда мавжудлигига ишорат қилган.

تَشادى тәшәді: يَب قَمَعُ تَشادى јіб қамуғ тәшәді — ип бир-бирига аралашиб, учини топиб бўлмас даражада чигил бўлди. تَشار. تَشارَمَن) тәшәр, тәшәмәк).

جَخشادى чахшәді: تاش جَخشادى таш чахшәді — тош чақиллаган овоз берди. Шунингдек, зийнат нарсалари ва бошқа шунга ўхшаш нарсаларнинг овоз беришига ҳам бу сўз қўлланади. جَخشار. جَخشارَمَن) чахшәр, чахшәмақ).

جُشادى чушәді: جَغِر جُشادى чағир чушәді — ичимлик (шарбат) қайнади ва кўпирди. Бошқаси ҳам шундай.

جُشادى чушәді: قَرَن جُشادى қарін чушәді — таом қоринни ачитди. جُشار. جُشارَمَن) чушәр, чушәмақ).

سُفشادى суфшәді — шипшиди. اَل قَلاقَا سُفشادى ол қулаққа суфшәді — у қулоққа бир сўзни яшириб (шивирлаб) гапирди. سُفشار. سُفشارَمَن) суфшәр, суфшәмақ).

سُفشادى суфшәді — суфлаб дуо ўқиди. سَكَل كا سُفشادى сәғәлгә суфшәді — касалга ўқиб суфлади. Бу сўз суфсәді шаклида ҳам талаффуз қилинади.

قَرشادى қаршәді — қаричлади. اَل تَوْنَعُ قَرشادى ол тоғуғ қаршәді — у тўнни қаричлаб ўлчади. Бошқаси ҳам шундай. قَرشار. قَرشارَمَن) қаршәр, қаршәмақ).

قُرشادى қуршәді — боғлади. اَل قَفَنان قُرشادى ол қафтан қуршәді — у тўн боғичини боғлади. Бошқаси ҳам шундай. قُرشار. قُرشارَمَن) қуршәр, қуршәмақ).

قوشادى قوشادى: قاتىغ نانىك قوشادى —
қаттиқ нарса бұшашди, юмшади. (قوشاماق. قوشار.
қоғшар, қоғшамак).

قوشادى قوشادى: ار اقبى قوشادى —
одам ўқни узоқ кетадиган қилди. (قوشاماق. قوشار.
қоғшар, қоғшамак). Бу сўз غ-ғ билан ҳам қўл-
ланади.

كوشدى كوشدى: تفى ات كوشدى —
туя ўт билан кавш қайтарди.

كوشدى كوشدى: قرح نانك كوشدى —
қаттиқ нарса бұшашди, юмшоқ бўлиб қол-
ди. (كوشاماك. قوشار. كوشار. كوشامак). Яхши
етилтириб пиширилган, семиртирадиган яхши нон
ҳам كوشك اتماك كوشاك этмак деб аталади²⁷⁵.

تسغادى تسغادى: ال انى تسغادى —
тасғаді — у уни тарсаки билан урди. (تسغاماق. تسغار.
тасғар, тасғамак).

ستغادى ستغادى: ال انك بين ستغادى —
сатғаді — у унинг бўйнини эзди ستغادى بىر يول بىر
бир јол біріг сатғаді — бир йўл (жанубдан келган
йўл) ғарбдан келган йўлга қўшилди. Яна. ال

²⁷⁵ Басим Аталай бу ердаги арабча ^{المسمن} ^{المسمن} сўзининг бўлиши му-
вофиқлиги ҳақида яхши изоҳ берган. Чунки семиртирувчи нон ўрнида ёғли
нон дейиш мувофиқроқдир (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 275-бет).

ستغادى ستغادى: ال بىرمنى ستغادى —
берадигани билан ўринма-ўрин қилди. (ستغاماق. ستغار.
сатғар, сатғамак). Шеърда шундай келган.

ارن تنى كندوزى يلكن كجار
كىمنى قلى ستغسا كوچن كفار

Ажун тўни кўндўзи јәкин кәчәр
Кімні қалі сатғаса кўчін кәвәр.

Замоннинг кеча ва кундузлари сафар қилув-
чилардек ўтади. У кимга ёмон қараса, унинг ку-
чини синдиради. Бу сўз ўғузларда йўл ва қарз
хусусида қўлланади.

ستغادى ستغادى: ال قولن ستغادى —
сїтғаді — у ол қолін сїтғаді — у
қўлларини шимарди. (ستغاماق. ستغار. ستغار.
сїтғар, сїтғамак).

بدغادى بدغادى: ال انك اذاقن بدغادى —
бадғаді — курашда у унинг оёғини чалди. Бу сўз
бадғаді бағдаді шаклида ҳам талаффуз қилинади.
(بدغاماق. بدغار. بدغار. бадғар, бадғамак).

بلغادى بلغادى: ال سوفغ بلغادى —
булғаді — булғатди, лойқатди. ол сувуғ булғаді — у сувни булғади, лойқатди.

بلغادى بلغادى: ال تماغ بلغادى —
булғаді — ковлади, ковлаштирди.

ол тутмач булғаді — у қозондағи тутмочни ковлади. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, қозондағи буламоч ва бошқа нарсанинг устки қисми билан пастки қисми тенг қайнаши учун ковлаштиришга ҳам бу сүз қўлланади.

булғаді: **أَلْ أَرْ أَنْكَ كُنْكَلِنْ بُلْغَادِي** ол әр әнң кбңлн булғаді — у одам уни сиқди, хафа қилди. Бу сүзнинг асл маъноси номувофиқ таом ейишдан одамнинг кўнгли айниб, қайт қилишдир. **بُلْغَارُ** булғар, булғамақ).

толғаді²⁷⁶: **تَلْغَادِي قِيزْ يِنْجُو تَلْغَادِي** қіз jinju толғаді — қиз инжу ва бошқа нарсалардан ясалған зирак тақди. Яна **أَلْ يُونْكَ تَلْغَادِي** ол јун толғаді — у дукчага юнг ўради.

толғаді: **أَنْكَ قَرْئِي تَلْغَادِي** әнң қарнн толғаді — қусиш ва шунга ўхшашлардан унинг қорни оғриди. **تَلْغَارُ** толғар, толғамақ).

қарғаді: **أَنْيْ قَرْغَادِي تَنْكْرِي** тәнрн әнн қарғаді — тангри уни қарғади. **قَرْغَارُ** қарғар, қарғамақ).

қурғаді: **يِيرْ قَرْغَادِي** jьr қурғаді — ёмғир озлигидан ер қурғаб қолди. **قَرْغَارُ** қурғар, қурғамақ).

²⁷⁶ Бу сүз босма нусхада **تَلْغَادِي** шаклида ёзилиб, аниқсизлик белгиси қўйилган. Бошқа ерларда ёзилишига кўра, **تَلْغَادِي** ёзилиши мувофиқдир.

қізғаді: **بَكْ أَنْيْ قَرْغَادِي** бәг әнн қізғаді — бек уни узоқлаштирди, қўпол, дағал муомала қилди, хафа қилди. **قَرْغَارُ** қізғар, қізғамақ).

Туркий тилда худо қарғишидан фарқлайдилар-да, одамлар ўзаро бир-бирлари билан сўкишишлари учун бу сүзни қўллайдилар. Бирини **قَرْغَامَقُ** қарғамақ, иккинчисини **قَرْغَامَقُ** қирғамақ шаклида қўллайдилар²⁷⁷.

қарwadі: **أَلْ قَرْئَكُودَا قَرْغَادِي** ол қаранқуда қарwadі — у қоронғида қўли билан бир нарсани тимискилаб топмоқчи бўлди. **قَرْغَارُ** қарвар, қарвамақ). Бу сүз **قَرْوَادِي** қарwadі шаклида ҳам қўлланади. Ҳар бир **ف** w ҳарфи бўлган сүзни **و** в билан қўллаш ҳам мумкин. Бу ҳақда бошқа ерларда ҳам айтганмиз.

булғаді: **أَلْ أَتَاسِنْ بُلْغَادِي** ол атасн булғаді — у отасини сиқиб, жонидан тўйғизди. Бу сүз ҳар вақт **تَلْكََادِي** тәлгәдн сўзи билан бирга жуфт ҳолда қўлланади, ёлғиз ҳолда қўлланмайди²⁷⁸. **تَلْكَارُ** тәлгәр, тәлгәмәк).

²⁷⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сўзларнинг бири а билан қарғамақ, иккинчиси i билан қирғамақ шаклида бўлиши керак эди. Ҳолбуки, кейингиси **قَرْغَامَقُ** қізғамақ шаклида берилган. Бу шакл хатодир.

²⁷⁸ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, бу сүз фақатгина жуфт ҳолда қўллиниши керак эди. Лекин келтирилган мисолда ёлғиз ҳолда берилган. Ҳолбуки **أَلْ أَتَاسِنْ بُلْغَادِي تَلْكََادِي** ол атасн булғадн-тәлгәдн тарзида берилиши керак эди.

باتلادی батладі: *أَلْ بُوْزْنِي بَاتْلَادِي* ол бөзні батладі — у бұзні қуйқа билан оқорлади. (*بَاتْلَارُ: بَاتْلَامَاقُ*) батлар, батламақ).

бутладі: *أَتِ اَرَكْ بَاتْلَادِي* іт әріг бутладі — ит одамнинг оёғини тишлади. Шунингдек, биров бировнинг оёғига урса ҳам бу сүз қўлланади. (*بُتْلَارُ: بُتْلَامَاقُ*) бутлар, бутламақ).

бітләді: *أَرِ بَتْ بَاتْلَادِي* әр біт бітләді — одам бит қаради. (*بَاتْلَارُ: بَاتْلَامَاقُ*) бітләр, бітләмақ).

бозладі: *أَتِرْ بَزْلَادِي* тітір бозладі — урғочи туя бұкирди²⁷⁹. Бошқаси ҳам шундай. (*بَزْلَارُ: بَزْلَامَاقُ*) бозлар, бозламақ).

башладі — бошлади. *أَرِ اِيشْ بَشْلَادِي* әр іш башладі — одам ишга бошлади. (*بَشْلَارُ: بَشْلَامَاقُ*) башлар, башламақ).

башладі: *أَلْ يُولُ بَشْلَادِي* ол јол башладі — у йұл кўрсатди. *أَلْ سُوْ بَشْلَادِي* ол сү башладі — у асқар олдида борди, бошчилик қилди. (*بَشْلَارُ: بَشْلَامَاقُ*) башлар, башламақ)²⁸⁰.

²⁷⁹ Бұзламоқ сүзи қаттиқ йиғламоқ маъносида Навоийда тез-тез учрайди:

Бўтам деб гоҳ бұзлаб, гоҳ ўкурса,
Жафо тошин синуқ кўксига урса.

²⁸⁰ Бу феълнинг келаси замон ва ноаниқ формаси босма нусхада одатдагидан ташқари икки ўринда берилган. Биз ҳам аслича бердик.

бағладі — боғлади. *أَلْ اَتْنُكْ بَغْلَادِي* ол отун бағладі — у ўтин боғлади. Бошқаси ҳам шундай. (*بَغْلَارُ: بَغْلَامَاقُ*) бағлар, бағламақ).

боғладі — бұхча қилди. *أَلْ تُونُ بَغْلَادِي* ол тон боғладі — у тўнни бұхча қилиб тугди. (*بَغْلَارُ: بَغْلَامَاقُ*) боғлар, боғламақ). Тўнни бұхча қилиб тугиш билан бошқа нарсаларни боғлашни ажратиш учун фарқли сўзлар қўллайдилар. Биринчисини *بَغْلَامَاقُ* боғламақ, иккинчисини *بَغْلَامَاقُ* бағламақ тарзида қўллайдилар.

боқладі — тезаклади. *يَلْقَى بَقْلَادِي* јілқі боқладі — ҳайвон тезаклади (ўғузча). (*بَقْلَارُ: بَقْلَامَاقُ*) боқлар, боқламақ).

бәкләді: *أَلْ نَانِكِنْ بَكْلَادِي* ол нәңин бәкләді — у нарсасини сақлади.

бәкләді: *أَلْ قَبْغِنْ بَكْلَادِي* ол қапуғин бәкләді — у эшигини бекитди. Ҳар бир нарсани қаттиқ боғлашга ҳам бу сүз қўлланади. (*بَكْلَارُ: Бَكْلَامَاقُ*) бәкләр, бәкләмәк).

бәғләді: *أَلْ أَنِي بَغْلَادِي* ол ані бәғләді — у уни бекка нисбат берди, бек деб атади. (*بَغْلَارُ: Бَغْلَامَاقُ*) бәғләр, бәғләмәк).

тапладі: *أَلْ تُونُغْ تَبْلَادِي* ол тонуғ тапладі — у тўнни қабул қилди, унга унади. Бошқаси ҳам шундай. (*تَبْلَارُ: تَبْلَامَاقُ*) таплар, тапламақ).

تُبْلَادِي түбләді: اَلْ اِبْشَعُ تُبْلَادِي ол ішіг түбләді — у ишнинг тубини текширди. (تُبْلَارُ. تُبْلَامَاكُ) түбләр, түбләмәк).

تَتْلَادِي татладі: اَلْ اَنِي تَتْلَادِي ол ані татладі — у уни форсларга нисбат берди, форслардан ҳисоблади. (تَتْلَامَاكُ. تَتْلَارُ) татлар, татламақ).

تَرْلَادِي тәрләді — терлади. اَتْ اَتْ تَرْلَادِي ат тәрләді — от терлади.

تَرْلَادِي тәрләді: اَلْ اَتْنِ تَرْلَادِي ол атін тәрләді — у огини қашлаб, тер асарини ва иркитларни тозалади. (تَرْلَامَاكُ. تَرْلَارُ) тәрләр, тәрләмәк). Бу сүз қарамақарши маънолик сўзлардандир. Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир.

تَزْلَادِي тазладі: اَلْ اَنِي تَزْلَادِي ол ані тазладі — у уни тоз — калга нисбат берди, кал деб атади. (تَزْلَامَاكُ. تَزْلَارُ) тазлар, тазламақ).

تُزْلَادِي тузладі — тузлади. اَلْ اَتْ تُزْلَادِي ол эт тузладі — у гўшт тузлади. Бошқаси ҳам шундай. (تُزْلَامَاكُ. تُزْلَارُ) тузлар, тузламақ).

تِزْلَادِي тизладі: بَغْرَا اَرَكُ تِزْلَادِي боғра эриг тизладі — бўғра ҳамла қилиб, одамни остига олди, тиззаси билан эзди. Шунингдек, биров бирор нарсанинг устидан тиззаси билан эзса ҳам бу сўз қўлланади. (تِزْلَامَاكُ. تِزْلَارُ) тизлар, тизламақ).

تَشْلَادِي ташладі — тош билан урди. اَلْ اَتِغُ تَشْلَادِي ол ітг ташладі — у итни тош билан урди. Яна اَرُ اَرُ تَشْلَادِي эр ташладі — одам (юртидан) ташқарига чиқди, мусофирликка чиқди. (تَشْلَامَاكُ. تَشْلَارُ) ташлар, ташламақ).

تُشْلَادِي тушладі: مَن اَنِي تُشْلَادِي мән ані тушладі²⁸¹ — мен унинг рўпарасида, тўппа-тўғрисида турдим. (تُشْلَامَاكُ. تُشْلَارْمَن) тушларман, тушламақ).

تِشْلَادِي тишладі — тишлади. اَلْ اَنِي تِشْلَادِي ол ані тишладі — у уни тиши билан тишлади. Шунингдек, биров бировнинг тишига урса ҳам шу сўз қўлланади. (تِشْلَامَاكُ. تِشْلَارُ) тишләр, тишләмәк).

تَغْلَادِي тағладі — доғлади, тамға босди. اَلْ اَتْنِ تَغْلَادِي ол атін тағладі — у отига тамға урди. (تَغْلَامَاكُ. تَغْلَارُ) тағлар, тағламақ). Шунингдек, одан бошқа ҳайвонларга тамға уришга ҳам бу сўз қўлланади. Бу сўз асл эмасдир.

تُغْلَادِي туғладі: اَلْ يَارِغُ تُغْلَادِي ол җарағ туғладі — у сел ўйган ернинг ёриқларини бекитди (تُغْلَامَاكُ. تُغْلَارُ) туғлар, туғламақ).

²⁸¹ Туш сўзи рўпара маъносида Навоийда тез-тез учрайди:

Уюб ул дайр ичида туш кўрса,
Ўзига дарду гусса туш кўрса.

(У дайрда ухлаб туш кўрса, ҳам тушида ўзининг кулфатларга дучор бўлганини кўрса ...).

تَمْلِيدِي томліді — музлади. سُوْفُ تَمْلِيدِي суw томліді — суw музлади. Бошқаси ҳам шундай. (تَمْلِيمَاقُ: تَمْلِيرُ томлір, томлімақ). Шеърда шундай келган:

كُرْدِي مَنِي اَمَلِيُو بَقْتِي مَنكَ اَمَلِيُو
قَلْدِمِ كُنْكَلُ تَمْلِيُو قَدَغُو مَنِي تَرغُرُوْر

Көрдi мәнi әмләйү
Бақтi мәнә iмләйү
Қалдiм көңүлi томлiйү
Қадғу мәнi турғурур.

Севиклим менга имлади, назар қилди, бир боқиш билан менга даво қилди. Менга салом билан ишорат қилди. Унинг изида ётган аламлардан дилим қалтираб қолди. Қайғу мени яралаётир.

جَرَلَادِي чарладі — йиғлади. اَغْلَانُ جَرَلَادِي оғлан чарладі — бола йиғлади.

جَرَلَادِي чарладі — бақирди. يَنْكَانُ جَرَلَادِي јанан чарладі — фил бақирди. (جَرَلَامَاقُ: جَرَلَارُ чарлар, чарламақ). Фил бақириши маъносида جَرَلَادِي чарладі шакли билан бирга جُغَلَادِي чуғладі шакли ҳам қўлланади. (جُغَلَامَاقُ: جُغَلَارُ чуғлар, чуғламақ).

جُغَلَادِي чоғладі: اَل تُونُغُ جُغَلَادِي ол тонуг чоғладі — у тўнни уйди, тугунга тугди, боғлади. Бошқаси ҳам шундай. (جُغَلَامَاقُ: جُغَلَارُ чоғлар, чоғламақ).

جُغَلَادِي чiғладі: اَل بُوزُ جُغَلَادِي ол боз чiғладі — у бўз-ни туркча газ билан ўлчади. (جُغَلَامَاقُ: جُغَلَارُ чiғлар, чiғламақ).

جُغَلَادِي чуwладі: اَت جُغَلَادِي әт чуwладі — гүшт ети-либ, пишмай, таъмсиз, хом бўлиб қолди. (جُغَلَارُ: جُغَلَامَاقُ чуwлар, чуwламақ).

جُغَلَادِي чiнладі: اَل اِبْشِغُ جُغَلَادِي ол iшiғ чiнладі — у ишни таққиқлаб текширди. (جُغَلَامَاقُ: جُغَلَارُ чiнлар, чiнламақ).

سَبَلَادِي сапладі — соп қилди. اَر قَلِجُ سَبَلَادِي әр қiлiч сапладі — одам қиличнинг дастасига кумуш ёки темир ўрнатилган соп ясади. Шунингдек, ҳар бир нарсани соплаш учун ҳам бу сўз қўлланади. (سَبَلَامَاقُ: سَبَلَارُ саплар, сапламақ).

سَرَلَادِي сарладі: اَل سَقْلُقُ سَرَلَادِي ол суwлуқ сарладі — у бошига салла ўради.

سَرَلَادِي сарладі — ўради. اَذَاقِنَا يَرْكَانْجُو سَرَلَادِي азақiна jörgәнчү сарладі — оёғига пайтава ўради. Шунингдек, ҳар бир нарса бир нарсага ўралса ҳам шу сўз қўлланади. (سَرَمَلَامَاقُ: سَرَلَارُ сарлар, сарламақ).

سَرَلَادِي сiрладі — сирлади. اَيَاقِجِي اَيَاقُ سَرَلَادِي ајақчi ајақ сiрладі — кулол идиш (коса, лаган) устига

гул солиш, сирлаш учун тайёргарлик кўрди.
(*سِرْلَامَاق*. *سِرْلَار*. сірлар, сірламақ).

سُوزْلَادِي сөзләді: *اَنْ مَنَا سُوْزُ سُوْزْلَادِي* ол мәнә сөз
сөзләді — у менга сүз сүзлади. (*سُوْزْلَامَاق*.
سُوْزْلَار. сөзләр, сөзләмақ).

سِيْزْلَادِي сїзладі: *اَنْك تِيْشِي بُوزْدُنْ سِيْزْلَادِي* анің тіші буз-
дун сїзладі — муздан ёки совуқ сув ичишдан унинг
тишида сизаш, оғриқ пайдо бўлди.

سِيْزْلَادِي сїзладі: *اَرْنِك سُنْكُوْكى سِيْزْلَادِي* ёрнің сөнүгі
сїзладі — оғриқдан одамнинг сўнгаги сизлади.
(*سِيْزْلَامَاق*. *سِيْزْلَار*. сїзлар, сїзламақ).

سُغْلَادِي суғліді: *اَرْ قُوْينَا سُغْلَادِي* ёр қојуна суғліді —
бир нарсани қидириб, одам қўлини қўйнига тикди.
(*سُغْلِيْمَاق*. *سُغْلِيْر*. суғлїр, суғлїмақ). Бошқаси ҳам
шундай.

سَقْلَادِي савладі: *اَلْ تَلِيْم سَقْلَادِي* ол тәлим савладі — у
кўп сүз сүзлади. Шунингдек, биров оталар сўзи-
ни сүзласа ҳам шу сүз қўлланади. (*سَقْلَامَاق*.
سَقْلَار. савлар, савламақ).

سُوْغْلَادِي суwладі — сув ичди. *اَت سُوْغْلَادِي* ат суwладі —
от сув ичди. Бошқаси ҳам шундай.

سُوْغْلَادِي суwладі — сув қуйди. *اَرْ تَتِك سُوْغْلَادِي* ёр ті-
тік суwладі — одам лойга сув қуйди. Бошқаси ҳам
шундай. (*سُوْغْلَامَاق*. *سُوْغْلَار*. суwлар, суwламақ).

سَمْلَادِي самладі: *اَلْ اَنْي اَمْلَادِي سَمْلَادِي* ол ані әмләді
самладі — у уни даволади, соғайтирди. Бу сүз ёл-
ғиз қўлланмайди, *اَمْلَادِي* әмләді сўзи билан бирга
ишлатилади. (*سَمْلَامَاق*. *سَمْلَار*. самлар, самламақ).

سُمْلِيدِي сумлїдї: *اَرْ سُمْلِيدِي* ёр сумлїдї — одам ўзидан
бошқа биров билмайдиган, туркчадан бошқа бир
тилда сўзлашди. (*سُمْلِيْمَاق*. *سُمْلِيْر*. сумлїр, сумлїмақ).

سَنْلَادِي сәнләді: *اَلْ اَنْي سَنْلَادِي* ол ані сәнләді — у ёш-
ларга, тубанларга айтиладиган сўзни унга нисбатан
қўллади. (*سَنْلَامَاق*. *سَنْلَار*. сәнләр, сәнләмақ). Бу
(сүз) *сен* демакдир. Улуғлаш (ҳурматлаш) ни ан-
латиш учун *سِيْزْلَادِي* сїзләді дейилади. Бу *сиз* де-
макдир. Бу хоқонлар билан сўзлашилганда қўлла-
ниладиган сўз ўрнидадир. Тангрининг *اَنَا اَنْزَلْنَاهُ*
деган сўзида ҳам ҳурмат мақсадида сўз, яъни
кўплик қўллангандир.

قَرْلَادِي қарладі: *بُلْت قَرْلَادِي* булут қарладі — булут
қор ёғдирди. (*قَرْلَامَاق*. *قَرْلَار*. қарлар, қарламақ).

قُرْلَادِي қурладі: *اَلْ قَفْتَانِغ قُرْلَادِي* ол қафтаніғ қурла-
ді — у тўнга белбоғ олиб, уни тўн устидан боғла-
ди. (*قُرْلَامَاق*. *قُرْلَار*. қурлар, қурламақ).

قِرْلَادِي қїрладі: *اَلْ يِيْرِك قِرْلَادِي* ол *jәriг* қїрладі — у
тарбуз ва шунга ўхшаш экинлар учун ерда ҳан-

дақ ва ариқлар қазди. Ерни бирор экинга ҳозирлаш учун ҳам қўлланади. (қоғламақ) қўғлар, қўғламақ).

қашладі: арқ қашладі — ариқ учун марза қилди. Биров бировнинг қошига урса ҳам шу сўз қўлланади. (қашламақ) қашлар, қашламақ).

қушладі: бёғ қушладі — бек қуш овлади. (қушлар, қушламақ) қушлар, қушламақ).

қішладі: әр әвinda қішладі — одам уйда қишлади. Бошқаси ҳам шундай. (қішлар, қішламақ) қішлар, қішламақ).

қінладі: ол бичақ қінладі — у пичоққа қин қилди. Бошқаси ҳам шундай. (қінлар, қінламақ) қінлар, қінламақ).

көтләді: оғланғ котладі — болага ёмонлик қилди. Бошқаси ҳам шундай. (көтлар, көтләмәк) көтлар, көтләмәк).

кәзләді: әр кәзләді — одам тиришди. Кучлилар ишини қилди. (кәзлар, кәзләмәк) кәзлар, кәзләмәк).

кәзләді: ол оқин кәзләді — у

ўқининг учини тузатди. (кәзлар, кәзләмәк) кәзлар, кәзләмәк). Шунингдек, қозон кирини тозалашга ҳам бу сўз қўлланади.

көзләді — күзига урди. ол әни көзләді — у унинг күзига урди. (көзлар, көзләмәк) көзлар, көзләмәк).

кизләді — яширди. ол кизләді — у нарсени яширди. (кизлар, кизләмәк) кизлар, кизләмәк).

кәсләді — кесак билан ҳайдади. ол итғ кәсләді — у итни кесак билан ҳайдади. (кәслар, кәсләмәк) кәслар, кәсләмәк).

көкләді — боғлади. ол эзз көкләді — у эгар боғичини боғлади. (көклар, көкләмәк) көклар, көкләмәк).

көкләді: йлқи көкләді — моллар күк еди. (көклар, көкләмәк) көклар, көкләмәк).

көкләді: әр көкләді — одам ашула айтди. Ашулада янги куйлар чиқарди. (көклар, көкләмәк) көклар, көкләмәк).

кәмләді — касалланди. ат кәмләді — от касалланди. Бу сўзни кәмләнди шаклида ҳам талаффуз қиладилар. (кәмлар, кәмләмәк) кәмлар, кәмләмәк).

مُنلادی мунләді — шүрва ичди. **أَرُ مُنلادی** әр мунләді — одам шүрва ичди. (**مُنلَامَاكُ**. **مُنلَارُ** мунләр, мунләмак).
بُلنَادِي булнаді — асар қилди. **أَرُ يَغِينِي بُلنَادِي** әр јағини булнаді — одам душманни асир қилди. (**بُلنَارُ**). **بُلنَامَاقُ** булнар, булнамақ).
تُغْنَادِي тугнәді: **أَلُ بَاشِنُ تُغْنَادِي** ол башин тугнәді — у ярасини оловга доғлади. (**تُغْنَامَاكُ**. **تُغْنَارُ** тугнәр, тугнәмәк).
جِكْنَادِي чәкнәді: **قِيَزُ جِكْنُ جِكْنَادِي** қіз чәкин чәкнәді — қиз олтин иплар билан ипак кийимлик устига расмлар солиб тикди.
جِكْنَادِي чәкнәді: **أَرُ جِكْنَا جِكْنَادِي** әр чәкнә чәкнәді — одам омоч билан ҳайдалган ерни текислаш учун мола босди. (**جِكْنَامَاكُ**. **جِكْنَارُ** чәкнәр, чәкнәмәк).
سُكْنَادِي сөгнәді: **أَرُ سُكْنُ سُكْنَادِي** әр сөгүл сөгнәді — одам сүгалга даво қилди ва тузатди. (**سُكْنَامَاكُ**. **سُكْنَارُ** сөгнәр, сөгнәмәк).
قَاجِنَادِي қажнаді: **أَرُ أَنْكُرُ قَاجِنَادِي** әр аңар қажнаді — одам унинг буйруғидан бош тортди, буюрувчига қарши турди, унинг сүзини қайтарди. (**قَاجِنَامَاقُ**. **قَاجِنَارُ** қажнар, қажнамақ).
قَاسْنَادِي қаснаді: **أَرُ تَمَلَعْنَا قَاسْنَادِي** әр томлуғқа қаснаді — совуқдан одамнинг пастки жағи уст жағига

урди. Шунингдек, итнинг совуққа чидолмай, ангиллашига ҳам бу сүз қўлланади. (**قَاسْنَارُ**. **قَاسْنَامَاقُ**) қаснар, қаснамақ).

قَلْنُودِي қалнуді — қалин бұлди. **يُفْقَا نَانِكُ قَلْنُودِي** јуфқа нәң қалнуді — юпқа нарса қалинлашди, қалин бұлди. (**قَلْنُومَاقُ**. **قَلْنُورُ** қалнур, қалнумақ).

قُلْنَادِي қулнаді: **قَسْرَاقُ قُلْنَادِي** қисрақ қулнаді — байтал қулунлади, туғди. (**قُلْنَامَاقُ**. **قُلْنَارُ** қулнар, қулнамақ).

كِشْنَادِي кішнәді — кишнади. **أَتُ كِشْنَادِي** ат кішнәді — от кишнади.

كِشْنَادِي кішнәді: **قَتْرُ كِشْنَادِي** қатір кішнәді — хачир хангради. (**كِشْنَامَاكُ**. **كِشْنَارُ** кішнәр, кішнәмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَاسْتَادِي јастаді: **أَلُ أَنْكُرُ يَسْتَقُ يَاسْتَادِي** ол аңар јастуқ јастаді — у унга суяниш учун ёстиқ қўйди.

يَاسْتَادِي јастаді: **أَلُ مَنَا سُوَزُ يَاسْتَادِي** ол мәна сөз јастаді — у менга очиқ сүз билан эмас, киноя билан тегизиб гапирди. (**يَاسْتَامَاقُ**. **يَاسْتَارُ** јастар, јастамақ).

يُنْجِيدِي јунчіді: **أَرُ يُنْجِيدِي** әр јунчіді — камбағалликдан одамнинг аҳволи ёмон бұлди. Шеърда шундай келган:

بَلْكَا بُوْكَو يَنْجِيدِي **أَرْوْنُ أَتِي يَنْجِيدِي**
أَرْدَمُّ أَتِي تَنْجِيدِي **يَرْكَا تَكْبُ سَرْتَلُورُ**

Билгә бѳкү јунчіді
 Ажун аті јанчіді
 Әрдәм әті тінчіді
 Јәргә тәгіп сүртүлүр.

Замон ахволини тушунтириб шундай дейди: билимдонлар ахволи ёмонлашди. Замон уларни тишлаб азоб берди, хаттоки, одоб, фазилат гүшт-лари бузилди, сасиди. Заифликдан ерга тегиб судралмоқда. **تَنْجَدِي** танчадә сүзининг асли **تَنْجَدِي**

танчгадә эди. Сүнг шеърий зарурат юзасида **غ**-**ف** харфи туширилгандир. **غ** харфини тушириш ўғуз ва қипчоқлар тилида мумкиндир. Улар исм ва феъл-ларнинг ўртасида келган **غ** харфини туширадилар.

جَاوْرِي ја wr іді: **أَرَّ يَجْرِي** әр ја wr іді — одамнинг ах-воли қашшоқликдан ёки касалликдан ёмон бўлди. (**جَاوْرِي**, **يَجْرِي**.)

يَسَادِي јәсәдә: **أَلَّ أَمَّاكُ يَسَادِي** ол әтмәк јәсәдә — у нон емак истади. Бошқаси ҳам шундай. (**يَسَارُ**, **يَسَادِي**.)

يَسَادِي јапсадә: **أَرَّ أَمَّاكُ يَسَادِي** әр әтмәк јапсадә — одам нон емоқ истади²⁸². Шунингдек, бу сүз эшикни ёпишга ҳам қўлланади.

²⁸² Бу ерда бир аниқсизлик бор. **أَرَّ أَمَّاكُ يَسَادِي** әр әтмәк јапсадә гапи **تَمْنِي** деб берилган. Яъни одам нон емак истади, демакдир. Ҳолбуки, туркча иборага кўра, **ёпмоқ истади** сүзининг арабчаси **تَمْنِي** **الرجل ان ياكل الخبز** бўлиши керак эди. Шунингдек, у даврда бу гапдан нонни хотинлар эмас, эрлар ёпиши ҳам маълум бўлади.

يَسَادِي јапсадә: **أَرَّ تُوَزَاقُ يَسَادِي** әр тузақ јапсадә — одам ов қилиш учун тузоқ (ёпма)ни қуш устига ёпмоқ истади. (**يَسَارُ**, **يَسَادِي**.)

يَسَادِي јатсадә: **أَرَّ يَتْسَادِي** әр јатсадә — одам ён бошлаб ухламоқ истади. (**يَتْسَارُ**, **يَتْسَادِي**.)

يَسَادِي јәтсәдә: **أَلَّ مَنِي يَسَادِي** ол мәни јәтсәдә — у менга етиб олмоқ истади. (**يَتْسَارُ**, **يَتْسَادِي**.)

يَسَادِي јаэсадә: **أَلَّ تَشَاكُ يَسَادِي** ол төшәк јаэсадә — у тўшакни ёзмоқ истади, шундай қилаёзди.

يَسَادِي јаэсадә: **أَلَّ سُوْسِيْنُ يَسَادِي** ол сўсин јаэсадә — у аскарини таратмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. Ҳамир ёйишга ҳам бу сүз қўлланади. (**يَسَارُ**, **يَسَادِي**.)

يَسَادِي јузсадә: **أَلَّ بَتِيْكُ يَسَادِي** ол битик јузсадә — у хат-ни ўчирмоқ истади, шунингдек, бу сүз қиличдан қонни тозалаб кетказишга ҳам қўлланади. Бош-қаси ҳам шундай. (**يَسَارُ**, **يَسَادِي**.)

يَسَادِي јарсидә: **أَلَّ يَرْسِيْدِي نَانِكُنِي** ол јарсидә нәңни — у бир нарсдан ҳазар қилди, жирканди. (**يَرْسِيْمَاقُ**, **يَرْسِيْدِي**.)

يَسَادِي јазсадә: **أَلَّ قُوْرِيْنُ يَسَادِي** ол қурин јазсадә — у белбоғини ечмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (**يَسَارُ**, **يَسَادِي**.)

يَشَادِي jашсаді — яширмоқ истади. اَلْ مِّنْدِن يَشَادِي ол мәндин јашсаді — у мендан яширмоқ истади. (يَشَارُ يَشَامَاقُ јашсар, јашсамақ).

يَغْسَادِي јағсаді — ёғсиради. اَرَّ يَغْسَادِي әр јағсаді — одам ёғсиради. (يَغْسَارُ يَغْسَامَاقُ јағсар, јағсамақ).

يَغْسِيدِي јағсіді: نَانِكُ يَغْسِيدِي јағсіді нән — одамга мол ёғининг таъми ўрнашди²⁸³. Мақолда шундай келган: يِقْرِي يَافِي јағсіді — ич ёғи ёғ ўрнини босмайди. (يَغْسِيرُ يَغْسِيمَاقُ јағсир, јағсимақ). Бу сўзнинг асли يَافِي јағсадидир. Сўнг идғом қилинган²⁸⁴.

يُوشَادِي јуwsаді: اَلْ تَبِقُ يُّوشَادِي ол топіқ јуwsаді — у тўп юмалатишни истади. Бошқаси ҳам шундай. (يُّوشَارُ يُّوشَامَاقُ јуwsар, јуwsамақ).

يَجْسَادِي јawсаді: اَلْ مَنكَا تَجَارُ يَجْسَادِي ол мәнa тaвар јawсаді — у мол билан менинг кўнглимни олмоқ истади. (يَجْسَارُ يَجْسَامَاقُ јawсар, јawсамақ).

يِقْسَادِي јіқсаді — йиқитмоқ истади. اَلْ تَامُ يِقْسَادِي ол там јіқсаді — у девор йиқитмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (يِقْسَارُ يِقْسَامَاقُ јіқсар, јіқсамақ).

²⁸³ Махмуд Кошғарий ҳар ерда ҳарф сингиши, тушиши ҳақида маълумот бера боради. Бу ерда فاختف ўрнида فادغم деб чалкаш ёзилган бўлса керак. Биз янглиш бўлса ҳам ўзини бердик. Бу ўринда товуш идғом қилинган эмас, туширилгандир.

²⁸⁴ Бу жумлани нарсага ёғнинг таъми ўрнашди, деб таржима этиш зарур. Аммо М. Кошғарий бу сўзни одамга нисбатан берган.

يُكْسَادِي јүксәді: نَانِكُ يُّكْسَادِي јүксәді нән — нарса юксалди, узайди. (يُّكْسَارُ يُّكْسَامَاقُ јүксәр, јүксәмәк).

يُومَشَادِي јумшаді: نَانِكُ يُّومَشَادِي јумшаді нән — нарса юмшади. (يُّومَشَارُ يُّومَشَامَاقُ јумшар, јумшамақ).

يَلْغَادِي јалғаді — ялади. اَيَاقُ يَلْغَادِي ајақ јалғаді — идишни ялади. Бошқаси ҳам шундай. (يَلْغَارُ يَلْغَامَاقُ јалғар, јалғамақ).

يَلْغَادِي јақадақі јалғағалі әлігдәгі ічғінур — одам ёқада бўлган юқни ялашга овора бўлса, қўлидаги идиш тушади, яловчи қуруқ қолади. Бу мақол бир нарсани тама қилиб, қўлидагидан маҳрум бўлган кишига нисбатан қўлланади. Йўқ нарсдан умид қилмасликка, қўлидагини маҳкам тутишга ундаб сўзланади.

يَلْوَادِي јалwаді — ялади. اَرَّ يَلْوَادِي әр јағ јалwаді — одам ёғ ялади. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўз аввалгидан, яъни يَلْوَادِي јалғаді дан кўпроқ қўлланади.* (يَلْوَارُ يَلْوََامَاقُ јалвар, јалwамақ).

يُورْغَادِي јōргәді — ўради. اَلْ اَذَاقِنُ يُّورْغَادِي ол азақін јōргәді — одам оёғини ўради. Бошқаси ҳам шун-

* Махмуд Кошғарийнинг бу изоҳи унинг сўз вариантларининг қай бири кўн қўлланганини кўрсатганлигидан ҳам дарак беради.

дай. Ҳар бир нарса ўралса ҳам шу сўз қўлланади. (يُرْكَارُ. يُرْكَارُكُ jōrgār, jōrgārmāk).

يُيْلَادِي jīplādī: اُرَاغْتُ يُوْزِنُ يِيْلَادِي урағут јўзин јіплادی — хотин јюзининг тукини ип билан тердирди. (يِيْلَامَاقُ. يِيْلَارُ jīplar, jīplamaq).

يَاتْلَادِي jatlādī: يَاتَجِي يَاتْلَادِي jatčī jatlādī — афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқиди.

يَاتْلَادِي jatlādī — ёт, бегона ҳисоблади. اَلْ اَنِي يَاتْلَادِي ол ани јатладі — у уни ёт деб ҳисоблади.

يِيْلَادِي jīplādī: اَرُ يِيْلَادِي әр јіплادی — одам арқонда ўйнади. (يِيْلَامَاقُ. يِيْلَارُ jīplar, jīplamaq).

يِيْزْلَادِي jīzlādī — ҳидлади. اَلْ يِيْزَارُ يِيْزْلَادِي ол јінар јізладі — у мушк ҳидлади. Бошқаси ҳам шундай. (يِيْزْلَامَاقُ. يِيْزْلَارُ jīzlar, jīzlamaq).

يِرْلَادِي jarlādī — тупирди. اَلْ اَنَكُ يُوْزِنُكَا يِرْلَادِي ол анін јўзинā јарладі — у унинг јузига тупирди. (يِرْلَامَاقُ. يِرْلَارُ jarlar, jarlamaq).

يِرْلَادِي jīrlādī: اَرُ يِرْلَادِي әр јірладі — одам бир ашула айтди. (يِرْلَامَاقُ. يِرْلَارُ jīrlar, jīrlamaq).

يَشْلَادِي jashlādī: اَتُّ يَشْلَادِي ат јашладі — от ҳўл ўт еди. Бошқаси ҳам шундай. Бу сўзнинг асли ياشلادِي јашладі эди, енгиллатиш учун (алиф) туши-

рилган. Бошқа сўзларда ҳам бу ҳол учрайди. (يَشْلَامَاقُ. يَشْلَارُ jashlar, jashlamaq).

يِيْكَلَادِي jīklādī: اَلْ يِيْرِيْكَ يِيْكَلَادِي ол jəriḡ jīklādī — у ерни пайхон қилди. Бу сўз ي харфини الف га алмаштирувчилар сўзидир, тўғрироғи: اِكْلَادِي iklādī ді тарзида талаффуз қилишдир. (يِيْكَلَامَاقُ. يِيْكَلَارُ jīklār, jīklāmāk).

يِيْمَلَادِي jamlādī — супирди. اَلْ اَفْنُ يِيْمَلَادِي ол əwin jamlādī — у уйини супурди. (يِيْمَلَامَاقُ. يِيْمَلَارُ jamlar, jamlamaq).

يِيْمَلَادِي jimlādī — имлади. اَلْ مَنْكَا يِيْمَلَادِي ол mənā jimlādī — у менга имлади. (يِيْمَلَامَاقُ. يِيْمَلَارُ jimlār, jimlāmāk). Бу сўзнинг асли اِمْلَادِي imlādīдир.

يَشْنَادِي jashnādī: يَشْنُ يَشْنَادِي jashīn jashnādī — чақмоқ чақди. Тос (лаган, товоқ), ойна ва шунга ўхшаш нарсаларнинг ялтирашига ҳам бу сўз қўлланади. (يَشْنَامَاقُ. يَشْنَارُ jashnar, jashnamaq).

يِيْنَادِي jəlnādī — елинлади. بِي يِيْنَادِي bi jəlnādī — биянинг елини ялтираб кўринди. Ҳар бир ҳайвоннинг туғиш олдида елин солиб, сутга тўлишига

Бу бўлимнинг манқус тури

ҳам бу сўз қўлланади. **يَلْنَارُ** jəlnār, jəlnāmāk).

يَغْلَادِي jaғладі: **أَرَقُغُشُ يَغْلَادِي** эр қоғуш jaғладі — одам қайишни ёғлади. Бошқаси ҳам шундай. (**يَغْلَامَاقُ** яғлар, jaғламақ). Бу сўзнинг асли **يَاغْلَادِي** jaғладідир.

يُغْلَادِي joғладі: **أَلْأَلْكَكَا يُغْلَادِي** ол ölükka joғладі — одам чақириб, ўлик учун таом берди. Бу турклар одатидир. (**يُغْلَامَاقُ** joғлар, joғламақ).

يُغْلَادِي jiғладі — йиғлади. **أَغْلَانُ يَغْلَادِي** оғлан jiғладі — бола йиғлади. Бошқаси ҳам шундай. (**يُغْلَامَاقُ** yiғлар, jiғламақ). Шеърда шундай келган:

يَلِكِن بَلْبُ بَرْدَقِي كُنْكَمُ أَنْكَارُ بَغْلِيُو
قَلْدِمُ أَرْنَجِ قَدَغْغَا ايشِمُ أَدُو يَغْلِيُو

Jəlkin bolup barduqı Qaldim ərinç qadğuqa
Köñlüm açar bağlaju Jşim uzu jiğlaju.

Шоир айтади: севиклим сафарга кетди, менинг дилим унга боғланган эди. Худди ундан сўнг қайғуга ботгандек, унинг орқасидан (тинимсиз) йиғлайман.

يُكْلَادِي jūkḷadі — юклади, ортди. **أَلْأَلْكَكَا يُكْلَادِي** ол tōwəjga jūk jūkḷadі — у туяга юк ортди, юклади. Бошқаси ҳам шундай. (**يُكْلَامَاقُ** jūk-lār, jūkḷāmāk).

يُيَادِي бу jбаді: **أَلْأَلْإِشِغُ يُيَادِي** ол ішіғ бу jбаді — у ишни чўзди, бепарволик қилди. (**يُيَامَاقُ** бу jбар, бу jбамақ).

سَيَّيَادِي са jпаді: **أَلْأَلْتَوَارُنُ سَيَّيَادِي** ол таварін са jпаді — у молини ҳар нарсага сарф қилди, исроф қилди. (**سَيَّيَامَاقُ** са jпар, са jпамақ).

سَيَّرَادِي са jраді — сайради. **سَيَّرَادِي سَدْنُوَاجُ** сандувач са jраді — булбул ҳар хил овозлар, лаҳнлар билан сайради.

سَيَّرَادِي са jраді — беҳуда гаплар сўзлади. **أَرْتَلِمُ سَيَّرَادِي** эр тəлим са jраді — одам беҳуда гапларни кўп сўзлади. Бу сўз қарама-қарши маъноли сўзлардан дир. (**سَيَّرَامَاقُ** са jрар, са jрамақ).

يَيَّيَادِي ja jладі: **أَرْتَاغْدَا يَيَّيَادِي** эр тағда ja jладі — одам тоғда ёзлади, ёзни ўтказди. (**يَيَّيَامَاقُ** ja jлар, ja jламақ).

Қоида: бу бўлимнинг буйруғи тўрт ҳарфли дир. Шунинг учун бу бўлимни биз тўрт ҳарфли деб атадик. Чунончи, **أَتْتُغْرَا** эт тоғра — гўшт тўғра ва **أَفْكَا أَغْرَا** əwğā оғра — уйга бор гапларидаги **تُغْرَا** тоғра, **أَغْرَا** оғра сўз (буйруқ)лари шундай дир. Сўзловчи бу сўзларни **تُغْرَاغْلُ** тоғрағил — тўғрагин, **أَغْرَاغْلُ** оғрағил — йўл ол тарзида

сўзлаши ҳам мумкин. Бу бўлимнинг ўзга буйруғи **تُغْرَاسُونُ** тоғрасун — тўғрасин, **أُغْرَاسُونُ** оғрасун — йўл олсиндир. Бу бўлимнинг бўлишсиз шакли буйруқ охирига **م** ва **الف** орттириб ясалади: **أُغْرَامَا** оғрама, **تُغْرَامَا** тоғрама — тўғрама демакдир. Бу феълнинг ўзга бўлишсиз шакли **أُغْرَامَا سُونُ** оғрамасун, **تُغْرَامَا سُونُ** тоғрамасундир—бормасин, тўғрамасин демакдир.

Ишнинг келажак замонда бўлишини англатиш исталганда **غ** —ғ ҳарфи бўлган ёки, умуман, қаттиқ ҳарфли сўзларда буйруқнинг охирига **غ**. **الف** **غ** қўшилади ва **ك** ҳарфи бўлган ёки, умуман, юмшоқ ҳарфли сўзларда **غ** ўрнига **ك**—к || г, **الف**.

орттирилади. Чунончи: **مَنْ** **أَتَتْ** **تُغْرَاغَاءَ** **مَنْ** мэн эт тоғрағажмэн — мен гўшт тўғрайман ва **مَنْ** **أَنْكَرَ** **أُغْرَاغَاءَ** **مَنْ** мэн аңар оғрағажмэн — мен унга йўл оламан каби.

Бу бўлим ва бундан бошқа бўлим феъллари ҳам шу хилдадир. Араб тилида ҳар хил маъно ва вазифалар сўз олдига қўшиладиган қўшимчалар воситаси билан ифода қилинади. Чунончи, ҳар хил маъноларни англатиш учун қўшиладиган қўшимчалар: сўроқни англатадиган қўшимча, келаси замон феъли олдига қўшиладиган **س**—(син) ва узик алифлар, боғловчи ҳамда турли қўшимчалар ва бошқа шунинг кабиларнинг ҳаммаси феъл олдига қўшилади. Лекин туркий тилларда сўз ўзаги ўз шаклини сақлайди. Ҳар хил вазифаларни бажар

радиган турли қўшимчалар бу тилда, юқорида кўрилгандек, сўз охирига қўшилади.

Шунингдек, ҳаракатни бажарувчини англатувчи сўзларнинг шакллари, яъни ясовчилари ҳам арабчада сўз ўрталарига орттирилади. Чунончи: **غَافِرٌ**, **غَافِرٌ** каби. Лекин туркчада, сўз ўз бутунлигини сақлагани ҳолда, ҳар хил қўшимчалар қўйида кўрсатганимиздек, сўз охирига қўшилади.

Келаси замон бўлишсизлик феъли феълларнинг бўлишсизлик қўшимчасидан сўнг бир орттириб ясалади. Чунончи: **أَلْ** **أَتَتْ** **تُغْرَامَا س**— у гўшт тўғрамайди, **أَلْ** **سَنَكَا** **أُغْرَامَا س** ол сәнә оғрамас — у сенга бормайди каби.

Ўзганинг бўлишсизлиги: **أَلْ** **أَتَتْ** **تُغْرَامَا سُونُ** ол эт тоғрамасун — у гўшт тўғрамасун, **أَلْ** **أَنْكَرَ** **أُغْرَامَا سُونُ** ол аңар оғрамасун—у унга бормасун каби.

Кўпликлар қоидаси юқорида кўрсатиб ўтилди. Бу қоида шундайки: ўғуз ва қипчоқларда буйруқнинг бирлик шакли охирига ғуннали **ك**—к орттириб ясалади. Чунончи: **أَتَتْ** **تُغْرَانِكُ** эт тоғраң— гўшт тўғраңлар ёки **أَفَكَا** **أُغْرَانِكُ** эфга оғраң — уйга боринглар, дегандаги каби. Бу тўғри қоидадир. Лекин турклар ҳурматлиларга ёки катта ёшлиларга сўзлаганларида, бирлик буйруқ шаклининг охирига ғуннали **ك**—к орттириб қўллайдилар.

Бу гуннали ك — н уларда ҳурмат белгиси сифатида ўрин олган. Кўпликда улар **تَغْرَانْكَلَارُ** тоғраңлар, **اَغْرَانْكَلَارُ** оғраңлар тарзида қўллайдилар. Шунинг учун икки мустақил кўплик белгисини бирга қўшиб қўллаш хато ҳисобланмай, тўғри деб тушунилади. Ўғузлар билан қипчоқлар биринчи усулни қўллайдилар. Қоида шудир.

Бу бўлимнинг ҳаракатни бажарувчисини англатувчи шакли буйруқ охирига — -ғучі, -гўчі қўшимчалари қўшилиб ясалади. **اَتُ تَغْرَاغُوجِي** эт тоғрағучі — гўшт тўғрайдиган, **اَفْكَا اَغْرَاغُوجِي** эфга оғрағучі — уйга борадиган дейилгандаги каби. Лекин ўғуз (ва қипчоқлар, саҳройи) ва суворинлар ҳамда улар билан бирга яшовчилар бу шаклни **تَغْرَادَاچِي** тоғрадачі, **اَغْرَادَاچِي** оғрадачі шаклида қўллайдилар. Бу ҳақдаги қоида юқорида баён қилинган.

Ишнинг давомли эканини англатувчи сифатдош шакли **تَغْرَاغانُ** тоғраған, **اَغْرَاغانُ** оғрагандир, яъни доим тўғрайдиган, доим борадиган, боришни мўлжаллайдиган демакдир. Бу қоида ҳамма учун умумийдир.

Ишловчининг ишни бажариш орзусида эканлиги маъносини англатувчи сифатдош шакли қаттиқ ҳарфли ва таркибида **ذَلَاقَة** ҳарфларидан бири бўлган ёки таркибида **غ** ҳарфи бўлган сўзларда

орттирилади, юмшоқ ҳарфли **الف، س، ك** ёки таркибида **ك** бўлган сўзларда **الف، س، ك** орттирилади. Чунончи: **اَلْ اَتُ تَغْرَغْسَاقُ اَلْ** ол эт тоғрағсақ ол — у гўшт тўғрашни истайдиган, **اَلْ اَلْ تَوِيكَا يَكُ يَكْلَكْسَاكُ اَلْ** ол тәwәjгә jүк jүкläg-sāk ол — у туяга юк ортишни истайдиган дегандаги каби. Лекин бу хусусият бошқа бўлимлардагидек тўрт ҳарфлиларда кам қўлланади.

Иш-ҳаракатни бажаришга қасд қилганини, лекин ҳали бошламаганлигини англатадиган сифатдош қуйидагичадир. **اَلْ اَلْ اَتُ تَغْرَغْلِي** ол эт тоғрағлī ол — у гўшт тўғрашга жазм қилгандир. **اَلْ سَنْكَا اَلْ اَغْرَغْلِي** ол сәнә оғрағлī ол — у сенга боришга жазм қилгандир каби. Бошқалари шунга қиёс қилиб тузилади.

Ишни бажариш унинг ҳақи эканини англатувчи сифатдош шакли қуйидагичадир. **اَلْ اَتُ تَغْرَغْلَقُ** ол эт тоғрағлīқ эрдī — гўшт тўғраш унинг ҳақи эди. **اَلْ سَنْكَا اَغْرَاغْلَقُ اَرْدِي** ол сәнә оғрағлīқ эрдī — сенга келиш унинг ҳақи эди каби. Лекин ўғуз ва қипчоқлар тилида бу сифатдошдаги **ل** ўрнига **س** алмаштириб қўлланади. Чунончи: **اَلْ اَلْ اَتُ تَغْرَاغْسِقُ اَرْدِي** ол эт тоғрағсīқ эрдī — гўшт тўғраш унинг ҳақи эди. **اَلْ سَنْكَا اَغْرَاغْسِقُ اَرْدِي** ол сәнә оғрағсīқ эрдī — у сенга келиши керак эди

каби. Бу шакли қўллашда кўпчилик туркий қабилалар ўғузлардан бошқа турклар* тилига мувофиқ равишда қўллайдилар.

Бу сифатдошларнинг бўлишсиз шакллари буйруқ охирига **ما**—ма қўшиб ясалади. Чунончи: **أَلْ أَرُ** ол эр эт тоғрамадачи турур — у одам гўшт тўғрамайдигандир. **أَلْ يُكُ يُكْلَامَدَجِي** ол јўк јўкләмәданчи турур — у юк юкламайдиганлардандир. Бошқалари шунга қиёс қилинади.

Бошқа бир тилда қаттиқ ҳарфли сўзларда **ل**, **ى** ҳарфлари қўшиб, юмшоқ ҳарфли сўзларда **م**, **ك**, **ل**, **ى** ҳарфлари қўшиб қўлланади: **أَلْ يُكْلَامَكَلِي** ол — шаклида қўлланади.

Бажарилган ишни англатувчи мажҳул сифатдош қуйидагичадир. **أَتُ تُغْرَامِشُ** тоғрамш эт — тўғралган гўшт, **أَيْرْغَامِشُ يَغَاجُ** ирғамш јіғач — ирғитилган ёғоч каби. Бунинг қоидаси фақат ўзаклардангина ясалган бўлимда баён қилингандир.

Масдарларнинг бир қанчасини асосий феълларни изоҳлаган ўринларда баён қилганмиз. Бу ерда аслида масдар бўлмай, бошқа бир сўз билан боғланиш натижасида масдарга айланганлар ҳақидагина сўзлаймиз. Бу хил масдарлар ўзак охирига **ك** ёки **غ** қўшилиб ясалади. Чунончи: **أَنَكُ أَتُ**

كُرُ نَعْرَاغِي анін эт тағрағи кўр — унинг гўшт тўғрашини кўр, **أَنَكُ أَعْرَاغِي كُرُ** анін оғрағи кўр — унинг мўлжалини кўр, гапларидаги **тоғрағи**, **оғрағи** масдарлари каби. Бу хил масдарлар исмлар ўрнида қўлланади. Булар кўп қўллангани учун уларга (алоҳида) ишорат этдим.

Пайт, жой, қурол исмлари бир хил усулда ясалади. Чунончи: **بُو أَتُ تُغْرَاغُو** бу эт тоғрағу — бу тўғраладиган гўшт. **بُو أَتُ تُغْرَاغُو أَعْرُ أَلْ** бу эт тоғрағу оғур ол — бу гўшт тўғрайдиган вақт. **بُو تُغْرَاغُو يِيرُ أَلْ** бу тоғрағу јёр ол — бу тўғрайдиган жой. **بُو تُغْرَاغُو نَانَكُ** бу тоғрағу нән — бу тўғрайдиган нарса (асбоб) дейилгандаги каби.

Бўлишсизлик шакли қуйидагичадир: **بُو تُغْرَاغُو** бу тоғрағу оғур эрмас — бу тўғрайдиган вақт эмас каби. Бошқалари шунга қиёс қилинади.

Сўнг билгилки, мен ўтган замон, келаси замон ва масдарларни бир ерда кўрсатиб бериш усулини қўлладим. Чунки ўтган замон билан келаси замон феълларининг ўргаларидаги ҳаракат ва сукунлар баъзан бир-бирига мос келса, баъзан тескари бўлади (мос келмайди). Уларни қоида бериш билангина билиб бўлмайди: фақат ҳар бирини аниқ кўрсатиб ўтишни талаб қилади. Чунончи: **يِيرُ قُرْغَادِي** јёр қурғадӣ — ер қуриди. Бунинг келаси замон ва

* Бу ерда турк сўзи этник термин сифатида қўлланган.

масдар шакллари **قُرْغَارُ قُرْغَاماقُ** қурғар-қурғамоқ — ўтган замон шаклига мос келгандир. Яна **ياقُرْدِي** ја қурдї — ёй қурди гапидаги қурдї ўтган замон феълнинг келаси замон ва масдар шакллари ҳам бир-бирига мосдир. Ўтган замон шаклининг келаси замонга мос келмайдиган шакллари юқорида баён қилингандир.

Бу бўлим бир қанча вазифаларда қўлланади: биринчидан, икки ёки уч ҳарfli манқус феъллардан тузилиб, исми зикр қилинган нарса соҳасида ишловчининг бирор иш қилганини англатади. Чунончи: **اَرُّ اَقُّ كَزْلادِي** эр оқ кэзлэди — одам ўқни камонга тўғрилади. Бу феълнинг асли **كَزُّ** кэз — отар жой маъносидagi исм эди. **لادِي** ладї қўшимчаси орттирилгач, феълга айланди. Яна **اَرُّ تَقَّارُّ كَزْلادِي** эр тавар кизлэди — одам мол яширди. Бошқаси ҳам шундай. Бу гапдаги **كَزْلادِي** кизлэдининг асли **كَزُّ** киз эди, **لادِي** — ладї қўшилиб, феъл ясалгандир.

Манқус бўлимига кирадиган сўзлар қуйидагичадир. **بُلْتُ قَرْلادِي** булїт қарладї — булутдан қор ёғди. **قُعُشُّ يَغْلادِي** қоғуш јағладї — одам тери ёғлади. Биринчи гапдаги **قَرْلادِي** қарладї нинг асли **قارُّ** қар, иккинчи гапдаги **يَغْلادِي** јағладї феъл-

лининг ўзаги **ياغُّ** јағ эди. Бу сўзлардаги **الف** алиф енгиллатиш учун туширилган.

Уч ҳарfli саҳиҳ исмлардан феъл ясаш учун фақат исм охирига бир алиф орттириб ясалади. Бу хил исмларда алиф билан бирга л орттиришга эҳтиёж қолмайди. Чунончи, чақмоқ маъносидagi **يَشْنُ** јашн сўзидан феъл ясаш учун бу сўз охирига бир алиф орттирилади. **يَشْنُ يَشْنادِي** јашн јашнадї — чақмоқ чақди каби. Яна **قَسْرَاقُ قَلْنادِي** қїсрақ қулнадї — бия болалади, **قَسْرَاقُ يَلْنادِي** қїсрақ јэлнэди — бия елин солди каби. Бу мисоллардаги исмлар саҳиҳ бўлгани учун биргина алиф орттириш етарли бўлди; л қўшмай, биргина алиф орттириш билан сўз тўла феълга айланди.

Шунингдек, тўрт ҳарfli саҳиҳ исмларга ҳам охирги ҳарfli туширилиб, ўрнига алиф орттирилиб феъл ясалади. Тўрт ҳарfli исмларнинг охирги ҳарfli туширилгач, сўз уч ҳарfli бўлиб қолади. Унга алиф орттирилса, тўрт ҳарfli феълга айланади. Чунончи, юмшоқ нарса маъносидagi **يَمْشَاقُ** јумшақ сўзидан ясалган феъл **يَمْشادِي** јумшадї шунга мисолдир, нарса юмшади демакдир²⁸⁵.

²⁸⁵ Нарса юмшади тарзида **لَانَ الشَّيْءِ** деб берилишига кўра, туркча нбора **يَمْشادِي يَمْشادِي نَانَكُ** јумшадї нн бўлиши керак эди.

أَلْ أَنْكَرُ سُوزُ يَسْتَادِي ол аңар сөз јастаді гапида-
ги يَسْتَادِي јастаді сүзи ҳам шундайдир. У унга
сүзни яссиледи, гап тегизди демакдир. Шунинг-
дек, суяниш учун ёстиқ қўйилса ҳам бу сүз қўл-
ланади. Бунинг асли سُوْفٌ بُلْغَادِي јастуқдир. Суф
булғаді гапидеги булғаді феъли ҳам шундай:
сувни булғатди, лойқатди демакдир. Бунинг асли
بُلْغَانُقٌ булғануқдир. Бу исмлардан ق туширилган.
Сўнг الف алиф орттириш билан феълга айланган.

Бошқача айтганда, бу — исмлар охирига ҳарф
қўшиб, феълдан ясалган исмлардир. Менинг қа-
рашимда, тўғриси шудир*. Чунки исмлар феъллар-
дан ясалади. Чунончи: سُوذِي сузти — тупурди,
سِيذِي сизти — сийди феълларидан سُوذٌ сузук,
سِيذٌ сизук исмлари феъл охирига қ, к қўшилиб ясал-
ган; тупук ва сийдик демакдир. أَتٌ بِشَدِي эт
пӣшдӣ гапидеги بِشَدِي пӣшдӣ феъли ҳам шундай-
дир. أَتٌ بِشَغٌ пӣшг эт — пишган гӯшт маъноси-
даги بِشَغٌ пӣшг сифатдоши ҳам пишди феълдан
ясалган. Бу ҳол араб ва туркий тиллардан бошқа
тилларда бўлмаган бир фазилатдир.

Иккинчи ҳол — бу феъл ўзининг асл маъноси-
да келишидир. Чунончи, أَرٌ يَغَاجٌ ارғадӣ эр јғач

* Демак, Маҳмуд Кошғарий тилшуносликдаги асосий назарий масала ҳақида ҳам ўз фикрини баён этган.

арғадӣ — одам ёғочни ирғитди. Яна أَرٌ يَغَاجِي эр
јғладӣ — одам йғлади. أَرٌ أَيَشَقًا ارғадӣ эр ишқа ар-
адӣ — одам ишга отланди гапларидаги феъллар каби.

Араб тилидаги муфоалат бобига ўхшаш иш
икки ва ундан ортиқ кишилар шериклигида бажарилганини англатадиган феъл яшаш учун сүз охиридаги ҳарфи иллат туширилиб, унинг ўрнига أَلٌ مَنَكٌ بَرَلَا يَغَاجٌ ҳарфи орттирилади. Чунончи: أَلٌ مَنَكٌ بَرَلَا يَغَاجٌ ол мәннц брлә јғач ирғашдӣ — у мен билан ёғоч ирғитишди. Бу феъл ёрдамлашиш, баҳслашиш маъносини ҳам англатади. Яъни كَشِي بَزَجَا кшӣ бзҷа
يَغَاشَدِي кӣшӣ барҷа јғлашдӣ — одамлар ҳаммаси йғлашди ҳам шундай. Бошқа сўзларнинг ҳаммаси шунга қиёс қилинади.

Қилинмаган бирор ишни бажарувчи қилгандек кўриниш маъносини англатувчи сифатдош шакли сүз охиридаги ҳарфи иллат туширилиб, унинг ўрнига م، س، ن ҳарфлари қўшилиб ясалади. Чунончи: أَلٌ سَنَكَا ارغَمَسِنَدِي ол сәнә ограмсндӣ — у сенга қасд қилаётгандай кўринди, ҳақиқатда у қасд қилмаган эди. Яна أَلٌ يَكَلَمَسِنَدِي ол јўк јўкләмсндӣ — у ҳақиқатда юк кўтармагани ҳолда, юк кўтаргандек кўринди каби. Бу қоидаларнинг бошқасини солим бўлимида кўрсатган эдик. Ҳамма сўзлар ана шу қоидага мувофиқ ясалади.

Улуғ тангри хоҳласа, бундан четга чиқмайди.

فَعُولادى، فَعُولادى، فَعُولادى، فَعُولادى، فَعُولادى
ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَبَالادى табаладi: اَلْ اَنِ تَبَالادى ол ани табаладi — у уни ёмонлади, таҳқир қилди, сўкди. (تَبَالاماقُ) табалар, табаламақ).

تَبُولادى тўпүләдi: اَلْ يَغِينى تَبُولادى ол jaғiнi тўпүләдi — у душманнинг бошига урди. (تَبُولاماكُ) тўпүләр, тўпүләмәк).

سُبَيْلادى субiладi: نَانِكْنى سُبَيْلادى субiладi нәнни — кенг нарсанинг ёнларини қирқиб, узун қилди, чўзиқ ҳолга келтирди. (سُبَيْلاماقُ) субiлар, субiламақ).

جَتَيْلادى чатiладi — шақиллади. بَرْكَا جَتَيْلادى бәргә чатiладi — қамчин шақиллаган овоз чиқарди. Шунга ўхшаш ҳар бир товуш чиқишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (جَتَيْلاماقُ) чатiлар, чатiламақ).

سَتُولادى сатуладi: اَلْ تَلْم سَتُولادى ол тәлим сатуладi — у беҳуда гапларни кўп гапирди. (سَتُولاماقُ) сатулар, сатуламақ).

سَجُولادى сачуладi: اَلْ سُهْنُق سَجُولادى ол суwлуқ сачуладi — у дастрўмол ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар (қирғоғи) га сочуқ, попук, шокила қилди. (سَجُولاماقُ) сачулар, сачуламақ).

قَجَالادى қачаладi: اَلْ نَانِكْنى قَجَالادى ол нәнни қачаладi — у нарсани идишда сақлади. (قَجَالاماقُ) қачалар, қачаламақ). Бу сўзнинг асли قَجَالادى эди, сўнг الف алиф туширилгандир.

قَجَيْلادى қiчiладi — қитиқлади. اَلْ مَنى قَجَيْلادى ол мәнни қiчiладi — у мени қитиқлади. Бу қўлтиқ ости, оёқнинг тағи каби одам ушласа, кулги келадиган жойларни қашишдир. (قَجَيْلاماقُ) қiчiлар, қiчiламақ).

قَرَالادى қараладi: اَلْ قَرَالادى نَانِكْنى ол қараладi нәнни — у нарсани қорайтирди. (قَرَالاماقُ) қаралар, қараламақ).

قَرَيْلادى қарiладi: اَلْ يَيْرِكُ قَرَيْلادى ол jәриг қарiладi — у ерни ўлчади. Бошқаси ҳам шундай.

قَرَيْلادى қарiладi: اَلْ اَرِكُ قَرَيْلادى ол әриг қарiладi — у у одамни қари деб ҳисоблади, қарига нисбат берди. (قَرَيْلاماقُ) қарiлар, қарiламақ).

قَرَالادى қараладi: اَت قَرَالادى it қараладi — ит булғатди.

قَرَيْلادى қарiладi: تَبى قَرَيْلادى قَارِغُ түпи қарiг қарiладi — шамол гуриллаган овоз билан қор келтирди. (قَرَيْلاماقُ) қарiлар, қарiламақ).

چوغلادی: چوغلادی ار 3p чоғиләдi — одам ба-
қирди, чақирди. (چوغلار, چوغل-
ламаق). Бу сүз баъзан چوغلادی чағиләдi шакли-
да ҳам талаффуз қилинади.

јағиләдi: јағиләдi سوف суw јағиләдi—суw ша-
риллади. Бу сүзни 3غیلادی јағиләдi ва 3غیلادی
шағиләдi шакларида талаффуз қилиш ҳам бор.
(3غیلار, 3غیلار. 3غیلار). Шеърда
шундай келган:

قَتْنُ سِنِي جُغِيْلَادِي تَنْكُتْ بَاكِنِ يَغِيْلَادِي
قَنِي اَقْبُ رَغِيْلَادِي بَيْنَ سُوْفِنِ قَرْلُ سَغْدِي

Қатунсинi чоғиләдi Қанi ақип јағиләдi
Тәнүт бәгин јағиләдi Бојун суwин қизил сағдi*.

Қатунсини — Тангут билан Чин орасидаги бир
шаҳарнинг номи; шу жойда яшовчилар тангутлар
билан жанг қилдилар. Қатунсини халқи бақириб,
бўкириб, тангут халқи ва уларнинг беги билан
душманлашди, ҳаттоки, қонлари суw шариллаган-
дек, шариллаб оқди. Бўйинлар қизил суw билан,
яъни қон билан соғилди.

* Бу парча жуда қадимги даврларга оиддир.

сағуладi: сағуладi ار بۇغْداي سَعْوَلَادِي 3p буғдај сағула-
дi — одам буғдойни ўлчади. Бошқаси ҳам шундай.
(сәулар, сәулар. сәулар. сәулар).

чiфiладi: чiфiладi كِب جَفِيْلَادِي коп чiфiладi — хум
қайнади. Шунингдек, ичимлик шақирлаб овоз бериб
қайнаса ҳам шу сүз қўлланади. (چفيلار, چفيلار.
چفيلار, чiфiлар, чiфiламақ).

тоқуладi: тоқуладi ار قَدْش تَقْوَلَادِي 3p қазiш тоқула-
дi — одам қайиш (камар)га тўқа қилди. (تقولار, تقولار.
تقولار, тоқулар, тоқуламақ).

тақиләдi: тақиләдi نَانِك تَقِيْلَادِي тақиләдi нәң — бир ма-
ғизли нарса, қаваги бўлмаган зич нарса устига
бир нарса тушганда чиқарган товуш каби товуш
чиқарди. Чунончи, тирговичнинг экин ва шунга
ўхшашлар устига тушиши ҳам шундай. (تقيلار, تقيلار.
تقيلار, тақилар, тақиләмақ).

тiкүләдi: тiкүләдi اَلْ مَنكَا ات تِكْوَلَادِي ол мәнә 3т тi-
күләдi — у менга бир бўлак гүшт берди. Бошқаси
ҳам шундай.

тiкүләдi: тiкүләдi اَلْ بَكْكَا نَانِك تِكْوَلَادِي ол бәггә нәң
тiкүләдi — у бекка бирор нарсани пора қилиб бер-
ди. Бу сүз олдинги (сүз)дан олинган. (تقولار, تقولار.
تقولار, тiкүләр, тiкүләмәк).

تکيلادی тікіләді: تکیلادی тікіләді нәң — нарса
шилдираб, майин овоз чиқарди. (تکيلاماک).
tikilär, tikilämäk).

تالولادی талуладі: اَل تالولادی نانکنی ол талуладі нәң-
ні — у нарса ни танлади. (تالولاماق).
талулар, талуламақ).

تۈمیلادی түміладі: اَشياک تۈمیلادی эшјәк түміләді — эшак
қадам ташлади. Бу унинг сакраб елишидир. Бу
сүз күпинча تۈمیلاندی түміләнді шаклида қўллана-
ди. (تۈمیلاماک).
түміләр, түміләмәк).

تامولادی тамуладі: اَل سوغ تامولادی ол сууғ таму-
ладі — у сув тўғонини маҳкамлади. (تامولاماق).
тамулар, тамуламақ).

Бу бўлимнинг мисол тури

يۈبیلادی јубіладі: اَل انی یۈبیلادی ол ані јубіладі — у уни
алдади. Шеърда шундай келган.

تَنکَتُ خانِي یۈبیلادی اَلْم بَرلا تَبولادی
قَدش لاری تَبولادی اَلْم کورب یزی اغدی

Тәңүт хані јубіладі
Ölüm birлә төпүләді
Қазашларі табаладі
Ölüm көрүп јүзі ағді.

Тангут хони Қатунсининг хонини алдади, унга
ўлим зарбасини берди. Енгилганини күрган қарин-
дошларининг ори келди, бу ҳолга душман севин-
ди. Ўлимга йўлиққач, ранги ўчди, юзлари ўзгариб
кетди. Бу — ўғуз ва қипчоқ тилида. (يۈبيلاماق).

يۈبیلар, јубіламақ). Бошқа турклар бу сўзни ҳам
қўллайдилар. Улар ҳийла маъносида يَب، ياب،
јаб, јуб шаклини қўллайдилар, бундан феъл яса-
майдилар.

يۈسۈبیلادی јасіладі: اَل يۈسۈبیلادی نانکنی ол јасіладі нәңни —
у нарса ни супра ва шунга ўхшаш нарсага ёйилган
хамирдек ёйди. اَل سوزك يۈسۈبیلادی ол сөзүг јасі-
ладі — у сўзни очиқ-ойдин сўзлади, пичинг, қо-
чириқли қилмади. (يۈسۈبيلاماق).
јасілар, јасі-
ламақ).

يۈғилادی јағіладі: اَل انی یۈғیلادی ол ані јағіладі — у ун-
га душманлик қилди.

يۈғилادی јағіладі: اَر يۈغی یۈғیلادی әр јағі јағіладі — одам
душман билан жанг қилди. (يۈغيلاماق).
јағілар, јағіламақ).

Бу бўлимнинг манқус тури

ايالادی ајаладі: اَل قيز اَيالادی қіз ајаладі — қиз икки қў-
лининг кафтларини бир-бирига урди. (ايالاماق).
ајалар, ајаламақ). Бу тўғри, фасих сўздир.

أَيَالَادِي ујаладi: قُشُّ أَيَالَادِي қуш ујаладi — қуш уя қур-
ди. (أَيَالَامَاقُ. أَيَالَارُ. أَيَالَارُ. أَيَالَامَاقُ).

كُيَالَادِي кўјаладi: أَرُّ كَنْزِ كُيَالَادِي эр кәзiз кўјаладi —
одам куюни кигиздан туширди, қоқди. Бошқаси
ҳам шундай. (كُيَالَامَاكُ. كُيَالَارُ. كُيَالَامَاكُ).
Бу бўлимнинг қоидаси бундан олдинги бўлимда
кўрсатганимизчадир. Бу бўлим бир қанча вазифа-
ларда қўлланади:

Биринчи: асли тўрт ҳарfli бўлган уч ҳарfli
исмларга لَادِي ладi || — ладi қўшилиб, феъл яса-
лади. Ишловчи ўзакда ифодаланган иш-ҳаракат
бўйича бирор иш қилганини англатади. Чунончи:
أَرُّ تُونُ قَرَالَادِي эр тон қараладi — одам тўнни қо-
райтирди. يِرُّ قَرِيَلَادِي jэр қарiладi — ерни ўлча-
ди, дегандаги каби.

Иккинчи: исмларга لَادِي ладi — ладi қўшилиб
ясалган феъл одам шу феълда зикр қилинган ҳа-
ракатга нисбат берилганлик маъносини англатади.
Чунончи: أَلُّ أَرُّكُ أَقِيَلَادِي ол эриг ақiладi — у
одамни сахийга нисбат берди. Яна أَلُّ أَنِي قَرِيَلَادِي
ол анi қарiладi — у уни қарига нисбат берди каби.

Учинчи: ўз ҳолига мустақил феъл бўлиб, бу
хил маънолардан ҳеч бири ифода қилинмайди.
Чунончи: أَلُّ أَنِي قَبِيَلَادِي ол анi қiчiладi — у уни

қитиқлади. Яна أَشْيَاكُ تُمِيَلَادِي эшjак тўмиладi —
эшак сакраб елди каби.

Тўртликлар бўлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلَاعَادِي фаъалъади шаклидаги сўзларнинг ع

ҳарфи ҳар хил ҳаракатлар билан
келган сўзлар бўлими

تُبُّوتَلَادِي тубўтiладi: أَلُّ أَنِي تُبُّوتَلَادِي ол анi тубўтiладi —
у уни тубутларга нисбат берди; улар бир тоифа
халқдир. (تُبُّوتَلَامَاكُ. تُبُّوتَلَارُ. تُبُّوتَلَامَاكُ).

كِرِّيْتَلَادِي кiрiтiладi — қулфлади. أَلُّ قَبِيْعُ كِرِّيْتَلَادِي ол қа-
пуғ кiрiтiладi — у эшикни қулфлади. (كِرِّيْتَلَامَاكُ. كِرِّيْتَلَارُ. كِرِّيْتَلَامَاكُ).

جَنِّجَلَادِي чаначладi: أَلُّ أَنِي جَنِّجَلَادِي ол анi чаначла-
дi — у уни кучсиз, бўшашганга нисбат берди.
(جَنِّجَلَامَاكُ. جَنِّجَلَارُ. جَنِّجَلَامَاكُ).

قُلُّجَلَادِي қулачладi: أَلُّ أَرُّقُنِي قُلُّجَلَادِي ол орукнi қу-
лачладi — у арқонни қулочлаб ўлчади. Бошқаси
ҳам шундай. (قُلُّجَلَامَاكُ. قُلُّجَلَارُ. قُلُّجَلَامَاكُ).

قَلِّجَلَادِي қiлiчладi: أَلُّ أَنِي قَلِّجَلَادِي ол анi қiлiчладi —
у уни қилич билан урди. (قَلِّجَلَامَاكُ. قَلِّجَلَارُ. قَلِّجَلَامَاكُ).

қамічладі: **قَمِجْلَادِي** ол мүнүг қамічладі—у чүмичга шўрвани тўлдирди. (**قَمِجْلَارُ**).

қамічлар, қамічламақ).

бағірладі: **بَغْرِلَادِي** ол ані бағірладі—у унинг бағрига урди.

бағірладі: **بَغْرِلَادِي** ол ясін бағірладі—у ей дастасини тузатди. (**بَغْرِلَامَاقُ**).

чағірладі: **جَغْرِلَادِي** ол ўзумни чағірладі—у ўзумни чағир (шарбат) қилди. (**جَغْرِلَارُ**).

чағірлар, чағірламақ). Киши ичкилик ичганда ҳам шу сўз қўлланади.

чїғірладі: **جَغْرِلَادِي** **يِرِكُ** jërig чїғірладі—у йўлда кичик йўл қилди ва у йўлдан кетди. Шунингдек, ерни қор босганда, биров оёғи билан йўл очишига ҳам бу сўз қўлланади. (**جَغْرِلَامَاقُ**).

чїғірлар, чїғірламақ).

сїғірладі: **سَغْرِلَادِي** ол ані сїғірладі—у уни сигир ҳисоблади, сигирга нисбат берди. (**سَغْرِلَامَاقُ**).

сїғірлар, сїғірламақ).

букўрладі: **بُكْرِلَادِي** ол ані букўрладі—у унинг букирига урди. Яна **بُكْرِلَادِي** ол ја-

ғини букўрладі—у душман сафига ўнгдан ёки чапдан кириб енгди, юзма-юз бормади. (**بُكْرِلَامَاقُ**).

букўрлар, букўрләмәк).

тарасладі: **تَرَسْلَادِي** алп чөриг тарасладі—баҳодир аскарни тўзитди. Яна **جَغْرِي قازغُ**

чағри қазиг тарасладі—қирғий ғозни тўзитди. Ҳар бир нарса ўзининг кучи билан бир нарсани тарқатиб, тўзитиб юборса ҳам бу сўз қўлланади. (**تَرَسْلَامَاقُ**).

тараслар, тарасламақ).

тарусладі: **تَرُسْلَادِي** ол эввин тарусладі—у уй тепасини ёпти, бекитди. (**تَرُسْلَامَاقُ**).

таруслар, тарусламақ).

қурутсаді: **قُرْتُسَادِي** эр қурутсаді—одам қуртни орзу қилди. (**قُرْتُسَامَاقُ**).

қурутсар, қурутсамақ).

бағірсаді: **بَغْرِسَادِي** эр бағірсаді—одамнинг кўнгли жигар тусади. (**بَغْرِسَامَاقُ**).

бағірсамақ).

кәзүрсәді: **كَنْزُرِسَادِي** ол мәнә тон кәзүрсәді—у менга тўн кийгизмоқ истади. (**كَنْزُرِسَامَاقُ**).

кәзүрсәр, кәзүрсәмәк).

татіғсаді: **تَاتِغْسَادِي** эр татіғсаді—одамнинг кўнгли ширинлик тусади. (**تَاتِغْسَامَاقُ**).

татіғсар, татіғсамақ).

سَتَغْسَادِي سَاتِغْسَادِي: сотмоқ истади. **اَرَّ اَتْنِ سَتَغْسَادِي** эр атін сатіғсаді — одам отини сотаёзди, сотмоқ истади. Шеърда шундай келган:

اَفْنِ بَرَقِنِ سَتَغْسَادِي يَلُغُ بَيْرِبِ يَرِغْسَادِي
تَرِكْ اَرَسَا تَرُغْسَادِي اَنْكِرْ سَاغْنِجْ كُنِي تَغْدِي

Эвн барқин сатіғсаді
Јулуг бәріп јаріғсаді
Тіріг эрсә туруғсаді
Анар сақинч күні туғді.

Ўзини қутқаришга фидо (қурбон) қилсин деб, душман унинг уйини, жойини сотмоқ истади. У тирик қолмоқ истади. Лекин унга қайғули кунлар туққан эди. (سَتَغْسَامَاقُ سَتَغْسَارُ سَاتِغْسَارُ, сатіғсар, сатіғсамақ).

بَرِغْسَادِي بَرِغْسَادِي: баріғсаді — бормоқ истади. **اَلْ اَفْكََا بَرِغْسَادِي** ол эвгә баріғсаді — у уйга бормоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (بَرِغْسَامَاقُ بَرِغْسَارُ, баріғсар, баріғсамақ).

تَرُغْسَادِي تَرُغْسَادِي: туруғсаді — турмоқ истади. **اَلْ مُنْدَا تَرُغْسَادِي** ол мунда туруғсаді — у бу ерда турмоқ истади. (تَرُغْسَامَاقُ تَرُغْسَارُ, туруғсар, туруғсамақ).

قُرُغْسَادِي قُرُغْسَادِي: қуруғсиді — қуришга юз тутди. (قُرُغْسِيمَاقُ قُرُغْسِيرُ, қуруғсір, қуруғсімақ). Шунинг учун ҳам меъдага қуруғсақ қуруғсақ деб ном берилган. Чунки у соат ба соат қуриб, бундан таом ейишга истак қўзғалади.

بَلَقْسَادِي بَلَقْسَادِي: баліқсаді: **اَرَّ اَرَّ بَلَقْسَادِي** эр баліқсаді — одамнинг күнгли балиқ тусади. (بَلَقْسَامَاقُ بَلَقْسَارُ, баліқсар, баліқсамақ).

بِلِغْسَادِي بِلِغْسَادِي: биліғсаді: **اَغْلَانْ بِلِغْسَادِي** оғлан биліғсаді — ўғлон ақлли бўлиш истади. (بِلِغْسَامَاقُ بِلِغْسَارُ, биліғсар, биліғсамәк).

بَرِغْسَادِي بَرِغْسَادِي: бәріғсаді: **اَلْ مَنَّا تَوَارْ بَرِغْسَادِي** ол мәнә тавар бәріғсаді — у менга мол бермоқ истади, мол бераёзди. Бошқаси ҳам шундай. (بَرِغْسَامَاقُ بَرِغْسَارُ, бәріғсар, бәріғсамәк).

كِرْغْسَادِي كِرْغْسَادِي: кәрүғсаді: **اَلْ مَنِي كِرْغْسَادِي** ол мәнә кәрүғсаді — у менга йўлиқишни истади. (كِرْغْسَامَاقُ كِرْغْسَارُ, кәрүғсар, кәрүғсамәк).

كِرِغْسَادِي كِرِغْسَادِي: кіріғсаді: **اَلْ اَفْكََا كِرِغْسَادِي** ол эвгә кіріғсаді — у уйга кирмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (كِرِغْسَامَاقُ كِرِغْسَارُ, кіріғсар, кіріғсамәк).

كَلِغْسَادِي كَلِغْسَادِي: кәліғсаді — келмоқ истади. **اَلْ مَنَّا كَلِغْسَادِي** ол мәнә кәліғсаді — у менга келмоқ истади. (كَلِغْسَامَاقُ كَلِغْسَارُ, кәліғсар, кәліғсамәк).

بَغْشَلَادِي بَغْشَلَادِي: бағишладі: **اَلْ مَنَّا اَتْ بَغْشَلَادِي** ол мәнә ат бағишладі — у менга от тухфа қилди. Бошқаси ҳам шундай. (بَغْشَلَامَاقُ بَغْشَلَارُ, бағишлар, бағишламақ).

تَفْشَلادى تawушладі: تَفْشَلادى نانگ —
нарсада сезги ва ҳаракат бошланди, пайдо бўлди.
(تَفْشَلار: تَفْشَلاماق) тawушлар, тawушламақ).

سُرْشَلادى сурушладі: اَلْ تَرِغْ سُرْشَلادى ол таріғ суруш-
ладі—у ейиш учун буғдой бошоғини қовурди.
(سُرْشَلار: سُرْشَلاماق) сурушлар, сурушламақ).

قَدْشَلادى қазішладі- اَلْ كُونُكْ قَدْشَلادى ол көнүг қа-
зішладі—у кўндан қайиш кесди. (قَدْشَلار: قَدْشَلاماق)
қазішлар, қазішламақ).

قَرْشَلادى қарішладі: اَلْ بَرَجْنْ قَرْشَلادى ол барчін қа-
рішладі—у ипак кийимликни қаричлаб ўлчади.
Бошқаси ҳам шундай. (قَرْشَلار: قَرْشَلاماق) қаріш-
лар, қарішламақ).

بِشْغَلادى пішіғладі: اَلْ اَتْ بِشْغَلادى ол ət пішіғладі—
у гўштни пиширди. Бошқаси ҳам шундай. (بِشْغَلار)
пішіғлар, пішіғламақ).

سَتْغَلادى сатіғладі: اَلْ اَنگْ بَرلا سَتْغَلادى ол анің бірлә
сатіғладі—у у билан бирга сотди. (سَتْغَلار: سَتْغَلاماق)
сатіғлар, сатіғламақ). Бу сўзнинг тўғрироғи
سَتْغَلَشْدى сатіғлашді шаклидир. Лекин ҳар икки
шакл ҳам қўлланади.

سَرِغَلادى саріғладі: اَلْ تُونْ سَرِغَلادى ол тонін саріғ-
ладі—у тўнини сарғайтирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سَرِغَلار: سَرِغَلاماق) саріғлар, саріғламақ).

قَدْغَلادى қізіғладі: اَلْ بَرُكْ قَدْغَلادى ол бөрк қізіғладі—
у салла, дўппининг четини тикди. Бошқаси ҳам
шундай. (قَدْغَلار: قَدْغَلاماق) қізіғлар, қізіғламақ).

قُرْغَلادى қуруғладі: قُرْغَلادى نانگنى қуруғладі нэнци—
нарсани бўшаганда ишлатди. (قُرْغَلار: قُرْغَلاماق)
қуруғлар, қуруғламақ).

قَسْغَلادى қасіғладі: اَلْ قَلْنْ قَسْغَلادى ол қулін қасіғла-
ді—у қулининг даҳанига урди. (قَسْغَلار: قَسْغَلاماق)
қасіғлар, қасіғламақ).

بِتْغَلادى бутақладі: اَلْ يَغَاجْ بِتْغَلادى ол јіғачіғ бутақ-
ладі—у дарахт бутоғини кесди, бутади. (بِتْغَلار)
бутақлар, бутақламақ). Бу сўзнинг тўғ-
рироғи بَتِدى бутідидир.

تُتْغَلادى тутуқладі: اَلْ اُغَلْنْ تُتْغَلادى ол оғлін тутуқ-
ладі—у ўғлининг тумруғига урди ёки ўша ерга
уришга нисбат берди. (تُتْغَلار: تُتْغَلاماق) тутуқлар,
тутуқламақ).

بَشْقالادى башақладі: اَلْ سَنگُو بَشْقالادى ол соңу башақ-
ладі—у найза учига темир ўрнатди. (بَشْقالار: بَشْقالاماق)
башақлар, башақламақ).

туруқладі: **تُرُقْلَادِي** ол атіг туруқладі — у отни ориқлатди. Ориқ-туруқ қилди. Бошқаси ҳам шундай. (**تُرُقْلَامَاقُ** туруқлар, туруқламақ).

чібіқладі — чивиқ билан урди. **جَبِقْلَادِي** ол атін чібіқладі — у отини чивиқ (хўл новда) билан урди. (**جَبِقْلَامَاقُ** чібіқлар, чібіқламақ).

чаруқладі: **جَرُقْلَادِي** ол азақін чаруқладі — у оёғига туркча чориқ кийди. (**جَرُقْلَارُ** чаруқлар, чаруқламақ). **جَرُقُ** чаруқ қабиласига нисбат берилса ҳам бу сўз қўлланади.

қабақладі: **قَبَقْلَادِي** эр қізіг қабақладі — одам қизни хароб қилди, бузди. (**قَبَقْلَامَاقُ** қабақлар, қабақламақ).

қучақладі: **قُجُقْلَادِي** ол барчін қучақладі — у шоҳи кийимликни ўраб олди. (**قُجُقْلَارُ** қучақлар, қучақламақ).

қарақладі: **قَرَقْلَادِي** ол таваріг қарақладі — у йўлни кесиб ўтди ва молни олди. (**قَرَقْلَامَاقُ** қарақлар, қарақламақ). Бу яғмолар сўзидир.

қашіқладі: **قَشَقْلَادِي** ол баліг қашіқладі — у болни қошиқ билан ялади. (**قَشَقْلَامَاقُ** қашіқлар, қашіқламақ).

қулақладі — қулоғига урди. **قُلُقْلَادِي** ол оғлін қулақладі — у ўғлининг қулоғига урди. (**قُلُقْلَامَاقُ** қулақлар, қулақламақ).

қумуқладі — тезаклади. **قُمُقْلَادِي** ат қумуқладі — от тезаклади. Шунингдек, бу сўз **قُمُقُ** Қумуққа нисбат беришга ҳам қўлланади; у одам отидир. (**قُمُقْلَامَاقُ** қумуқлар, қумуқламақ).

қонуқладі — меҳмон қилди. **قُنُقْلَادِي** бəг мəннī қонуқладі — бек мени меҳмон қилди. Бошқаси ҳам шундай. (**قُنُقْلَامَاقُ** қонуқлар, қонуқламақ).

Ўғузлардан бошқа қабилалар тилида бу сўз уй эгаси ёқтирмагани ҳолда, биров уйида туриши маъносидадир. Шеърда шундай келган:

يَغِي بَكْدِنِ اَذُقْلَادِي كُرْبُ سُونِي اَذُقْلَادِي
اَلْمُ اَنِي قُنُقْلَادِي اَغْرُ اَجْرَا اَغُو سَغْدِي

Jaғi бəгдiн узуқладі
Көрүп сүни азіқладі
Ойүм ані қонуқладі
Ағіз ічрә ағу сағді.

Душман бекни (бир ўзини) кўрганда (писанд қилмай), уни мудроқ босган бўлса ҳам, бирдан қўшинни кўриб, ҳайратга чўмди, бу кутилмаган

ҳодисадан шошди. Уни ўлим меҳмон қилди. Оғ-
зига тўкилган заҳардан ҳалок бўлди.

بېجىڭلادى بېچәккәдә: اَلْ اَنِ بېجىڭلادى —
у уни пичоқлади, пичоқ билан урди. (بېجىڭلار)
بېچىڭلاماڭ بېچәккәләр, бичәккәләмәк).

بەدۇڭلادى بەдүккәдә: اَلْ مەنې بەدۇڭلادى —
ләдә — у мени катта деб ҳисоблади. (بەدۇڭلاماڭ)
بەدۇڭلار. بەдүккәләр, бәдүккәләмәк).

بەلەڭلادى بەләккәдә: اَلْ مەنكا بەلەڭلادى —
ләдә — у менга тухфа, ҳадя қилди. (بەләڭلاماڭ)
بەләڭلار. بەләккәләр, бәләккәләмәк).

تەزәәڭلادى тәзәәккәдә — тезаклади. اَت تەزәәڭلادى —
ләдә — от тезаклади. Бошқаси ҳам шундай. (تەزәәڭلار)
تەزәәڭلاماڭ тәзәәккәләр, тәзәәккәләмәк).

تەжјіڭلادى тәжјіккәдә — тожиклади. اَلْ اَنِ تەжјіڭلادى —
ләдә — у уни тожиклади, тожик ҳисоб-
лади, тожикларга нисбат берди. (تەжјіڭلاماڭ)
تەжјіڭلار. тәжјіккәләр, тәжјіккәләмәк).

تەشۇڭلادى тәшўккәдә: اَلْ اَنِ تەشۇڭلادى —
ләдә — у уни суқ, очкўз деб ҳисоблади. (تەشۇڭلار)
تەشۇڭلاماڭ тәшўккәләр, тәшўккәләмәк).

چۇرәккәдә: اَلْ اَوْنُغ چۇرәккәдә —
ләдә — у хамирдан чурак кулча (лочира) ясади.
(چۇرәккәлар. چۇرәккәләмәк).

кәрәккәдә: اَلْ اَنِ كەرәккәдә —
ләдә — у уни ахтарди, истади. (كەرәккәلاماڭ)
كەرәккәлар. кәрәккәләр, кәрәккәләмәк).

көрүккәдә: اَلْ اَوْتُغ كөрүккәдә —
ләдә — у оловни пуфлади. (كөрүккәلاماڭ)
كөрүккәлар. көрүккәләр, көрүккәләмәк).

көчүккәдә: اَلْ اَغْن كөчүккәдә —
ләдә — у ўглининг орқасига урди. (كөчүккәлар)
كөчүккәلاماڭ көчүккәләр, көчүккәләмәк).

кичкәккәдә: اَلْ اَنِ كىچкәккәдә —
ләдә — у уни кичик ҳисоблади. (كىچكәккәلاماڭ)
كىچكәккәлар. кичкәккәләр, кичкәккәләмәк).

турумладә: اَلْ سُوْفُغ تۇرۇملادى —
ләдә — у сув чуқурлигини бўйи билан ўлчади.
(تۇرۇملар. تۇرۇملاماڭ) تۇرۇملار, турумламақ).

тарімладә: اَلْ اَكزَنې تەرىملادى —
ләдә — у сувнинг бир томонидан иккинчи то-
монига (бир оролдан бошқа оролга) ҳатлаб ўтди.
(تەرىملар. تەرىملاماڭ) تەرىملار тарімлар тарімламақ). Бу бот-
қоқдан қочиш учун қилинади.

بۇتۇنلادی: بۇتۇنلادی: بۇتۇنلادی ол сөзүг бүтүн-
lādi — у сүзнинг ҳақиқатини текширди. Бошқаси
ҳам шундай. (بۇتۇنلار. بۇتۇنلاماك).

бурунладі: بُرۇنلادی ол ані бурунла-
ді — у унинг бурнига урди. (بۇرۇنلار. بُرۇنلاماق).

табанладі: تَابَانلادی тәwäј табанладі — туя
оёғининг тағи билан урди. (تَابَانلار. تَابَانلاماق).

сапанладі: سَابَانلادی ол jәriг сапан-
ладі — у ерни ҳайлади, ағдарди. (سَابَانلار. سَابَانلاماق).

Бу бўлимнинг мисол тури

јағірладі: جَاغِرلادی ол атін јағірладі —
у отининг яғирини тузатди. Агар отни яғир қилди
дейилмоқчи бўлса, (جَاغِرلادی ол атіг јағрīt-
ті дейилади. Яъни у отини яғир қилди, демакдир.
Бу — арабча қашшоқланди маъносида قَرَب деб,
бойиди маъносида اَتَرَب дейилгани кабидир; ёки
зулм қилди маъносида قَسَط деб, одиллик қилди
маъносида اَقَسَط дейиш ҳам шундай. (جَاغِرلار).

јағірлар, јағірламақ).

јауузладі: جَاوُوزلادی ол јауузладі
нәнни — у нарсани ёмон деб ҳисоблади. (جَاوُوزلار.)
јауузлар, јауузламақ).

јазуқладі: جَازُوقلادی бәг ані јазуқла-
ді — бек уни бир айб учун ушлади. (جَازُوقلار. جَازُوقلاماق).

јітікләді: جِيتِكِلادی ол ат јітікләді — у
йўқолган отни қидирди. Бошқаси ҳам шундай.
(جِيتِكِلار. جِيتِكِلامак).

јарімладі: جَارِملادی ол јолуғ јарімла-
ді — у йўлни яримлади. Бошқаси ҳам шундай.
(جَارِملار. جَارِملاماق).

јәлимләді — елимлади. (جَالِملادی ол оқ jә-
limladi — у ўққа пат ёпиштирди. Яна: (جَالِملادی ол јолуғ jәlimladi — у йўлда душманнинг
яширин пистирмаси ёки айғоқчиси бор-йўқлигини
билиш учун аскардан олдинроқ кетди. (جَالِملار.)
jәlimlär, jәlimlāmāk).

јағрінладі: جَاغِرِنلادی ол ані јағрінла-
ді — у унинг яғринига — кифт суягига урди.
(جَاغِرِنلار. جَاغِرِنلاماق)²⁸⁶.

²⁸⁶ Босма нусхада бу сўзлар бир-биридан фарқли икки шакл билан берилган. Ўтган замон јағрінладі шаклида, келаси замон ва масдар формалари јағрінлар, јағрінламақ шаклида берилган. Бу албатта тўғри эмас, шакллар бир хил бўлиши керак эди. Басим Агалайнинг изоҳига кўра, қўлэзмада бу сўзлар дастлаб جَاغِرِنلار јағрінлар шаклида ёзилган бўлса ҳам, сўнг جَاغِرِنلار јағрінлар қилиб тузатилган экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 343-бет).

Қо и да: бу бўлимнинг буйруқ шакли беш ҳарф-лидир. Чунончи: **مَنْيْ اَغْرَلَا** мэни ағрла — мени ҳурмат қил **مَنْكَا اَتْ بَغْشَلَا** мэңа ат бағшла — менга от совға қил гапларидаги **اَغْرَلَا** ағрла, **بَغْشَلَا** бағшла буйруқлари каби.

Турли феъл турларидаги бўлишсизлик шакллари, буйруқ ва фоиллар, сифатдошларнинг маълум ва мажхул шакллари, жой, пайт, қурол исмлари юқоридаги бўлимларда кўрсатилган қоидага мувофиқ ясалади. Ҳамма бўлимлар учун қоида бирдир. Бу бўлимдан мажхул феъл ясаш учун буйруққа бир **ل** қўшилади. Бу вақт феълда икки **ل** пайдо бўлади. Чунончи: **اَرَّ اَغْرَلْتَدِي** эр ағрлалдӣ—одам ҳурмат қилинди. Яна: **اَتْ بَغْشَلْتَدِي** ат бағшлалдӣ—от тухфа қилинди каби. Бу феълларда **ل** ўрнига **ن** қўллаб, **اَتْ بَغْشَلْتَدِي** ат бағшландӣ — от тухфа қилинди, **اَرَّ اَغْرَلْتَدِي** эр ағрландӣ — одам ҳурмат қилинди шаклида қўллаш ҳам мумкин. Лекин кўпроқ биринчиш акл қўлланилади.

Иш икки киши орасида бажарилганини англатиш учун феълга **ش** орттириб ясалиш қоидаси юқорида таништирилган эди.

Бу бўлим олти хил вазифада келади.

Биринчи: феъл ҳарфи иллатсиз, уч ҳарфли исмлардан ясалган бўлади. Чунончи: **قَبِغْ كَرْتَلَادِي**

қапуғ кӣртлādӣ—эшикни қулфлади кабиким, бу феълда ўзак **كِرْت** кӣрт — калит, демакдир. Бунда ўзакка **لَادِي** лādӣ орттириб, феъл ясалди. Ёки **اَلْ اَنْيْ قَسْغَلَادِي** ол анӣ қасғладӣ—у унинг икки жағига урди. Бу гапта ўзак **قَسِغْ** қасғ исм эди, бунга **لَادِي** ладӣ орттирилгач, феълга айланди.

Ҳар бир маънони ифодалашда бу бўлимда шундай қоида сақланади.

Иккинчи: номи зикр қилинган сўз, у хоҳ киши оти, хоҳ бошқа сўз бўлсин, бир нарса қаторида ҳисобланганлик маъносини англатади. Чунончи: **اَلْ اَنْيْ اَغْرَلَادِي** ол анӣ оғузладӣ—у уни ўғузга нисбат берди, улардан деб ҳисоблади. Яна **اَلْ اَنْيْ جِكَلَادِي** ол анӣ чигиллādӣ—у уни чигиллардан ҳисоблади, уларга нисбат берди каби.

Шунингдек, одам ҳар бир нарсага нисбат берса ҳам шу сўз қўлланади. Чунончи: **اَلْ اَنْيْ سَرَنْلَادِي** ол анӣ саранладӣ—у уни бахил деб ҳисоблади, бахилга нисбат берди. Бу арабчада **ظَلَمْتَهُ** зулмга нисбат бердим, фисққа нисбат бердим, ибораси каби.

Учинчи: гапта зикр қилинган аъзога ўтишлик маъносини англатади. Чунончи: **اَلْ اَنْيْ قَرَنْلَادِي** ол анӣ қаринладӣ—у унинг қорнига урди. Яна: **اَلْ اَنْيْ**

بُكْرَلادى ол ані бұкүрләді — у унинг букирига урди каби. Бу хусусият араб тили билан мусобақа қиладиган туркий тиллардаги алоҳида фазилатдир. Арабчада ҳам исмдан феъл ясаш бор. Чунончи, сонига урди маъносида сон маъносидаги فَخَذَ фахз исмидан феъл ясаб, فَخَذَهُ фахазаҳу дейдилар. Бошига урди маъносидаги رَأَسَهُ раасаҳу, сийдикли жойига урди маъносидаги مَثَنَهُ ма санаҳу ва терисига урди маъносида جَلَدَهُ жаладаҳу ва шунга ўхшаганлар юқорида айтиб ўтилгани кабидир. Туркий тилларда ҳам шундай қилинади. Чунончи, кўкрак маъносидаги تُوْشُ тош исмидан ясалган تُوْشِلادى тошладі — тўшига урди, демакдир. Шу маъноларда исмлардан ясаладиган феъллар ҳамма туркий тилларда ҳам қўлланади.

Тўртинчи: ишловчи ишни зикр қилинган қурол билан ишлаганлиги маъносини англатади. Чунончи: اَلْ اَنِي قَلَجَلادى ол ані қілічладі — у уни қилич билан урди. Яна: اَلْ اَنَعِ جَبَقَلادى ол атіғ чібіқладі — у отни чивиқ билан урди каби.

Бешинчи: гапда зикр қилинган сўз ажралиб чиққанлик маъносини англатади. Чунончи: اَمَقُ اُرْغَلادى памуқ уруғладі — пахта чигитини айирди. Яна: تَلُولادى نَانَكْنِي талуладі нәңні — нарсани ўз жинси ичидан айирди каби.

Олтинчи: ўз ҳолига мустақил бир шакл бўлиб, юқоридаги маънолардан ҳеч бири ифода қилинмайди. Чунончи: اَلْ اَمَنَكَا اَتْ بَغْشَلادى ол мәнә ат бағишладі — у менга от ҳадя қилди. Бошқаси ҳам шундай. Яна: تَنْكُرِي مَنِي اَغْرَلادى тәңри мәнә ағирладі — худо мени сийлади каби.

Сўнг билгилки, ҳар қандай исмдан феъл ясалиши учун қоида умумий бўлса ҳам, аслида ҳар бир исмдан феъл ясала бермайди. Чунончи, ўрмон ёнғоғи маъносидаги قُسُقُ қосуқ сўзидан قُسُقَلادى қосуқладі тарзида феъл ясаб бўлмайди. Ҳолбуки, قَشُقُ қашуқ сўзидан قَشُقَلادى қашуқладі шаклида феъл ясаш мумкиндр. Шунингдек, от қўноқ еди маъносида اَتْ اَمَنَقَلادى ат қонақладі деб бўлмайди. Аммо اَلْ اَمَنِي قُنُقَلادى ол мәнә қонуқладі — у мени меҳмон қилди тарзида қўллаш мумкин бўлар эди. Чунки бу сўзларнинг ҳар иккиси ҳам бир хилда уч ҳарфлидир. قُنُقُ қонақ — қўноқ, قُنُقُ қонуқ — меҳмон, демакдир. Буларнинг биридан феъл ясаш мумкин, иккинчисидан мумкин эмасдир. Агар биров бу исмлардан бошқаларга қиёс қилиб, феъл ясаб қўлласа, ундан қайтариб бўлмайди. Бунда хато ҳам бўлмайди. Унга кенглик берилади. Сўнг бу бўлим билан ن-н ли бўлим орасидаги фарқни юқорида сўзладик. ن-н ли феъллар ҳаракат фоил билан чегараланишини, ишловчи ишни ўзи қилганини англатади. Бу ҳақда юқорида ай-

тилди. Бу бўлим феълларига келсак, бунда ҳаракат ишловчидан бошқага ўтади. Чунончи, олдинги феъл тури қуйидагичадир: **أَتَكَلَّمْتُ** ар эр этүкләнди — одам этикка эга бўлди. Яна: **يَغَاجُ** арүкләнди **يَغَاجُ** яғач эрүкләнди — дарахт уруғ қилди каби. Бу бўлим арабча **انفعال** бўлими ўрнидадир. **ل** — л ли бўлимга келсак, мен бундан **لادى** ладі қўшилиб ясаладиган феълни кўзда тутаётирман. Бу бўлим арабча **تفعيل** бўлими ўрнида доимо ўтимли бўлади. Чунончи: **أَلْ أُوْتُ كُرُّكَلَادِي** ол ол от кўрүкләди — у оловни пуфлагич (дам) билан пуфлади. Яна: **أَلْ قَبِغُ كَرِّتَلَادِي** ол қапуғ кірітләди — у эшикни қулфлади каби. Агар ишловчи зикр қилинган феъллардан биргалик маъносини ифодалашни лозим топса, **ن**-н ли феъл бўлимларининг ҳаммасидан бу маънода феъл ясаши мумкин. Бунинг қоидаси юқорида айтиб ўтилгандир. Бу феъллар шахс қўшимчалари билан қўшилиб келганда, у феъллардан ҳарфи линни тушириш мумкин. Чунончи: **مَنْ أَدَقَلَدِمُ** мән узіқладім — мен ухладим, **أَدَقَلَدِي** сән узіқладің — сен ухладинг, **أَدَقَلَدِيكُ** узіқладі — у ухлади каби. Бошқа феъллар шунга қиёс қилинади, улуғ тангри хоҳласа.

Тўрт ҳарfli феъллар ичида бир ўринда кетма-кет икки сукунли ҳарfli феъллар топилмайди.

Чунки бу хил феълларнинг охириги ҳарфи **ذَلَاةٌ** ҳарфлари билан ёнма-ён келади. Бу ерда маъно бўлмайди. Чунончи: **أَرْمَكُورُدِي** эрмәгүрді — ялқовлашди, **أَرْمَكُورَارُ** эрмәгүрәр — ялқовлашар, **أَرْمَكُورْمَاكُ** эрмәгүрмәк — ялқовлашмақ дейилгандаги каби. Шу билан бирга, бу сўзлардан **و** туширилиб, **أَرْمَكُرُدِي** эрмәгүрді шаклида ҳам қўлланади. Шу ҳолда икки сукун бир ерда келмайди. Бунинг яхши англа.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فعلعلدي** фаълаълади шаклидаги сўзлар

تَفْعُاجِلَادِي тавғачладі: **أَلْ أُنِي تَفْعُاجِلَادِي** ол ані тавғачладі — у уни мочинликка нисбат берди, мочинликлардан ҳисоблади. (**تَفْعُاجِلَامَاقُ** тавғачлар, тавғачламақ).

سُرُقُجِلَادِي сорқучладі: **أَلْ بَجَاكُ سُرُقُجِلَادِي** ол бичәк сорқучладі — у пичоқ сопининг дастага ўрнатилган уч қисмини лукдан сиқиб олинган шира билан ёпиштириб пишиқлади. (**سُرُقُجِلَامَاقُ** сорқучлар, сорқучламақ).

قَلْبُزِلَادِي қалбузладі: **أَلْ قَلْبُزِلَادِي نَانِكُنِي** ол қалбузладі нәңни — у нарсани луқма қилди. (**قَلْبُزِلَامَاقُ** қалбузлар, қалбузламақ).

قَرْتِشْلادى قىرتишлади: اَل سَغْرِيْنِي قَرْتِشْلادى ол сағрiнi қiртiшладi — у тери юзини қиртишлади²⁸⁷. Бошқаси ҳам шундай. (قَرْتِشْلار. قَرْتِشْلماق) қiртiшлар, қiртiшламақ).

بَغْمَقْلادى боғмақладi: كُنْكَاكَ بَغْمَقْلادى кoнiк²⁸⁸ боғмақладi — кўйлак боғичи боғланди. Бошқаси ҳам шундай. (بَغْمَقْلانور. بَغْمَقْلانماق) боғмақланур, боғмақланмақ).

تَمَغْلادى тамғақладi: اَل اَنِي تَمَغْلادى ол ани тамғақладi. (تَمَغْلانماق. تَمَغْلان) тамғақлар, тамғақламақ).

²⁸⁷ Қиртишламоқ ҳозирги ўзбек тилида ҳам бирор нарса юзини, устки қисмини қириб тозалаш, юқини қолдирмай силлиқлаш маъносида қўлланади. Навоийда бу сўз, ҳатто, дарахтга нисбатан ҳам қўлланган:

Нахли айшим қўнғорди ўйла ғаминг,
Ким маконида қолмади қиртиш.

(Роҳатим дарахтини ғаминг шунчалар қаттиқ кўпордики, дарахт ўрнида қиришга лойиқ бирор нарса ҳам қолмади).

Лекин шуни айтиш керакки, бу ерда Маҳмуд Кошғарий бу сўзни тери юзини қириб тозалаш маъносида изоҳлаган. Ҳолбуки, у „Девон“нинг I том 428-бетида бу сўзни ернинг юзи маъносида изоҳлаб, бу сўз ҳар нарсанинг юзасига нисбатан қўллана бермайди, деб уқтирган эди.

²⁸⁸ Кўйлак сўзи ҳозирги замон ўзбек жонли тилида кўйнак, адабий тилда кўйлак шаклида қўлланса ҳам, Навоийда ҳар ерда „Девон“дагича кўнглак шаклида қўлланган:

Танға тошу, қўлга тиш захмики солди, телбалик,
Фoш қилди элга кўнглаксиз бадан, енгсиз илик.

Қазо мажнунға тикмиш лолалар япроғидан кўнглак,
Тери бирла сўнғак, лекин сўнғак ўқлар, тери кўнглак.

قَرْلُقْلادى қарлуқладi: اَل اَنِي قَرْلُقْلادى ол ани қарлуқладi — у уни қорлуққа нисбат берди. Улар туркманларнинг бир тоифасидир. (قَرْلُقْلار. قَرْلُقْلانماق) қарлуқлар, қарлуқламақ).

قَفْجاقْلادى қiфчақладi: اَل اَنِي قَفْجاقْلادى ол ани қiфчақладi — у уни қипчоқлардан ҳисоблади ва уларга нисбат берди. (قَفْجاقْلار. قَفْجاقْلانماق) қiфчақлар, қiфчақламақ).

قَوْلُقْلادى қолтуқладi: اَل اَنِي قَوْلُقْلادى ол отуқ қолтуқладi — у ўтин қўлтиқлади. Шунингдек, бу сўз қўлтиғига урмақ маъносида ҳам қўлланади²⁸⁹. (قَوْلُقْلار. قَوْلُقْلانماق) қолтуқлар, қолтуқламақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

كُورْپالادى кoрпaлaди: اَت كُورْپالادى ат кoрпaлaди — от кoрпa ўт еди. (كُورْپالار. كُورْپالانماق) кoрпaлaр, кoрпaлaмaк).

تۇرتالادى тўртaлaди: اَل بُرْكَ تۇرتالادى ол бoрк тўртaлaди — у қалпоққа юпқа тилла барглaр ёпиштирди. Бошқаси ҳам шундай. (تۇرتالار. تۇرتالانماق) тўртaлaр, тўртaлaмaк).

قَفْتولادى қiфтулaди: اَل قَفْتولادى بوزك ол қiфтулaди — бoзўғ — у бўзни ва бошқа (нарса)ни қайчи билан

²⁸⁹ Қўлтиқламоқ ҳозирги тилда ҳам бирор нарсани қўлтиқда кўтармоқ маъносида қўлланади. Лекин бу сўз иккинчи маънода қўлланмайди.

қирқди (қийди). Бошқаси ҳам шундай. **قفتولار** қифтулар, қифтуламақ).

кертүладі кіртүләді: **أل انی کертүладی** ол ані кіртүләді— у унинг айтганини тасдиқлади. (**кертүлар**, **кертүламақ**).

танчуладі танчуладі: **ار اتماک تنجولادی** эр этмак танчуладі — одам нонни чайнади. Бошқаси ҳам шундай. (**танчулар**, **танчуламақ**).

қамчиләді қамчиләді: **ار اتن قمچيلادی** эр атн қамчиләді — одам отини қамчилади. Бошқаси ҳам шундай. (**қамчилар**, **қамчиләмақ**).

бүгдәләді бүгдәләді: **أل انی بۇگدالادی** ол ані бүгдәләді — у уни ханжар билан урди. (**бүгдәлар**, **бүгдәләмақ**).

сағрәләді сағрәләді: **أل كونك سغريلادی** ол көнүг сағрәләді — у теридан сағри қилди. (**сағрәлар**, **сағрәламақ**).

тамғаләді тамғаләді: **أل بتك تمغالادی** ол бітік тамғаләді — у хатга, китобга хон тамғасини урди. (**тамғалар**, **тамғаләмақ**).

сүргиләді сүргиләді: **ات كيكني سركيلادی** ит кәйикни сүргиләді — ит кийикни қувди. Бу уни қўлга тушириш

учун изидан боришдир. Шунингдек, ҳар нарсанинг орқасига тушиш, қўлга олиш учун унга ҳамла қилишга ҳам бу сўз қўлланади. (**сүргәлар**, **сүргәләмақ**).

сіркәләді сіркәләді: **أل اغلن بيشن سركالادی** ол оғлан ба- шн сіркәләді — у боласининг бошидаги сиркани тозалади. Яна: **أل سونغ سركالادی** ол сувуғ сіркәләді — у сиркага сув қуйди. Бошқаси ҳам шундай. (**сіркәлар**, **сіркәләмақ**).

Бу бўлимнинг қоидаси юқорида кўрсатилганча бўлиб, унга қиёс қилинади. Чунончи: **أل قورمالادی** ол қармаләді нәцни — у нарсани талади, тортиб олди каби.

Тўртликлар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ҒУННАЛИ (ТАРКИБИДА БУРУН ТОВУШЛАРИ БЎЛГАН)
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфли отлар

Маҳмуд айтади: ғуннали сўзлар икки хилдир. **ج** ҳарфи билан келадиган ғунналилар, **ك** ҳарфи билан бирга қўлланадиган ғунналилар. Сўнг буларнинг ҳар бири ҳам икки турли бўлади: бир хили сўз ўртасида келади, бир хили сўз охирида келади.

Уларни ўз ўрнида баён қиламиз.

بُنْكَ бун: كِشِي بُنْكَ бун кіші — пакана, сержаҳл, йў-
фон, бесўнақай одам. Бу сўзнинг асли شَبَنَك ша-
бән бўлиб, қисқартирилгандир; темирдан ясалган
ҳасса маъносидадир.

بُنْكَ бун: اَتِي بُنْكَ ати буң атти — оғир бир нарса ерга
тушиб, бунгиллаган овоз чиқарди, демакдир.

بُنْكَ бан: اَغْلَانُ بُنْكَ سَغْتَادِي اغлан баң сѣгадѣ — бо-
ла бағиллаб йиғлади.

تَنْكُ тән — тенг, яқин; тенг, баробар, мос, муносиб
маъносидаги تَنْكُ تَوْشُ тән тўш ҳам шундан
олинган.

تَنْكُ тәнц — пайти, кези, ўрин. Мақолда шундай келган.
تَنْكُسِيْزْدَا تَكْرِمَانُ تَرْغُرْسَا يَرْغَسِيْزْدَا يَارُ بَرِيْرُ
тәнсіздә тәкримән турғурса, јарағсіздә јар барір — биров
тегирмонни ўз ўрнига эмас, ноўрин жойга қурса,
кутилмаган жойда жар пайдо бўлади. Бу мақол
ишни ўз вақтида қилмаган одам ҳақида айтилади.

تَنْكُ таң — элак (арғуча).

تَنْكُ таң²⁹⁰ — ажойиб, ғалати, қизиқ, таажжуб. تَنْكُ
تاң نانک — таажжуб нарса. Шундан олиниб,
تاң کوردُم تاңک کوردم — таажжуб нарса кўрдим,
дейилади.

²⁹⁰ Бу сўз шу маънода Навоийда *тонг* ва *данг* шаклларида учрайди:

Э Навоий, анда кўнглим мубтало бўлса не *тонг*.

Эгнига солай либоси гуланг,

Ким ранги хирадни айлагай *данг*.

تَنْكُ таң — тонг, тонг отар пайт²⁹¹. Шеърда шундай
келган.

تَنْكُ اَتَا يَرْتَلِمُ بَدْرَجُ قَيْنِ اَرْتَلِمُ

بَسْمَلُ بَكْنِ اَرْتَلِمُ اَمْدِي يَكْتِ يَفْلَسُوْنُ

Таң ата јорталім

Бузруј қанін irtalim

Јасмил²⁹² бәгин ɔrtalim

Әмді јигіт јуулсун²⁹³.

Тонг отиш билан йўлга тушайлик. Бузражнинг
қонини (ҳунини) талаб қилайлик (унинг учун ўч
олайлик), у ябақулардан эди, ўлдирилди. Басмил-
лар бегини ёндирайлик. Энди йигитларнинг тўп-
ланиши зарур.

تَنْكُ таң: اَتِي تَنْكُ таң атти — тонг отди.

²⁹¹ Бу сўз шу маънода ҳозир ҳам кенг қўлланади.

Навоийда: Мадраса кунжини ғам обод этиб,

Тонгдин ақшомгача фарёд этиб.

²⁹² Бу сўзнинг асли басмил эканлигини изоҳлаб ўтган эдик.

²⁹³ Бу тўртликнинг биринчи мисраси олти бўғинли, бошқа мисралари етти
бўғинлидир. „Девон“да берилган ҳамма тўртликлар бўғинлари албатта бир-би-
рига тенг, улар кўп ёки кам эмасдир. Шунинг учун, бизнингча, биринчи бў-
ғиндан бир бўғин тушганлиги яқин эҳтимолдир. Шунга кўра, биринчи мисрадаги
таң ата бирикмаси таң атарла ёки таң атаркан бўлиши мувофиқ эди. У ҳолда
бизнинг таржимамизга тўла мос бўлар эди

Бу мисрадаги јорталім сўзи кезайлик, йўлга чиқайлик, йўлга тушайлик
маъносидадир. Адабий тилда бу сўз ҳозиргача шу маънода қўлланиб келмоқда:

Ҳангома талаб бўлсанг маҳкамага *йўрта кўр*,

Уч эчкини бир лўли ҳар оҳангга ўйнатур (Юсуф Сарёмий).

تُنْكَ тоң: تُنْكَ تُنْكَ اتِّي тоң тоң äтти — оғир нарса қаттиқ бир нарса устига тушиб, тўнғиллаган овоз чиқарди.

تُنْكَ тоң: تُنْكَ تُنْكَ تَانْكَ тоң нәң — ичи бұш бұлмай, тўла бұлган ҳар нарса. Савағич новдасига قَمِش تُنْكَ тоң қаміш дейиш шундан олинган. Ичи бұш бұлмаган қамиш, демакдир.

تُنْكَ тоң²⁹⁴ — тўнг, тўнгиган. Совуқдан музлаб қотган гўштга تُنْكَ اتُّ тоң әт дейиш ҳам шундан олинган. Бошқаси ҳам шундай.

تَنْكَ таң — илгари қурилган бино бўлиб, кейин йиқилиб ишдан чиққан, фақат асли баланд ер тусида хароба ва шунга ўхшаш бир ҳолда сақланиб қолган ер.

تَنْكَ тiң — тик, тикка. اَر تَنْكَ تَرْدِي әр тiң турдi — одам тик турди.

جَنْكَ чāң — чанг, зил, музыка лагани (асбоби).

جُنْكَ чун: جُنْكَ اتُّ чуң әт — гўштан бир парча.

جِنْكَ اتِّي jiқ әтти — жингиллади. قُلاقِم جِنْكَ اتِّي қулақим jiң әтти — қулоғим жингиллади. Шунингдек, қўнғироқ, лаган-товоқ ва шунга ўхшашлар овозига

ҳам бу сўз қўлланади. قُلاقِم جِنْكَ اتِّي қулақим jiң әтти — бу шакл олдингидан яхшироқдир²⁹⁵.

جِنْكَ تَلُو jiқ толу — лиқ тўла, лиммо-лим. تَلُو كُولُ jiң толу kōl — суви лиммо-лим кўл. Шунингдек, ҳар нарса ниҳоятигача тўлдирилса ҳам جِنْكَ تَلُو jiң толу сўзи қўлланади.

دَنْكَ دُنْكَ اتِّي تَانْكَ даң: دَنْكَ دُنْكَ даң-дуң әтти нәң — нарса данг-дунг деган овоз чиқарди, сезилди. Бу сўз تَنْكَ تَنْكَ اتِّي таң-тўң әтти — танг-тунг қилиб овоз чиқарди кабидир.

سَنْكَ саң — қуш ахлати. قُش سَنْكِي қуш саңi — қуш ахлати, тезаги.

سُنْكَ сōң — одамнинг орқасидагилар, оила, авлод.

سُنْكَ сōң — кейин маъносидадир. سَنْ مَنِكْ سُنْكَدا كَلُ сән мәнiң сōнда кәл — сен менинг кейнимдан кел.

سُنْكَ сōң — ҳар нарсанинг, ҳар ишнинг охири, кети. بُو سُوْرُ سُنْكَندا اَبْغَلُ бу сōз сōнiндә аbғәл — сен бу сўзни сўнгидан айт.

سِنْكَ اتِّي сиң әтти: قُلاقِم سِنْكَ اتِّي қулақим сиң әтти — қулоғим жингиллади.

²⁹⁴ Бизда бу сўз ҳозир, асосан, қўпол, совуқ маъносида қўлланади. Демак, бу сўзнинг маъноси бир оз ўзгариб етиб келган. Бу сўз феъл шаклида Фарғона шевасида тўнғимоқ тарзида кенг қўлланади. Классик адабиётда тўнғимоқ ҳар ерда совуқ қотмоқ маъносида қўлланиши бу сўз маъносидаги ўзгариш жуда илгарилар юзага келганидан дарак беради.

²⁹⁵ Бу гап босма нусхада бир неча гапдан сўнг берилган. Шунинг учун номувофиқлик юзага келган эди. Басим Аталай нусхасида ўз ўрнида берилган экан. Биз ҳам шундай бердик. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу сўзларнинг шаклида фарқ бўлиши керак эди. Ҳолбуки, ҳар иккиси бир бўлиб қолган.

سِنَكْ آتِي s iң ət ti — ғинғиллади. كِمُنْجَا سِنَكْ آتِي k i m ū n -
čā²⁹⁶ s iң ət ti — пашша ғинғиллади. Чивин ғинғил-
лашига ҳам бу сүз қўлланади.

قَنَكْ آتِي қ аң ət ti — ғағиллади. قَاز قَنَكْ آتِي қ а з қ аң
ət ti — ғоз ғағ деб овоз чиқарди. Бу ҳар нарсанинг
чиқарган овозининг шу овозга мувофиқ номлани-
ши деган маънодир.

قُنَكْ қ у н: قُنَكْ آت قُنَكْ ət — мускул гўшти.

كُنَكْ г у н — жория²⁹⁷.

كَنَكْ к ە н — кенг. كَنَكْ نَانَكْ к ە н н ە н — кенг нарса.
Мақолда шундай келган: كِنِيكْ تُونْ اَبْرَامَاسْ.
كَنَكْ تون абрамас, кэнгаш-
лік біліг артамас — кенг тўн тўзимайди, кенгашли
иш бузилмайди. Бу мақол ишларни бажаришда
бошқалар билан кенгашини, ўзбошимчалик қилмас-
ликка ундаб айтилади.

مَنَكْ ма н — қуш дони, хўраги. У йиғиб олинди дон,
демакдир. Мақолда шундай келган: قَوْش تَوَزَقَا مَنَكْ
قَوْش تَوَزَقَا مَنَكْ қ у ш ту за қа ма н учун i l i n ū r — қуш ту-
зоққа хўрак учун илинади. Бу мақол озиқ излаб,
қийинчиликка йўлиққан кишига нисбатан қўлланади.

²⁹⁶ Бу сўз „Девон“нинг I томида كِمُنْجَا كِمُنْجَا кўмиҷа тарзида берилган эди
(қаранг: „Девон“ I том, 416-бет).

²⁹⁷ Навойда бу сўз ҳар ерда тилсиз, соқов маъносида қўлланган:
Тонг отқуча гунгу лол эдилар,
Сармаст майи висол эдилар.

مَنَكْ м ە н²⁹⁸ — хол. Шеърда шундай келган:

بِيرِنَكْ مَنَكَا سُوْرُ كِيْنَا مَنَكْ لَلِكْ قَرَا تَرُ قِيَا
يَلْفَنُ تَتَارُ كُرُ كِيْنَا مَنَكْ مَنَكْ بَلِنَكَا

Бэриң мәна сөз kijä²⁹⁹

Мәнлиг қара туз қija

Јалwиn тутар көз kijä

Мунум мәниң биliца.

Менга биргина сўз айт, ваъда бер, эй қора
хол, юзлари ёқимли, эй сеҳрли кўзлари билан
овлайдиган гўзал. Севгидаги менинг аламларимни
тушун.

مُنَكْ му н: مُنَكْ تَاغْ муң тағ — ўн олти, ўн етти ёш-
ларга кириб, вояга етганда чиққан тиш. مُنَكْ تَاغْ
مُنَكْ تَاغْ муң тағ бнді — кишининг вояга етганлик ти-
ши чиқди, демакдир.

مُنَكْ му н — сиқиқ, қийинчилик. Мақолда шундай кел-
ган: اَرْكَا مَنَكْ تَكِيْرُ: تَاغْ سَنَكْرُ يِنَكَا يِيْلُ تَكِيْرُ
gä муң тэгір, тағ сәніріца jäl тэгір — ел тоғ бур-
нига (чўққисига) теккандек, қийинчилик одамнинг

²⁹⁸ Навойда хол маъносида менг сўзи тез-тез учрайди:

Менгим ғами еб тўёрму эркин,

Кўз мардумини ўёрму эркин.

Шунингдек, Навойда менг ва хол сўзлари синоним сифатида ҳам тез-тез
учрайди:

Менгим ғами еб тўёрму эркин.

Сўги асири мен ўпмай ҳануз холин ваҳ,

Ки домига оғиз урмай насибам ўлди тузоғ.

²⁹⁹ Бу сўзнинг ёзилиши ҳақида шу томнинг 185-бетдаги изоҳимизга қаралсин.

бошига тушади. Тоғ бурнидан (чўққисидан) ел ўтиб кетиб, чўққи ўз ҳолида қолгандек, одамдан ҳам қийинчилик ўтиб кетади.

مِنْكَ мiң — минг, саноқдаги минг каби. Мақолда шундай келган: **بِيرِنْ بِيرِنْ مِنْكَ بُلُور. تَمَا تَمَا كُلُّ بُلُور** бiрiн-бiрiн мiң болур, тама-тама кiл болур — бирлар тўпланса, минг бўлади, чунончи, томчилар тўлиб кўл бўлгани каби. Бу мақол оз бўлса ҳам, бир нарсани ола беришга ундаб айтилади.

نَنْكَ нэң — нарса. **بُو نَا نَانْكَ اَل** бу на нэң ол — бу қандай нарса.

نَنْكَ нэң — буюм. Шеърда шундай келган:

بُلْمِشْ نَنْكَنْكَ سَقْرَسَنْ اَقْرَنْ اَنْكَرْ سَقْنِڪَل

بَرْمِشْ نَنْكَنْكَ سَقْنَمَا اَزْرَاقْ اَنْكَرْ اَكْنِڪَل

Болмиш нэңiг сэwэрсан

Ақрун анар сэwингiл

Бэрмиш нэңiг сақiнма

Азрақ аңар бкўнгiл.

Бор молингги севасан, унга камроқ севин, чунки у сендан (қўлингдан) чиқиб кетиши мумкин. Қўлингдан кетган нарса учун қайғурма, унга озроқ ачин. Чунки ачиниш сенга (қўлдан кетгани) қайтариб бермайди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْك јаң — қолип, андаза. Бу — бирор нарсанинг шакли олиниб, сўнгра унга ўхшатилиб ясалган қолипдир. Чунончи: **بُرْكَ يَنْكِي** бiрк јаңi — кулоҳ — қалпоқ андазаси. Бунда қоғоздан чўзиқ ёки юма-лоқ шаклларда бир нарсалар кесилади ёки ўйилади. Ёки лойдан қувур шаклида бир нарса ясалиб, қалпоқ шоҳиси унга ўлчаниб, унга мослаб кесилади. Ҳар нарсанинг қолипи ҳам шундайдир.

يُنْكَ јун — жигарга яқин ерда жойлашган, унга улашган безли гўшт. Уни эркаклар емайдилар, хотинлар ейдилар.

يُنْكَ јуң — юнг, туя ёки қўйнинг юнги.

يُنْكَ јуң — пахта. Арғулар тилида. Яғмо ва қорлуқлар тилида ҳам шундай.

يَنْك јэң — енг. Кийим энги.

يَنْك јiң — бурун суви.

Икки ҳарфлилар бўлими тугади.

ТУРЛИ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН БОШЛАНГАН **فَعْلٌ، وَفَعْلٌ، فَعْلٌ**

ФАУЛ, ФУУЛ, ФИИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَنْكُت таңут — Чин яқинида турувчи бир тонфа туркларнинг номи. Улар ўзларини арабларданмиз деб ҳисоблайдилар.

كَنْكُت кiңўт — уйғур чегарасидаги бир шаҳар номи.

سُنْكَتُ сунут — совға. Бу — на қайтариб берилдиган, на унинг бараварига бир нарса тақдим қилинадиган тортиқдир. Чунончи: **بِوَاتٍ مِّنْكَ سُنْكَتٌ بِيْرِدِي** бу ат мәнә сунут бәрді — бу отни менга совға — тортиқ қилди.

تُنْكَرُ тунур — хотиннинг яқинлари. Булар ака-укалар, ота-оналардир.

سَنْكِرُ сәңир — тоғ бурни. Шунингдек, ҳар бир девор тумшуғига ҳам бу сўз қўлланади.

سِنْكِرُ сиңир — пай, томир.

قَنْكُرُ қонур: **قَنْكُرُ اُونُ** қонур ўн — бўғиқ овоз.

قَنْكُرُ қонур: **قَنْكُرُ قُوِي** қонур қој — қўнғир (хира, оч жигар ранг) қўй, Бу рангдаги ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади.

قَنْكِرُ қиңир: **قَنْكِرُ اَرُ** қиңир әр — ғилай одам. Икки кўзи ҳам ғилай одамни **اِكِي كُوْزِي قَنْكِرُ** ікі кўзи қиңир — икки кўзи ҳам ғилай дейилади.

مَنْكِرُ муңар — бунга. **مَنْ مَّنْكَرُ اَيْدِمُ** мән муңар айдім — мен бунга айтдим. Бу ҳозир бўлган киши (ни кўрсатиш) маъносидадир.

مِنْكِرُ миңар — булоқ, сув кўзи (ўғузча).

تَنْكِرُ тәңиз — денгиз.

تَنْكُرُ тоңуз — тўнғиз.

تَنْكُرُ тоңуз — туркларнинг ўн икки йилларидан бири.

قَنْكُرُ қонуз — ёқимсиз ҳидли қўнғиз (ўсроқ қўнғиз).

گُونُوزُ гонўз — хароба ўнқир-чўнқирларда туя ва қўйлар қумалоғининг бир-бирига аралашиб, ёпишиб кетгани.

مَنْكِرُ мәңиз — одам ранги, мағиз. Чунончи: **قَزَلٌ مَّنْكَرٌ لِّك**

қизил мәңизлиг — қизил мағиз одам. Бу кўпинча юз ёноғи қизиллигига нисбатан қўлланади.

مَوْعُوزُ мовўз — шох, ҳамма ҳайвонлар шохи.

مَوْعُوزٌ مَوْعُوزٌ мовўз-мовўз — мўнгуз-мўнгуз дейилган бир хил болалар ўйини. Бу шундай: болалар тиз чўкиб, денгиз лабида ўтирадилар. Сонлари орасига ҳўл қум солиб тўлдирадидлар. Сўнг қўллари билан қумни урадилар. Улардан бири (она бошиси) **مَنْكِرُ مَوْعُوزٌ** мовўз мовўз, дейди. Қолганлари **مَنْكِرُ نَا** нә мовўз — ниманинг мўнгузи (шохи) деб сўрайдилар. У бирин-кетин шоҳли ҳайвонларни санаб кетади. Унинг кетидан улар ҳам такрорлайдилар. Сўнг она боши шу номлар орасига туя, эшак каби шоҳи йўқ ҳайвонлар исмини айтиб чалғитади. Болалардан бирортаси унинг кетидан шоҳсиз ҳайвон номини айтиб юборса, уни сувга итариб юборилади. Мақолда шундай келган: **سُسْكَانٌ اَدَقَا تَنْكِرِي مَنْكِرُ** сўсаган узқа тәңри мовўз бәрмас — сузагон сугирга худо шоҳ бермайди. Бу мақол бирор ишни қилмоқ истаса ҳам, аммо бу иш халққа зарар бериши мумкинлиги сабабли шу ишни қилмаган одамга нисбатан айтилади.

кэнәс: كَنَكْسُ كэнәс суw — оз суw, тўпуқ-дан келадиган юза суw. Шунингдек, осон ишга ҳам бу сўз қўлланади.

сункш: سُنْكَشُ суңиш³⁰⁰ — суриш, узоқлатиш; найза билан уриш, жанг қилиш.

сункш: سُنْكَشُ суңиш — эркак кишиларнинг номларидан.

кэнәш: كَنَكْشُ кэнәш — ишларда кенгашиш, мулоҳаза юритиш.

манкх: مَنِكْخُ маңиғ — қадам, оёқ босиш, одим. اَنِكْ مَنِكْخِي كُورُ анің маңиғи кўр — унинг оёқ босишини кўр.

танкү: تَنْكُؤُ таңуқ — шоҳлар сафарга ва шунга ўхшашларга чиққанда уларга бериладиган совға. Унда таом ва ипак кийимликлар бўлади.

танкү: تَنْكُؤُ таңуқ — чавгон ўйинида коптокни тортилган ўровдан ўтказганга бериладиган ипак кийимлик.

танкү: تَنْكُؤُ таңуқ — жангда маторид ва байроқлар тепасига осиладиган ипаклик³⁰¹.

сінкү: سِنْكُؤُ сінцүк — синиқ. سِنْكُؤُ نَانِكُ сінцүк нәң — синиқ нарса. Ўғузлар бу сўзни бурун товушсиз سِنْكُؤُ сінүк шаклида қўллайдилар. Буларники қоидага

³⁰⁰ Бу сўз босма нусхада سُنْكَشُ сункш шаклидадир. Басим Аталай изоҳига кўра, қўлёзмада سُنْكَشُ сунуш шаклида экан (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 365-бет).

³⁰¹ Тангүк сўзи „Қутадғу билик“да умуман совға—тортиқ маъносида қўлланган: мәнн танүкум ол қутадғу билік.

мувофиқдир, чунки бу сўз سِنْكُؤُ сінді — синди феълидан ясалгандир. Демак, сўзнинг аслида бурун товуши йўқдир.

тәңил: تَنْكِلُ تәңил кәжік — икки қўллари — олдинги оёқларида йўл-йўл чизиқлари бўлган кийик. Бошқаси ҳам шундай.

чініл чіңіл: چِنْكِلُ چِنْكِلُ اَتِي يُوغُنُ чініл чіңіл этті — юган жингир-жингир қилиб, жингирлаган овоз чиқарди. Бунга ўхшаган ҳар бир товушга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

сінил: سِنْكِلُ сінил — эркакларнинг ўзидан кичик қиз қардоши — укаси*.

көңүл: كُنْكُلُ АР көңүл — юрак, зийраклик, ақллилик. كُنْكُلُ لُكْ آر көңүлүк эр ибораси шундан олиниб қўлланган, бу ақлли, зийрак одам, демакдир. Мақолда шундай келган: كُوزْدَنْ يَرَا سَا كُنْكُلُ دَنْ يَمَا يَرَارُ көздән јіраса көңүлдән јәмә јірар — дўстлар кўздан узоқлашса, кўнгилдан ҳам узоқ бўлади. Яна: كُنْكُلُنْكَ تَنْكُؤُ көңлүң нәтәк — кўнгилнинг қандай.

Бу бўлимнинг музоафлари

сөгүк: سَوْگُكُ сөгүк — ҳаво.

сэңәк: سَنْكَاكُ сэңәк — суw ичиладиган идиш. Ёғочдан қилинган заранг косага ҳам бу сўз қўлланади (ўғузча).

* Навоийда айнан шу маънода:

Соз этди ағолиғу сингиллик,
Кўп истади синглидин биҳиллик.

سِنَكْ сінәк — шаҳарликлар тилида пашша, саҳроликлар тилида чивин, демакдир. Шеърда шундай келган:

سَندَا قَبْرٌ جَدَنَلَارُ. قُدْغُو سِنَكْ يَلَنَلَارُ
دُكْ مِنْكَ قِيُو تَمَنَلَارُ. قُدْرُقْ تَكْبُ يَكْرُشُورُ

Сәндә қопар чазанлар
Қузғу сінәк јіланлар
Дүк мін қују тўмәнлар³⁰²
Қузруқ тікіб јўгрўшўр.

Қиш билан ёз тортишувини таърифлаб, қиш ёзга айтади: сенда чаёнлар, пашша, чивинлар, халққа озор берувчи ҳар хил ҳашаротлар бор. Сенда илонлар думларини ўраб (гажак қилиб) халққа ҳамла қиладилар.

سُنَكْ سۆцүк — сўнгак. Мақолда шуддай келган: اَدَكُو اَرُ
اَدَكُو اَرُ سُنَكُو كِي اَرِيَرُ اَتِي قَلِيَرُ
әзгў әр сөцүки әрир аті қалир — яхши одамнинг сўнгаги тупроқда чириса ҳам, номи абадий қолади. Бу мақол одамларни яхшилик қилишга ундаб айтилади.

³⁰² Бу сўз „Девон“нинг I том, 336-бетида تَمَنُ шаклида берилган.

تُنْكَو туну — кар, гаранг.

تُنْكَا тоңа — йўлбарс жинсидан бўлган бир хил ҳайвон. У филнинг кушандасидир. Бу сўзнинг асосий маъноси шудир. Лекин бу сўз туркларда маъноси ўзгарган ҳолда қўлланади. Бу сўз кўпинча одамларга лақаб ўрнида ишлатилади. Чунончи: تَنْكَا خَانُ тоңахан, تَنْكَا تَكِيْنُ тоңа тәгин ва шунинг кабилар.

تَنْكَا اَلْبُ Туркларнинг улуғ хони Афросиёбни Тоңа алп әр деб атар эдилар. Йўлбарс каби кучли баҳодир одам, демакдир.

سُنْكَو сўнгў — найза.

سَنْكَا сәңә — сенга. سَنْكَا اَيْدِيْمُ сәңә айдим — сенга айтдим.

سِنْكَي сиңи — сингадиган. بُو اَشْ اَل سِنْكَي бу аш ол сиңи — бу ош сингадиган ошдир.

Бу бўлимнинг матвий тури

يَنْكَا јана — водий қирғоғи, ҳар қандай ариқ бўйи (ўғузча).

يَنْكِي јәңи — янги. جَنْكِي نَانْКِي — ҳар бир янги нарса.

يُنْكَو јуну: بَارْمَانُ Барман шаҳарчасига оқадиган катта бир дарё номи. Бу дарё бўйига Афросиёбнинг Барман деган ўғли шаҳар қурган эди. Шаҳар ҳам унга нисбат берилиб, унинг номи билан аталади.

Бу — Рум ўлкасининг Исҳоқ пайғамбарнинг ўғли Исунинг ўғли Румга нисбат берилиб айтилгани кабидир.

СЎЗ ОХИРИДА БУРУН ТОВУШИ (ҒУННА) КЕЛГАН СЎЗЛАР

- شېنېك шэбиц — йўғон темир сўйил (чигилча).
- سېدنك كۆل سېدنك كۆل: قىچنكار باشى қочнар башіга яқин бир қўл номи.
- قىذنك қазің — қайин дарахти. Мақолда шундай келган: قىذنك قىذنك قىذنك қазің қасіңа сөгүт сү-
Іңдә. Бу мақолнинг маъноси юқорида изоҳ қилинган.
- قىشېنك қашаң — қулни сўқилганда. قىشېنك қашаң дейи-
лади, эй паст, пасткаш, демакдир³⁰³.
- بۇرنك буруң: بۇرنك آتې бурун атті — бир ўқ отарлик
ерга отди.
- بۇرنك бөрўң — сув ўйган ёриқлар.
- تېرنك тэрин: تېرنك تېرنك تېرنك тэриң тэңіз — кенг, чуқур
денгиз.
- Ўғузлар ҳар бир катта ва чуқур нарсага ҳам
تېرنك тэриң дейдилар. Шундан олиниб, تېرنك اوری
тэриң урі — икки тоғ орасидаги кенг майдон йўл
дейлади. تېرنك بلكا тэриң білкә — илми кўп, би-
лағон, ҳикматшунос каби.

³⁰³ Навоийда бу сўз шу маънода учрайди. Лекин у даврда бу сўз фақат қулга эмас, ҳаммага нисбатан ҳам таққирлаш маъносида қўлланган:

Чик, Навоий, қаридинг хуурмат ила майкададин
Судратурлар киши чиқмаслиғ этиб бўлса қашанг.

تېرنك آتې тіріц этті: قىلاقم تېرنك آتې қулақім тіріц эт-
ті — қулоғим тиринглади. Бу шунга ўхшаш ҳар
бир овоз, демакдир.

تېرنك آتېدى тіріц эттүрді: ياسن تېرنك آتېدى ясін тірін
эттүрді — у ёйини тиринглатиб отди. Бу ёй отган-
да камондан чиққан овоздир.

جېرنك јірің — лаган, товоқ ва шунга ўхшашларнинг
овози, демакдир.

كۆرنك көрўң: كۆرنك كۆل көрўң көл — Қашқар яқи-
нидаги бир қўл номи.

بېرنك бізің — бизнинг. Бу сўз بېرنك биз ва نك қўши-
лишидан ясалган. بېرنك آف бізің эw — бизнинг,
бизга қарашли уй, демакдир.

تېكنك тэгің — соболь. Сусарлар оиласидан бўлган йирт-
қич ҳайвон ва унинг мўйнаси.

بېلېنك бэлің — душман келиши сабабли халқ орасида
пайдо бўлган қўрқув. Бир нарсдан қочган киши-
га بېلېنك جې بېلېنك бэліңчі кіші дейилади.

بۇلېنك бўлўң — бурчак.

تۇلنك тулуң — кўз билан қулоқ ораси.

تۇلنك тулуң — югандаги бир ҳалқа. У от қулоғининг
тагида бўлиб, отнинг боши ва юзидан ўтган қайиш-
лар унга бириктирилади, уни يۇگن تۇلنك јўгўн
тулуңі — юган ҳалқаси дейилади.

Бу бўлимнинг мисол тури

جَلَنُكُ Јалаң: جَلَنُكُ باشى Јалаң баші — иғвогар, эзма одам.

جَلَنُكُ Јәлің: جَلَنُكُ آياقُ Јәлің ајақ — Чин идиши.

جَلَنُكُ Јалан: جَلَنُكُ ييرُ Јалан јәр — ўт тушган жой киб қора, заранг, ўт битмас ер.

جَلَنُكُ хулің — Чиндан келтирилдиган, ҳар турли ранг-лари бўлган бир хал ипак кийимлик.

قَلَنُكُ қалің — қалин, сеп. Мақолда шундай келган: قَلَنُكُ قَالِیْڭ بَیْرَسَا قَیْزُ الْبَیْرِ. كَرَاكُ بَلَسَا قَیْزُ الْبَیْرِ. қалің бәр-сә қіз алір, кәрәк болса қіз алір — қалин берса, келинни қиз олади, бирор нарсени истаган киши (у нарса) зарур бўлгач, қиммат бўлса ҳам олади, олишга мажбур бўлади. Шеърда шундай келган:

بِرْدِمُ سَنَا قَلَنُكُ. اَمْدِي مَنِي الْاَلَنُكُ
اَمَّاكُ مَنِيكُ بَلَنُكُ. اَعْرُرُ تَنَكْرُ بَرغَلِي

Бәрдім сәнә қалің

Әмді муні алің

Әмгәк мәннің білің

Оғрар тўнўр барғалі.

Куёв қайин отасига айтади: сизга қалин бердим, буни олинг. Бу молни тўплашдаги қийинчиликларимни тушунинг. Қайин ота айтади: у кетиш олдида турибди, кетмоқчи бўляпти-ку.

كَلَنُكُ kōlūң — кўлмак сув. Унга қушлар қўнадилар.

يَبَنُكُ Јәбән: يَبَنُكُ ييرُ Јәбән јәр — қумли ер. Бу шундай қумки, унга моллар оёғи ботиб қолиб чиқариш қийин бўлади.

يَبَنُكُ Јәтің — юнг таралдиган чарх.

يَدِنُكُ Јадің: يَدِنُكُ مَوْفُ Јадің суw — ер устига ёйилган тарқоқ сув.

يُشَنُكُ Јўшән: يُشَنُكُ تاشُ Јўшән таш — силлиқ тош.

يَلَنُكُ Јалің — яланғоч. يَلَنُكُ قَلِجُ Јалің қіліч — яланғоч, қинидан чиқарилган қилич.

يَلَنُكُ Јалің — яланғоч. يَلَنُكُ آرُ Јалің әр — яланғоч одам. Ҳар бир яланғоч нарсага ҳам يَلَنُكُ Јалің дейилади³⁰⁴.

يَلَنُكُ Јәлің — ел кўп бўладиган ерга يَلَنُكُ Јәлің дейилади. بُو يَلَنُكُ كُونُ бу іәлің кўн — бугун шамолли кун.

³⁰⁴ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида *яланг* тарзида қўлланади. Шу билан бирга бу сўзнинг шу маъноси устига доим, ҳар вақт деган маъно ҳам қўшилган. Шу маънода қўлланивчи *яланғоч* сўзи ҳам ана шу ўзакдандир. Бу икки вариантлик Навоий давридаёқ юзага келган эди:

Оч тўйғарибон *ялангни* ёпдим,
Ўлдим деганимда сени топдим.
Ёяр анга суфраки ул оч эмас,
Берур анга тўнки, *яланғоч* эмас.

Бу бўлимнинг мисол тури

يُرِنِجَا jorinča³⁰⁷ — йўнғичқа (ўғузча).

فَعَالُ ФАЪАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سِنْكَارُ сiңар — бир нарсанинг ёни, томони, тарафи. Чунончи: سِنْكَارْدُنْ يُرِي сiңардiн jўри — бир томондан юриш.

مُنْكَارُ муңар — бунга. مُنْكَارُ أَبْدِمُ муңар айдiм — бунга айтдим.

مِنْكَارُ мiңар — булоқ, сув кўзи (ўғузча).

يِنْكَانْ јанган — фақат боши оқ бўлган ола қарға.

سَنْكَانْ санган: سَنْكَانْ نَانْكَ санган нiң — ҳар бир какра таъмли нарса.

Бу бўлимнинг мисол тури

أَنِي يَنْكَاغُ ANI YINKAĞU — бекка чақимчилик қилиш. أَنِي يَنْكَاغُ ANI YINKAĞU — у шоҳга бир чақимчилик қилди.

يَنْكَاقُ YINKAĞU — оғизнинг икки томонидаги тишлар ўрнашган кўмик, милк.

يَنْكَاقُ YINKAĞU — ҳар нарсанинг ёни. Эшик ёнидаги ёндорларга قَبْغُ يَنْكَاقُ QABĞU YINKAĞU қапуғ жадақi дейиш ҳам шундандир.

يَنْكَانْ YINKAN — фил. Буни ўғузлар билмайдилар.

فَعْلِي ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАРНИНГ ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР

билан қўлланган намунаси

تَنْكِرِي TANKIRI — улуғ тангри. Мақолда шундай келган: تَنْكِرِي تَبْغَسَاقُ تَنْكِرِي سَفِنَجِ سِرْ TOJIN TAPUGSAĞU TANKIRI SƏFINČISIZ — кофирларнинг дин бошлиқлари улуғ тангрига ибодат қилади, лекин улуғ тангри унинг ишидан рози бўлмайди. Бу мақол бировларга ёқади, деб гумоң қилган, аммо иши ёқмаган одамлар ҳақида айтилади. Шеърда шундай келган:

تَنْ كُنْ تَبْنُ تَنْكِرِي كَا يُنْمَغَلُ
قَرُبُ أَنْكِرُ أَيْمُونُ أَيْنَمَغَلُ

Тўн кўн тапун тiнригi бiйнамағил
Қорқуп аңар iймiнў oйнамағил.

Кеча-кундуз улуғ тангрига ибодат қил, йўлдан озиб адашма. Худодан қўрқ, ундан уял, ундан қўрқиб, ўйнашдан сақлан. Худо ҳалок қилғур кофирлар осмонни تَنْكِرِي тiнри дейдилар. Шунингдек, улар кўзларига катта кўринган ҳар нарсани, чунончи, катта тоғ, ҳайбатли ёғочни ҳам تَنْكِرِي тiнри деб атайдилар*. Шунинг учун ҳам улар шун-

* Маҳмуд Кошғарийнинг тангри сўзи ҳақидаги изоҳини икки хил тушуниш мумкин:

1. Бу изоҳ XI асрда яшаган халқлар тилига доир изоҳ бўлмай, анча қадимги давр — ер, кўк, қуёш, ўтларга топинувчи шомонлик давридаги халқлар эътиқодига доир маълумот деб тушуниш мумкин. Чунки М. Кошғарий *кўк* сўзини изоҳлаганда фақат осмон дебгина изоҳлаган, тангри деб эътиқод қилдилар деб уқтирмаган.

2. XI асрда ҳам исломни қабул қилмаганлар шундай эътиқод қилар эдилар деган мазмунда тушуниш мумкин. Иккинчи вариант яна ҳам яқинроқдир,

³⁰⁷ Бу сўзнинг يورِنِجَا jorinča варианты ҳам „Девон“да берилган.

га ўхшаш нарсаларга сажда қиладилар. Улар билагон одамни **تَنْكِرْ كَانْ** тәңригән деб аташлари ҳам шундандир. Буларнинг хатоларидан худодан паноҳ сўраймиз.

تَنْكِرَا тунра — баданнинг кири.

اَنْكِرَا оңра — чалқанча. **اَرَّ اَنْكِرَا يَتِّي** эр оңра jatтi — одам чалқанча ётти.

تَنْكِرَا тоңра: **اَرَّ تَنْكِرَا تَشْتِي** эр тоңра тўшти — одам тўнтарилиб (юзини ерга қилиб) тушти.

تَنْكِشُو тўншў — шамдон.

جَنْكِشُو jәңшў — калта пахталик тўн.

جَنْكِشِي jәңшi — Хўтан бегининг номи. Хўтанны у қўлга олган эди. Одамлар **جَنْكِش** jәңши сўзини **جَمْشِيد** jәмшид сўзининг ўзгаргани дейдилар.

مَنْكُو мәнгу — мангу, мангулик, чексиз, чексизлик. Бу сўз ҳам от, ҳам масдардир. **مَنْكُو اَرْن** мәнгу ажун — чексиз дунё. Шеърда шундай келган:

تَغْبُ تَقِي قَلَمْدِي مَنْكُو اَرْن

اَرُون كُنِي يَلْدَزِي تَتَجِي تَغَار

чунки Орхон ёдгорликларида ҳам биз шу эътиқод асарини кўрамиз. Дастлаб шуни айтиш керакки, Орхонда олам яратилиши, диний эътиқодларга доир маълумотлар кам. Унда баъзан тангрига қуллуқ қилиш, ўлим, таъзиялар ҳақидагина сўз боради, холос. Лекин унда ер, кўк, тангри деб изоҳланган, Чунончи: *kük ŷza, asra er* ... кабилар.

Маҳмуд Кошғарийнинг бу хил изоҳлари бир тарафдан диний эътиқод тарихи ҳақида муҳим тадқиқот олиб борувчилар учун ҳужжат бўлса, иккинчидан, бу хил маълумотлар М. Кошғарий ўз асарида, узоқ тарихий воқеаларини ҳам ҳисобга олганини кўрсатувчи далилдир,

Туғуп тақӣ қалмадӣ мәнгу эрән
Ажун кўни јулдузи тутчӣ туғар.

Замонни таърифлаб айтади: туғилган одам доим яшамайди. Аммо дунёнинг қуёши, юлдузи доимо ёритади, ҳеч шикастланмайди.

جَنْكَلِي jәңli: **جَنْكَلِي مَنْكَلِي** jәңli мәңli — болаларнинг бир хил ўйинларининг номи. Бунинг арабчаси **الدَّوَادَة** дир.

قَنْكَلِي қаңли — устига оғир юк ортилган икки гилдиракли арава.

قَنْكَلِي қаңли — қипчоқларнинг катта бир одамнинг номи.

سَلَنْكُو салңу — майда тош отиладиган сопқон, туппақ.

شَنْكَلَا шўнлә — арғуларнинг шаҳарларида битадиган бир ўсимлик. Ўзаги олиб ташланиб ейлади.

قَلَنْكُو қалңу — сув юзига чиқиш, қалқиш. **سُقْدَا قَلَنْكُو لَادِي** суқда қалңуладӣ — сув юзига чиқди, қалқиди.

كُرَنْكُو кўзңу — кўзгу, ойна.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكُو jaңқу — акс садо. Товушнинг қайтиши. Мақолда шундай келган: **يَزِمَاسْ اَتَمْ يَغْمُرْ يَنْكَلِمَاسْ بَلْكََا يَنْكَقُو**

jaзмас атiм jaғмур jaңilмас bilgā jaңқу — янглишмайдиган мерган ёмғирдир. Чунки ёмғирнинг мўлжал ўрни — нишонга олган жойи бутун ер юзидир; ер юзи эса жуда кенгдир, бундай кенг жойга отилган нарса хато кетмайди. Қаергадир бир ерга тегади. Ҳар нарсада тўғри айтадиган — би-

лағон акс садодир. Чунки у сен нима десанг, худди шундай қайтаради. Бу мақол бир ишда хато қилиб, унга узр айтадиган кишига нисбатан айтилади*.

يٰلٰنٰكُو

Јалңу — жориялар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахтга ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўлтиради — оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади (арғимчоқ).

يٰنٰجِكَا

Јинчкә — ҳар бир ингичка нарса.

يٰنٰجِكَا تَرْقُو

Јинчкә турқу — нафис ипак кийимлик.

يٰنٰجِكَا قٰيز

Јинчкә қіз — нозик, ўйноқи қиз.

يٰنٰجِكَا كِشِي

кә кiшi — тангрига ибодат этувчи одам.

يٰنٰكَا

Јаңга — янга. У катта аканинг хотини.

فَعَالُو шаклидаги сўзлар

يٰتِيَانٰكُو

Тајаңу — бу сўзнинг асл маъноси **حٰجِب** ҳажиб — воситачи, пардачи боши маъносидадир. Лекин **حٰجِب** ҳожиб сўзи кўп қўллана бошлагач,

* Маҳмуд Кошғарий китобга ёзган сўз бошисида сўзлар истишқоди ўрнида халқда қўлланадиган мақол, қўшиқ ва ҳикматли сўзлардан мисоллар келтирдим деб изоҳ берган (қаранг: I-том, 47-бет). Бу парча ҳикматлилардандир.

Мазмун ва ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин турган мақол ва ҳикматли сўзларни ажратиб кўрсатиш анча қийинлигига қарамай, М. Кошғарий уларни ажратиб кўрсатишга интилган ва бунга асослар топган. Биринчи марта уларни ажратишда автор, ҳеч шубҳасиз, бир қанча муҳим хусусиятларга асосланган. Бизнингча, бу таснифда қуйидаги икки масала ҳам асосий ўрин тутган:

1. Ҳикматли сўзлар тўла илмий қонуниятлар асосида тузилган.
2. Улар мажозий маънода эмас, ўз лексик маъноларида қўлланган.

Мақоллар устида тадқиқот олиб борувчи олимлар М. Кошғарий қарашидеги ана шу хусусиятларга эътибор беришлари керак.

бу сўз истеъмолдан қолди*. Бу сўз суянмоқ, орқа қилмоқ маъносидаги **تَيْنِدِي** тајандi феълидан ясалгандир. Ҳақиқатда, шоҳ ҳам ҳожибларга ишонади, халқ ҳам ўз аҳволларини шоҳга ҳожиблар орқали етказиб, ундан тегишли жавоб олиб беришларига ишонади.

Бу бўлимнинг мисол тури

يٰنٰكِيَلَا Jāñilä: **اَلْ اِشِعْ يٰنٰكِيَلَا قَلْدِي** ол ішіғ јаңилä қилдi³⁰⁸ — у ишни янғидан қилди, иккинчи марта бошлади. Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

БУ ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИДИР

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланадиган

فَعَالٌ، فَعَلٌ шаклидаги сўзлар

تَنْكُج

тәңүч — қозон осиладиган уч оёқли темир асбоб (темир ўчоқ) баландлигидаги, яъни ярим газ баландлигидаги ҳар нарса.

* Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўз ҳақидаги изоҳи унинг зарурият туфайли тилга янғидан кириб келган ва истеъмолдан чиқиб кетган архаик сўзлар ҳақидаги қарашларини ўрганиш учун муҳимдир.

Бу изоҳга кўра: 1) Маҳмуд Кошғарий тилдаги сўзлар турмушдаги зарурат билан боғлиқ бўлган ҳар хил ўзгаришларга дуч келиши мумкин, деган қарашда эди. 2) Сўзларда юзага келадиган ўзгаришларнинг бир тури тилга четдан янги сўзлар кириб келиши қонуний ҳол деган қарашда эканидан далолат беради. 3) Янги кирган сўзларнинг тилга сингиши эски сўзнинг истеъмолдан чиқишига олиб келади деган хулосага келганидан далолат беради.

³⁰⁸ Бу гапдаги *янгила* сўзи ўзакка *-ла* аффикси қўшилиб ясалган равишга мисолдир. Бу ерда ҳаракат икки қайта такрорланганлик маъносидадир.

Девонда *-ла* аффикси қўшилиб, ҳол маъносида қўлланган сўзлар ҳам бор. Чунончи, кiшi ёти тiриклä татiр — одамнинг гўшти тирик экан, тириклик ҳолда шириндир, дегандаги каби. Шу билан бирга *-ла* аффикси XI аср тилида *фақат*, *ёлғиз*, *-ёқ* юкламалари маъносида ҳам қўлланган:

Тiриклä кiшi оiсä ёзгү ётир (Яхшилиқ қилиб ўлган одам тирикдир, ўлмагандир).
Тўнлä билән кöчäлим (Тундаёқ кўчайлик).

سَنَكَلِجْ сэнләч³⁰⁹ — финдиқ ёнғоғи катталигидаги бир тур-
ли ширин олма.

سُنْكَقُرْ сунқур — йиртқич қушлардан бирининг номи
(шунқор). Бу طَغْرِيْلُ туғрилдан кичикдир³¹⁰.

قُجْنَكَارْ қочнар — қўқор. Мақолда шундай келган:
اِكِي قُجْنَكَارْ بَشِي بِيْرَ اَشَجْتَا بَشِمَاسْ ікі қочнар ба-
шї бір ашїхта пішмаз — икки қўқорнинг боши
бир қозонда пишмайди. Бу мақол бир шаҳарда ик-
ки бек, икки бошлиқ бир-бири билан чиқиша олмас-
лиги, бирининг у ердан чиқиб кетиши кераклиги
ҳақида айтилади.

قُجْنَكَارْ بَاشِي қочнар башї — бир шаҳарнинг номи.

قَنْكَدَشْ қандаш: قَنْكَدَشْ قَدْش қандаш қадаш — отаси
бир ака-укалар. Мақолда шундай келган: قَنْكَدَشْ
قُما اُرور. اَكْدَشْ اُرُو تَرْتَارُ Қандаш қума урур,
ігдїш őrў тартар — отаси бир бўлганлар оралари-
даги адоват сабабли бир-бирлари билан келишмай-
дилар. Онаси бир бўлганлар ораларидаги дўстлик
сабабли бир-бирларига ёрдам берадилар.

³⁰⁹ Бу бўлимга кўра, бу сўз سَنَكَلِجْ бўлиши керак эди.

³¹⁰ Бизда ҳозир шунқор тарзида талаффуз қилинади. Навоийда ҳам шунқор
шаклида қўлланган.

Шунқор агар турнани овлар куни,
Юзни олур бир доғи чиқмас уни.

(Шунқор турнани овлайдиган куни юзтасини тутса ҳам, бир марта ҳам уни
чиқмайди). Навоийнинг бу изоҳидан шунқор турнадек катта қушнинг юзтасини
бир кунда овлашга қодир, кучли эканлиги ҳам маълум бўлади. Навоийда ҳар
ерда ҳам бу қуш бениҳоят кучли бир қуш сифатида изоҳланган:

Эмас худ-худ ойини шунқорга каж.

(Шунқор билан ўйнашиш, унга яқинлашиш, худ-худнинг иши эмас, у қайда-ю
бу қайда).

مُنْكَلْغُ آرْ мунлуғ — сиқилган, қийналган мунглюк. مُنْكَلْغُ آرْ
мундуғ³¹¹ эр — сиқилган, сиқикда қолган одам.

تَنْكُسُقُ тансуқ — тансиқ. تَنْكُسُقُ نَانِكُ тансуқ нэн — ҳай-
рон қоларли ажойиб нарса. Яхшилиги учун аҳён-
аҳёнда кўриладиган таомни تَنْكُسُقُ اَشْ тансуқ аш
дейиш ҳам шундандир.

تِرْنَكْ قُ тїрнақ³¹² — тирноқ.

قَنْكَاقْ қїңрақ — гўшт ва хамирлар кесиладиган дудама
пичоқ. У қассобларнинг сотур деган асбоби кабидир.

قَزَنْكُ قُзуноқ — қозиқ. Қутб юлдузини قَزَنْكُ قُзуноқ
қазуноқ дейиш ҳам шундандир; темир қозиқ, де-
макдир. Чунки осмон бунинг устида айланади.
چىنْراقْ: چىنْراقْ اُونْ — чїнрақ ўн — баланд ва
тиниқ овоз.

قَنْكَرِقْ қанрақ — энгак ости, тумшуқ.

قَنْكَسُقُ қансїқ — ўгай. قَنْكَسُقُ اَتَا қансїқ ата — ўгай ота.

قَنْكَسُقُ اَغْلُ қансїқ оғул — ўгай ўғил.

قَلَنْكُ қалїнуқ — бош қасмоғи. Шунингдек, пар ва те-
риларга ёпишиб тўпланган ҳар нарсага ҳам бу
сўз қўлланади.

³¹¹ Бу сўз Навоийда худди шу маънода ва шу шаклда қўлланган:

Фалак мунг бирла онинг жонин олиб,
Буларни доғи онсиз мунгга солиб.

³¹² Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида тирноқ шаклида қўлланади. Бу ўзгарिश
Навоий давридаёқ юзага келган эди;

Ишқ аро қаздим бало тоғини тирноғим била.
Тирноғларини чу юзга қўйди,
Тирноғ тирноғча ерлар ўйди.

تُنْكُلُكُ тунлук — туйнук.

جَنكَلِكُ Jәңлік — сармашиқ дейилган бир ўсимлик. (Баъзилар қарашида қорамуғ дейилган бир турли тоғемиши).

كُنْكَلِكُ кўңләк³¹³ — кўйлак.

دَنكَال даңал — арпа-буғдойлар ўрилгач, боғланган боғи.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكَجُ Jәнач — сувда бўладиган кичик бир жонивор (ўғузча).

يَلْنَكُوسُ Jалнус — ёлғиз, якка. Jалнус әр — ёлғиз одам. Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай келган: Jалнус қаз өтмәс — биргина гоз товуш бермайди, сайрамайди. Бу мақол ишда бошқаларга ёрдам беришга ундаб айтилади.

يَنْكِرْقُ Jанрақ — тоғнинг буриладиган ва тагидан сув оқадиган жойи. Одам у ердан сакраб ва шунга ўхшаш бир усулда ўтилади.

يَنْكَشَقُ Jаншақ: Jаншақ әр — эзма одам.

يَلْنَكُ Jалінуқ — одам алайхис саломнинг исми. Мақолда шундай келган: Jалінуқ оғлі юқадур. Adkо

Jалінуқ оғлі Joқазур, Әәgү аті қалір — одам

³¹³ Навоийда худди шу шаклда учрайди:

Кўнглак аро мушку абири тараб,
Кўнглида юз минг ит ўлуб гандараб.

(Кўйлагидан мушку ипорнинг хушбўй ҳидлари келади-ю, кўнгли бузуқлигидан итлар жирканиб ҳушидан кетишди).

боласи ўлиб кетади, агар яхшилик қилган бўлса, яхши номи қолади. Бу мақол одамларнинг яхшилик қилишлари кераклигига ундаб айтилади.

يَلْنَكُ Jалнуқ — ҳамма одамларга ҳам қўлланувчи сўз. Шеърда шундай келган:

يَغِي آرُرُ يَلْنَكُنْكَ نَانْكَي تَفَارُ

بَلْكَ آرِي يَاغَسِنُ نَالْكَ سَفَارُ

Jaғi әрур Jалнуқиң нәңi тawар

Bilig әri jaғisın nәlik сәwar.

Одамнинг моли унга душмандир. Ақлли одам қандай қилиб уни севади.

يَلْنَكُ Jалнуқ — чўри. Ўғузлар, қипчоқ ва саҳройилар тилида.

يَنْكَلُ Jаңлуқ — ишда, сўзда, ҳаракатда ва бошқа шунинг кабиларда янглишиш.

Бу бўлимнинг ғунналилари

تَبْجَنْكُ тапчан — дастурхон катталигида уч оёқли нарса. Боғбон унинг устига чиқиб, ишком — сўридаги узумни олади, узади.

جَلْبَنْكُ чалпан — суюқ лой.

جَفْشَانْكَ Jәфшәң: Jәфшәң чағир — ўткирмай, мусаллас.

جَفْشَانْكَ Jәфшәң — қўй юнгини қирқадиган катта қайчи (чигиллар сўзи).

جَفْشَانْكَ Jәwшәң — кўзидан сув оқиб турадиган одам.

كَنْسَنْكُ қәфсәң — капсан. Хирмон янчилгандан сўнг келган кишига бериладиган дон ҳадяси.

سۇلانىڭ суwлан: سۇلانىڭ يىغاج суwлан jIғач — бyтоғи
йўқ дарахт.

سۇلانىڭ суwлан: سۇلانىڭ سىج суwлан сач — ёйиқ соч.

قالقنىڭ қалқан — қалқон. Бу сўзнинг قالقنىڭ қалқан шак-
ли ҳам бор.

Бу бўлимнинг манқус тури

تېلىنىڭ тајлан: تېلىنىڭ ار тајлаң ёр — нозик, кўркам,
хушбичим, ранги порлоқ, кийимлари тоза одам.
Бу сўз кўпинча йигитларга нисбатан қўлланади.
تېلىنىڭ يىگىت тајлаң jIgit — ёқимли нозик йигит.

Бу бўлимнинг ج-ح ли ғунналис

قازغىچ قازған ч³¹⁴ — ишлаб топиш, касб.

قورقنىچ қорқунч — қўрқув.

تۈزگىچ тэзгінч — тоғларнинг бурилиш жойи. Бошқаси
ҳам шундай. Эгри-бугри йўлни تۈزگىچ يول тэзгінч
јол дейиш шундайдыр.

Бу бўлимнинг мисол тури

يۈرگىچ jǒrgǎnч: تۈزگىچ тэзгінч маъносидадыр: йўл ва
бошқалардаги эгри-бугрилиқ маъносида.

يۈرگىچ jǒrgǎnч — дарахтларга ўралиб, уни қуритадыган
печак ўти.

³¹⁴ Навоийда бу сўз баҳра олмоқ маъносида ҳам қўлланган:

Жисми бирла бориб ёниб келди,
Дўст ҳайлини қозғониб келди.

فعللۆ шаклидаги сўзлар

قنكرغۇ қонрағу — қўнғироқ.

قنكرغۇ қонрағу — қулоқ остидаги кўтаринки суяк.

سنىكرغۇ: سنىكرغۇ ات сёнрағу ат — бошида ка-
сали бор от. Унинг бурнидан сув оқиб туради.
Ҳар вақт бурнидан сув (мишиқ) оқиб турадыган
болани ҳам сёнрағу деб таҳқирлайдылар, миши-
қи, демакдыр.

Бу бўлимнинг мисол тури

يىنگىدكو jindǎgū — болани сўкилганда يىنگىدكو jindǎgū
дейилади, эй мишиқи, демакдыр.

БУ БЎЛИМНИНГ БЕШ ҲАРФЛИЛАРИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган فعنلال фаанлол
шаклидаги сўзлар

سنىكرسۇق синарсуқ — икки киши отга мингашганда, орқа-
сига ўтирган одам ўрни.

مىنكركالك муңузгак — қўл қаварчиғи. Бу қўл билан иш-
лашдан пайдо бўлади.

Охири ғуннали сўзлар

قرنگو қараңғу — қоронғи.

قرنگو قازانقۇ: قازانقۇ بولدى jip қазанқу болдї—
ип қаттиқ ўралашиб, ечилмас даражада чигал бўлди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يىنگىلغان jǎnlǎnч: يىنگىلغان ار jaңılǎnч ёр — ўтган ишни
унитадыган, адашадиган одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

تَنكَلْجُ тәңилгүч — дўлангич дейилган бир қуш (ўғузча).

تَنكَلْگُونُ тәңилгүн — ўғузлардан бошқа туркий қабилалар тилида дўлангич дейилган қуш.

تَنكِرْگَانُ тәңригән — худога ибодат қилувчи билағон. Му- сулмон бўлмаган турклар тилида.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

يَنكَلْدِرُقُ яналдурүқ — ёмғирдан, қуёш иссиғидан бошни сақлаш учун қўлланиладиган ёпинчиқ. У на- матдан тикилади.

Бу бўлимда икки сукун ёнма-ён келмайди. Чунки ғуннанинг ўзи талаффуз учун оғирдир. Бунинг устига икки сукун ёнма-ён келса, сўзлаш мумкин бўлмайдиган даражада икки оғирлик пайдо бўлади. Шунинг учун сўзлашда осонлик бўлсин деб, ғунна ذَلَاقَه ҳарфлари билан қўшилиб келади. Бу етарли эмас. Икки сукун билан ғунна фақат سُوْزْكَرِي كِشِي сўзәңри кiши иборасида келган, бу беҳуда сўзлар сўзловчи одам, демакдир. Бу иборада ذَلَاقَه ҳарфларидан ڤ бордир. Шу билан талаффуз осонлашгандир. Буни яхши бил. Ғуннали отлар бўлими тугади.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

БУ ҒУННАЛИ ФЕЪЛЛАР БЎЛИМИ

Икки ҳарфлилар

تَنكَدِي тәңди: قُشْ қуш тәңди — қуш осмонга қў- тарилди. Шунингдек, осмонга баландлатиб отил-

ган ўқ осмонда кўзга кўринмай қолса ҳам бу сўз қўлланиб, أَقُ تَنكَدِي оқ тәңди дейилади. (تَنكَمَاكُ تَنكَارُ. тәңәр, тәңмәк).

تَنكَدِي таңди — таңғиди. اَلْ اَنَكُ بَاشُنْ تَنكَدِي ол анiн башiн таңди — у унинг бошини рўмол билан боғ- лади. Шунингдек, ҳар нарсани арқон билан сиқиб боғлашга ҳам бу сўз қўлланади³¹⁵. (تَنكَمَاقُ تَنكَارُ. таңар, таңмақ).

تَنكَدِي тоңди — музлади. سُوْفُ تَنكَدِي суw тоңди — сув музлади. Бошқаси ҳам шундай. Яна: اَرُ تَنكَدِي әр тоңди — одам совуқдан яхлаб қолди, ўлаёзди. (تَنكَمَاقُ تَنكَارُ. тоңар, тоңмақ).

سِنكَدِي сiңди — синғди. اَشْ سِنكَدِي аш сiңди — ош синг- ди, ҳазм бўлди. سُوْفُ يِيْرْكَا سِنكَدِي суw jërgä сiң- ди — сув ерга сингиб кетди.

سِنكَدِي сiңди — жойлашди. سُوْزُ كُنْكَلْكَا سِنكَدِي сiңди — сўз кўнғилга жойлашди. (سِنكَارُ. сiңәр, сiңмәк).

³¹⁵ Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида худди шу маънода қўлланса ҳам, талаффузда бир оз ўзгариш юзага келган. Ҳозир таңғиди тарзида талаффуз қилинади. Лекин Навойида талаффуз ҳам „Девон“ дағичадир:

Ноқа уза они қўйдилар чувт,
Илик оёғини тоңгидилар руст.
Тоңгиб дардиға чархи қайд пайванд.

سِنْدِي سінді: اَرْدَكْ قَمِشْقا سِنْدِي őrдәк қамішқа сінді—
ўрдак ва бошқалар қамишзор орасига кирди, хат-
токи, у ерда яшириниб кўринмай қолди. Шунинг-
дек, биров уй эгасидан сўрамай, унинг уйига ёки
бошқа ерга кириб яширинса ҳам бу сўз қўлла-
нади³¹⁶. (سِنْمَاكْ سِنَاړ سінмәк).

مُنْدِي мўнді: اَتْ مُنْدِي ат мўнді—от саркашлик қил-
ди ва тепди. (مُنْمَاكْ مُنْاړ мўнмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْدِي јәнді: اَرْ اَنِي يَنْدِي әр ані јәнді—одам бир
ишда уни енгди. Ўғуз ва қипчоқлар сўзи. (يَنْكَاړ يَنْكَاړ
јәнәр, јәнмәк).

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган **فَعْلَدِي**
шаклидаги сўзлар

تَنْكُرْدِي тәңүрді: اَرْ اَقْ تَنْكُرْدِي әр оқ тәңүрді—одам
ўқини осмонга баландлатиб отди, хаттоки, ўқ ос-
монда кўринмай қолди. Шунингдек, қўлдан учи-
рилган қуш кўзга кўринмай кетса ҳам бу сўз
қўлланади. (تَنْكُرْمَاكْ تَنْكُرْمَاكْ тәнүрмәк).

³¹⁶ Навоийда бу сўз абстракт тушунчаларга нисбатан ҳам қўлланган:

Сингурсам ғуссадин ўлмак керакдур,
Ишимга барча эл кулмак керакдур.

سِنْجُورْدِي сінүрді: اَلْ تَنْجُو سِنْجُورْدِي ол танчу сінүрді—
у лукмани ютди, сингдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سِنْجُورْمَاكْ سِنْجُورْمَاكْ сінүрүр, сінүрмәк).

سِنِيرْدِي сінірді: يَاغْنِي تَرِيكَا سِنِيرْدِي јағни тәригә сінір-
ді—ёғни териға сингдирди. Бошқаси ҳам шундай.
(سِنِيرْمَاكْ سِنِيرْمَاكْ сінірір, сінірмәк).

قَنْجُورْدِي қонүрді: اَرْ يَغَاچْ قَنْجُورْدِي әр јіғач қонүрді—
одам дарахтни қўпорди. Бошқаси ҳам шундай.
Шунингдек, шамол бир нарсани йиқитса ҳам, бу
сўз қўлланади. (قَنْجُورْمَاكْ قَنْجُورْمَاكْ қонүрүр, қонүр-
мақ³¹⁷).

كَيْنْجُورْدِي кәңүрді: اَرْ اَفْنِ كَيْنْجُورْدِي әр әwin кәңүрді—
одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам шундай.
(كَيْنْجُورْمَاكْ كَيْنْجُورْمَاكْ кәнүрүр, кәнүрмәк).

تَنْكُرْدِي таңізді: اَرْ اَبْكَا سِنْدَا تَنْكُرْدِي әр әпкәсіндә та-
ңізді—одамнинг жигари шишди. Бу аччиқдан
шишишдир.

³¹⁷ Бизда ҳозир шу маънода, бир нарсани тагидан ағдармоқ маъносида
қўпормоқ сўзи қўлланади. Навоийда айнан „Девон“ дағича қўнгармоқ ва қўн-
гармоқ шакллари қўлланган.

Бало тоғини мужгон бирла ёрмоқ,
Ёриб тирноғ ила ердин қўнгармоқ.

Эй, Ҳусайний, чарх зулми буйла бўлса мен доғи,
Ашк тўфони била гардун биносин қўнғарай.

Қилич нўғи била даврини ёрғил,
Солиб бир панто ўрнидин қўнғарғил.

تَنْكُرْدِي таңізді: اُبْكَ تَنْكُرْدِي öpkä таңізді — жигар ши-
шиб етилди. Бу жигар яхши етилиб пишиши учун,
унинг устига таъмли ўсимлик ва сирка солиб пи-
ширишдир. (تَنْكُرْمَاقُ. تَنْكُرْزُرُ. تَنْكُرْمَاقُ) таңызар, таңызмақ).

تَنْكَشْدِي тәңәшді — тенглашди. تَنْكَشْدِي نَانِكُ тәңәшді
нәң — бир нарса бир нарсага тенглашди. Шеърда
шундай келган:

مَنْكُ بِلَا كَيْنَكَشْدِي بِلْکِي مَنكَ تَنْكَشْدِي
آرَنُ بِلَا سُنْكَشْدِي اَلْبَلَارُ بَشْنُ اَلْ يُوَارُ

Мәнің билә кәңәшді

Билги мәңә тәңәшді

Әран билә сөнүшди

Алллар башін ол јувар.

Жанг ҳақида суҳбат қилган бир киши тўғри-
сида айтади: мен билан кенгашди, (бу ҳақда)
унинг фикри менинг фикримга тенг келди. Жанг-
да одамларни узоқларга улоқтирди. Ботирларнинг
бошларини копток сингари думалатди. (تَنْكَاشُورُ.
تَنْكَشْمَاكُ) тәңәшўр, тәңәшмәк).

تَنْكَشْدِي тўнўшді: آرُ تَنْكَشْدِي әр тўнўшді — одам куч-
сизланиб бошини эгди. (تَنْكَشْمَاكُ. تَنْكَشُورُ) тўнў-
шўр, тўнўшмәк).

تَنْكَشْدِي төнўшді: تَنْكُ تَنْكَشْدِي тоуз төнўшді — тўнғиз
қаттиқ тикилиб, одамга ҳамла қилишга интилди.

Шунингдек, бирор ишни қабул қилишдан торти-
ниб, бу ишни ёқтирмагани учун иш буюрувчига
ёмон тикилган кишига تَنْكَشْدِي آرُ әр төнўшді,
дейлади. (تَنْكَشْمَاكُ. تَنْكَشُورُ) төнўшўр, төнўшмәк).

سِنْكَشْدِي сiңишді — сингишди. سُوْفَلَارُ قَمْعُ سِنْكَشْدِي суw-
лар қамуғ сiңишді — сувлар тамом сингишди. Ҳар
бир суюқ моддаларнинг бошқасига сингишига ҳам
бу сўз қўлланади. (سِنْكَشْمَاكُ. سِنْكَشُورُ) сiңишўр,
сiңишмәк).

سِنْكَشْدِي сўнўшді: اِكْکِي آرُ بَرَلَا سِنْكَشْدِي ikki әр birlä
сўнўшді — икки одам жангда урушди, бир-бири-
ни суришга ҳаракат қилди. (سِنْكَشْمَاكُ. سِنْكَشُورُ) сўнўшўр,
сўнўшмәк).

кәңәшді — кенгашди. اَلْ مَنكَ كَيْنَكَشْدِي ол мә-
на кәңәшді — у мен билан кенгашди. (كَيْنَكَاشُورُ)
кәңәшўр, كَيْنَكَاشْمَاكُ кәңәшмәк).

اُنْكَقْتِي унуқтi — унниқди, синиқиб кетди. اُنْكَقْتِي
аниң јўзи унуқтi — касаллик ва бошқадан
унинг юзини ажин босибди, ажинлар пайдо бў-
либди.

اُنْكَقْتِي унуқтi: بَرَجْنُ اُنْكَقْتِي барчiн унуқтi — шоҳи
кийимликнинг оҳори кетибди, ранги айнибди, ял-
тироғи сўнибди, суви қочибди. (اُنْكَقْمَاقُ)
унуқар, унүқмақ). Шунингдек, шунга ўхшаш ҳар
нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

Музоафлар бўлими

مُنْكَتِي му нуқтї: اَرُ مُنْكَتِي әр му нуқтї — одам қийналди, қийинчиликда қолди, музтар бўлди. (مُنْكَقَارُ. مُنْكَقِمَاقُ му нуққар, му нуққмақ).

اُنْكَلْدِي онулді — ўнгалди, ўнгралди. سَگَالُ اُنْكَلْدِي сөгәл онулді—касал ўнгралди, тузалди. Яна اِيْشُ اُنْكَلْدِي иш онулді— чигал иш ўнгралди, тузалди. (اُنْكَلُورُ. اُنْكَلْمَاقُ онулур, онулмақ).

اُنْكَلْدِي оңўлді — ўйилди. يِغَاجُ اُنْكَلْدِي jīғач оңўлді — ёғоч ўйилди. Бошқаси ҳам шундай. (اُنْكَلْمَاقُ. اُنْكَلْمَاقُ оңўлур, оңўлмәк).

تَنْكَلْدِي таңлді: تَنْكَلْدِي بَاشُ таңлді баш — одам бошини таңғиди. Шунингдек, ҳар нарса ип билан боғланса ҳам бу сўз қўлланади. (تَنْكَلْمَاقُ. تَنْكَلْمَاقُ таңлур, таңлмақ).

تَنْكَلْدِي тоңулді — умидини узди. اِشْتِنُ تَنْكَلْدِي әр иштін тоңулді — одам ошдан умидини узди³¹⁸. (تَنْكَلْمَاقُ. تَنْكَلْمَاقُ тоңулур, тоңулмақ).

تَنْكَلْدِي таңлнді: اَرُ بَشْنُ تَنْكَلْدِي әр башн таңлнді — одам бошини бир ўзи таңғиди. (تَنْكَلْمَاقُ. تَنْكَلْمَاقُ таңлнур, таңлнмақ).

³¹⁸ Бу сўз Навоийда худди шу маънода қўлланган:

Әй Навоий, сазй ила чун васл ҳосил бўлмади,
 Ёр лутфиға тикил эмди-ю, ғайридин тўнгул.

تَنْكُوتِي т оңўттї: اَرُ بَشْنُ تَنْكُوتِي әр башн т оңўттї — одам бошини эғди. Бошқаси ҳам шундай. (تَنْكُوتُورُ. تَنْكُوتْمَاقُ т оңўттур, т оңўтмәк).

تَنْكُوتِي тәңиттї: اَرُ اَقْنُ تَنْكُوتِي әр оқн тәңиттї — одам ўқини осмонга баландлатиб отди. (تَنْكُوتْمَاقُ. تَنْكُوتْمَاقُ тәңиттур, тәңитмәк).

كَيْنَكْتِي кәңиттї — кенгайтирди. اَرُ اَقْنُ كَيْنَكْتِي әр әвн кәңиттї — одам уйини кенгайтирди. Бошқаси ҳам шундай. (كَيْنَكْتُورُ. كَيْنَكْتْمَاقُ кәңиттур, кәңитмәк).

Тўрт ҳарфлилар

كَيْنَكَادِي кәнадї: اَلْ مَنَّا كَيْنَكَادِي ол мәнә кәнадї — у ишини мен билан кенгашди. (كَيْنَكَامَاقُ. كَيْنَكَامَاقُ кәңәр, кәңәмәк).

كَيْنَكُودِي кәңўдї — кенгайди. يِرُ كَيْنَكُودِي jēr кәңўдї — ер кенгайди. Бошқаси ҳам шундай. (كَيْنَكُورُ. كَيْنَكُورُ кәңўр, кәңўмәк).

Бу бўлимнинг лафиф тури

يُنْكَادِي Јунадї*: اَلْ اَنِي بَكْكَا يُنْكَادِي ол анї бәггә јунадї — у уни бекка чақди. Бошқаси ҳам шундай. (يُنْكَامَاقُ. يُنْكَامَاقُ јунар, јунамақ).

* Бу маънода олдин ҳам чақмоқ сўзи қўлланган (қаранг: II том, 24-бет).

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган

шаклидаги сўзлар

تَنْكُرْدِي тэнтўрди ол қуш тэнтўрди — у қушни қўлидан учирди. Ўқни осмонга қаратиб отишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَنْكُرْمَاكُ тэнтўрүр, тэнтўрмәк).

تَنْكَدَرْدِي тәндәрді — тўнкарди, тўнтарди. ол ајақ тәндәрді — у идишни тўнкарди. Бошқаси ҳам шундай. (تَنْكَدَرْمَاكُ тәндәрүр, тәндәрмәк).

سِنْكَدَرْدِي сіндүрді — сингдиртирди. سَجْكَ اشِغ سِنْكَدَرْدِي сўчк ашғ сіндүрді — ичимлик (шароб) ошни сингдирди, ҳазм қилдирди. (سِنْكَدَرْمَاكُ сіндүрүр, сіндүрмәк). ол ані әwgä сіндүрді — у уни уйга сингдирди, яширди.

مُنْكَرْدِي мунқарді: ол ані мунқарді — у уни изтиробга туширди, қийноққа солди. (مُنْكَرْمَاكُ мунқарур, мунқармақ).

تَنْكَاشْدِي тәңләшді — тенглаштирди. ол бйр нәңні бйргә тәңәрді — у бйр нарса бйр нарсага тенглаштирди. (تَنْكَاشْمَاكُ тәңләшүр, тәңләшмәк).

بَيْر نَانْكَ بَيْرْكَا تَنْكَلْشْدِي тәңләшді — тенглашди. бйр нәң бйргә тәңләшді — бйр нарса, бйр нарсага тенглашди. (تَنْكَلْشْمَاكُ тәңләшүр, тәңләшмәк).

تَيْنْكَلْشْدِي тінләшді: ол мә-нің бйрлә сөз тінләшді — у мен билан сўз тинг-ләшда бақслашди. (تَيْنْكَلْشْمَاكُ тінләшүр, тінләшмақ).

تَانْكَلْشْدِي танләшді: кишиләр бу ішғ таңләшді — одамлар бу ишга (ишдан) ҳайрон қолишди, танг қолишди. (تَانْكَلْشْمَاكُ таңләшүр, таңләшмақ). Шейрада шундай келган:

أَرْدِي بُلْتْ اِنْكَرْشُو أَقْتِي أَقْنِ مَنْكَرْشُو
قَالْدِي بَدْنُ تَنْكَلْشُو كَكْرَرُ تَقِي مَنْكَرْشُو

Öрдi булiт iнрашу
Ақтi ақiн мунрашу
Қалдi будун таңлашу
Кöкрәр тақi манрашур³¹⁹.

Ёмғирни таърифлаб айтади: булутлар баланд овоз билан юқори кўтарилди. Булутлардан селлар шарқираб оқди. Бу ҳолга одамлар ҳайрон қолишди. Булутлар чақмоқ чақишар, момақалдироқлар бўкиришар, бақиришар эди.

³¹⁹ Ҳозирги тилдаги *манграмоқ* ана шу ўзакдандир. Лекин ҳозир, асосан, кўзи ва сигир-бузоқларга нисбатан, мажозий усулда одамга нисбатан қўлланади. Навоийда ҳам шундай қўлланган:

Ҳамал манграб қўюб савр оллида бош,
Ки бўлсак иккимиз қурбон сенга кош.

مَنْكَدَشْدِي مەندәшдi: اَكِّي اُرَاغْتْ مَنْكَدَشْدِي İkki урағут мәндәшдi — икки хотин бир-бирининг юз тукларини олишишди. (مَنْكَدَشْمَاكُ مَنْكَدَشْوَرُ мәндәшүр, мәндәшмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

مِنْاَشْدِي мiнәшдi — минғашди. اَلْ مَنَّكْ بَرَلَا مَنْكَشْدِي ол мәнiң бiрлә мiнәшдi — у мен билан бирга отга минғашди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكَشْمَاكُ مَنْكَشْوَرُ мiнәшүр, мiнәшмәк).

كُنْرَانْدِي кунрәндi: اَرُ ايشْ قَا كُنْرَانْدِي әр iшқа кунрандi — одам ишга киришишдан тортиниб, ўзича яширин бир нарсалар сўзлади, гўнғиллади. (كُنْرَانُورُ كُنْرَانْمَاكُ кунрәнүр, кунрәнмәк).

كَيْنْرُونْدِي кәнрүндi: اَلْ كَيْنْرُونْدِي ол кәнрүндi — одам бир оз вақт кенг-түқ яшади. (كَيْنْرُونْمَاكُ كَيْنْرُونُورُ кәнрүнүр, кәнрүнмәк).

تَنْكَلَنْدِي тәнләндi: اَرُ ايشْنِ تَنْكَلَنْدِي әр iшiн тәнләндi — одам ўзининг ишига чора топди. (تَنْكَلَنْمَاكُ تَنْكَلَنْوَرُ тәнләнүр, тәнләнмәк).

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكَشْرُدِي jәншүрдi — аралаштирди. اَلْ اِسِكْ سُوْفَعْ تَمَلْعَقَا ол iсiг сууғ тумлуғқа jәншүрдi — у ис-

сиқ сувни совуққа аралаштирди, сув илиди. (يَنْكَشْرُورُ يَنْكَشْرُمَاكُ jәншүрүр, jәншүрмәк).

يَنْكَقُرْدِي јанқурдi: اَرُ يَنْكَقُرْدِي әр јанқурдi — одам го-йибдан бир овоз эшитгандай ёки бир нарса сезгандай ўнгу чапга қаради. (يَنْكَقُرْمَاكُ يَنْكَقُرَارُ јанқурар, јанқурмақ).

Ҳар хил ҳаракатлар билан қўлланган шаклидаги сўзлар

سُنْكَدَادِي сондадi — сўнгидан борди. اَلْ يَغِينِي سُنْكَدَادِي ол јағiнi сондадi — у душман сўнгидан борди. Шунингдек, ҳар нарсани қўлга олиш учун у нарсани таъқиб қилиш, пайига тушишга ҳам бу сўз қўлланади. (سُنْكَدَامَاكُ سُنْكَدَارُ сондар, сондамақ).

مَنْكَدَادِي мәндәдi: اَلْ اَنْكْ سَجِنْ مَنْكَدَادِي ол аңiн сачiн мәндәдi — у унинг сочини юлди. Шеърда шундай келган:

اَذْمُ بَرَبُ سُنْكَدَادِي تَكَرُّرُ اَنْكَدَادِي

سَجِنُ قَرَا مَنْكَدَادِي اَرْزُولِيُو اَرْ اَقَارُ

Узум барiп³²⁰ сондадi

Tәgrә туруп аңдiдi

³²⁰ Шеър парчасининг I мисрасида رَكِبَ فِي عَقِيهِ اَذْمُ بَرَبُ узум барiп сўзи

деб, таржима қилинган. Шунга кўра, تَغْرِيْسِي اَزُو بَرَبُ iзү барiп — кетидан

Сач'н қара³²¹ м'энд'әдi

Арзулају әр асар.

Бир бекни енгган одам ҳақида айтади: кетидан пойлаб борди, ҳийла билан қўлга тушириш учун одамлар унинг атрофига тўпландилар, ўраб олдилар. Одамлар унинг сочларини юлдилар. Бу ерда халқнинг тўпланишини чиябўри тўпланишига ўхшатилаётир. Чунки чиябўрилар одамни ёлғиз топса, унинг атрофини ўраб ейдилар. (مَنْكَدَارُ. مَنَّكْدَامَاكْ м'энд'әр, м'энд'әм'әк).

جِنْكَرَدِي jинрадi — жингирлатди. اَلْ قَنْكَرَاغُو جِنْكَرَدِي ол қонрағу jицрадi — у қўнғироқни жингирлатди. (جِنْكَرَامَاقْ. جِنْكَرَارُ. jицрар, jицрамақ).

سُنْكَرَدِي сунрадi: اَرْ اَيْشَقَا سُنْكَرَدِي әр ишқа сунрадi — одам ишга саркашлик қилди, сўзни қайтарди. (سُنْكَرَامَاقْ. سُنْكَرَارُ. сунрар, сунрамақ).

бориб бўлиши керак. Биринчи томдаги مَنْ اَنْكْ اَزْوَكَدَمْ м'ән ан'иң узу к'әл'им ибораси ҳам шунга далилдир (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 114-бет).

Иккинчи мисрадаги تَكْرُ тагр сўзи арабча حَوْلُهُ деб таржима қилинган бўлиб, томон, атроф маъносидадир. Бу маънодаги сўз „Девон“нинг бир неча ерида келган, ҳар ерда تَكْرَا тагр'а шаклида берилган, тўғриси ҳам шудир.

Тўртинчи мисрадаги اَرْزُوْلِيُو арзулају сўзи арабча بَيْنَاتِ اَوِي деб таржима қилинган бўлиб, шақал — чиябўри, демакдир. Бу маънодаги сўзнинг اَرْزُوْلِيُو арзулају экани „Девон“нинг биринчи томида кенг изоҳланган (қаранг: „Туркий сўзлар девони“, I том, 147—148-бетлар).

³²¹ Қара сўзини Басим Аталай قِرَا қ'ира бўлиши мувофиқ деб изоҳ берган. Басим Аталай фикрича, қириб юлиш тарзида маъно бериш учун шундай шакл мувофиқ (қаранг: „Девон“ таржимаси, III том, 401-бет). Лекин м'энд'әм'әкнинг ўзидан ана шу маъно англашилади. Шунинг учун бу сўз кенгроқ текширилишга муҳтождир.

قَنْكَرَدِي қонрадi — дўриллади, гўнғиллади. اَغْلَانْ اُونِي

оғлан ўни қонрадi — боланинг овози дўриллади. Бу (овоз ўзгариши) балоғатга етганда (пайдо) бўлади.

قَنْكَرَدِي қонрадi: قُوِي قَنْكَرَدِي қои қонрадi — қўйнинг ранги қўнғир бўлди. (قَنْكَرَامَاقْ. قَنْكَرَارُ. қонрар, қонрамақ).

مَنْكَرَدِي манрадi: اَرْ مَنَّكَرَدِي әр манрадi — одам бақирди. Бошқаси ҳам шундай. (مَنْكَرَامَاقْ. مَنَّكَرَارُ. манрар, манрамақ).

مُونْكَرَدِي монрадi: اُوْذُ مُونْكَرَدِي у'з монрадi — ҳўкиз мўлади, мў деб маъради. (مُونْكَرَامَاقْ. مُونْكَرَارُ. монрар, монрамақ).

مَنْكَزَادِي м'әнз'әдi — ўхшади. بِيْرُ نَانْكَ بِيْرْكَا مَنَّكَزَادِي бир н'ән бiрг'ә м'әнз'әдi — бир нарса бир нарсага ўхшади. (مَنَّكَزَامَاقْ. مَنَّكَزَارُ. м'әнз'әр, м'әнз'әм'әк).

تَنْكَلَادِي таңладi: اَرْ اَيْشِغْ تَنْكَلَادِي әр иш'иғ таңладi — одам ишга ҳайрон қолди, таңг қолди. (تَنْكَلَارُ. تَنْكَلَامَاقْ. таңлар, таңламақ).

تَنْكَلَادِي т'әнл'әдi — بِيْرُ نَانْكَ بِيْرْكَا تَنْكَلَادِي бiр н'ән бiрг'ә т'әнл'әдi — икки нарсани бир-бирига тенг қилди. (تَنْكَلَامَاقْ. تَنْكَلَارُ. т'әнл'әр, т'әнл'әм'әк).

تَنكَلادى تінладі: اَر سُوْز تَنكَلادى әр сөз тінладі — одам сүз тинглади, сүзга қулоқ солди. (تَنكَلاماق) тінлар, тінламақ).

سَنكَلادى саңладі: قُش سَنكَلادى қуш саңладі — қуш чичди. (سَنكَلاماق) саңлар, саңламақ).

Бу бұлимнинг мисол тури

يَنكُرادى яңраді: اَل بِيْر سُوْز يَنكُرادى ол бір сөз яңраді — у яшириш керак бұлган сүзни сүзлади, оғзидан гуллади. (يَنكُراماق) яңрар, яңрамақ).

اَل قُوْينُ يَنكَلادى юңладі — юнгини қирқди. ол қојун јунладі — у қўйининг юнгини қирқди. (يَنكَلاماق) јунлар, јунламақ).

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ҚЎЛЛАНГАН **فَعِيلادى** **فَعِيلادى**

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تِنكَلادى тiңиләдi: نَانِكُ تِنكَلادى нәц тiңиләдi — ҳовончага ўхшаш оғир бир нарса ерга тушиб, тинғиллаган овоз чиқарди. (تِنكَلاماق) тiңиләр, тiңиләмәк).

جَنكَلادى яңиләдi: اَت جَنكَلادى йт яңиләдi — ит уришиб винггишлади. Бу — расмий ҳуриш овозидан бошқачадир. Биров ҳаддан ортиқ ҳақоратли сүзлар сүзласа, تَلِم جَنكَلادِنك талим яңиләдiң дейи-

лади — күп вағилладинг, бақирдинг, демакдир. (جَنكَلاماق) яңиләр, яңиламақ).

سَنكُولادى сөнүләдi: اَل اَنى سَنكُولادى ол ані сөнүләдi — у унга найза санчди. (سَنكُولاماق) сөнүләр, сөнүләмәк).

سِنكَلادى сiңиләдi: اَت سِنكَلادى йт сiңиләдi — ит совуқ ва шунга ўхшашлар (алами)дан ванғиллади. Яна: سُوْف سِنكَلادى суw сiңиләдi — сув совуди, ҳатто, музлаёзди. Яна: قَلاقِم سِنكَلادى қулақим сiңиләдi — қулоғим чинғиллади. (سِنكَلاماق) сiңиләр, сiңиләмәк).

تَنكَلادى тоналаді: اَر تَنكَلادى әр тоналаді — одам ботирлар ва кучлилар ишини қилди. (تَنكَلاماق) тоналар, тоналамақ).

مَنكَلادى мәнiләдi: اَر مَنكَلادى әр мәнiләдi — одам мия (димоғ)ни еди. Асли, тўғриси шудир. Сўнг бу сўз арабларнинг طوبى لىك ибораси ўрнида қўлланган. Бу мия учун қўй сўйиш керак деган маънодадир. Бу қўйнинг энг қимматли аъзосидир. Биров ҳурмати учун қўй сўйилиб, мия тақдим қилиш энг буюк ҳурматдир. Сўнг бу сўз олдида яхши таоми бор ҳар бир одам учун ҳам аталадиган бўлган: Шеърда шундай келган:

أَنِّي يَتَّبِعُ سُنُوكُلَادِي بَشْنُ يَنْدُرُو يَنْكِيْلَادِي
أَرْنُ بَابُ مَنكِيْلَادِي أَنْكَ أَلْبِنُ قَرَا بَعْدِي

Ані jәтiп сөнүләдi
Башiн jандуру jәңиләдi
Әрән бажуп мүнiләдi
Анiң алпiн қара бөгдi.

Қушинни енган бир одамни таърифлаб айтади: у унга етиб олди, найза санчди, битган ярасини яна янгилади, талаган моллардан одамларга берди. Душман ботирларини бұғди.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَنْكِيْلَادِي jәңиләдi: أَلْ تُونِنُ يَنْكِيْلَادِي ол тонiн jәңиләдi— у тўнини янгилади. Бошқаси ҳам шундай (يَنْكِيْلَانُ).
يَنْكِيْلَامَاقُ jәңиләр, jәңиләмақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَشَانُكُرْدِي jашаңурдi: أَنْكَ كُوزِي يَشَانُكُرْدِي анiң кбзи jашаңурдi— унинг кўзи кун тигидан хираланди, ёшсиради. (يَشَانُكُرْمَاقُ. jашаңур, jашаңурмақ).

Бу бўлимнинг беш ҳарфлилари

تَنْكُرْلَانْدِي тбңурләнди: أَلْ مَنكَا تَنْكُرْلَانْدِي ол мәнә тбңурләнди— у ўзини менга қуда ҳисоблади. (تَنْكُرْلَانُورُ).
تَنْكُرْلَانْمَاقُ тбңурләнур, тбңурләнмәк).

سِنِكْرِلَانْدِي сiңирләнди: أَت سِنِكْرِلَانْدِي—гүшт-да пайлар кўпайди. Яна: يَا سِنِكْرِلَانْدِي ja сiңирләнди—ўққа пай ўралди. Бошқаси ҳам шундай. (سِنِكْرِلَانْمَاقُ. سِنِكْرِلَانُورُ. сiңирләнур, сiңирләнмәк).

مَنْكِرْلَانْدِي мәнiзләнди: كِشِي مَنكِرْلَانْدِي кiшi мәнiзләнди— одамнинг юзи гўзаллашди. (مَنْكِرْلَانْمَاقُ).
مَنْكِرْلَانُورُ. мәнiзләнур, мәнiзләнмәк).

مَوْضِلَانْدِي мбңўзләнди—шоҳланди, шоҳ чиқарди. قُرِي
مَوْضِلَانْدِي қозi мбңўзләнди—қўзи шоҳ чиқарди. Бошқаси ҳам шундай. (مَوْضِلَانْمَاقُ).
مَوْضِلَانُورُ. мбңўзләнур, мбңўзләнмәк).

سَنْكُوكْلَانْدِي сбңукләнди: اُغْلَانُ سَنْكُوكْلَانْدِي оғлан сбңукләнди—боланинг кифт суяклари катталашди. Бошқаси ҳам шундай. (سَنْكُوكْلَانْمَاقُ).
سَنْكُوكْلَانُورُ. сбңукләнур, сбңукләнмәк).

كَنْكُلْلَانْدِي кбңўлләнди—кўнгил берди, кўнгил қўйди. كَنْكُلْلَانْدِي
كَنْكُلْلَانْدِي әр iшқа кбңўлләнди—одам ишга кўнгил берди, ишлашга жазм қилди. Шунингдек, боланинг ақли кирса, зийракланса ҳам шу сўз қўлланади. (كَنْكُلْلَانْمَاقُ).
كَنْكُلْلَانُورُ. кбңўлләнур, кбңўлләнмәк).

سِنَكْلَانْدِي سِنَكْلَانْدِي ол қизгә сінгил тутинди. ол қизгә сінгил тутинди. (سِنَكْلَانْمَاق سِنَكْلَانْمَاق: сінгиләнүр, сінгиләнмәк).

Бу бӯлимнинг тўрт ҳарфлилари

تُونُورْلَادِي تُونُورْلَادِي ол мәни тәңүрләди — у мени ўзининг қудасидай ҳисоблади, мени қудага нисбат берди. (تُونُورْلَار تُونُورْلَار: тәңүрләр, тәңүрләмәк).

سِنَاْرْلَادِي سِنَاْرْلَادِي ол әни синарләди — у уни ердамчисиз, елғиз бұлгани учун заиф ҳисоблади ва ундан үч олди, заифлатди. (سِنَاْرْلَار سِنَاْرْلَار: синарлар, синарламақ).

سِنَاْرْلَادِي سِنَاْرْلَادِي ол ясин синарләди — у ейига пай қоплади. Бошқаси ҳам шундай. (سِنَاْرْلَار سِنَاْرْلَار: синарлар, синарләмәк).

كَنْكِرْسِيْدِي كَنْكِرْسِيْدِي ашич кәңирсиди — қозон тагидаги нарса куйди, қаттоки, ҳиди чиқди. (كَنْكِرْسِيْمَاق كَنْكِرْسِيْمَاق: кәңирсир, кәңирсимәк).

بَلَنْكَلَادِي بَلَنْكَلَادِي әр баләнләди — одам ўзида юз берган бирор қўрқув сабабли уйқусидан чўчиб уйғонди. Шунингдек, ҳайвон тўсатдан чўчиб сакраса, қочса ҳам бу сўз қўлланади. (بَلَنْكَلَار بَلَنْكَلَار: баләнлар, баләнламақ).

تُونُورْلَادِي تُونُورْلَادِي ол қолән толунладди: ол қолән толунладди — у қўлини энгагига, қулоғининг остларига урди. (تُونُورْلَار تُونُورْلَار: толунлар, толунламақ).

Бу бӯлимнинг беш ҳарфлилари

سَارِيْنُورْلَادِي سَارِيْنُورْلَادِي әр саринуладди — одам музга тойди. Бошқаси ҳам шундай. (سَارِيْنُورْلَار سَارِيْنُورْلَار: саринулар, саринуламақ).

سَالِيْنُورْلَادِي سَالِيْنُورْلَادِي ўзум салинуладди — шийпонда узум осилиб турибди, саланглади. Ҳар нарса баланддан пастга осилиб турса ҳам саланглади сўзи қўлланади.

سَالِيْنُورْلَادِي سَالِيْنُورْلَادِي тош билан урди. әр итиг салинуладди — одам итни тош билан урди. (سَالِيْنُورْلَار سَالِيْنُورْلَار: салинулар, салинуламақ).

قَالِيْنُورْلَادِي قَالِيْنُورْلَادِي әр сулда қалинуладди — одам сув устида қалқиб турди. Бу оёқлари билан тепиниб, тиззаларини ҳаракатлантириб, сув устида тик туришди. (قَالِيْنُورْلَار قَالِيْنُورْلَار: қалинулар, қалинуламақ).

يَانْجُقْلَادِي يَانْجُقْلَادِي тағ янқуладди — тоғ акс садо берди. Бу сен чиқарган товушнинг акси айнан ўзинга қайтиб эшитилишидир.

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

ИККИ СУКУН ЁНМА-ЁН КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Отлар боби

الدرك ʔ1дрўк — юз эрлик дейилган бир хил ўсимлик³²².

أرتمان ʔртмән — уй усти, том.

ارتگون ʔртгун — арпа, буғдой ғарами.

ارسلان арслан — арслон. Шоҳлар ҳам шу сўз билан аталади. Мақолда шундай келган. أَلَيْنُ أَرْسَلَانُ

алйн арслан тутар кўчин

сичған тутмас — ҳийла-тадбир билан арслонни тутиш мумкин бўлса, куч билан сичқонни ҳам тутиш мумкин бўлмайди. Бу мақол ишларда зўравонлик йўлини тутмай, яхши тадбир кўриши лозим бўлган кишиларга нисбатан қўлланади.

الدرم ʔлдрум — одамнинг ўтирадиган ери.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

تُرْكْمَانُ тўркмән — булар ўғузлардир. Бу ном билан аталишда уларда бир ҳикоя-ривоят бор: Зулқарнайн Самарқанддан ўтиб, турклар шаҳрига қараб йўл олган вақтларда турклар шоҳи شُو Шу деб

يَنْكُودِي янқуладі: أَرُ فُلَاقِي ʔр қулақі янқуладі — одам, қулоғи бирор товуш эшитгандай ёки бирор нарса сезгандай бўлиб, ўнгга, чапга қаради. (يَنْكُودِي يَنْكُودِي يَنْكُودِي янқулар, янқуламақ).

يَلِنُودِي жалінуладі: قِيزُ يَلِنُودِي қіз жалінуладі — қиз икки томони икки нарсага боғланган арқонда (арғимчоқда) ўйнади. Бошқаси ҳам шундай. (يَلِنُودِي يَلِنُودِي يَلِنُودِي жалінулар, жалінуламақ).

يِنْجِكَالَادِي јінчкәләді — ингичка деб ҳисоблади. أَلْ نَانْكِی ол нәнни јінчкәләді — у нарсани ингичка деб ҳисоблади. Нарсани ингичка қилса ҳам бу сўз қўлланади. (يِنْجِكَالَادِي يِنْجِكَالَادِي يِنْجِكَالَادِي јінчкәләр, јінчкәләмәк).

Тўрт ҳарфлиларнинг музоафи

تَرِنُكُلَانْدِي тәриңүкләнді: سُوْفُ تَرِنُكُلَانْدِي суw тәриңүкләнді — сув чуқурлашди, кўпайди. (تَرِنُكُلَانْدِي تَرِنُكُلَانْدِي تَرِنُكُلَانْدِي тәриңүкләнүр, тәриңүкләнмәк).

كُنْكَلَانْدِي көнләкләнді: أَرُ كُنْكَلَانْدِي ʔр көнләкләнді — одам кўйлак кийди. Бошқаси ҳам шундай. (كُنْكَلَانْدِي كُنْكَلَانْدِي كُنْكَلَانْدِي көнләкләнүр, көнләкләнмәк).

Ғунналилар бўлими тугади. Тангрига шукур.

³²² Бу сўз кошғарликлар тилида يَلِيغُ ات јизіг ʔт, уч ва борсағонликлар тилида ʔлдрўк, ўғузлар тилида يُوْزُ أَرْلِيك јүз ʔрлік сўзлари билан ифодаланган.

аталган ёш бир одам эди. У катта қўшин эгаси эди. Баласоғун яқинидаги ^{شُو} Шу шаҳрини мазкур шоҳ фатҳ қилган, қурдирган эди. Бу шаҳарда ҳар кун беклар учун уч юз олтмиш марта довул чалинар эди. Кимдир биров унга айтди: Зулқарнайн яқин келиб қолибди, бизлар у билан урушамизми, нима чора буюрасиз?”

Шоҳ Шу эса Зулқарнайн келаётганини эшитиб, унинг ўтганини билиб хабар бериш учун ^{خَجَنْد} Хўжанд дарёси қирғоғига бир гуруҳ айғоқчилар юборган эди. Лекин айғоқчилар яширинча кетган эдилар. Шоҳ аскарларидан бирор киши ҳам (буларнинг кетганини) билмас эди. Шоҳнинг кўнгли булардан тинч эди. Шоҳга Зулқарнайн билан курашамизми деб савол берганларга ўзининг кумуш ҳовузини кўрсатиб: „Ғоз, ўрдакларга қаранглар, улар сувга қандай шўнғишади,“ — деди. Шоҳнинг кумушдан ясалган ҳавузи (идиши) бор эди. Сафарга чиқишда шоҳ уни ўзи билан элтар эди. Унга сув тўлдирилгач ғоз, ўрдаклар унга шўнғишар эди. У билан урушамизми, нима буюрасиз, деган саволга шоҳ берган жавоб одамларни ўйлатиб қўйди. Улар бу гапдан: „Шоҳ у (Зулқарнайн) билан урушмоқчи ҳам эмас, бирор ёққа чекинмоқчи ҳам эмас“, деб гумон қилдилар. Зулқарнайн ўтди. Айғоқчилар унинг ўтганини шоҳга кечаси келиб етказдилар. Шоҳ кечасиёқ довул чалдирди ва Шарқ томонга йўл олди. Шоҳлари ҳозирликсиз йўлга чиққанидан халқ орасида, бирор кўнгилсизлик юз бермаса, деган таш-

виш пайдо бўлди. Улов топганлар шошилганча унинг устига ташланиб, хоқон орқасидан юрдилар. Шошганликларидан у бунинг уловини, бу унинг уловини олишар эди. Тонг отгунча лашкароғ ба-ланд ер шаклига кирди. У вақтларда ^{طراز} Тіраз, ^{اسپجَاب} Ёспіжаб, ^{بالاساغُون} Баласоғун ва бошқа шаҳарлар бино қилинмаган эди. Буларнинг ҳаммаси сўнг бино қилингандир. У ердагилар чодир-ўтовларда яшовчи кўчманчилар эди. Шоҳ ва унинг қўшинлари кеч билан кетганда, улар билан бирга кетиш учун улов тополмай, йигирма икки киши оилалари билан у ерларда қолиб кетган эди. Мен улар номларини китоб бошида кўрсатганман. Уларнинг қора молларининг тамғаларини ҳам у ерда баён қилганман. Чунончи: ^{قَتِق} қініқ, ^{سَلْغُر} салғур ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу йигирма икки оила улар орқасидан яёв бориш ёки ўз жойларида тура бериш ҳақида маслаҳат қилаётган эдилар, булар ёнига икки киши келиб қўшилди. Оилалари ҳам улар билан бирга эди. Улар юкларини орқаларига ортиб олган ҳолда қўшин орқасидан бораётган эдилар. Улар чарчаб қийналган, оғир юк кўтаришдан терга тушган эдилар. Бу икки оила, қолиб кетган йигирма икки оилага йўлиққач, улар билан сўзлашдилар. Қўшин кетидан бориш-бормаслик тўғрисида кенгашдилар. Икки оила уларга айтди: „Эй одамлар, Зулқарнайн йўловчи одамдир.

У бир ерда турмайди. Бизнинг ерларда қолиб кетмай, ўтиб кетади. Ўз еримизда ўзимиз қоламиз“. Улар икки оилага айтдилар: „**قَالَ أَح** қал ач, шу ерда туринглар,“ -оч қолинглар, демакдир. Сўнг улар **خَالَج** халач деб айтилганлар. Халачларнинг асли шудир. Улар икки қабиладир.

Зулқарнайн келгач, булар унга идрокли одамлар кўринди. Уларда туркларнинг нишонаси бор эди. Улардан сўрамасдан илгариеқ **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд деди. Булар туркларга ўхшашдирлар³²³, демакдир. Шундан сўнг бу ном бу кунгача уларга ном бўлиб қолди. Аслида улар йигирма тўрт қабиладир. Лекин халачлардан икки қабила баъзи сабаблардан ўзларини булардан айирадилар. Шунинг учун улар ўғузлардан ҳисобланмайди. Асли, тўғриси шудир.

Шоҳ Шу Чинга етди. У Зулқарнайн орқасига тушган эди. Уйғурларга яқин бир ерда Шу Зулқарнайнга аскар юборди. Бу тўқиниш **آتُونْ قَانْ** Алтунқон дейилган бир тоғда бўлган эди. Бу ҳозир **آلتُونْ خَانْ** Алтунхан дейилган тоғ номидир. Сўнг Зулқарнайн Шу билан сулҳ тузди. Сўнг уйғур шаҳарларини бино қилди. Бир қанча вақт

³²³ **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд тарзида ёзилган сўз туркманлар, демакдир. Ҳолбуки, бу сўз **هشابهون للترك** деб таржима қилинган, туркларга ўхшовчилар, демакдир. Бу маънодаги сўз **تُرْكْمَانْ آند** туркмонанд шаклида берилиши керак эди.

шу ерда турди. Зулқарнайн қайтиб кетгач, Шоҳ Шу Баласоғунга қадар олға босди. Ўз номи билан атаган Шу шаҳрини қурдирди. У ерга бир тилсим қуришга буюрди. Ҳозирга келиб, лайлак у тилсимли шаҳар рўпарасида тўхтаб қолади, ундан ўта олмайди. Тилсим ҳозирга қадар бузилмай сақлангандир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

سندرش сандруш — тортишув. Мақолда шундай келган: **سَبَّندَا سَنْدَرُشْ بُلْسَا اُرْكَوْندَا اُرْتَشْ بُلْمَاسْ** — сабанда сандруш болса, ўртгўндә ірташ болмас — экиш даврида тортишув (келишиш) бўлса, хирмон вақтида жанжал, келишмовчилик бўлмайди. Бу мақол, иш устида олдин пухта тадбир кўриш зарур деган маънода қўлланади.

بُرسوق³²⁴ бурсумоқ — кичик жонивор, бўрсиқ. Бу сўзни семизларга нисбат бериб қўллаш машҳурдир. Ўғузлар бу сўздан **م** ни тушириб **بُرسوق** борсуқ шаклида қўллайдилар. Лекин ўғузлар бошқа туркий қабилалар тилида **بَشَقْ** башақ шаклида қўлланувчи сўзга **م** орттириб, **بَشَمَقْ** башмақ шаклида қўллайдилар.

قِلْدِرُق қілдруқ — бугдой учудаги қилсимон қисм. Бошқаси ҳам шундай.

³²⁴ Бу сўз босма нусхада **بُرسوق** шаклида берилган. Ҳолбуки, бу бўлим икки сукунли ҳарф ёнма-ён келган сўзлар бўлими эди. У ҳолда **бурсмақ** шаклида бўлиши мувофиқдир.

قُرْقُلُقُ қорқлуқ: قُرْقُلُقُ آر қорқлуқ әр — құрқоқ одам.
تُورْتِكُلُ төртігүл: تُورْتِكُلُ أف төртігүл әw—түрт бурчак уй.

Ҳар бир түрт бурчак нарсага ҳам бу сўз қўлланади.
برسغان Барсған — Афросиёб ўғлининг номи. Барсған шаҳарини бино қилган шудир. Маҳмуднинг отаси шу шаҳардандир.

Баъзилар: уйғур беги отбоқарининг номи Барсған эди; бу ернинг ҳавоси яхши бўлгани учун, у отларини шу ерда боқар эди. Сўнг шаҳар унга нисбат берилиб, Барсған деб аталди, дейдилар.

بُرْسَلَانُ бурслан — бу сўзнинг асл маъноси қоплон, демакдир. Шунинг учун ҳам ارسلان برسلان — арслан бурслан тарзида қўллаш бор — арслон — қоплон, демакдир.

بُرْسَلَانُ Бурслан — эркак номларидан. Бурслон сўзига (мустақил сўз эмас) арслоннинг эргашма сўзи деб қараш ҳам мумкин. Чунки улар ارسلان برسلان — арслан бурслан шаклида бирга қўлланади, برسلان бурслан шаклида айрим қўлланмайди. Лекин тўғрироғи — бу сўз эргаш сўз бўлмай, қоплон маъносидаги мустақил сўздир. Чунки эргаш сўз бўлганда, برسلان бурслан одам оти бўлиши мумкин бўлмас эди. Чунончи, арабчада ҳам حسن بسن дейилмай, фақат هذا شيء بسن шаклидагина қўллайдилар.

قِرْقَلُمُ қірқлум: قِرْقَلُمُ ساغو қірқлум сағу — бир хил ўлчов асбоби, тўлганда бир килограмм келади.

Бу бўлимнинг олти ҳарфлилари

اكرجگونُ ікірчгун: اكرجگونُ ايشُ ікірчгун іш — қилиш-қилмаслик устида қатъиятсизлик, иккиланиб қолинган иш. Чунончи: كُنْكُمْ اكرجگونُ بلدی кбнлүм ікірчгун болді — қилиш-қилмаслик устида кўнглим иккиланиб қолди.

كُكُرچگونُ көкүрчгун — каптар.

Бу бўлимнинг феъллари

الْقَتِيَّيُ алқтй: اَلْتَوَارِنُ الْقَتِيَّيُ ол таварін алқтй — у молини йўқ қилиб юборди. Башқаси ҳам шундай. (القار القماق) алқар, алқмақ). Билгилки, икки сукунли ҳарфи ёнма-ён келган сўзлар оздир. Чунки икки сукунли сўзларнинг ёнма-ён келиши фақатгина ن، ل، ر ҳарфлари дейилган уч ҳарф билан қўшилиб келгандагина мумкин. Бу ҳол исм ва феълларда кенг қўлланувчи қоидадир.

Икки сукунлиларнинг ёнма-ён келиши фақат ана шу ҳарфларга боғлиқдир. Бу ҳарфлар талаффузи оғир сўзларни енгиллатади. Икки ҳарф бир ҳарф ҳолига ўтади. Шунинг учун шоирлар буларни бир ҳарф ҳисоблаб, бир ҳарф қаторида қўллашлари мумкин (вазнга зарар келмайди).

اُرْكْتِيَّيُ ўрктй — ҳуркди*. قَوِيَّيُ اُرْكْتِيَّيُ қой ўрктй — қуй кечаси ёки кундузи чиябўри ёки шунга ўхшашлардан

* Навойда „ҳуркмоқ“ сўзи айнан шундай қўлланган:

Фарқингки эмиш қуш ошённи,
Ким уркитур эркин акдин они.

хуркиди. **بُدُونُ اِرْكِنِي** будун ўркти—халқ душман келишидан чўчиди. Одамлар орасида хавф, ваҳима пайдо бўлди. (**اِرْكَا، اِرْكَاك**) ўркәр, ўркмәк).

اِرْكِنِي іркти—тўплади **اِرْكِنِي تَوَار** әр тавар іркти—одам мол тўплади. Бошқаси ҳам шундай. (**اِرْكَا، اِرْكَاك**) іркәр, іркмәк).

سِرْجِدِي сөрчдї—**اَت سِرْجِدِي** ат сөрчдї—от чўчиди. Бошқаси ҳам шундай. (**سِرْجَا، سِرْجَاك**) сөрчәр, сөрчмәк).

سَنْجِدِي санчдї: **اَلْ اَنِي بِيَاكِن سَنْجِدِي** ол анї бичәкин санчдї—у уни пичоқ билан урди. Бошқаси ҳам шундай.

سَنْجِدِي санчдї—енгди. **بَاك يَغْسِن سَنْجِدِي** бәг јағисин санчдї—бек душманини енгди. (**سَنْجَا، سَنْجَاك**) санчар, санчмоқ).

كُرْسِدِي гўрсдї: **يَكْت قَانْكَا كُرْسِدِي** јігит қанқа гўрсдї—йигит қонга тўлди, семирди. Ҳаттоки, ундан эркаклик аломатлари кўриниб қолди. Бу сўзнинг асл маъноси хамир ва шунга ўхшаш нарсаларни идиш (тоғора)га тўлдириб солингач, бир оз вақт ўтиши билан, агар хамир яхши бўлса, кепчиб идишдан ошиб-тошиши маъносидадир. (**كُرْسَا، كُرْسَاك**) гўрсәр, гўрсәмәк). Бунинг асли такабур, мағрур одам маъносида бўлиб, исмга **سَادِي** садї қўшиб ясалган феълдир. Маъносини юқарида баён қилганмиз. (**كُرْسَا، كُرْسَاك**) гўрсар, гўрсәмәк).

سِرْقِدِي сарқдї—силқиди, сирқиди, сизди. **سَوْف سِرْقِدِي**

сув сарқдї—сув сирқиди. Шунингдек, ҳар бир суюқ нарса бир нарсдан томчилаб сизса ҳам бу сўз қўлланади.

سِرْقِدِي сарқдї—уюшди. **اَزَاكِم سِرْقِدِي** азақим сарқдї—ҳайвонни минишдан чарчаб, оёғим уюшди. (**سِرْقَار**) сарқар, сарқмақ).

قِرْقِدِي қорқдї—қўрқди. **قُل تَنْكِرِيدَن قِرْقِدِي** қул тәнридан қорқдї—қул улуг тангридан қўрқди. Ҳар ким бирор нарсдан қўрқса ҳам бу сўз қўлланади. (**قِرْقَا، قِرْقَاك**) қорқар, қорқмақ).

Мақолда шундай келган: **قَرِي اَكْرُ بَلْدُو قَا قِرْقِمَاس** қарї бкўз балдуқа қорқмас—қари ҳўкиз болтадан қўрқмайди. Чунки у одатлангандир³²⁵.

Шеърда шундай келган:

قِرْقِمَا اَنَكْر اَتْرُو تَرْب تَكْرَا يِرَا
قَبَسَا اَنِيكَ اَلْبَغْتِن اَنَدَن يِرَا

Қорқма анар отру туруб тәгра јўрә

Қапса анїң алпағутін андан јура.

Душмандан қўрқма, уни қарши ол, унинг ёнида тур, ботирларини улоқтириб ташла, қоғозни бурдалагандек бурдала.

³²⁵ Басим Аталай нусхасида босма нусхада бўлмаган қуйидаги жумлалар орттирилган: бу мақол одатланган нарсаси билан қўрқитмоқчи бўлган бир кишига нисбатан қўлланади. Чунки у одам, қари ҳўкиз болтага одатлангани каби, қўрқитилган нарсага одатлангандир (қаранг., Девон“ таржимаси, III том, 422-бет).

قِرْقَدِي қірқді: اَلْ قُوَيْنُ قِرْقَدِي ол қојун қірді—құйнинг юнгини қірқди. Бошқаси ҳам шундай. (قِرْقَار، قِرْقَمَاق) қірқар, қірқмақ).

سِلْكَدِي сiлкді: اَرِيغَاجُ سِلْكَدِي әр jғач сiлкді—одам дарахт-ни силкитди. Бошқаси ҳам шундай. (سِلْكَار، سِلْكَمَاق) сiлқар, сiлқмақ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари
اَنَدَغَرْدِي андғарді: اَلْ اَنِي اَنَدَغَرْدِي ол анi андғарді— у унга қасам ичирди. (اَنَدَغَرْمَاق) андғарур, андғармақ).

كُنْدَغَرْدِي кўндғарді: اَلْ يِغَاجُ كُنْدَغَرْدِي ол jғач кўндғарді— у ёғочни тиклаб қўйди. Бошқаси ҳам шундай. اَغْرَبِنِي كُنْدَغَرْدِي ағрiни кўндғарді—ўғрини юмшатиб иқрор қилдирди. اَلْ اَنِي يَوْلَقَا كُنْدَغَرْدِي ол анi јолқа кўндғарді—у уни йўлга бошлади. Бошқаси ҳам шундай. (كُنْدَغَرْمَاق) кўндғарур, кўндғармақ).

كِرْتَكُنْدِي кiртгўнді: قُلْ تَنْكِرِيكَا كِرْتَكُنْدِي қул тўнригi кiртгўнді—қул улуғ тангрининг бирлигига иқрор бўлди ва худонинг пайғамбарига ҳам ишонч билдирди, тасдиқлади. Шунингдек, одам айтганига

ёки қилган ишига иқрор бўлса ҳам бу сўз қўлланади. (كِرْتَكُنْدِي كِرْتَكُنْمَاق) кiртгўнур, кiртгўнмақ). Бу бўлимнинг буйруғи беш ҳарфлидир. Чунончи, يِغَاجُ كُنْدَغَرْدِي jғач кўндғар — ёғочни тикла, تَنْكِرِيكَا كِرْتَكُنْدِي тўнригi кiртгўн — улуғ тангрига ишон, гапларидаги буйруқлар каби.

Бу феъллардан иккинчи бир ишловчига ўтувчи ўтимли феъл ясаш учун узакка бир ت-т ҳарфи орттириш усули қўлланади. У вақт феълда икки сукунли ҳарфнинг ёнма-ён келиш ҳолати пайдо бўлади. Чунончи: اَلْ نَانَكُ بَرَكَلْتِي ол нiн бiрклiтти—у нарсани сақлашга буюрди. Яна: اَلْ يِغَاجُ كُنْدَغَرْتِي ол jғач кўндғартти—у ёғочни тиклашга буюрди каби. Бошқаси ҳам шундай.

Бу бўлимда ўтимли феъл ясовчи ت ва تر тур. غ ва غر-ر ғур, ك ва كر-ر кўр || гўр қўшимчалари қўлланмайди. Чунончи: بَرْتَرْدِي бартурді—бордирди, اَلْ اَنِي تَدَغَرْدِي ол анi тодғурді—у уни тўйғизди, تَنْكِرِي اَلْ كُرْتَكُنْدِي тўнри oлўк тiргўрді—худо ўликни тирғизди гапларидаги تَر тур, غر ғур, كر кўр || гўр қўшимчалари каби.

Бу бўлимнинг музоафлари

تَرْسَاكُ тирсгак — кўз қовоғининг четларига, яъни киприк чиқадиган жойларга чиқадиган майда-майда чиқиқ, ҳуснбузар.

تَرْسَاكُ тирсгак — тирсак.

Музоаф исмларда ўртаси сукунли сўз бўлмайди. Фақат مَكَّة маккаҳ сўзигина ўртаси сукунлидир. Бу сўзда икки ك-к бордир. Макка—Чиндан келтирилладиган бир хил сиёҳдир. Туркий ёзувлар шу (сиёҳ) билан ёзилади. Сўз охиридаги • нинг асли الف дир.

Ўртаси сукунли сўзлар тўрт ҳарфдан ортиқ ҳарфли сўзларда бўлмайди.

Бу бўлимнинг феъллари

أَرْتِي артти — ортди. نَأْتِي نَأْتِي нац—нарса ортди. أَرْتِي نَأْتِي анің әјәгүсі артти—унинг қовурғаси ортди. Бу катталашиш, қаршилиқ қилишдан киноядир. (أَرْتَارُ أَرْتِمَاقُ артар, артмақ).

أَرْتِي өртти — бекитди, яширди. أَلْ أَرْتِي نَأْتِي ол өртти нәннә—у нарсани бекитди. (أَرْتَارُ: أَرْتِمَاقُ) өртәр, өртмәк).

أَرْتِي эртти — ўтди. أَدْلَاكُ أَرْتِي özläk эртти — закон ўтди. أَرَأْفَدْنِ أَرْتِي әр аwиндән эртти—одам уйидан ўтди. Бир ердан ўтган ҳар бир кишига ҳам бу сўз қўлланади, (أَرْتَارُ: أَرْتِمَاقُ) эртәр, эртмәк).

بَرْتِي бэртти: أَلْ أَلْكَنْ بَرْتِي ол анің әлгін бэртти— у унинг қўлини майиб қилди. Ҳар нарсани ҳам биров билмай яраласа ёки синдирса ҳам бу сўз қўлланади. (بَرْتَارُ: بَرْتِمَاقُ) бэртәр, бэртмәк).

تُرْتِي туртти—суртди. كُونْكَ يَأْغُ تُرْتِي көнә јағ туртти— кўнга ёғ суртди. Ҳар бир нарсани суртишга ҳам бу сўз қўлланади. (تُرْتَارُ: تُرْتِمَاقُ) туртәр, туртмәк).

تَرْتِي тәртти — тортди. أَلْ يَرْمَاقُ تَرْتِي ол ярмақ тәртти— у тангани тортди, ўлчади. Бошқаси ҳам шундай.

تَرْتِي тартти — чўзди. أَلْ يِبْ تَرْتِي ол јіп тартти— у ипни чўзди. Бошқаси ҳам шундай.

تَرْتِي тартти: أَلْ تَرْتُنْ تَرْتِي ол тартин тартти—у таом тортди, келтириб қўйди. Ҳар нарсанинг тортилишига ҳам бу сўз қўлланади. (تَرْتَارُ: تَرْتِمَاقُ) тартар, тартмақ).

تَرْتِي тартти — тортмоқ, ечмоқ. أَلْ أَتُكُنْ تَرْتِي ол этүгін тартти—у этигини тортди.

Мақолда шундай келган: سُوْفُ كُرْمَاكِنْجَا أَتُكُ تَرْتِمَاقُ

суф кўрмәгінчә этүк тартма—сув кўрмасдан олдин этикни ечма. Бу мақол ишларда мулоҳазали бўлишга ундалган кишиларга нисбатан қўлланади.

جَرْتِي јартти: أَلْ جَرْتِي نَأْتِي ол јартти нәцнә—у нарсани қутқарди, бўшатди.

جَرْتِي Järtti — синдирди. اَلْ يَرْمَاقُ اَوْجُنْ جَرْتِي ол жар-мақ учін Järtti—у танга ėнини синдирди. Атрофи синдирилган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (جَرْتَارُ جَرْتِمَاكُ Järtär, Järtmäk).

سُرْتِي сўртти: اَلْ اَتْمَاكَا يَاقُ سُرْتِي ол этмәкка Јағ сўртти—у нонга ėғ сурди.

سُرْتِي сўртти—суркади. اَلْ يَرْمَاقُ تَاشَقَا سُرْتِي ол жармақиғ ташқа сўртти—у тангани тошга суркади. Башқаси ҳам шундай. (سُرْتَارُ سُرْتِمَاكُ сўртар, сўртмәк).

كِرْتِي кәртти—кертди. اَلْ يَغَاجُ كِرْتِي ол Јғач кәртти—у ėғоч керти. Бошқаси ҳам шундай. اَلْ قَلْنُ بَيْسِنِي كِرْتِي ол қулн бојнн кәртти—у қулининг буйнини кертди. Бу қулни хўрлаш, таҳқирлашдан киноядир. (كِرْتَارُ كِرْتِمَاكُ кәртәр, кәртмәк).

Бу бўлимнинг буйруқ шакли уч ҳарфлидир. Чунончи: اَرْتُ әрт — ўтгил. كِرْتُ кәрт—керт каби. Бу феъллар аслида уч ҳарфли бўлиб, талаффузда икки ҳарфлидир. Ҳар хил сарфланиш (феъл турлари) юқорида баён қилинган қоидага мувофиқ тузилади.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اِبْرْتِمُ òпўрттум: مَن اَنْكِرْ سَوْتُ اِبْرْتِمُ мән аңар суф òпўрттум—мен уни сув ичишга буюрдим, сув ичиртирдим. Бошқаси ҳам шундай. (اِبْرْتِمُنْ اِبْرْتِمَاكُ òпўртүрмән, òпўртмәк).

اَسْرْتِي әсўртти—маст қилди. سَجِيكُ اَنِي اَسْرْتِي сүңик ани әсўртти—май уни маст қилди (اَسْرْتُو اَسْرْتِمَاكُ әсўртүр, әсўртмәк).

اِسْرْتِي ісіртти—тишлатди. اَلْ اَنْكُرُ اَنْمَاكُ اِسْرْتِي ол аңар этмәк ісіртти—у унга нон тишлатди. Бошқа бир нарса тишлаган кишига ҳам бу сўз қўлланади. (اِسْرْتِمَاقُ اِسْرْتُو اِسْرْتِمَاكُ ісіртүр, ісіртмәк).

اِكْرْتِي әгиртти—йигиртирди. اَلْ كُنْكَا يِبْ اِكْرْتِي ол гўңгә јіп әгиртти—у чўрисига ип йигиртирди. Қўрғонни қўлга олиш учун диққат билан кузатишга буюрилса ҳам шу сўз қўлланади. (اِكْرْتِمَاكُ اِكْرْتُو әгиртүр, әгиртмәк).

اَلْرْتِي алартти—олайтирди. اَلْ اَنْكَارُ كُوْزِنُ اَلْرْتِي ол аңар кўзин алартти—у унга кўзини ёмон қараш билан олайтирди. (اَلْرْتِمَاقُ اَلْرْتُو алартур, алартмәк).

اَلْاَرْتِي ilärtti — илаштирди. اَلْاَرْتِي
ол аниң [кбзида бир нәң ilärtti — у унинг күзига
бир нарса хәлини илаштирди.

اَلْاَرْتِي اَلْاَرْتِي ilärtür, ilärtmäk).

اَلْاَمْرْتِي әмүртти — тинчлатди. اَلْاَمْرْتِي
ол аниң өпкәсин әмүртти — у бекнинг ғазабини
тинчлатди. Шунингдек, бу сүз тойни үйноқилиги-
дан тинчитиб, ювошлатиб, ром қилинса, (ёки) қо-
зон қайноғини пасайтириб тинчитилса ҳам бу сүз
қўлланади. Шеърда шундай келган:

تُسْنُ مِنْبِ سَكَرْتَسْنِ اَسْزَلِكُنْ اَمْرْتَسْنِ
اَقْاَكِيْ كَيْ قَيْمْتَرْتَسْنِ تَتْمِشْ سَانِيْ اَمْنَلِمِ

Тосун мунуп сәкіртсүн
әсізлігін әмүртсүн
итқа кәжік қајтартсун
Тутмиш³²⁶ сані умналім.

Бир йигитни таърифлаб шундай дейди: у ми-
нилмаган бир (үйнақи) тойни минсин, уни ром қил-
син, той устида ов қилсин, ов ҳайвонларини биз

³²⁶ Тўртинчи мисрадаги تَتْمِشْ сўзини тутмиш ёки јәтмиш ўқиш ҳам мумкин-
дир. Лекин арабча иборага кўра тутмиш ўқиш мувофиқроқдир. Бу мисрадаги умид-
ланайлик маъносидаги اَمْنَلِمِ умналім сўзининг таржимаси فَرَجُوا бўлиши
керак эди, فَرَجُوا шаклида кичик бир хатога йўл қўйилган.

томонга қайтариш учун итларни овга солсин. Сўнг
биз овни қўлга киритган ҳисоблаб, унинг гўштли-
рини ейишга умидланайлик.

جَبْرْتِي чубартти: اَغْرِي اَرِكْ جَبْرْتِي оғри әрик чубартти —
ўғри одамларнинг молларини шилди, сўйиб олиб
яланғоч қолдирди. جَبْرْتِي جَبْرْتِي чубартур, чубарт-
мақ).

Бу сўз جَبْرْتِي чубартурсиди шаклида ҳам
қўлланади.

جَبْرْتِي јибіртти — ҳул чивиқ билан урди. اَلْاَغْلَنْ جَبْرْتِي
ол оғлн јибіртти — у ўғлини ҳул чивиқ, новда билан
урди. جَبْرْتِي جَبْرْتِي јибіртур, јибіртмақ).

قَبْرْتِي қопуртти: اَلْاَرِكْ اَرْنَدَنْ قَبْرْتِي ол әрик орнндн
қопуртти — у одамни ўрнидан қўзғотди. Бошқаси
ҳам шундай. قَبْرْتِي قَبْرْتِي қопуртур, қопурт-
мақ).

قَبْرْتِي қабартти: اَتُكْ اَذَاغْ قَبْرْتِي әтүк азақғ қабартти —
этик оёқни қабартиб шиширди. Бу шиш қабариб
туриш, демакдир. قَبْرْتِي قَبْرْتِي қабартур, қа-
бартмақ).

قَبْرْتِي қабартти — бўрттирди. اَلْاَلْ سُوْزُكْ قَبْرْتِي ол сөзүг
қабартти — у сўзни бўрттирди. Сўзни семиртира-
диган, бўрттирадиган, ошириб-тоширадиган кишига
قَبْرْتِي қабартған дейилади.

كُوبِرْتِي kōpurtti—кўпиртирди. اوت اشجنى كُوبِرْتِي ot ashichni kōpirtti—ўт қозонни кўпиртирди. Бир нарса лаб, сув ва шунга ўхшашларни кўпиртирса ҳам шу сўз қўлланади. (كُوبِرْتِي كُوبِرْتِي kōpirtti kōpirtti).

قَاتِرْتِي қатіртті: اَتِغ قَاتِرْتِي atig qatirtti—отни қайтартирди, қайтаришга буюрди. (قَاتِرْتِي قَاتِرْتِي qatirtti qatirtti).

قَاجِرْتِي қачуртти—қочиртирди. اَلْ اَنِ قَاجِرْتِي al aniqajirtti—ол ани қачуртти—у уни қочиртирди. (قَاجِرْتِي قَاجِرْتِي qajirtti qajirtti).

قَازِرْتِي қазіртти—қайирди. اَلْ اَنِكْ يِنِن قَازِرْتِي al anik yinin qazirtti—ол аниң бој-ниң қазіртти—у унинг буйини қайирди. (قَازِرْتِي قَازِرْتِي qazirtti qazirtti).

قَارَارْتِي қарартти—қорайтирди. اَلْ اَنِكْ تُونِن قَارَارْتِي al anik tunin qarartti—ол аниң тонін қарартти—у унинг тўнини қорайтирди. Бошқаси ҳам шундай. (قَارَارْتِي قَارَارْتِي qarartti qarartti).

قَازِرْتِي қізартти—қизартирди. اَلْ قَازِرْتِي نَانِكِنِي al qazirtti nanikinii—ол қізартти нәңни—у нарса қизартирди. (قَازِرْتِي قَازِرْتِي qazirtti qazirtti).

سَافِرْتِي sawurtti—совуртирди. اَلْ اَنِكْ تَرِغ سَافِرْتِي al anik tarigh safirtti—ол анар таріғ sawurtti—у унга буғдой совуртирди. Бош-

қаси ҳам шундай. (سَافِرْتِي سَافِرْتِي sawurtti sawurtti).

سَافِرْتِي сәкіртти—сакратди. اَلْ اَت سَافِرْتِي al at safirtti—ол ат сәкіртти—у отни сакратди. Бошқаси ҳам шундай. (سَافِرْتِي سَافِرْتِي safirtti safirtti).

كَچُرْتِي кәчуртти—кечиртирди. اَلْ اَنِكْ سُوْف كَچُرْتِي al anik suwuf kachirtti—ол аңар суw кәчуртти—у уни сувдан кечиртирди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, бировнинг бир ишини кечиришга ҳам бу сўз қўлланади. (كَچُرْتِي كَچُرْتِي kachirtti kachirtti).

Чунончи: سَافِرْتِي сәкірт—сакрат каби. Лекин бу сўз талаффузда уч ҳарфли кабидир. Исми фоил* (ишловчини англатувчи сифатдош), исми мафъул** (иш бажарилганликни англатув-

* Исми фоил—феълдан ясалиб ишнинг ишловчисини билдирган сўзлар демакдир. Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, бу хил сўзлар ўзакка турлича аффикслар қўшиб ясалар ва турлича функциялар бажарар эди. Буларнинг ҳар хил турлари ва ҳар хил диалектларда фарқли бўлгани „Девон“да кенг изоҳланган. Чунончи, ишнинг давомини билдирувчилар, ишнинг ишлаш ниятида эканини билдирувчи сўзлар, ишнинг ишлаш орзусида эканини билдирувчи сўзлар, ёки ишнинг ишлаш унинг вазифаси эканини билдирувчи сўзларнинг ҳар бири турли хил стилистик хусусиятларга мос қўлланиш усуллари „Девон“да муфассал изоҳлаб берилган. Буларнинг ҳар бири исми фоил деб аталган.

** Исми мафъул—феълдан ясалиб, ишнинг ишланганини билдирган сўзлар. Булар ўзак хусусиятига мувофиқ ўзакка турли хил аффикслар қўшиб ясалади. Буларнинг турли хил функциялари ва ясалиш усуллари „Девон“да мукамал изоҳланган.

чи сифатдош), жой оти*, пайт оти** ва қурол отлари*** юқоридаги бобларда баён қилинган қоидаларга мувофиқ ясалади. Буларда қоида бир хил, ўзгаришсиздир.

Бу бўлимнинг мисол тури

يَا لَتَغَا جалтга—масхара қилиш. اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ اَلْ ол анї

жалтга қилди — у уни мазах қилди, масхара қилди.

يَلْدُرُقُ جалдруқ — ялтироқ. نَانُكُ جалдруқ нән

— жилваланган каби ялтироқ нарса. Бошқаси ҳам шундай. Серсавлат хотинларга اَشْلَارُ جалдруқ

эшлар дейлади, зийнатли, ясамол хотин, демакдир.

Бу сўзларнинг биринчи ҳарфи ي (ўтру) билан қўллаш ҳам бор.

يَرِمَاقُ Јармақ — танга (пул). Уйғурча. Бу сўзнинг يَرِمَاقُ Јармақ шакли ҳам бор.

Бу бўлимнинг музоафи

يَرَسْغَاغُ Јарсгағ — тоғ ва бошқа ерлардаги тирғанчиқ жой.

Бу бўлимнинг бошқа тури

يَلْدُرْغَا جулдурға — қиличдай, узун ўсадиган буйдор бир ўсимлик. Баъзан бу сўзни يَلْدُرْغَا Julдурға шаклида ҳам талаффуз қилинади.

* Жой оти — Исми замон — феълдан ясаиб ишнинг бўлган вақтини билдирган сўзлар демакдир.

** Пайт оти — Исми макон — феълдан ясаиб ишнинг ишланган — ишланадиган ўрнини билдирган сўзлар.

*** Қурол оти — Исми олат — феълдан ясаиб ишнинг ишлаш қуролини билдирадиган сўзлар демакдир.

اَيَا يَرَسْغُو a Ја Јарсгў — кўршапалак (чигилча). Баъзилар يَرَسَا Јариса дейдилар.

Охирги ҳарфи иллатли (а-әли) сўзлар

يُرْنَجْغَا Јурнчға — йўнғичқа.

يَلْنَجْغَا Јилнчға: يَلْنَجْغَا اَشْ Јилнчға аш — ёғи, тузи, таъми бўлмаган таом.

يَمُرْتْغَا Јумуртға — товуқ ва бошқа қушлар тухуми. Одам ва бошқа ҳайвонлар турмуғига ҳам يَمُرْتْغَا Јумуртға дейлади.

يَمِيرْتْغَا Јимиртға: يَمِيرْتْغَا يَاشْ Јимиртға јаш — исмалоқ, гул-карам каби ҳар қандай томирсиз кўк ўт. Шунингдек, ҳар бир новдали нарсага ҳам бу сўз қўлланади. Бодрингга ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бўлимнинг феъллари

يَاذْتِي Јазтї — ёзди. اَلْ يَاذْتِي نَانْكُنِي ол Јазтї наңнї — у бир нарсани ёзди. Чунончи, дастурхонга нонни ёзиш каби. يَازُ. يَازُ. Јазар, Јазмақ).

يُوزْتِي Јузтї — артди. اَلْ تَبْرَاقُ يُوْزْنَدِنْ يُوْذْتِي ол тупрақ Јузиндин Јузтї — у юзидан тупроқни артиб тозалади.

يُوزْتِي Јўзтї — ўчирди. اَلْ بَتِّكُ يُوْذْتِي ол битик Јўзтї — у хатни қириб ўчирди. Бошқаси ҳам шундай. (يُوْذَارُ. Јузар, Јузмақ).

يُوزْتِي Јўзтї — юклади. اَلْ يُوْكُ يُوْذْتِي ол Јўк Јўзтї — у юкни юклади, ортди. (يُوْذَارُ. Јузар, Јўзмақ).

يَبْدِي jīzti: اَلْ يَتَكَكَّ يَبْدِي ol jətgäk jizti — у оғир юк боғини бириктирди. (يَبْدِي jīzär, jīzmäk).

Бу бўлимнинг уч ҳарфлилари

يُورْتِي jortti: اَتْلَغُ يُرْتِي атлиғ юртти—отлиқ отни тўрт оёқлаб қаттиқ чоптирди, йўртди. (يُورْتِي jorttur, jortmaq).

Бу сўзнинг يُرْتَارُ jortar шакли ҳам бор.

يُيْرْتِي jirtti — йиртиди. اَلْ تُونِنِ يُرْتِي ol tonin jirtti — у тўнини йиртиди. Бошқаси ҳам шундай (يُرْتَارُ jirtar, jirtmaq).

يَبْنَجْدِي jəncdi: اَلْ قَاغُونُغُ يَبْنَجْدِي ol qağunug jəncdi — у қовунни оёқ ости қилди, пайҳон қилди, эзди, янчди. Бошқаси ҳам шундай. Шунингдек, одам ҳар нарсани тишлари билан янчиб, бир қисмини бошқа қисмига қўшиб юборса ҳам шу сўз қўлланади. (يَبْنَجْمَاكُ jəncjär, jəncmäk).

يَلْقَدِي jalqdi: اَلْ يَاغُقَا يَلْقَدِي ol jağqa jalqdi — уни ёғ ейиш оғир қилди, жуда тўйиб кетди³²⁷. (يَلْقَارُ jalqar, jalqmaq).

Мақолда шундай келган: يَلْقَسَا يَمَا يَاغُ اَذْكَوْ jalqsa jəmä jağ əzğū, kūj sə jəmä

³²⁷ Навойида ҳам бу сўз шу маънода (тўйиб кетмак, безор бўлмақ маъносида) қўлланган.

Қулоғим ёлқибон эл қарғишидин („Хамса“, 245-бет).

кўн эзғу—одам ёғдан тўйиб, лоҳасланса ҳам у тотсиз, тузсиз таомдан яхшидир. Қуёш агар одамни куйдурса ҳам, туман ва булутли ҳаводан яхшидир.

يُلْقَدِي julqdi — шилди. تَاشُ اَنْكُ اَذَاقْنُ يُلْقَدِي таш анин азақин юлқди — тош унинг оёғини шилиб юборди. Шунингдек, ҳар нарса бир нарсани шилса ҳам бу сўз қўлланади. (يُلْقَارُ julqar, julqmaq).

يُلْقَدِي julqdi — юлди. اَلْ اَنْدِنُ نَانِكُ يُلْقَدِي ol andin nanik julkdi — у ундан бир нарсани юлди, юлиб олди. Бунинг маъноси — у ундан фойдаланди, қўлга киритди, демакдир³²⁸. (يُلْقَارُ julqar, julqmaq).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

يَاپُورْتِي japurtti — ёпишга буюрди. اَلْ سُوْرُكُ يِيْرْتِي ol sūrūk jurtti — у сўзни ёпиб кетишга буюрди. Бирор ишни ёпиб кетишга ҳам бу сўз қўлланади.

يَاپُورْتِي japurtti: اَلْ يِيْرِكُ يِيْرْتِي ol jərig japurtti — у ерни текислатди. Ҳар қандай сочилган бир нарсанинг бўлақларини бир-бирига қўшишга ҳам бу сўз қўлланади. (يَاپُورْتُ japurtur, japurtmak).

يَاШАРْتِي jashartti — яшнатди. يَغْمُرُ اَتَغُ يَشْرْتِي jağmur atug jashartti — ёғмур отуғ яшартти—ёмғир ўтларни яшнатди. (يَشْرْتُ jashartur — jashartmaq).

³²⁸ Бу сўз бизда ҳозир, асосан, юлмақ шаклида қўлланади, юлқимоқ шакли озроқ ишлатилади. Баъзан ҳар икки сўз қўшоқ ҳолда ҳам қўлланади. Бу сўзларда ҳозир манфий отенка кучли. Навойида ҳам шундай:

Сочидин юлса бўлмақ бирла маҳжур.

اَلْ اَنْكَرُ اَوْنُ يَغْرَتِي جۇغۇرتتى — хамир қилдирди. يَغْرَتِي
ол аңар ун југуртти—у унга унни хамир қилдирди.
(يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي يَغْرَتِي)
(југуртур, југуртмақ).

يُغْرَتِي جۇغۇرتتى — югуртирди. اَلْ اَنِي يَكْرَتِي ол ані ју-
гуртти—у уни югуртирди. يَكْرَتِي يَكْرَتِي يَكْرَتِي يَكْرَتِي يَكْرَتِي
(југуртмақ).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

يَلْدَرَدِي жалдрадї: كُونُ يَلْدَرَدِي кўн јалдрадї—кун озгина
ёритди. Чақмоқ, олов ва шунга ўхшашларнинг оз-
гина ялтирашига ҳам бу сўз қўлланади (يَلْدَرَدِي يَلْدَرَدِي يَلْدَرَدِي)
(јалдрїр, јалдрїмақ).

يَلْدَرَدِي јулдрадї—ялт этди. قَلِيحُ يَلْدَرَدِي қіліч јулдрадї—
қилич ялт этди. Ҳар қандай бир гавҳар ва маъ-
даний нарса ялт этса ҳам шу сўз қўлланади. Би-
ринчи ҳарф ی (утру) ли бўлса, гавҳар ялтироғи ی
а ли бўлса, нур маъносидадир. (يَلْدَرَدِي يَلْدَرَدِي يَلْدَرَدِي)
(јулдрїр, јулдрїмақ).

Бу бўлимнинг манқус тури

اِيْنِجُ инч — тинч, шундан олиниб, كُنْجُلُ اِيْنِجُمُو кўнҗул
інчму—кўнглинг тинчми дейилгандаги каби.
اِيْنِجُ كَنْدُ инч кэнд —Муқанна фуқароси яшаган шаҳарнинг
номи. Сўнг хароб бўлган.

كَالِحُ кәнч — бола. Бу сўз ҳайвонларнинг кичигига ҳам
қўлланилади.

كَالِحُ لِيُو кәнч лијў — хонларнинг тўйларида ёки байрам-
ларида талаш учун ўттиз газ баландлигида қилин-
ган минорадай дастурхон.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

قَاغْفَرُ қафғар — заъфар рангидаги ипак кийимлик.

بَارْلِغُ барліғ: اَرُ بَارْلِغُ барліғ эр—давлатманд, молдор
одам.

اَوْزَلِكُ оўзлік — хусусий от. Одамнинг ўзига хосланган
ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бўлимнинг феъллари

اِيْذَتِي їзті — юборди. اَلْ مَنَاكَ اَتُ اِيْذَتِي ол мәнә ат їзті—
у менга от юборди. Бошқаси ҳам шундай. تَنْكُرِي
тэнкри јалавач їзті—худо пайғамбарлар-
ни элчи қилиб юборди. (اِيْذَمَاقُ اِيْذَمَاقُ)
(їзур, їзмақ).

يَذْتِي јэзті: اَنْكَ كُوْزِي يَذْتِي анің көзі јэзті—унинг кў-
зи, кўриши заифлашди. (يَذَمَاقُ يَذَمَاقُ)
(јэәр, јэәмәк).

بُوْذَتِي бузті: اَرُ تَمَلْعَقَا بُوْذَتِي эр тумлуғқа бузті — одам
совуққа қотди, совуқдан ўлди. (بُوْذَمَاقُ بُوْذَمَاقُ)
(бузар, бузмақ).

تُوْذَتِي тозті — тўйди. مَنَاكَ قَرْنُ تُوْذَتِي мәннің қарін тозті—
менинг қорним тўйди. (تُوْذَمَاقُ تُوْذَمَاقُ)
(тозар, тозмақ).
تُوْزُوْرُ тозур варианты ҳам бор.

تَيْدِي tīzti — тийди. أَلْ أَلِيْ أَشَقَا تَيْدِيْ ол анī ашқа тīzti — у уни ошдан тийди. Ҳар нарсани тийишга ҳам бу сўз қўлланади. (تَيْدِيْ تَيْدَار. тīзар, тīзмақ).

سُوذِيْ suzti — тупурди. اَرُّ سُوذِيْ ەر сузti—одам тупурди. (سُوذِيْ سُوذَار. сузар, сузмақ).

Мақолда шундай келган: كَوَّكَ سُوذَسَا يُوَزْكَا تَشُوْرُ көккә сузса жүзгә түшүр—кимки осмонга тупурса, юзига тушади. Бу мақол мартабаси ўзидан катта одамлар билан душманлашувчи кишига нисбатан айтилади. Яъни душманлик ва унинг жафоси тупук юзга тушгандек, ўзингга қайтади, демакдир.

سِيذِيْ siyti — сийди. اَرُّ سِيذِيْ ەر siyti—одам сийди. Бошқаси ҳам шундай. (سِيذِيْ سِيذَار. siзәр, siзмәк).

قَاذِيْ qazti — қазти. اَرُّ قَاذِيْ ەر қазti—одам қор бўронидан ўлди. (قَاذِيْ قَاذَار. қазәр, қазмақ).

قُوذِيْ quozti — қолдириб кетди, қўйиб кетди. اَلْ اَيْشِن قُوذِيْ ол ишин қозti—одам ишини қўйиб кетди. Ҳар нарсани қўйиш, ташлашга ҳам бу сўз қўлланади. (قُوذِيْ قُوذُوْر. қозур, қозмақ). Шеърда шундай келган:

أَغْلَمُّ سَنَكَا قَدْرَمَنْ أَرْدَمَ أَكْتِ خَمَارُو
بَلْكََا أَرَكْ بَلْبُ اَيْسَنْ بَقْلَ أَنْكَ تَبَارُو

Оғулум сәнә қозурмән ардам бгўт хумару
билгә эриг болуп сән баққил анїң табару.

Ўғлим, сенга мерос қилиб эзгу хулқ, одобни қолдираман. Агар илми, ақлли одамларга йўлиқсанг, уларга яқинлаш, улардан фойдалан.

كَاذِيْ kazti — кийди. اَرُّ تُونْ كَاذِيْ ەر тон кәzti — одам тўн кийди. Бошқаси ҳам шундай. (كَاذِيْ كَاذَار. кәзәр, кәзмәк).

كُوذِيْ kuzti — кутди. اَلْ مَنِيْ كُوذِيْ ол мәнi күзti—у мени кутди. (كُوذِيْ قُوِيْ كُوذِيْ ол қоj күзti—у қўйни кутди, қўриқлади. Бошқаси ҳам шундай (كُوذَار. күзәр, күзмәк).

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР

زَانْبِيْ zanbi — чигирткага ўхшаш бир жонивор. У ёзининг иссиқ вақтларида кечаси ўтади.

زَانْبِيْ zanbi: زَانْبِيْ اَرْتُ занби арт — قُجْنُكَارُ بَاشِيْ Қочқар башī билан بَلَسَاغُونْ Боласағун орасидаги бир дара.

سَافِجِيْ sawchi — улуғ тангри юборган элчилар (пайғамбарлар)дан бири. Бу сўзнинг асли хабар, мақол ва сўз маъносидаги سَافُ saw сўзидан олинган. Пайғамбар ана шуларни (сўзларни) одамларга етказди.

سَافِجِيْ sawchi — совчи. Куёв билан келин авлоди орасида хат билан юрувчи элчи (ўғузча).

كارزو kār žū—ғўлак. Лойдан юмшоқ қилиб ясаиб, камонга қўйиб отилади. Бу сўз икки махраж орасида талаффуз қилинадиган **ژ**-ж лидир.

سالچي салчї—ошпаз. Аслида бу сўз шу маънода бўлса-да, сўнг ошпаз пичоғига нисбатан ҳам қўлланган. **سالچي بچاك** салчї бїчак дейилгани каби.

جاڧلي jawlī—олов учун ёқиладиган ёнғоқ пўчоғи, шафтоли данаклари,

چوڧلي chōwli—тутмоч сузиладиган човли. Бу ҳўл новдалардан чўмич шаклида тўқилиб ясалади.

كاڧلي kawli—дарё оғзи.

Бу уч сўз канжакчадир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اسرتغۇ اسرتغۇ ات اسرتغۇ от—аксиртирадиган ўсимлик.

اڧرتغۇ aфартғу—янчилган буғдойдан қилинган ичимлик (бўза).

اسرتغۇق اسرتغۇق ار اسرتغۇق әр—ақли, зийрак одам.

اميرجكا әмирчкә—қулоқ кемирчаги.

قالدۇرغا қалдурға: **قالدۇرغا تون** қалдурға тон—шалдироқ тўн. Қоғоз ва бошқа шунингдек шалдирайдиган нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

Бу бобнинг феъллари

ارتلادي артладї: **ارتلادي اني** ол анї артладї—у уни шапалоқ билан урди. (**ارتلادي** артлар, артламақ).

ارقلادي ірқладї—фол очди. **قالم ارقلادي** қам ірқладї—фолбин бирор нарса ҳақида фол очди. (**ارقلادي** арқлар, ірқламақ).

эрклادي әркләдї: **ال بيرك اركلادي** ол jәriг әркләдї—у ерни босди. Бошқаси ҳам шундай. (**اركلادي** әркләр, әркләмәк). Бу сўзнинг **اكلادي** әкләдї шакли ҳам бор.

өрклادي өркләдї: **ال اتغ اركلادي** ол атїғ өркләдї—у отни молхонага қаттиқ боғлади. (**اركلادي** өркләр, өркләмәк).

تربلادي турбладї: **آر تربلادي نانكني** әр турбладї нәннї—одам нарсанинг андазасини, намунасини ясади. (**تربلادي** турблар, турбламақ).

سۈريلادي сўриләдї: **ال ارنكك بلا سۈريلادي** ол әрнәк билә сўриләдї—у бармоқлари билан қуръа ташлади; қуръа ташлаб, толенни синади. (**سۈريلادي** сўриләр, сўриләмәк).

كۈريلادي кўриләдї: **ال قزي كۈريلادي** ол қозї кўриләдї—у кўра (ерда қовланган чуқур)да кўзини пиширди. (**كۈريلادي** кўриләр, кўриләмәк).

سرتلادي сартладї: **ال اني سرتلادي** ол анї сартладї—у уни савдогар деб ҳисоблади. (**سرتلادي** сартлар, сартламақ).

سَرْتَلادى سартладі: يېنى سَرْتَلادى jĭnĭ сартладі — от қуй-
руғини ип билан боғлади. Шунингдек, кичик водий-
дан юқорига чиқса ҳам, бу сўз қўлланади (ўғузча).
(سَرْتَلاماق سартлар, сартламақ).

قارتلادى қартладі: اُل اَرِك قارتلادى ол әріг қартладі—у
уни хулқини (феъли) ёмон деб ҳисоблади. Шу-
нингдек, жароҳатни, чипқонни тузатса ҳам бу сўз
қўлланади. (قارتلار قارتлар, қартламақ).

تورقلادى турқладі: اُل يير تورقلادى ол jĕr турқладі — у
ернинг бўйини, энини ўлчади. Шунингдек, от та-
насини ва бошқани ўлчашга ҳам бу сўз қўлланади.
(تورقلار турқлар, турқламақ).

بىركلادى бёркләді: اُل توارن بىركلادى ол таварін бёркләді—
у молини сақлади. Шунингдек, одамни ва бошқани
қамаб қўйса, ҳар нарсани сақласа ҳам, бу сўз қўл-
ланади. (بىركلار بىركلاماك). Бу
сўзнинг асли بىكلادى бёкләдидир. Бу сўз қўриқ-
ланган, маҳкам қилинган маъносидаги بىرك يير
бёрк jĕрдан олинган бўлиши мумкин.

توركلادى тёркләді: اُل ايشغ توركلادى ол ішғ тёркләді—у иши-
ни тезлатди. (توركلار توركلاماك). توركلاماك

توركلادى тўркләді: اُل منى توركلادى ол мәні тўркләді—
у мени турклардан деб ҳисоблади, уларга нисбат

берди. Бировни ажам ҳисобласа ҳам шундай.
(توركلاماك توركلار توركлар, тўркләмәк).

Бу бўлимнинг буйруғи беш ҳарфлидир. Чунончи:
بىركلا نانكنى бёрклә нәңни—нарсани маҳкам қил де-
гандаги بىركلا бёрклә, ва қуръа ташла маъносидаги
سۈپىلا сўпilә буйруқлари каби. Лекин бу сўзлар
талаффузда тўрт ҳарфлига ўхшашдир. Шунинг
учун улар қаторида берилди. Чунки икки сукуннинг
бири талаффузда аниқ, очиқ сезилмайди. Шунинг
учун шоир буни бир ҳарф ҳисоблаши мумкин.
Мен буни юқорида баён этганман. Буларнинг бошқа
хил вазифалари юқоридаги бобларда баён қилинган
қондага мувофиқ қиёс қилиб тузилади.

Бу бобдаги феъллар уч хилдир. Биринчи: феъл
сўзланган нарса қаторидан ҳисобланиш маъносида
келади. Чунончи: توركلادى тўркләді — турклардан
ҳисоблади каби.

Иккинчи: ўрта ҳарфи сукунли отлардан ясалган
бўлади. Чунончи: توى قورتلادى тәвәj қуртладі—ту-
ядаги қуртчаларни олиб ташлаб тозалади. Бошқаси
ҳам шундай.

Учинчи: бу хил маънолардан ҳеч бири ифода-
ланмай, феъл ўз маъносида қўлланади. Чунончи:
اُل توارن اَلقىدى ол таварін алқдī—у молини нес-
нобуд қилди. Яна: آر يلقىدى әр jалқдī—одам ёғли
таомдан тўйиб кетди, қайтиб қолди каби.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР

تُلْدِرَادِي толдрадї: **تُوِي تُلْدِرَادِي** тој толдрадї—одамлар ҳар тарафдан тарқалди. (**تُلْدِرَارُ. تُلْدِرَامَاقُ** толдрар, толдрамақ).

قَلْدِرَادِي қалдїрадї: **تُون قَلْدِرَادِي** тон қалдїрадї—тўн шалдиради. Бошқаси ҳам шундай. (**قَلْدِرَارُ. قَلْدِرَامَاقُ** қалдїрар, қалдїрамақ).

جَلْدِرَادِي чалдїрадї: **تَاش جَلْدِرَادِي** таш чалдїрадї—тош шақир-шуқир қилиб овоз чиқарди. Бошқаси ҳам шундай. Занжир ва шунга ўхшашлар ерга тушганда чиқарган овози ҳам шундайдир. (**جَلْدِرَامَاقُ** чалдїрамақ).

گۈلدۈرادی gūldūrādī — гулдиради. **تَاش قَدَغِ اجْرَا كۈلدۈرادی** таш қузуғ ічрә гүлдүрәді—тош қудуқ ичида гулдураган овоз чиқарди, қудуқ чуқурлигини билдирди. (**كۈلدۈرَامَاقُ. كۈلدۈرَارُ. گۈلدۈرَارُ, گۈلدۈرَامَاقُ**).

ج ЛИ ҒУННАЛИЛАР

اَتْنِج ɔtūnč — қарз **مَنْ اَنكَارُ يَرْمَاقُ اَتْنِج بِيرْدِم** мән аңар јармақ ɔtūnč бәрдім. Мен унга танга қарз бердим, қарзга танга бердим (ўғузча).

اَتْنِج ɔtūnč: **اَتْنِج ايش** ɔtūnč іш—ундан уялинадиган иш (ўғузча).

اُجْنِج ŭčūnč — учинчи. Тартиб сони. Бу қоидадир. Шундайки, ўндан қуйи сонларда тартибда ўзидан олдинги сондан кейинлик, давом маъноси баён этилса,

соннинг ўзига **چ ن** қўшилади: **بېشِنِج تۆرتۈنچ** бешинч тўртунч каби. Тўртинчи, бешинчи, демакдир. Буларнинг асли **تۆرت** тўрт, **بېش** беш эди. Тартиб сони маъносини англатиш учун бу сўзлар охирига ғуннали **ن** билан **ج** ҳарфлари орттирилади.

Ўнли сонларда ҳам тартиб сони шу усулда ясалади: **اۈنۈنچ** ɔnūnč, **يۈگۈرۈنچ** jügürünč каби, ўнинчи, йигирманчи, демакдир. Чунки йигирманчи ўн **تۇق** қизнинг кети, давомидир. Бу қоида умумийдир.

اَرِنِج ərīnč — зора, балки маъноларидаги сўздир. **اَل بَرْدِي اَرِنِج** ол бардї эрінч—зора у борган бўлса, балки у боргандир.

اُرۈنچ ŭrūnč — пора.

اَرِنِج ərīnč — озиқ-овқат мўл-кўллиги. Баъзи тилларда бу сўз икки маҳраж орасидаги **ژ** ж билан **اَرِنۈ** ərīnū эрінж шаклида қўлланади.

اَفْنِج ăfīnč — бирор нарсага ўрганиб қолиш, уни пайдо қилиш.

اِكْنِج īkīnč: **اِكْنِج نازك** ікінч нәң—иккинчи нарса.

اُكْنِج ŭkūnč—ачиниш, пушаймон бўлиш. **اَل اَنكَرَا كُنْج قَلْدِي** ол аңар ɔkūnč қїлдї—у у ишга пушаймон қилди.

اُكْنِج ŭkūnč — мақташ.

اِلْنِج īlīnč: **اِلْنِج يۈل** ілінч јол—эгри, нотўғри йўл.

النَّجَّج 11ānч — камчилиги маълум бўлиб қолган бир иш-нинг бошловчисини айблаш.

أَمْنَج ʊmʊnч — умид. اَمْنَج تَنْكِرِيكَا ʊmʊnч тэнригә—умид улуғ тангрига.

اِنْنَج inānч — ишонарли. اِنْنَج بَكْ inānч бәг—ишончли, ишонарли бек.

اَنْج onunч — ўнинчи. اَنْج يَرْمَاقْ onunч жармақ—ўнинчи танга. Бошқаси ҳам шундай.

Бу бўлимдаги феъллар

يَنْجَكَالَنْدِي jīnчкäländi: اَلْ مَنَكَا يَنْجَكَالَنْدِي ол мәнә jīnчкäländi—у менга нозик муомала қилди, эгилиб букилди. اَلْ قَيْرَغْ يَنْجَكَالَنْدِي ол қизғ jīnчкäländi—қиз ҳарамга олинди. قُلْ تَنْكِرِيكَا يَنْجَكَالَنْدِي қул тэнригә jīnчкäländi—қул тангрига сажда қилди, рўза тутди, номоз ўқиди; худодан қўрқди. يَنْجَكَالَنْوْرُ. jīnчкälәнүр, jīnчкälәнмәк).

Икки сукунли ҳарфлар ёнма-ён келган сўзлар бўлими тугади. Бу саккизинчи китоб (боб)нинг охиридир. Оламни тарбияловчи тангрига мақтовлар бўлсин.

Хусайин фарзанди Маҳмуд айтади: китоб бошида туркий сўзлар девони тузишга, сўзларнинг қоидаларини, аслларини баён қилишга, улар орасидаги фарқларни қиёслаб изоҳлашга, уларни махсус бўлимлар тартиби билан жойлаштиришга умид

билдирган эдик. Ваъда бажарилди, тилак юзага чиқди. Ёзиб бўлгач, ортиқчаларини, ўринсиз тушганларини, кераксизларини китобдан олиб ташладим. Энди китоб узоқ замонларга қадар кенг тарқалсин, абадий ёдгорлик бўлсин. (Келинг) китобимиз шу ерда тугаллансин.

Абадий мақтов тангрига, ниҳоятсиз яхшилик унинг пайғамбарига ва бутун авлодларига бўлсин.

* * *

Совалик, сўнг дамашқлик улуғ тангрининг йўқсил қули Муҳаммад бинни Абу Бакир ибни Абулфатҳни, худо уни кечирсин, бу китобни Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчириб ёзиш ишини 664-йил, шавал ойининг 27-сида, якшанба кунни тамомлади.

Маҳмуд Кошғарий қўлёмасининг охиридаги парчани айнан келтираман: „Китоб ёзишга 464-йил, жумодиюл аввалнинг бошларида киришган эдим. Тўрт қайта ёзилиб, таҳрир қилиниб, 466-йил, жумодиюл охирнинг 12-сида тугади“.

Куч ва қувват улуғ тангри биландир; у биз учун кифоя; у қандай гўзал ҳимоячидир.

Китоб битди.

ИЗОҲЛАР

«Девону луғотит турк» асари бундан қарийб 10 аср муқаддам ёзилгандир. Бу узоқ муддат давомида жамиятда ҳам, тилда ҳам (араб тили, шунингдек, туркий тилларда ҳам), кўпгина ўзгариш содир бўлди. Шунинг учун ўша давр тилида ёзилган асарни минг йилдан сўнг иккинчи бир тилга таржима қилиш вақтида бир қанча масалаларга изоҳ бериш талаб этилади. Айрим масалаларга таржима жараёнида изоҳ бера борилди. Шундай бўлса ҳам, «Девон»нинг III томи охирида айрим масалаларга яна баъзи изоҳлар беришни муносиб кўрдик. Шу билан бирга, баъзан М. Қошғарийнинг қарашларига доир ҳам баъзи изоҳлар бера борилди. Лекин «Девон»да улуғ олим Маҳмуд Қошғарий томонидан сўзга, сўз маъносига, лексикага, фонетика, тарихга доир жуда кўп ишоратлар берилган бўлиб, улар жуда чуқур ва сермазмундир. Шунинг учун уларни бу хилдаги кичик-кичик изоҳлар билан қамраб олиш сира-сира мумкин эмас. Бу ҳақда тилшунослар ҳам, тарихчилар ҳам бир қанча асарлар ёзишлари мумкин ва зарур. Масалан III томнинг... бетида Маҳмуд Қошғарийнинг тилдаги сўзларга қарши ҳақида берган изоҳимиз олимнинг сўз ҳақидаги қарашигагина доир бир изоҳдир. Аслида Маҳмуд Қошғарийнинг у ердаги ишорати сўзларнинг жамиятда турмуш талаби билан боғлиқ, турмушдаги эҳтиёжни қондириш туфайли юзага келганини ифодалашдангина иборат бўлмай, балки шу билан бирга, мазкур изоҳда халқ (туркий халқ)нинг қадимдан чорвачилик билан шуғулланганлиги ҳам кўрсатилади. Лекин бизнинг изоҳимизда фақат бир тарафигагина олинган. Шунинг учун бизнинг йўл-йўлакай берган қисқа-қисқа изоҳларимиз тўла изоҳлар эмас. Улар фақат мута-

хассисларнинг диққатини бу масалага тортиш, ёш олимларни бу соҳага жалб қилишгагина хизмат қилиши мумкин, холос.

* *
*

«Девон»да айрим сўзларнинг ҳаракатлари (диакритик белгилари)да турли хил аниқсизликлар бор. Чунончи, айрим сўзларга зарур нуқталар қўйилмай, ноаниқлик юзага келган бўлса, айрим сўзларнинг ҳаракатлари икки хил берилиши туфайли талаффузда ноаниқлик, чалкашлик келиб чиққан. Бундай ўринларда қўлёзма бизда йўқлиги туфайли қийинчилик туғилди. Шунинг учун бундай ўринларда қўлёзмага асосан транскрипция қилган Басим Аталайга асосланишни мувофиқ кўрдик. Лекин Басим Аталайда ҳам иккиланиш ўринлари бор бўлиб, биз уларни ўзича қолдирдик. Шундай қилиб, айрим сўзлар имлосини ноаниқ қолдиришга мажбур бўлдик.

* *
*

Исми фоил терминини Маҳмуд Қошғарий кенг маънода қўллаган. Бу термин билан у ишнинг бажарувчисини англатувчи *ёзғувчи*, *келғувчи* каби шаклларни ҳам, ишнинг давом этишини англатувчи *ёзгон*, *келган* каби шаклларни ҳам, ишловчи ишни ишлаш орзусида эканини англатувчи *ёзгисак*, *келгисак* каби шаклларни ҳам, ишни қилиш внинг орзуси эканини англатувчи *ёзғили*, *келғили* каби шаклларни ҳам исми фоил деб берган.

Шунингдек, Маҳмуд Қошғарий исми мафъул терминини ҳам кенг маънода қўллаган. Бу термин унда баъзан аниқ сифатдош, баъзан мажҳул сифатдошлар учун қўлланган:

Тапжан сўзи I томнинг 314-бетида *تپجان* тапжан шаклида берилган бўлса, шу сўз III томнинг 285-бетида *تپجانك* тапжаң шаклида берилган. Лекин бу икки хиллик ҳақида Маҳмуд Қошғарий ҳеч қандай изоҳ бермаган.

Бу ҳодиса сўз охирида н товушини қўллаш ёки уни алмаштириш ҳодисаси юзага келганидан дарак беради. Дарҳақиқат, ўша давр тилида бу фонетик ҳодиса юзага келган эди. Чунончи, *قلان* қалқан сўзи *قلان* қалқан ва *قلنك* қалқаң шаклларида қўлланади деб кўрсатилган (қаранг: III том, 285-бет).

Ҳолбуки, бу сўз I томнинг 368-бетида, II томнинг 286-бетида, III томнинг 59, 167-бетларида фақат **قلفن** қалқан шаклидагина берилган. Демак, сўз охиридаги **н** нинг **ң** га алмашилиш ҳодисаси бошланган эди. „Девон“да **ң** билан қўлланган **اتنک** отун, **ترنکاق** тiрiнақ каби бир қанча сўзларнинг бизга **ң** билан етиб келиши ҳам шунга далилдир. У сўзлар кўпдан бери *ўтин, тирноқ* шаклида қўлланади.

Идғом сўзи ҳақида. Бу термин сўздаги икки ҳарфнинг бирига сингиши, яъни ассимиляция демакдир. XI аср тилида ассимиляция ҳодисаси кенг тарқалган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий идғом терминини кенгроқ маънода қўллаган. Чунончи: **سوزتردى** ол аниң жузиқа сузтурди — у унинг юзига тўплатди. Асли сузтурди эди, сўнг идғом қилинган (қаранг: II том, 144-бет). Бу ерда Маҳмуд Кошғарий идғом сўзини тўғри изоҳлаган. Бу сўзда регрессив ассимиляция бор. Лекин Маҳмуд Кошғарий айрим ўринларда идғом сўзини яна бошқа маъноларда қўллаган. Чунончи: **سوکتردى** ол ани сўқтурди асли у билан **انى سکتردى** эди. Сўнг идғом қилинган. Бу ерда идғом сўзини М. Кошғарий қўшмоқ маъносида қўллаган.

„Девон“да идғом сўзи яна бошқа маъноларда ҳам қўлланган. У ҳақда биз фонетикага доир ишимизда кенг изоҳ берганмиз.

Хотин сўзи ҳақида. Бу сўз ўрнида „Девону луғотит турк“ да бир неча сўзлар учрайди:

1) *урағут*. Энг кўп қўлланган сўз шудир.

2) *киши*. *Kishi* сўзининг хотин маъносида қўлланишини М. Кошғарий фақат яғмо қабиласида деб кўрсатган („Девон“, III том, 170-бет).

3) *эшилар*. Бу сўзнинг аслини М. Кошғарий *эшилар* деб изоҳ берган (қаранг: „Девон“, I том, 106-бет).

4) *тиши*. Бу сўз одамдан бошқаларга ҳам қўлланади, деб изоҳланган (қаранг: „Девон“ III том, 170-бет).

5) *Кис*—хотин (I том, 276-бет).

Маҳмуд Қошғарий *қатун* сўзи Афрасиёб қизларигагина қўлланади, деб кўрсатган (қаранг: „Девон“, I том, 343-бет).

Хотин сўзи ўрнида бир неча сўз қўлланиши, бир тарафдан, бу сўзлар айрим қабилалар тарихини ўрганишга ёрдам берса,

иккинчидан, ўша давр тафаккур даражасини ўрганиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Айниқса, сўнгги сўз—қизлар оиласидан шакланган фратрия (қабилла) бошлиғининг унвонини тахминлаш, уруф ва қабилла тарихини ўрганиш учун алоҳида муҳимдир.

Кўл эркин сўзи ҳақида. Бу сўз қорлуқлар бошлиқларига берилган лақаб бўлиб, у тўлиб-тошган кўл каби ақли тўла деган маънодадир. Бу маълумот қорлуқларнинг илғор бир қабилла бўлган даврига, яъни илгариги даврига оид маълумотдир. Чунки қорлуқлар XI асрларда етакчилик мавқеини йўқотиб, тобе қабилла даражасига тушган эди. Чунончи, бу ҳақда Орхон ёдномаларида шундай дейилган: Кўлтәгін оттуз ешигда қарлуқ будун эрур борур эрклі жағі болғі... іккі аріғ удшару санчді, қорлуғуғ олуртi-міз—Кўлтагин йигирма етти ёшдалигида қорлуқ халқи кўп нуфусли мустақил халқ эди (Кўлтагинга) кучли душман бўлди. (Кўлтагин унга қарши уруш очди) ўлдирдик.

јафғу сўзи ҳақида. Бу сўз „Девон“да икки маънода: Барсаған яқинидаги бир шаҳар ва хоқондан икки даража қуйи вазифадаги мансабдор маъносида қўлланади. Бу сўз Орхон ёдгорликларида вазир маъносида қўлланган: қағанінің, јабғуғ, шодін анда олуртiм—хонини, вазирлар вазифасидаги: ябғу ва шод ата-лувчи мансабдорларини ўлдирдим.

„Девон“да луғати „ғайри аслия“ деган бир ибора бор. Айрим сўзларни изоҳлар экан, Маҳмуд Кошғарий шу иборани қайд қилади. Чунончи: **بردز الفاليز و هذه غير اصلية** бурдуз полиз, боғ демакдир. Бу сўз асосли луғат эмас (қаранг, I том, 381-бет).

Бу иборани асосли эмас, асоссиз сўз, нуқсонли бир сўз тарзида изоҳлаш мумкин бўлганидек, туркий бўлмаган сўз деб изоҳлаш ҳам мумкин эди. Маҳмуд Кошғарийда қўлланган принципларга асосланиб биз сўнгги вариантни мувофиқ топдик.

ҚАБИЛАЛАР ҲАҚИДА¹

ТАНГУТЛАР

Тангутлар «Девон»да Чин яқинида яшовчи тоифа деб изоҳланган. Шунингдек, Маҳмуд Қошғарий улар турклар бўлиб, ўзларини араблардан деб даъво қиладилар, дейди. Маҳмуд Қошғарий ҳам тангутларнинг баъзилари бошқа шаҳардан эканлигини кўрсатиб ўтади. «Девон»да тангутларнинг махсус хонлари бўлгани айтилади ва уларнинг бошқа қабилалар билан бўлган курашларини тасвирловчи бир қанча тўртликлар бор. «Девон»да тангутлар ҳақидаги маълумот шу билан чекланади. «Девон»даги маълумотларга кўра, бу халқ тилида нуқсонлар ҳам сезиларлидир. Бу маълумотларга қараб, биз бу қабила жуда қадимда яшаган катта бир халқнинг турклашиб кетган қисми деган фикрдамиз. Орхондаги маълумот ҳам бу халқнинг қадимийлигини тасдиқлайди. Гирм ошма тангуттапа с лад м тангутбуд ниг буздий — ўн етти ёшимда тангут халқига қарши аскар йўлладим, тангут халқини енгдим. Билкашоннинг тангутларга қарши бу жанги унинг босмил ва қорлуқларга қарши олиб борган жангидан олдин эди, бинобарин, бу жангни 711 йиллар деб тахминлаш мумкин. Тангут

¹ Маълумки, Маҳмуд Қошғарий ўз асарида қабилаларни алоҳида эътибор билан жуда пухта ўрганди. Натижада ўша даврдаги ҳар бир қабила сўзини, сўзлардаги ҳар қандай фарқни аниқлашга муваффақ бўлди. Узоқ меҳнат билан тўплаган бой тил фактлари асосида ўша давр қабилалар тили ҳақида пухта илмий хулосалар чиқарди. Биринчи марта тасниф тузди. Унинг асари ҳамма қабилалар тилларини ўрганиш учун асос бўлиб қолди. «Девон»нинг ана шундай улур аҳамиятини, Маҳмуд Қошғарийнинг бу буюк хизматларини олимларимиз ҳеч қачон эътибордан четда қолдирмасликлари, унинг бутунлигига халал бермасликлари зарур

филологияси ҳақида олиб борилаётган илмий текширишларнинг дастлабки якунига кўра, тангутлар жуда илгарилардан ўзларининг махсус ёзувларига эга, анча тараққий этган халқ бўлган².

ТУБУТЛАР

Турк диёрида яшовчи бир қавм. Қийик мушки, қийикнинг киндагини кесиб олиб тайёрланадиган мушк тубутларда бўлади. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб, денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Бани Собит авлодидир. Шу ерда яшаб, уйланиб-жойланиб, авлоди кўпайган. Турклар еридан бир минг беш юз фарсах жойда яшайди. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Маҳмуд Қошғарий уларнинг тилларида ҳануз дағаллик, яъни арабчанинг таъсири борлигини кўрсатади: улар онани «ума», отани «або» дейдилар.

ҚАНЖАКЛАР

Қанжаклар икки тилда сўзлашувчи қабилалардандир. Шунинг учун улар тилларида айрим камчиликлар учрайди. Қанжакларнинг бирор махсус шаҳарлари ҳақида маълумот учратмадик. «Девон»нинг I томи 31-бетида Қошғарда қанжакча сўзлашувчи кўчалар бор деб кўрсатилади. «Девон»да қанжакларга нисбат берилган махсус сўзлар асосан тоқчилик, боқчачиликка оидлиги характерлидир. Масалан: булдуни узум — майиз сақланадиган жой; бўшунжак — узум уруғи; набзи — узум узилгандан кейин тоқда қолган шингил-шапоқ; лужнат-хирмон қилишда қишлоқ аҳллари бир-бирига одам юбориб, ҳашар қилиши; табчанг—баланддаги тоқларни кесишда устига чиқишга қўлланадиган уч оёқли асбоб (қаранг: «Девон», I том, 481, 353, 377, 423-бетлар, III том, 285-бет).

ТУРКМАНЛАР

Маҳмуд Қошғарий «Девон»да туркманларни ўғузлар деб кўрсатган. Шу билан бирга, Маҳмуд Қошғарий «Девон»да уларнинг бу ном билан аталиши ҳақида кенг изоҳ берган. Бу маълумот III томда босилгани учун бу ерда такрорлашни ортиқча ҳисобладик. **Дарҳақиқат, Маҳмуд Қошғарийнинг туркманлар тили ҳақидаги**

² Бу соҳада В. И. Ленин мукофотига сазовор бўлган II томлик «Тангут филологияси» асари ҳақидаги мақолага қаранг: «Правда», 1962, 3 апрель.

изоҳлари уларнинг тили ўғузлар тилига тамоман яқинлигидан далолат беради. Лекин бир қисм туркманлар бошқа қабилаларга қўшилиб, уларнинг тиллари ҳам ана шу қабила тилига мослашиб кетганига ҳам «Девон»да мисоллар кўп.

Чунончи: *ارافدن تاشقتى* эр эвдін ташіқті — одам уйдан ташкари чиқди. Буни яғмо, тухси, қипчоқ, ябоқу ва баъзи туркманлар қўллайдилар. Кўпчилик турклар ташіқті ўрнида *جفتى* чіқті сўзини қўллайдилар (қаранг: „Девон“ II том, 93-бет).

Туркманларнинг тил хусусиятларига доир маълумотлар кўп. Бу ҳақда биз алоҳида ишимизда маълумот бермоқчимиз. Шунингдек, бу ҳақда С. Ахаллининг ишида ҳам кенг маълумот бор³.

ЯҒМОЛАР

Яғмо Тироз яқинидаги шаҳар. У ерда яшовчи қабила ҳам яғмо деб аталган. Уни қора яғмо деб ҳам юритилган эди. Яғмоларнинг бир қисми Ила водийсининг ўнг қирғоғида, баъзилари жикиллар билан бирга яшар эди.

«Девон»даги маълумотлар яғмоларни жанговар халқ сифатида танитади. «Девон»да уларнинг урф-одатларига ва тил хусусиятларига доир маълумотлар анча бор. Яғмоларда савдо-сотиқ ишлари анча тараққий қилган эди. Улардаги саройбонларнинг иш усулига доир маълумот ҳам характерлидир. Уларнинг тиллари жикил ва тухсилар тили билан яқин бўлса ҳам, ўзига хос айрим хусусиятларга эга эди. Маҳмуд Қошғарий улар *учни ўттиз* дейишлари, айрим сўзларни қисқартириб қўллашлари, *киші* сўзини *хотин* маъносида ишлатишларини алоҳида қайд қилган. Уларнинг тили ҳақида кенгроқ маълумот бошқа ишимиздадир.

ҚАЙ ҚАБИЛАСИ

Қай қабиласи «Девон»да туркий қавм сифатида изоҳ қилинган. Лекин уларнинг ўзларига хос бирор шаҳар ёки улуғлари ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Шунингдек, уларнинг тил хусусиятлари ҳақидаги маълумот ҳам бошқа қабилаларнинг тили ҳақидаги маълумотларга нисбатан оз. Афтидан, улар жуда қадимдан шу ерларда яшаган бўлса ҳам, маълум шароит натижасида бошқа қабилаларга сингиб кетган.

³ С. А х а л л ы, Маҳмуд Қошғарий, гаршнинг сўзлуги ва туркман дили, Ашгабад, 1958.

ЯМАҚЛАР

Ямак туркий қабиладир. Маҳмуд Қошғарий буларни қипчоқлардан деб кўрсатган. Улар асосан Иртиш қирғоғида яшаган. «Девон»да уларнинг тил хусусиятларига доир алоҳида маълумот йўқ. Айрим тил хусусиятларида улар баъзан ябоқулар, аҳли вобарлар билан ва баъзан ябоқу, қай, жумул, басмил, қипчоқ, ўғузлар билан тенг кўрсатилади. Ямаклар ҳақида «Девон»да берилган маълумотларга кўра, улар бир вақтлар кўп нуфусли қабилалар сифатида тил тарихида ўзига хос ўрин тутган.

ЯБОҚУЛАР

Ябоқу туркий қабила бўлиб, булар анча катта территорияни ишғол қилган эдилар. Қашқар тоғларидан Ўзгандга оқадиган катта сувни Ябоқу суви деб аталиши ҳам бир вақтлар улар мавқеининг катта бўлганидан дарак беради.

Улар кемасозлик ишида ҳам катта ўрин тутар эдилар. «Девон»да изоҳланган баъзи бир тил хусусиятларига кўра, улар анча қадимий қабила бўлган. Чунончи, *емоқ* сўзи бошқа қабилалар тилида фақат *таом емоқ* маъносидагина қўлланган бўлса, ябоқулар тилида, шу билан бирга, бу сўз *ҳалок қилмоқ* маъносида ҳам қўлланган.

بک کشینی یدی бэг кішіні јөді — бег одамни ҳалок қилди каби. Арслонтегин даврида уларнинг Бака будраж деган бошлиқлари асир қилингани ва бошқалар ҳақидаги „Девон“ маълумотлари жуда муҳимдир. Бу хил мисоллар анчагина бор.

ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК•НИНГ I—II—III
ТОМЛАРИГА ТУЗАТИШЛАР

I томга

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
65	15	—	то	тоғ
98	—	3	этүк	этүк
115	8	—	оқлішур	ақлішур
129	6	—	ірсак	эрсак
182	2	—	көзін	көзүн
189	4	—	көзімә	көзүмә
192	13	—	көзін	көзүн
216	13	—	ош	ол
261	—	9	мән	мәні
267	9	—	мәндән	мәндін
276	14	—	тағдан	тағдін
290	2	—	ҳма	ҳам
291	—	12	мән	мәні
296	—	9	кубаз	кәбәз
299	—	9	ўшүкләди	ўшікләди
299	—	8	әләкләлі	әлікләди
302	6	—	әкәлзмәк	әкәләмәк
310	—	14	حَتَّ — чат	حَتَّ حَتَّ чат—чат
319	—	6	آبِي абі	بابي бабі
320	14	—	کشی	کشي
320	15	—	кіші	kişi
333	14	—	تَكِين	تکین
350	—	11	әлтти	әләттi
357	11	—	түркән	тәркән
357	11	—	қошіғ	қошуғ
361	4	—	туріқ	туруқ
371	—	10	кідүк	кәдүк
372	13	—	гәжәк	гүжәк
375	6	—	кизәр	кәзәр
380	—	4	түтүнсиз	түтүнсүз
380	—	3	јазуқсиз	јазуқсуз
382	12	—	чәвгән	чүгән
382	—	12	өртүгүндә	өрүтгүндә
391	1	—	урді	арді
412	—	2	өгит	өгүт
414	—	4	тушкүн	тәшкүн
418	—	6	јазті	јүзті
437	—	10	суқлуқ	суқлқ

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо-ридан	паст-дан		
454	14	—	сўпўрінди	сўпўрнді
455	8	—	јалвар	јалувар
458	—	6	бақінліғ	бақанліғ
459	9	—	қулунлуғ	қулунліғ
460	—	6	толарсақ	толарсуқ
464	9	—	тэмірлік	тэмүрлік
464	13	—	көмірүк	көмүрүк
465	14	—	ананнн	әнәннн
465	—	12	қіліб	қілніб
472	7	—	қатірған	қатурған
472	—	6	қачірған	қачурған
474	12	—	табулған	тубулған
475	13	—	табулған	тубулған
475	—	13	татчі	тутчі
478	—	14	суқілған	суқулған
478	—	3	كفرکان	كفرکان
478	—	—	көwürгән	көwürгән
480	7	—	сурмусақ	сармусақ
481	12	—	сундувач	сандувач
II томга				
22	—	4	سغدى	سغدى
36	—	15	хајл	хајл
161	11	—	بلکن	باکن
173	8	—	اوزبك	اوزبکا
174	10	—	суз	сөз
177	1	—	өззінді	сөзінді
195	11	—	تېغ	تېغ
199	—	10	козүг	көзүк
209	—	4	ال جگتردی	ال تگن جگتردی
214	3	—	аннар	анар
215	1	—	برم سشتردی	برم برلا سشتردی

Бет	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо-ридан	паст-дан		
219	12	—	кўздан	кишидан
222	5	—	анар	анн
223	1	—	қўлланади	қолдирди
241	1	—	боимас	болмас
251	—	7	ішіғ	јішіғ
253	6	—	تترشدى	تترشدى
254	1	—	قچرشدى	قچرشدى
255	10	—	قغرشماق قغرشور	قغرشور قغرشماق
255	—	10	قغرشور قغرشماق	قغرشور قغرشماق
257	4	—	الاراکى قرقشدى لار	الاراکى قرقشدى لار
268	—	6	سبرک	سبرک
271	6	—	يلق	يلق
288	7	—	суванур	сувланур
353	1	—	تتې ات کيکنى	ات کيکنى تتې
360	—	13	өзі	өзіг
364	—	7	/o, a, z/	(o, ?, z)
370	—	11	бөзәтигәк	бөзәтигәк
376	—	8	ال انکر انکر بتتى	ال انکر بتک بتتى
378	9	—	5н јатгидир	јән әттгидир
378	—	8	јүнәтәр	јүнәтүр
383	—	10	Сачір тғудн	сачиратғудн

Бег	Қатор		Хато	Ўқилиши керак
	юқо-ридан	паст-дан		
15	—	2	ктариб,	ўтқариб
107	6	—	يَلْدَى	يَلْتَرْدَى
113	1	—	cəwıldı	cəşıldı
117	—	9	يِيرَلُور	يِيرَلُور
126	10	—	يَلْمَنْدَى	يَلْمَنْدَى
146	—	6	bəşıldä	bəşıldä
177	—	9	üvüt	üvüt
187	13	—	Məğil	İzğil
188	10	—	чўзинг	сўзинг
207	—	11	قُون	قُون
215	1	—	асосии узакдан	асосий ўзакдан
215	—	2	قَيْرَلَنْدَى	قَيْرَلَنْدَى
294	2	—	jawruur,	jawrujur
300	—	9	қуриёзи	қуриёзди
330	8	—	jüklämädänçi	jüklämädäçi
369	3	—	jik	jic
403	—	12	кəнашди	كېنەكشدى
438	—	6	жой оти	пайт оти
437	—	4	пайт оти	жой оти

Маҳмуд Кошғарий

Туркий сўзлар девони. (Девону луғотит турк) уч томлик. III том. Т., Ўзфанакаднашр, 1963. (Ўзбекистон Фанлар акад. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт ин-ти ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик ин-ти).
Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари канд. С. М. Муталибов, 463 бет, 1963.
Махмуд Кашгарский. Словарь тюркских слов.

4(08)

I томга

Бет	Қатор		Ҳато	Ўқилиши керак
	юқо- ридан	паст- дан		
65	15	—	то	ТОҒ
98	—	3	ётўк	ўтўк
115	8	—	оқлишур	ақлишур
129	6	—	ирсак	эрсак
182	2	—	көзін	көзүн
189	4	—	көзімә	көзүмә
192	13	—	көзін	көзүн
216	13	—	ош	ол
261	—	9	мән	мәні
267	9	—	мәндән	мәндін
276	14	—	тағдан	тағдін
290	2	—	ҳма	ҳам
291	—	12	мән	мәні
296	—	9	кубаз	кәбәз
299	—	9	ўшүкләди	ўшикләди
299	—	8	әләкләди	әликләди
302	6	—	әкәләмәк	әкәләмәк
310	—	14	حَتّ — чат	چَتّ چَتّ чат—чат
319	—	6	آبِي абі	بابي бабі
320	14	—	کشي	کسي
320	15	—	кімі	кісі
333	14	—	تکين	تکين
350	—	11	әтти	әләтти
357	11	—	түркән	тәркән
357	11	—	қошіғ	қошуғ
361	4	—	туріқ	туруқ
371	—	10	кідүк	кәдүк
372	13	—	гәжәк	гүжәк
375	6	—	кизәр	кәзәр
380	—	4	түтүнсиз	түтүнсүз
380	—	3	јазуқсиз	јазуқсуз
382	12	—	чәвгән	чүгән
382	—	12	өртүгүндә	өрүтгүндә
391	1	—	урди	арди
412	—	2	өгит	өгүт
414	—	4	түшкүн	тәшкүн
418	—	6	јәзти	јузти
437	—	10	суқлуқ	суқлиқ

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

том III

Перевел и подготовил к печати

Салих Муталлибов

Муҳаррир Ҳ. Бектемиров

Техник редактор З. П. Горьковая

Корректор С. Абдукаримов

Теришга берилди 8/VI-62 й. Босишга рухсат этилди 17/IV-63 й. Қоғоз
60×90¹/₁₆=14,5 қоғоз л.—29,0 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 14,34 Нашриёт №522
Тиражи 3000 Баҳоси 86 т. Муқоваси 20 т.

Ўзбекистон Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси, Хоразм кўчаси, 9.

Заказ № 583. Нашриёт адреси: Қуйбишев кўчаси, 15.